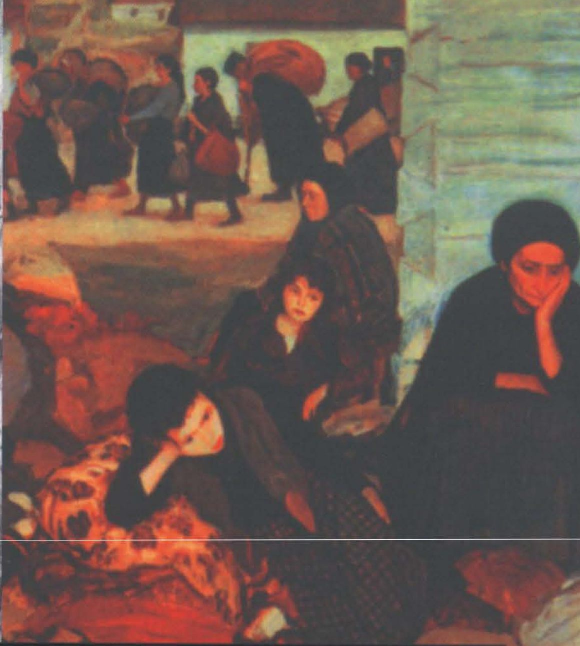
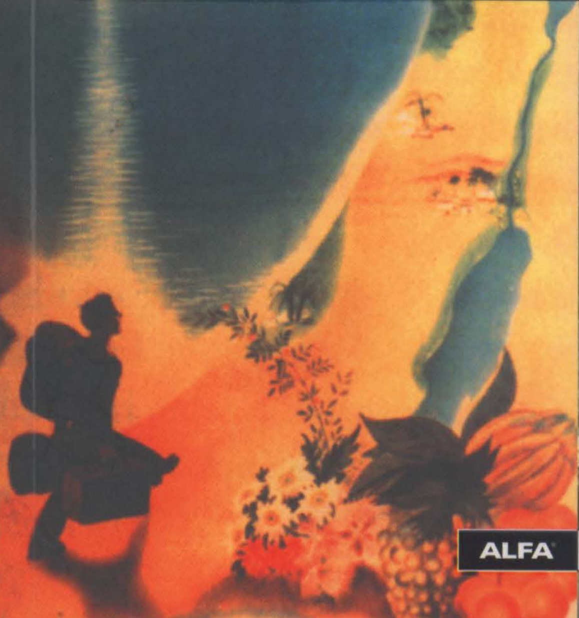

KISA

YAHUDİ TARİHİ

MICHAEL BRENNER

ÇEVİREN: SEVİNÇ ALTINÇEKİÇ

ALFA TARİH

Sevinç Altınçekiç, 1964'da İstanbul'da doğdu. 14 yaşına kadar Almanya'da yaşadı, İstanbul Üniversitesi'nde, İngiliz Dili ve Edebiyatı eğitimi aldı. Almanca ve İngilizceden çeviri yapan Altınçekiç; Margaret Atwood, Bassam Tibi, Mahmood Mamdani, Arthur Koestler, Ursula K. LeGuin, Klaus Peter Müller, Bruno Bettelheim, Jack London, Juli Zeh gibi yazarların yapıtlarını ve makalelerini Türkçeye kazandırdı.

KISA
YAHUDİ TARİHİ

MICHAEL BRENNER

ÇEVİREN: SEVİNÇ ALTINÇEKİÇ

ALFA TARİH

Alfa Yayınları **2249**
Tarih **5**

KISA YAHUDİ TARİHİ

Michael Brenner

Özgün Adı: ***Kleine Jüdische Geschichte***
Verlag C.H. Beck, 2008
Almanca Aslından Çeviren: ***Sevinç Altınçekiç***

1. Basım : Ekim 2011
ISBN : 978-605-106-390-4
Sertifika No: 10905

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Rana Alpöz
Dizi Editörü Hülya Hatipoğlu
Redaksiyon Nejat Ağırnaslı
Düzelti Ahmet Öztarhan
Kapak Tasarımı Gökhan Burhan
Grafik Uygulama Kâmuran Ok

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Tel: (212) 674 97 23 Faks: (212) 674 97 29

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Ticarethane Sokak No: 53 34410 Cağaloğlu İstanbul, Türkiye
Tel: (212) 511 53 03 - 513 87 51 - 512 30 46 Faks: (212) 519 33 00
www.alfakitap.com
info@alfakitap.com

İÇİNDEKİLER

HARİTALAR vii

ÖNSÖZ 1

1. UR'DAN KENAN ÜLKESİNE: GÖÇ EDEN BİR HALK 7

2. SÜRGÜNDEN VATANA DÖNÜŞ: RAHİPLER VE PEYGAMBERLER 23

3. İBRANİCEDEN YUNANCAYA: AŞAĞILAMA VE HAYRANLIK 33

4. MODIIN'DEN KUDÜS'E: BİR YAHUDİ DEVLETİ KURULUYOR, YIKILIYOR 41

5. KUDÜS'TEN YAVNE'YE: DİASPORA KENDİSİNİ MEŞRULAŞTIRIYOR 53

6. MEDİNE'DEN BAĞDAT'A: İSLAM EGEMENLİĞİ ALTINDA OLMAK 65

7. SURA'DAN KURTUBA'YA: SEFARAD - İBER YARIMADASI'NDA YAHUDİ KÜLTÜRÜ 77

8. LUCCA'DAN MAINZ'A: AŞKENAZ – ORTA AVRUPA YAHUDİLİĞİNİN KÖKENLERİ 87

9. LİZBON'DAN VENEDİK'E: KOVULMANIN SONUÇLARI 105

10. HAYBER'DEN ROMA'YA: MESİHÇİ VE MİSTİK HAREKETLER 119

11. BATIDAN DOĞUYA: POLONYA'DA YENİ BİR MERKEZ 129

12. DEZZAU'DAN BERLİN'E: TAŞRA YAHUDİLERİ, SARAYLI YAHUDİLER VE AYDINLANMACILAR 141

13. GETTODAN SİVİL TOPLUMA: SİYASİ ÖZGÜRLEŞME VE DİNİ REFORM 157

14. POZNAŃ'DAN NEW ORLEANS'A: AMERİKA'DA YENİ BİR BAŞLANGIÇ 173

15. PŁOŃSK'TAN LOWER EAST SIDE'A: DOĞU YAHUDİLERİNİN HAYALLERİ VE AMERİKAN GERÇEĞİ 183

16. BUDAPEŞTE'DEN TEL AVİV'E: SİON'DA ESKİ YENİ ÜLKE 207

17. TETUAN'DAN TAHRAN'A: İSLAM DÜNYASINDAKİ YAHUDİLERİN AVRUPALILAŞTIRILMASI 221

18. ÇERNOVİST'DEN CERNAUTİ'YE: SAVAŞLAR ARASI DÖNEMDE SİYASİ KRİZ VE KÜLTÜREL GELİŞME 233

19. HER YERDEN AUSCHWITZ'E: İMHA 259

20. JULIUS STREICHER'İN ÇİFTLİĞİNDEN KIBUTZ'A: HOLOKOST'TAN SONRA YAHUDİ DÜNYASI 283

RAKAMLARLA YAHUDİ TARİHİ 314

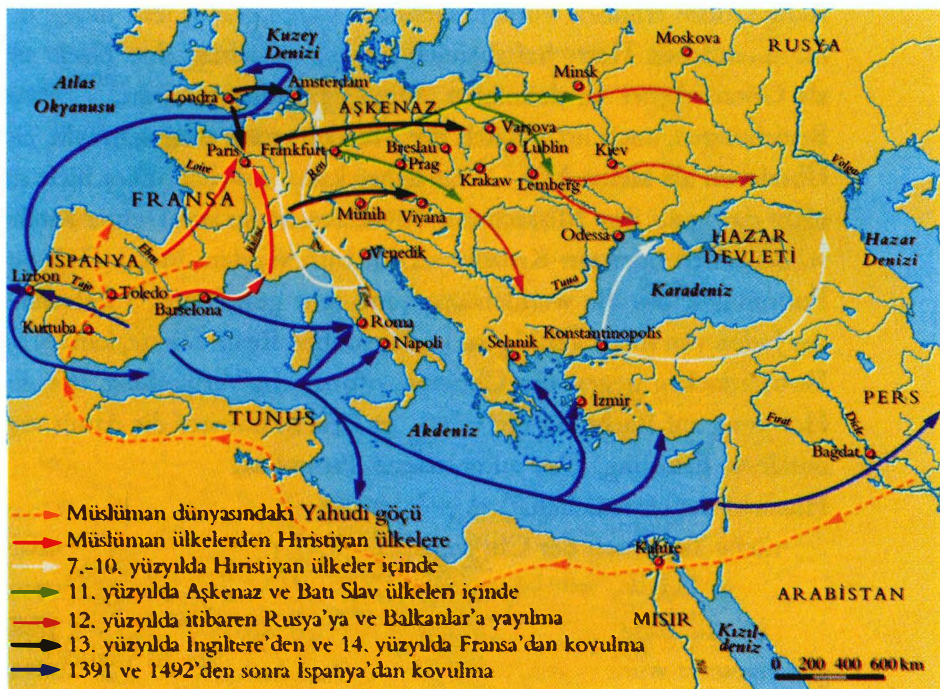
RESİMLER 316

KAYNAKÇA 319

DİZİN 324

Makabiler döneminde Filistin

Ortaçağdaki göçler ve kovulmalar

1492'deki kovulmanın ardından Sefardi Diaspora merkezi

Kuzey Amerika'ya yerleşme, 17.-19. yüzyıl

Rusya'daki Yahudi Pale yerleşimi. Yahudilerin sayısı ve bölgelerdeki nüfusa oranla payları 1897 yılına ait.

Kuzey Kutbu
KANADA
ABD
MEKSİKA
BÜYÜK BRİTANYA
BELÇİKA
FRANSA
Atlas
Okyanusu
BREZİLYA
ARJANTİN
Büyük Okyanus
Atlas
Okyanusu

RUSYA
UKRAYNA
RİSTAN
İSRAİL
Büyük Okyanus
Hint Okyanusu
AVUSTRALYA
NEY AFRİKA
2006'da Yahudi Nüfusu
5 milyondan fazla
250.000-500.000
100.000-250.000
30.000-100.000

ÖNSÖZ

17. yüzyılın sonlarından bu yana Yahudilik tarihi daima farklı anlatılır. Yahudilerin Eski Ahit döneminden sonraki tarihini ayrıntılı bir biçimde kayda geçiren ilk tarihçi, Hollanda'da sürgünde yaşayan Fransız bir Huguenot'tu*. Jacques Basnage ve onu izleyen başka Hıristiyan yazarlar Yahudilerin hakiki inancı, yani Hıristiyanlığı, tanımamaları nedeniyle ilahi bir cezaya çarptırılarak sürgün edildiklerini göstermek istiyordu. Onların yorumuna göre Yahudi tarihi, Hıristiyanlık kapsamında, ilahi takdirin bir parçasıydı. 19. yüzyılın başlangıcından bu yana, bilimsel yöntemler üzerinden Yahudi tarihiyle uğraşan Yahudi tarihçilerse bu tarihi başka sebeplerle yazdı. 19. yüzyılın başlarında birçok Alman Yahudi biliminsanı, yaşadıkları çağda, Yahudilerin özgürleşmeyi hak ettiğini kanıtlamak istedi. Bu nedenle Yahudi tarihini, içinde yaşadığı devlete uyum sağlayarak refahına katkıda bulunan bir dini azınlığın tarihi olarak anlattılar. Sonraki dönemlerin Doğu Avrupalı Yahudi tarihçileriyse Yahudileri, diğer uluslar arasında sayıyor, başlı başına bir ulus olarak resmediyorlardı; ancak bu ulusun kendi toprakları yoktu, hatta toprak sahibi olmaya ihtiyaç da duymuyorlardı; siyasi özerklik, Yahudi cemaati kurumu içinde ifadesini buluyordu. Sonunda Siyonist tarihçiler İsrail topraklarına odaklandı. Onlar açısından Yahudilerin başka halkların içine dağılmaları sadece bir ara aşamaydı. Onlara göre

* Reform döneminde 16. ve 17. yüzyıllarda Fransa'da ortaya çıkan, genellikle Fransız Protestanları olarak tanınan Kalvenci topluluk (ed.n.)

Yahudiler, nerede yaşarlarsa yaşasınlar, soylarının vatanı İsrail'e dönmeyi beklediler.

Yahudi tarihiyle ilgili bunca farklı yorum karşısında sonunda "hakiki" bir Yahudi tarihinin yazıldığını iddia etmek yersiz olur. Bugün artık her tarihçi, 19. yüzyılda Leopold Ranke'nin iddia ettiğinin aksine, "gerçekte neler olup bittiğinin" anlatılamayacağını bilir. Tarihçiler de herkes gibi yaşadıkları dönemin, kökenlerinin, öğretmenlerinin, çevrelerinin ve siyasi görüşlerinin etkisi altındadır. Bir kaynağı, diğerinden daha güvenilir kabul edebilirler. Önemli olan, önceki kuşakların sordukları soruların farkına varmaları, kendi yorumlarında aykırı kaynakları dikkate almaları ve tarihle ilgili görüşlerinin siyasi veya dini çıkarlara hizmet etme riskine girdiği noktayı görerek kendilerine eleştirel bakmalarıdır.

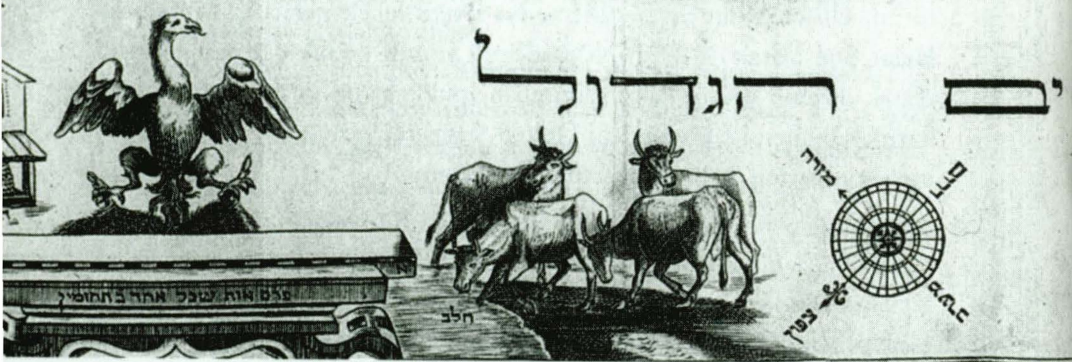
Yahudilerin tarihini anlatmak kolay değildir, çünkü dünyanın neredeyse her yerinde insanlar, Yahudilerle ilgili bir şeyler duymakla kalmamış, onlara dair kendi düşüncelerini de geliştirmişlerdir. Hiçbir zaman dünya nüfusunun %1'inden fazlasını oluşturmamış bir grup için böylesi bir şerefe sahip olmak azımsanamaz. Ama Yahudilerden, "Tanrı'nın halkı" veya "Tanrı katilleri" olarak söz edildiğinde, "Yahudi aklı"na başvurulduğunda veya "ulusal finans Yahudiliği" teşhir edildiğinde, barbarlığın hüküm sürdüğü bir dünyada İsrail "uygarlığın kalesi" olarak övüldüğünde veya barışsever bir dünyanın ortasında gaddar bir rejim olarak lanetlendiğinde, tarihçinin gereken mesafeyi koruması zorlaşır.

Birçok Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman için Eski Ahit –dolayısıyla Yahudilerin kökeni– kuşku götürmez bir ilahi emirdir. Yahudi, Hıristiyan veya Müslüman dünyasında yetişen dinden uzak kişiler de –çoğu zaman sekülerleştirilmiş ve özgün dini içeriğinden kopuk halleriyle– Eski Ahit hikâyelerini ve sözlerini bilir, böylece Yahudilerin eski tarihiyle ilgili onların da kafasında belli şeyler canlanır. Yahudilerin sonraki tarihiyse, özellikle de Holokost'tan* sonra, sık sık kurbanı oldukları bir zulümler dizisi olarak algılanır. Böylece 20. yüzyıldaki Yahudi soykırımı, onu önceleyen antisemitizmin [Yahudi düşmanlığı] mantıklı bir sonucuymuş gibi görünür. Nihayetinde günümüzde İsrail'le ilgili medyadaki haberler, Yahudilerle ilgili her tür uğraşı gölgeler. Sık sık Yakındoğu çatışması perspektifi üzerinden ele alınır ve bu yüzden de tarihleri söz konusu çatışmanın tırmanmasının nedeni olarak kabul edilir.

* Sadece II. Dünya Savaşı'ndaki Yahudi Soykırımı için kullanılan bir terimdir (ed.n)

Bir Yahudi tarihi, ufkunu bu tür konuların ötesine taşımalıdır. Bu kitabın mevcut çerçevesi dâhilinde 3000 yıllık bu tarihin bazı bölümlerine sadece ihtiyatla değinilebilirken başka bölümlerinden hiç söz edilemez. Bazı konulara ise, aksine emsal teşkil edecek şekilde daha ayrıntılı bakılabilir. Bu kitabın omurgası göç üzerine kuruludur. Yahudiler her zaman göç etmedi; ama göç, Yahudi tarihini bütün çağlar ve kıtalar boyunca belirledi. Bu yüzden de her bölüm bir göç hikâyesiyle başlar. Her bölümün başında Pesah Haggadası'ndan bir illüstrasyon bulunur. Çoğunlukla bol resimli verilen kutsal metinler, efsaneler ve dualardan oluşan bu derleme, Pesah (Hamursuz) bayramının başlangıcını temsil eden ve Exodus'u [Mısır'dan Çıkış'ı] hatırlatan Seder akşamında aile içinde okunur. Her çağ ve her mekân burada kendi ifadesini bulur ve bulmaya devam etmektedir. Bu kitap için seçilen çizimler, Yahudi tarihinin çok yönlülüğünü temsilen tercih edilmiştir.

Literatürün bolluğuna bakılacak olursa, bugün hiçbir tarihçi Yahudi tarihinin bütün çağları ve coğrafi bölgeleri konusunda uzman olamaz. Bu yüzden de, bu kitabın bazı bölümlerini eleştirel olarak incelemek üzere vakit ayıran meslektaşlarıma özellikle teşekkür ederim. Özellikle Eli Bar-Chen, Jörg Frey, Christoph Levin, Jürgen Matthäus, Michael A. Meyer, Marcus Pyka, Daniel Schwartz, Avinoam Shalem ve Israel Yuval ile editörüm Ulrich Nolte'ye eleştirel ve iyi niyetli incelemeleri için müteşekkirim. Son olarak da 2007-2008zademik yılında konuk öğretim görevlisi olarak düzenli eğitim çalışmalarımdan uzaklaşıp bu kitabı huzur içinde hazırlayabilmemi sağladığı için United States Holocaust Memorial Museum yetkililerine de teşekkür etmek istiyorum.

1695 yılında Amsterdam'da basılan bir Haggada'da ilk kez İbranice bir harita yayımlandı. Yukarıdaki fotoğraf 1712 tarihli yeni baskıdan alınmıştır. Kutsal Ülke'nin haritasının yönü doğuya bakıyor. Sağda aşağıda Nil Deltası görünüyor. Şeria Nehri soldan sağa yatay olarak akıyor. Haritada İsrail halkının tarihindeki olaylar ve semboller kayıtlı, mesela Exodus'un

[Mısır'dan Çıkış] 41 durağını gösteren bir tablo ve Yunus Peygamberin binip kaçmak istediği gemi. Kartal, Çıkış 19:4'ü işaret ediyor: "…sizi nasıl kartal kanatları üzerinde taşıdım… gördünüz." En solda evin verandasındaki arı kovanları ve ortada yer alan inekler, süt ile balı ve bunlar da Vaat Edilmiş Topraklar'ı simgeliyor.

לעבודתו שנאמר ויאמר
יהושע אל כל העם כה
אמר יי אלהי ישראל בעבר
הנהר ישבו אבותיכם
מעולם תרח אבי אברהם
ואבי נחור ויעבדו אלהים
אחרים
ואקח את
אביכם
את אברהם מעבר הנהר
ואולך אותו בכל ארץ
כנען וארבה את זרעו
ואתן לו את יצחק ואתן

Mantova'dan bir Haggada (1560) Yeşu 24:2'deki bir metni ("atalarımız eski zamanda [Fırat] Irmağın öte tarafında otururlardı") ima ederek İbrahim'in gondol üzerinde bir nehri geçmesini gösteriyor. Resim böylece Patriarkların Mezopotamya'daki kökenlerine ve uzun göç tarihlerine göndermede bulunuyor.

1

UR'DAN KENAN ÜLKESİNE: GÖÇ EDEN BİR HALK

Başlangıçta göç vardı. İlk insanlar Âdem ile Havva, Gan Eden'den yani Cennet Bahçesi'nden kovulur. Tektanrıcılığın kurucusu İbrahim, Tanrı'nın "*Leh leha*" ("Git") emrine uyup Mezopotamya'daki vatanı Ur'dan Kenan ülkesine göç eder; torununun oğlu Yusuf da buradan Mısır'a gider. Birkaç kuşak sonra da Musa, Yahudileri, kendilerine ayrılan vatana, halkıyla aynı adı, yani İsrail adını, yani İbrahim'in torunu Yakub'un ikinci adını alacak olan ülkeye geri getirir.

En azından Tanah, dünya edebiyatının herhalde en başarılı ve kuşkusuz en etkileyici kitabı, bu hikâyeyi bize böyle anlatır. Bu kitabın başarı öyküsü, bu belgenin antik çağın önemli uluslarından Mısırlılar veya Asurlular, Persler veya Babilliler, Yunanlılar veya Romalılar tarafından değil de tarihi boyunca bütün bu halkların egemenliğinde yaşayan küçük bir ulus tarafından yazılmış olması nedeniyle daha da şaşırtıcıdır. Ama yine de Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın yayılmasıyla insanlığın büyük bir bölümünün edebi ve dini mirasının temel unsuruna dönüşen, Yahudilerin işte bu mirasıdır. Eski Ahit'te sözü geçen Yahudilerin efsanevi kökenleri, bu mirasla birlikte dünya çapında ün kazandı.

Daha sonraları Hıristiyanlıkta Eski Ahit adını alacak Tanah'ta yasal kaideler, bilge edebiyatı, ahlaki vaazlar, aşk şarkıları ve mistik vizyonların yanı sıra tarihsel olayları da bize öğretmeye yeltenen kitaplar yer alır. Bunlar genellikle tarihsel olarak doğrulanabilen anlatılar değildir. Zaten yazarların niyeti de tarihsel olayları mümkün mertebe gerçekçi bir biçimde tasvir etmek değildi. Teolojik yorumlar onlar için çok daha temel bir önem taşıyordu. Hem sözü edilen göçler gibi efsanelerin ne zaman anlatılmaya başladığı hem de yazılışlarının kesin tarihi bilinmiyor. Tarihsel aktarımın özü kuşkusuz İsrail ve Yahuda Krallıkları zamanına uzansa da Tanah'ın bölümleri, nihai şekillerine ancak Pers ve Yunan döneminde kavuşmuştu. Metinler özellikle de bu yüzyıllardaki İsrailoğulları ve Yahuda halklarının durumunu göstermeleri açısından faydalı ve bu bağlam dikkate alınarak yorumlanmalı. Ancak bu dönemden sonra Yahudilerin tarihinden söz edebiliriz. Bu kitabın, bu dönemin öncesinden başlamasının basit bir nedeni var: Tarihsel gerçeklik paylarından tamamen bağımsız olarak Eski Ahit, sonraki yüzyıllar ve binyıllarda Yahudilerin bilincini öyle çeşitli yönlerde etkiledi ki, bu kitaplara dair bilgi birikimimiz, Yahudi tarihini anlamamız açısından çok önemlidir. Bu nedenle kitabın bu bölümü, büyük ölçüde tarihsel kesinlik taşıyan olayları değil, Yahudiliğin çok ötesinde anlam taşıyan mitleri ve efsaneleri ele almaktadır.

Mitsel Başlangıçlar

Eski Ahit İsrail'in tarihiyle değil insanlığın kökeniyle başlar. Âdem ile Havva ilk Yahudiler değil, ilk insanlardır. Eski Ahit'in dünya tasavvuruna göre ilkel çağda halklar yoktur. Babil Kulesi'ni ahlaksızca inşa ederek Tanrı'ya ulaşmak isteyen ve kendilerini dev aynasında gören insanlar, ilahi müdahaleye uğrar ve o ana kadar birlik olan insanoğlu, farklı dillere, farklı uluslara bölünür. Dönüşüme uğradıktan sonra İbrahim adını alan Abram figürü de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa geçişi ve bu haliyle de belki antik dünyanın en büyük devrimini temsil eder. İsrail'in komşuları ve düşmanlarına dönüşen halklar da İbrahim'in soyundan gelir. Burada özellikle en büyük oğlu İsmail akla gelir; İslami geleneğe göre İsmail, İbrahim'le birlikte Mekke'deki Kâbe'yi inşa etmiştir.

Eski Ahit'in genel olarak daha küçük oğulların meşru mirasçılar olduğunu belirtmesi, güçlü Asurlular, Babilliler ve Mısırlıların sık sık kendi ara-

larında top misali oynadıkları bir konuma gelen İsrail'in durumunu yansıtır. İshak, üvey ağabeyi İsmail'i; Yakub, ikizi Esav'ı izlerken Yusuf Yakub'un on birinci oğluydu ve Davud, sekiz erkek kardeşin en küçüğüydü. Bütün Eski Ahit anlatısının başkahramanıysa ne yukarıda sözü edilen kahramanlardan biri, ne Mısır köleliğinden halkını kurtaran Musa, ne de İşaya ve Yeremya gibi Eski Ahit'in en güçlü sesleri olan peygamberlerden biriydi. Başaktörün bahsi ilk kez, Yakub'un Tanrı'nın bir meleğiyle kavgasında geçer. Yakub bu kavgada İsrail'e, yani "Tanrı'yla güreşen"e dönüşür. Yeni Ahit'teki İsa'nın ve Kuran'ın Muhammed'inin aksine Eski Ahit anlatılarının odağında bir topluluk, *İsrail Halkı* bulunur. Bu durum Eski Ahit'i, Aineias veya Odysseus gibi bireysel kahramanlar etrafında dönen çağdaşı Yunan efsanelerinden de ayırır.

Her kültürün kendi doğuş mitleri vardır. İsrail söz konusu olduğunda bunlar karmaşık ve çeşitlidir. Bugün "din" veya "ulus" dediğimiz şey, bu durumda en başından beri birbirinden ayrılmaz biçimde birleşmiştir. Bu durum, birçok Yahudi'nin bilinci açısından modern zamanlara kadar uzanır: Eski Ahit onlara hem dini bir yaşamın resmi kaynağı hem de sözde atalarının tarih kitabı olarak hizmet eder.

Yahudi geleneğine göre babası Terah'ın putperestliğinden ayrılıp tek ve görünmez bir Tanrı'ya tapınan İbrahim, Tanrı'nın "ulusal" vaadinin muhatabıdır: Zürriyetinden, bizzat Tanrı'nın seçtiği büyük bir halk doğacaktır. Bu seçilmişlik, Yahudilerin gelecekte kendilerine dönük algılarında diğer halklara göre ahlaki olarak yüceltildikleri anlamına gelmez; her şeyden önce özellikle Tora'da, Musa'nın Beş Kitabı'nda, din yasaları bağlamında açıklanan özel yükümlülükler anlamına gelir. Tanrı'nın Sina Dağı'nda emirlerini emanet ettiği Eski Ahit'in Musa'sı, yeni bir din anlayışının başında durur ve aynı zamanda da İbrani köleleri Mısır'dan çıkarıp bir halk olarak şekillendiren ana figürdür.

Musa'nın Beş Kitabı'nda anlatılan bütün tarihsel olaylarda olduğu gibi Eski Ahit dışında kanıtların bulunmadığı Exodus [Mısır'dan Çıkış] bölümü, izleyen kuşakların kolektif bilincine önemli bir olay, İsrail halkının ve Yahudi dininin adeta "ikinci doğuşu" olarak yerleşmiştir. Günümüzde de dünyadaki bütün Yahudiler çeşitli bayramlarda bu göçü anar. Pesah Bayramı'nda çölde göç edermiş gibi hamursuz (mayasız ekmek) yer; Sukkot Bayramı'nda İsrailoğullarının göç sırasındaki yaşamını hatırlatması için

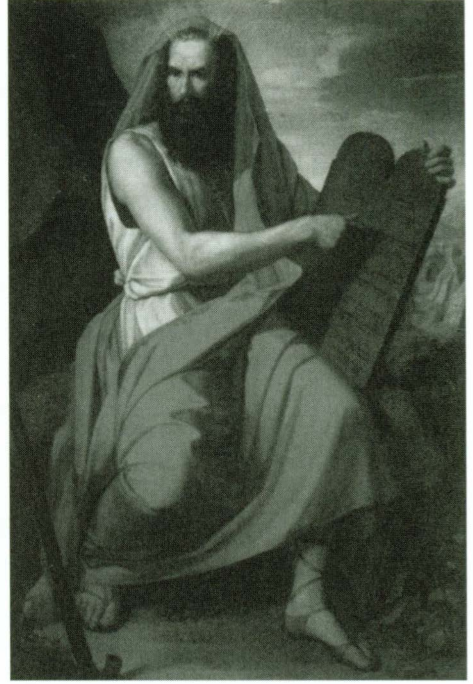

Eski Ahit'teki anlatıma göre Yakub, Melekle savaşırken İsrail'e, yani "Tanrı'yla güreşen"e dönüştü, burada 1659 yılına ait Rembrandt'ın hayalinde canlandırdığı haliyle resmedilmiştir.

yapraklardan barakalar inşa ederler. En etkileyici olanıysa herhalde her yıl Pesah bayramının *Seder* akşamında her Yahudi'nin, kölelikten kurtuluşu kendi varlığıyla ilişkilendirerek Mısır'dan İsrail ülkesine bizzat kendisi gelmiş gibi bir bilince sahip olacağına dair yemin etmesidir. Bu sayede Eski Ahit'te anlatılanlar yüzyıllar boyu sonraki kuşakların tarih duygusu için bir paradigmaya dönüşmüştür.

Yahudi yıl döngüsü, Eski Ahit'teki olaylara dayanan bu tarih anlayışına katkıda bulunur. Yahudiler, her ilkbahar Mısır'dan Çıkış hikâyesini okurken adeta Exodus'u [Mısır'dan çıkış] yeni baştan yaşarlar. Her kış, MÖ 2. yüzyılda İkinci Kudüs Tapınağı'nın yeniden kutsanmasını hatırlatan tören kandilleri* yakarlar. Her yıl Ester Kitabı'nda tarif edildiği haliyle Persli Yahudilerin kurtuluşunu anarlar. Sinagogda her hafta okunan Tora bölümleri daha da önemlidir. Her yıl aynı dönemde dünyanın bütün sinagogların-

* Hanukka (İbranice "Kutsama"), Işıklar Bayramı olarak da bilinir. İkinci Kudüs Tapınağı'na Zeus adına bir sunak eklenmesinden üç yıl sonra (MÖ 165) Tapınak'ın yeniden kutsanmasının anıldığı bayram. Yeniden ele geçirilen Tapınak'taki *menora*'yı yakmak için bir gün yetecek kadar bulunan yağ, 8 gün boyunca yanar. Bunun anısına bayram boyunca 9 kollu Hanukiya yakılır (ed.n.)

Musa, Michelangelo'dan Rembrandt ve Chagall'a kadar sayısız sanatçıya eserlerinde esin kaynağı oldu. Bu süreçte Yahudi ve Hıristiyan motifler karşılıklı olarak birbirini etkiledi. Burada 19. yüzyılın Alman-Yahudi sanatçısı Moritz Daniel Oppenheim, Musa'yı kanun tabletleriyle gösteriyor.

da aynı bölüm okunduğu için tabiri caizse bütün Yahudiler sonbaharda dünyanın yaradılışını, kışın atalarının biyografilerini, ilkbaharda da çöldeki göçü yaşarlar.

Geleneksel Yahudi tarih anlayışında Eski Ahit sonrası yüzyıllardaki bütün olaylar ikincil önemdedir. Bir sonraki en önemli olay, geleceğe ertelenmiştir: Yüzyıllardır umutla beklenen ve bütün insanların barış içinde birlikte yaşayacakları dönemi başlatacak olan Mesih'in gelişi. Eski Ahit'in tarihöncesi ile Mesih ütopyası arasındaki dönem –İkinci Tapınak'ın 70 yılında yok edilmesi gibi birkaç istisna hariç– sadece uzun bir ara dönem kabul edilir ve bu dönemde yaşanan olaylar, yazılmak bir yana, hep birlikte anılacak kadar değerli değildir.

Eski Ahit tarihi, göç eden bir halkı anlatır. "Halk" ve "göç" kavramları, Eski Ahit'in tarihsel anlayışının ana unsurları olarak Yahudilerin kendilerini kavrayışlarını modern zamana kadar belirlemiştir. Anlatılar, vatan ve sürgün etrafında döner; İsrail'in Asurlularca yok edilişi veya Yahudalıların Babil'den sürülmeleri, bu anlatılara damgasını vurur. Bu anlatılar, ne olursa olsun sonraki dönemlerde yaşanan sürgün deneyimleri esnasında Yahudilere teselli ve umut vermiştir.

Gerçi Eski Ahit'te İsrail ülkesi, İbrahim'e ve evlatlarına vaat edilmiştir ama bu vaat o kadar da kolay gerçekleşmez. İbrahim, Mezopotamya'daki Ur şehrinden Arami şehri Harran'a, oradan da Mısır'a gider ve ancak daha sonraları Vaat Edilmiş Topraklar'a döner. Torunu Yakub, Aram'da kayınpederi Laban'ın yanında yirmi yıl geçirir, sonra döner ve yaşlılığında bütün ailesiyle birlikte oğlu Yusuf'un peşinden Mısır'a gider. Ancak 400 yıl sonra Musa ile Harun, köleleştirilmiş İbranileri tekrar İsrail ülkesine götürür. Ama bu dönüş asla bir zafer alayı değildir. İsrail halkı yolda homurdanır; yol boyu Mısır'daki refahın hasretini çeker. Süt ile balın akmasının beklendiği ülke, devlerin ve konuksever çok az insanın yaşadığı yabancı, kıraç bir ülkedir. Eski vatan, yabana dönüşmüştür ve keşif için gönderilen on iki öncüden onu firavunun kendilerini on belayla kovduğu o ülkeye dönmek ister. Nihayet İsrailoğulları, Yeşu'nun liderliğinde yabancı vatanı fetheder, ama hem Musa'nın hem de kırk yıl önce yolculuğa çıkan kuşağın Şeria Irmağı'nı geçmesi yasaktır. Nasıl ki Odysseus, ancak sayısız engel aştıktan sonra vatanı İthake'ye dönüyorsa, Yahudiler için de vatana dönüş, engelli bir koşudur.

Yakub'dan İsrail'e

Vatan ile sürgün arasındaki çelişkili ilişki, Yahudilerin varlıklarını belirlemeyi sürdürdü. O zamanlardan beri İsrail ülkesiyle sürekli duygusal bir ilişki içindeydiler, ama daha Eski Ahit zamanlarında "İsrailoğulları"nın büyük bir kısmı, Mısır'da ve Babil'de Pers, Yunan ve Roma egemenliği altında yaşıyordu. Eski Ahit'in bazı kitaplarına Diaspora'nın bakış açısı damgasını vurdu.

"İsrail" kavramı farklı tanımlara açıktır. Başlangıçta "İsrail", Kuzey Krallığı'nın kendisine verdiği isimdi. Oysa Eski Ahit'te anlatılanlara bakıldığında kelimenin tam anlamıyla önce İsrail'e (Yakub) ve çocuklarına, yani "İsrail'in Oğulları"na karşılık geliyordu. Eski Ahit'te aktarılanlara göre fetihten sonra ülkenin Şeria Irmağı'nın batısında ve kısmen de doğusunda kalan kısmını paylaşan ve yönetici olarak tek tek hâkimler, sonra da krallar başa geçiren on iki İsrail kabilesi bu oğullardandı. Kral Süleyman'ın ölümünden sonra, diye devam eder Eski Ahit, ülke başkent Kudüs etrafında Kuzey Krallığı İsrail ve Güney Krallığı Yahuda olmak üzere bölündü. Bundan sonra İsrail devleti, artık sadece "İsrailoğullarının" bir kısmını temsil

etmeye başlar. Kuzey Krallığı İsrail, 722 yılında Asurlu fatihlerce ele geçirildiğinde vatandaşları sürgüne gönderilir veya köleleştirilir. Günümüze kadar bu on "Kayıp Kabile"nin kaderine dair sayısız efsane anlatılmıştır. Evlatlarının Doğu Asya'dan ta Batı Afrika ve Güney Amerika'ya kadar gittikleri söylenir. İsrail Krallığı'nın haritadan silinmesinden sonra Güney Krallığı Yahuda, bu krallığın geleneklerine ve kendini algılayışına uyum sağlayıp kendisini "İsrail" olarak tanımlar. Bu şekilde "İsrail" kavramı, 2500 yıl sonra modern İsrail devleti kurulduğunda da kullanılmaya başlanmıştır.

Ama Güney Krallığı Yahuda'nın geçici olarak varlığını sürdürmesiyle "Yahudalılar" veya "Yehudim", yani Yahudiler kavramı da ağırlık kazanmaya başladı. Yavaş yavaş iki kavram iç içe geçti. Bunun yanında bazen İsrail veya Yahudi halkının dilini de adlandıran, yine Eski Ahit'te yer alan İbraniler (*ivrim*) kavramıyla da karşılaşırız.

Benzer bir kavram çeşitliliği İsrail bölgesi için de vardır. İlk adı Kenan ülkesiydi. İsrailoğulları ülkeye İsrail veya Yahuda dediler. Asurlular fethettikleri Kuzey Krallığı İsrail'i, Samiriye eyaletine dönüştürdüler; bu başkentlerinin de adıydı. Yahuda da, Babil Kralı Nabukadnezar tarafından fethedilip Kudüs'ün 586 yılında yıkılışıyla bağımsız bir devlet olarak çökmesinden sonra önce Babil, sonra da Pers eyaleti "Yahud"a dönüştü. Yenilen Yahudileri aşağılamak amacıyla Antik Filistinlilerden* esinlenilen Filistin kavramı ancak Romalılar döneminde kabul gördü.

Bir halkın farklı kabile topluluklarından ortaya çıkışı her zaman çevresinden yalıtılmasıyla koşut bir gelişim seyri izler; Yahudilerde bu durum yüzyıllar geçtikçe artan bir dışlanmaya yol açtı. Antik dünyanın diğer halklarıyla arasındaki belki de en önemli fark, tektanrılı olmasıydı (tek istisna, kısa süre Akhenaton'un egemenliği altında bulunan Mısır'dı). Uzun bir süreçte gelişen ve muhtemelen sürgün deneyimiyle en saf haline kavuşan tek ve üstelik görünmez bir Tanrı'ya olan inançları, İsrail'i çevreleyen halklar tarafından anlayışsızlık ve sık sık çok net bir reddiye ile karşılanmıştı. Eski Ahit'te tarif edilen başka sınırlar daha önce ve daha tutarlı biçimde oluşmuş olabilir. Yiyeceklerle ilgili çok sayıdaki kısıtlama düşünüldüğünde erken bir dönemde domuz etinin yasaklanmasından özellikle söz edilmeli; çünkü bu yasak İsrailoğullarını, arkeologların yerleşmelerinde sayısız domuz kemiği bulduğu komşu halklardan ayırıyordu. Bu tür gündelik farklılık-

* Philister (ed.n.)

Musa'nın Siyah tenli olarak gösterildiği modern bir betimleme. Aaron Hicks'in posteri.

lar, ileride başka halklar da tektanrılı dinlere bağlandıklarında, Yahudilerin kendi kimliklerini korumalarını sağladı. Daha Eski Ahit'te bile Yahudilerin halklar arasındaki özel rolüne birkaç kere işaret edilir; İsrail soyu dışından gelen peygamber Kâhin Balam'ın İsrail'i Sayılar (Çölde Sayım) Kitabı'nda (23:9-10) "Ayrıca oturan bir kavimdir ve milletler arasında sayılmayacaktır," diye tasvir etmesi, belki de bunun en belirgin halidir.

Nihayet bizzat Eski Ahit de Yahudilerin geleneklerinin oluşmasında belli bir rol üstlendi. Mısır'dan Vaat Edilmiş Topraklar'a çıkış, Yeşu'nun egemenliği altında zorla toprakların ele geçirilmesi ve Davud'un egemenliği altında birleşmiş güçlü bir krallık hakkında hikâyelere duyulan inanç, günün birinde yeniden yaşanabilecek geçmiş bir "Altın Çağ"ın anlatıldığı mitosta yoğunlaşıyordu. Bu Eski Ahit hikâyesi, hem Yahudilerin bilinçlerini hem de çevrelerinin onlara dair algılarını binlerce yıl boyunca belirleyecek ortak bir mirasa dönüştü. İlk kez bir din, hatta bir halk, metinlerle, kutsal bir kitapla kendini tanımlayacaktı. Zaman

geçtikçe Eski Ahit hikâyesi birbirlerinden oldukça farklı kültürlerde paradigmatik bir anlatıya dönüştü. İster Osmanlı Sultanı Süleyman'ın yandaşları bu anlatıda Kral Süleyman'ın bilgeliğini görsünler, ister New England'daki Püriten göçmenler kendi "Yeni Kenan Ülkeleri"ni inşa etsinler, isterse de Virginia plantasyonlarında Siyah köleler dini şarkılarında Mısır'dan Çıkış'tan bahsetsinler, Tanah'ın Hıristiyanlık ve İslam tarafından kabulüyle eski İsrail'in tarihi, insanlığın büyük bir bölümü açısından tarih modeline dönüştü.

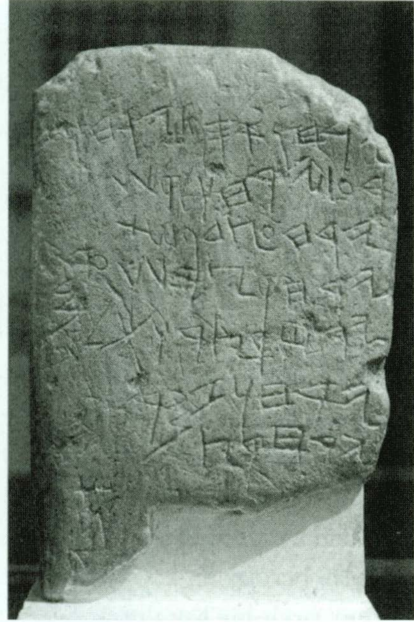
Efsaneden Tarihe

İsrail halkının nasıl ortaya çıktığını sadece kendi kaynaklarından, yani Eski Ahit'le bağlantılı kaynaklardan biliyoruz. İlk asırlarında İsrail'in varoluşundan diğer halkların sadece az sayıdaki belgeleri söz eder, bu yüzden de tarihselliğini sadece Eski Ahit anlatılarından türetemeyiz. Fakat Eski Ahit'te anlatılan bir olay dış kaynaklar ve arkeolojik buluntularla desteklendiğinde durum farklı bir hal alır. İsrail'in varlığından söz eden ilk Eski Ahit dışı belge inanılmaz bir ironi barındırır! Firavun Merneptah'ın 13. yüzyıla ait bir stelinde, o dönemde binlerce yıllık tarihi henüz başlamış halkın yok edilmesinden bahsedilir. O dönemde İsrail derken neyin kastedildiği bilinmiyor ama bu stel ile Kenan ülkesinde bu adın verildiği bir grup insanın varlığı kanıtlanmış oluyor. Kökenleri nasıldı acaba?

20. yüzyıl sonuna ait arkeolojik bulgular bize İsrail'in doğuşuyla ilgili makul bir resim sunuyor. Patriark hikâyeleri, verimli Mezopotamya bölgesindeki köklerine ya da daha sonraları İsraillilerin köklerinin ünlü Ur şehrinde olduğuna dair hayalleri doğrultusunda geliştirdikleri düşüncelerine de işaret ediyor olabilir. Mısır'da kalış, Sami halkların daha az kıtlık tehdidi altında bulunan Nil'deki bu ülkeye göç etmelerine bağlı olabilir. Bu yüzden de tarihlerindeki bu bölüm, MÖ 18. yüzyıldan itibaren Kenan ülkesinden gelerek Mısır'ı egemenlikleri altına alan ve MÖ 1570 yılına doğru buradan kovulan Hyksosların göçüyle birlikte anılmıştır. Yeni araştırmalar, Hyksoslar veya daha sonra Mısır kaynaklarında ortaya çıkan Habiru (adları İbranilerle benzerlik taşıyan azınlık grupları) ile Eski Ahit'teki Çıkış arasındaki bağlantılara kuşkuyla yaklaşır. Zira, bu halkın gerçekten var olup olmadığı şüphelidir. Ne olursa olsun, MÖ 13. yüzyılda kitlesel bir göçün gerçekleştiğine dair hiçbir bulgu yok.

Tarihi MÖ 1230 olarak belirlenen bir stelde Firavun Merneptah çeşitli halklar karşısında kazandığı zaferleri kutluyor. Hititler, Kenanlılar ve Hurrilerin yanında burada ilk kez Eski Ahit dışı bir kaynakta İsrail adından söz edilmiştir: "İsrail yerle bir edildi, tohumları artık yok."

10. yüzyıla ait Gezer Takvimi, bildiğimiz en eski uzun İbrani yazıttır. Çiftçinin ay ay ekim, hasat veya bağ yetiştirme gibi en önemli faaliyetleri kayıt altına alınmıştır ve İsrail halkının gündelik yaşamını ilk kez görmemizi sağlar.

Günümüzde, araştırmacılar, İsrail halkının toprakları zorla ele geçirmediğini, Kenan ülkesinde kendiliğinden ortaya çıktığını varsayar. Tek tek gruplar gerçekten de Mısır'dan göç etmiş veya Mısır'a dönmüş olabilir. Arkeolojik bulgular, ilk İsrailoğullarının çoban ve çiftçi olduğuna, çoğunun da binyıl dönümünde kendi kendine yeten köy toplulukları halinde yaşadığına işaret eder. Eski Ahit'te söz edilen birkaç kavim, kendilerini büyük olasılıkla yakınlarındaki coğrafi noktalara göre adlandıran bu tür geniş aile topluluklarından ortaya çıktı. İsrailoğullarının o dönemdeki dini anlayışının daha sonra idealleştirilen tektanrıcılıktan çok farklı olduğunu düşünmeliyiz.

İsrail'in Hıristiyanlık öncesi ilk 1000 yılın başlangıcına kadar uzanan tarihi, büyük ölçüde bilinmiyor. Hâkimlerin kahramanlıkları, Davud'un

(Yukarıda) 9. yüzyıla ait Siyah Obelisk üzerinde Asur kralı III. Şalmanezer'in ilk seferlerinden birkaçı gösteriliyor. Obelisk'in ikinci sahnesi, İsrail Kralı Yehu teslim ediliyor ve Asurlulara vergi vermeyi teklif ediyor. Altındaki metin şöyle diyor: "Amri oğlu Yehu'nun vergisi."
(Aşağıda) Ninive'de bulunan Sinahheriba Sarayı'ndaki bu duvar rölyefi, yalınayak sürgüne giden, fethedilmiş bir Yahuda şehri olan Lahis'ten bir aileyi gösteriyor.

Efsanede yaşamaya devam eden Kral Davud: Görkemli sarayında betimlenmiş devasa bir figür, kendisine atfedilen Mezmurlar Kitabı ve çaldığı söylenen arpla birlikte. Bir bulutun içinde "Rua Hakodeş", yani "Kutsal Ruh" kelimeleri görünür. 1740'ta Danimarka'ya ait Altona'da yaratılan bu Hagdada'nın sanatçısı Moravya, Lipnikli Joseph ben David toplam on üç Haggada üretti.

güçlü imparatorluğu, Süleyman'ın muhteşem tapınağı ne arkeolojik kazılarla ne de Eski Ahit dışı kaynaklarla desteklenebiliyor. Hatta MÖ 10. yüzyılda birleşmiş bir İsrail ve Yahuda Krallığı'nın var olduğuna dair kanıt da yok. Ancak MÖ 9. yüzyıldan itibaren karanlık biraz aydınlanmaya başlar. Eski Ahit dışı kaynaklar kuzeyde güçlenmeye başlayan, MÖ 8. yüz-

yılda gitgide Asur baskısına maruz kalan ve MÖ 722 yılında bağımsızlığı elinden alınan bir İsrail krallığına işaret eder. O tarihte az bir nüfusa sahip ve birkaç kentsel yapısıyla askeri açıdan önemsiz bir devlet olan Güney Krallığı Yahuda varlığını sürdürüyordu. Kral Hezekiah (727-698) egemenliğinde Yahuda'nın ve özellikle de artık ilk kez önemli bir siyasi ve kültürel merkeze dönüşen başkenti Kudüs'ün nüfusu çoğaldı.

Ancak Yahuda'nın siyasi yükselişi, ülkenin büyük bölümünü yakıp yıkarak Hezekiah ve ardıllarından yüksek miktarda haraç isteyen Asur kralı Sanherib'in (705-681) seferleriyle vahşice kesintiye uğradı. Sonraki krallar, özellikle de yarım yüzyıl boyunca hüküm süren Manasse (698-642) Asur İmparatorluğu'na boyun eğen vasallardı; ancak İmparatorluğun 7. yılın sonunda yıkılışı Yahuda'ya tekrar siyasi ve dini bir rol oynayabileceği bir alan açtı. Bundan sonra Kenan ülkesinde üstünlüğü Mısırlılar elde etti ve özellikle kıyı şeridiyle ilgilendiler.

Kral Yoşiya (639-609) egemenliğinde Yahuda önemli bir bölgesel ölçek kazandı. Yoşiya, resmi kültü Kudüs'te yoğunlaştırarak Yahuda'nın gücünü pekiştirmeye uğraştı. Dini-siyasi program, Kuzey Krallığı'nın bir zamanlar önemli krallarını krallığın yıkılışından sorumlu tuttu, çünkü Beyt-el ve Dan tapınaklarında İsrail Tanrı'sına tapmışlardı. Bu savla sürgüne ve köleliğe maruz kalmamış İsrailoğulları da Kudüs tapınak kültünün taraftarlarına dönüştürüleceklerdi. Uzak bir tarih öncesi zamanda birleşik bir krallığın, İsrail'in ardılı olarak Yahuda'nın hâkimiyetini vurgulamak maksadıyla yüceltildiğini söylemek olası tarihsel yorumlardan biriydi. Böylece Yahuda krallığının efsanevi kurucusu ve Yoşiya'nın atası Davud, aynı anda iki krallığa da hükmetmiş olacaktı.

Bir zamanlar önemsiz bir yer olan Kudüs'e uzun ve zengin bir tarih atfedildi. O dönemde tasarlanan bu dini program daha sonraları, yani İkinci Tapınak zamanında, odağına Kudüs'te tek ve görünmez Tanrı olarak İsrail Tanrı'sına tapınmayı yerleştiren bir tarih imgesinin temeli oldu. İsrail halkının çöldeki göç sırasında Altın Buzağı'ya tapınmasından İsrail'in son krallarının putperestliğine varana dek bu tanrıdan uzaklaşması, cezalandırılmasına yol açmıştı. Oysa Kudüs'te İsrail Tanrı'sına itaat etmek ve sadece ona tapmak her zaman ödüllendirilmişti.

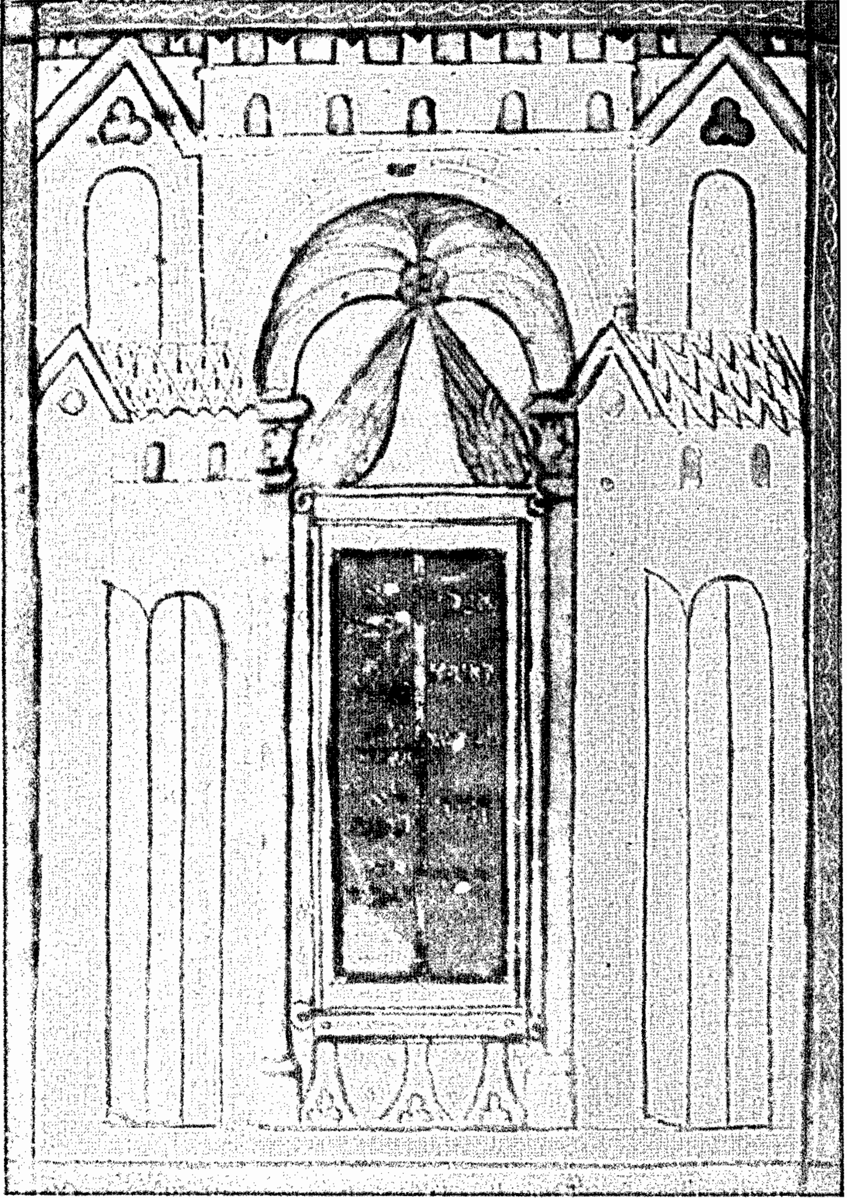
2. Krallar Kitabı'ndaki bir bölüm Yoşiya'nın üç dini reformundan söz eder. Yoşiya'nın egemenliğinin 18. yılında, yani 622 yılında, Kudüs Tapına-

ğı yenilenirken Tevrat'ın bulunduğu ileri sürüldü; bu kitap Yoşiya'ya halkıyla Tanrı arasında yeni kurulan bir bağın temeli olarak hizmet edecekti (2. Krallar, 23:2-3). "Bulunan" bu kitap yaygın görüşe göre, Eski Ahit'e özgü tektanrıcılığın veya monolatrizmin (başka tanrıları tanırken tek bir Tanrı'ya tapınma) temellerini, ayrıca Kudüs'te sadece Tanrı'ya tapınmayı, Eski Ahit bayramlarıyla ilgili talimatları, sayısız sosyal kanunları ve ahlak kurallarını içeren Musa'nın Beşinci Kitabı olan Tesniye'nin ilk şekliydi. İster haftalık dinlenme günü, ister kölelerin altı yıl sonra kurtarılması, ister komşu sevgisi, ister mülk hakkı olsun burada belirlenen düsturların çoğu modern dünyanın mirasına ve bugüne kadar geçerli olan kanunların temeline dönüştü.

Yoşiya 609 yılında Firavun II. Neko tarafından bilinmeyen nedenlerle Megiddo'da öldürüldü. Üç oğlu ve bir torunundan oluşan dört ardılı doğudan gelen ve tehlikeli yeni bir güç olan Babil'i durduramadı. Kudüs'ün Babil Kralı II. Nabukadnezar tarafından ilk fethinden sonra, Kral Yehoyakin, Yahuda'nın ileri gelenleriyle birlikte sürgüne gönderildi, amcası Tsedekiya vasal kral olarak atandı. Tsedekiya, Babillilerin düşmanı olan Mısırlıların etkisiyle koruyucu devletinden kurtulmaya çalıştı. Bu çabası felaketle sonuçlandı. Peygamber Yeremya, Yahuda imparatorluğunun sonunu getirecek bu intihar girişimini öngörerek uyarıda bulunmuştu. 586 yılında Nabukadnezar Kudüs'ü kuşattı, tapınağıyla birlikte Yahuda'nın altın bir çağ yaşayan merkezini yerle bir etti; sadakatsiz Kral Tsedekiya'nın gözlerini kör ettirdi ve daha önce selefi Yehoyakin'de olduğu gibi onu da sürgüne gönderdi. Vali Gedalya da bir suikasta kurban gittiğinde sayısız Yahudalı, Mısır'a kaçıp orada yerleşti. Yeremya, Babilli Yahudilere buna benzer şeyler yazar: "Evler yapıp oturun; bahçe dikin ve meyvelerini yiyin. Karılar alın ve oğullar ve kızlar babası olun ve oğullarınıza karılar alın ve kızlarınızı kocaya verin de oğullar ve kızlar doğursunlar ve orada çoğalın ve azalmayın." (Yeremya 29:5-6)

Yeremya'nın bu şiarı, sonraki yüzyıllarda Diaspora'daki Yahudi cemaatlerini kendi vatanları dışında kök salmaya sürekli özendirmiştir. Buna karşın Eski Ahit'teki bir başka bölüm, yani Mezmurlar, Bab 137, sürgünde bile anavatana duyulan sadakatin değişmemesini öngören bir kanıt olarak kabul edilir ve daha sonra Siyonistlerce İsrail Ülkesi'ne dönüşün gereklerinden biri olarak alıntılanır: "Babil ırmakları kenarında, orada oturduk ve

Sion'u andıkça ağladık." Gelecek 2500 yıl boyunca Yahudi tarihinin büyük bir bölümü bu iki kutup arasında, yani eski vatana bağlılık ile yeni vatana sadakat arasında geçecekti.

Pers egemenliği altında yeniden inşa edilen Tapınak, çok sayıda yaldızlı elyazmaya örnek teşkil etmiştir. Tapınak her seferinde bulunduğu çevrenin mimarisini yansıtır. 1350 yılında Barselona'da üretilen Saraybosna Haggadası'nda ortaçağa özgü bir İspanyol şatosunu anımsatıyor.

2

SÜRGÜNDEN VATANA DÖNÜŞ: RAHİPLER VE PEYGAMBERLER

Kral I. Artakserkses'in egemenliğinin 20. yılının Nissan* ayında bir gün, Pers başkenti Şuşan'da sürgün Yahudalılardan biri, saray hizmetkârı Nehemya, cesaretini toplayıp kralına başvurur. Ona bir kadeh uzatırken şöyle yalvarır: "Kralın hoşuna giderse ve önünde uşağı merhamet bulmuşsa, beni atalarımın gömülü olduğu şehre, Yahuda'ya onu yeniden inşa etmem için gönderir." Kraliçeye göz ucuyla baktıktan ve Nehemya'nın tekrar Pers sarayına döneceğinden emin olduktan sonra kral, hizmetkârını gönderir. Nehemya, Kralın askerlerinin koruması altında, Fırat Nehri'nin ötesindeki eyaletlerin valilerine hitaben yazılmış sevk mektuplarını da yanına alarak yola çıkar. Hemen yıkık Kudüs'ün surlarını yeniden inşa etmeye koyulur. Bu dönemde Ezra da sürgünden dönmüştür; dönüşünün ardından Yahudi ve Yahudi olmayan halkın ayrıştırılmasını öngören katı kanunlar koyar.

Restorasyon

Vaat Edilmiş Topraklar'a dönüş, Tevrat kitapları Ezra ile Nehemya'nın başında anlatılır (ikisi de 5. yüzyılın ortasına denk gelir). Tanah'daki bu

---

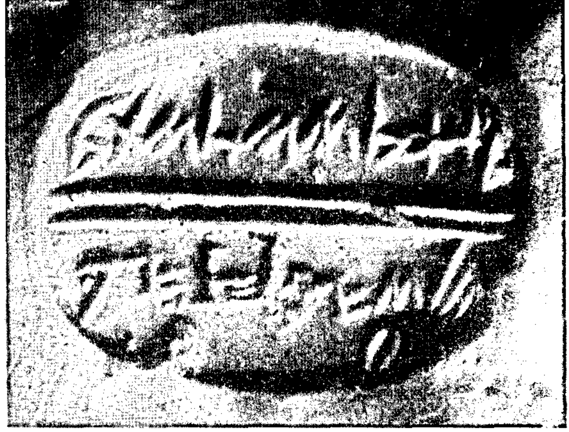
* Mart/Nisan ayında (ed.n.)

dönüş anlatılarının içerdiği süslü ayrıntılar, efsaneler âlemine ait olabilir; ama tarihsel bir öz taşıdıkları da tartışma götürmez. Asurlu ve Babilli hükümdarların aksine, bölgenin yeni hükümdarları olan Pers krallarının fethettikleri eyaletlerde güttükleri politika, din özgürlüğüne ve siyasi tatmine dayanıyordu. Dahası, Kudüs Tapınağı gibi önemli kutsal yerler, bütün ihtişamlarıyla restore edilecekti. Eski Ahit'te anlatılanlara göre Pers Kralı Kyros, hükümranlığının daha ilk yılında (538) yeniden inşa emrini verip maliyetleri de üstlenmişti. Sonunda sadece tapınağın dini eşyalarının değil sürgüne gönderilen Yahudalıların da vatanlarına dönebileceklerine dair bir ferman çıkardığı söylenir.

Bütün Yahudalılar sürgüne gönderilmemişti. Yahuda'da kalanlar tapınağın harabelerinde ibadet ederek bir araya gelirdi. Ama sürgünden dönenlerin daha sonra anlattıklarına göreyse, sürgün cemaati liderleri, etnik ve dini özelliklerin korunmasına büyük bir değer atfetmeselerdi, Yahuda'da kalanlar büyük oranda çevreleri tarafından asimile edilmiş olurdu. Yahuda'daki yeni iktidar ilişkileri de bu görüşe göre düzenlenecekti. Dönenler Kuzey Krallığı'nın evlatlarına sadece bir halkın ve bir dini cemaatin parçası gözüyle baktılar. "Samiriyeliler" olarak Samiriye şehri üzerinde, Tesniye geleneğine (11:29) uygun olarak Tanrı'nın İsrail halkını kutsadığı Gerizim Dağı'nda kendi tapınaklarını inşa ettiler. Bu tapınak Samiriyelilerin, güneydeki Yahudalılarla aynı halk ve aynı dinin bir parçası olma yönündeki –gerçekleşmeyen– iddialarını gösteriyordu.

Mısırlı Yahudilerde durum farklıydı. Örneğin Mısır'daki Elefantin'de yer alan Yahudi askeri kolonisinde MÖ 6. yüzyıldan beri bir tapınak vardı; ama orada yaşayan Yahudiler, Kudüs'teki merkezin otoritesini kabul ediyorlardı. 408 yılına ait bir mektubun gösterdiği üzere Elefantinli Yahudiler, Samiriyelileri de elbette din kardeşleri olarak görüyorlardı. Bunun dışında çevrelerine uyum sağlamışlardı. Dilleri artık İbranice değil, geç Pers dünyasının *lingua franca*sı olan Aramcaydı. Hem İsrail Tanrı'sına hem de Mısırlı Tanrı Khnum'a dua ediyorlardı. Yakındoğu Yahudilerinin aksine ve Mısırlı çevrelerine uygun olarak çok eşliliği yasaklamış ve kadına da boşanma hakkı vermişlerdi. Mısır'ın ortamına mekânsal ve kültürel yakınlıklarıysa onları ne yazık ki çatışmalardan korumadı. Bu çatışmalar 411 yılında, asla bir daha inşa edilmeyen Elefantin Tapınağı'nın yıkılışıyla zirveye ulaştı.

6. yüzyıla ait bu mühürde şunlar yazılıdır: "Sawas-sar-usur'un kızı Jehojischma'ya aittir." Mühürde geçen bu ismin dişil niteliği, Babil Sürgünü'nde ortaya çıkmış olan bir ismin sahibi olan kadına ait olabileceği yönünde bir değerlendirmeye yol açar: "Tanrı dinleyecek." Babasının adı elbette bir Babil adı ve "Şamaş kralı korusun" anlamına geliyor. Büyük olasılıkla kültürel etkileşim süreci esnasında halihazırda bir Babil adı verilen baba, Yahudi kökenlerine yönelerek kızına da İbranice bir ad vermek istemişti.

Ancak orada bulunan Yahudi askeri kolonisi varlığını sürdürdü ve daha sonra Büyük İskender tarafından ele geçirildi.

Farklı Diaspora merkezlerinden kaç sürgünün döndüğünü bilmiyoruz; ama Kudüs'teki İkinci Tapınak bittiğinde bile büyük bir bölümü Pers İmparatorluğu'nda veya Mısır'da kalmıştı. Nehemya gibi başkaları ise işleri bittiğinde Babil'e döndü. Yahuda'da Ezra hükümranlığındaki yeni seçkinler farklı inançları bağdaştıran eğilimlere karşı koymak suretiyle gaddar önlemler aldı. Ezra, Eski Ahit'te "Gökler Tanrı'sının şeriatı"nı yürürlüğe sokmakla görevlendirilmişti. Yemek kanunlarını ve yedinci günü dinlenme günü olarak uygulama talebinin yanında Yahudilerin, kalan halktan ayrılması da büyük bir önem taşıyordu. Tanrı'ya bağlanmanın bir işareti olarak sünnet bu noktada diğer halklarla, özellikle de Filistinlilerle aralarındaki farkı göstermeye yaramış olabilir. Ama Ezra'nın Yahudalılar ile diğer halklardan insanlar arasındaki bütün evlilikleri boşama talebi daha önemliydi. Oysa, Başrahip Yehoya'nın Samiriyeli Vali Sanballat'ın kızıyla evliliği, bu evliliklerin halkın en tepedeki sınıflarına varana dek olağan bir uygulama olduğunu gösteriyordu. Nehemya, bu yüzden Yehoya'yı Kudüs'ten sürdü. Ancak Ezra'nın katı taleplerini uygulattırmayı başarıp başaramadığı kuşkulu.

İkinci Tapınak döneminde erkeğin kadın karşısındaki temel konumunda bir şey değişmedi. Gerçi kadınlar da ana kanunlara bağlıydı ama kurban sunmak, dua etmek ve öğrenim görmek gibi erkeklere tanınan yükümlülükleri yoktu. Tanrı'ya bağlanma ilk elden erkeklere özgü sünnet simge-

si üzerinden gösterilmekteydi. Tam da sayısız kültüre kök salmış cinsiyet rollerinin bu şekilde dağıtılması nedeniyle, erkeklerin egemen olduğu bir dünyada kadınların öne çıkan rollere bürünebilmelerini küçümsememek gerek. Eski Ahit'te Hâkim Debora'nın eylemlerinin de gösterdiği üzere, halklarını kurnazlık veya şiddetle kurtaran kadın kahramanlar az değildi. Eski Ahit'in birkaç kitabına bile Ester ve Rut gibi kadınların adı verilmişti. Böylece, Yahudilik kadınlara da, belki de özellikle kadınlara, belli bir düzeyde çekici geliyor olmalıydı; zira kaynaklara göre sonraki yüzyıllarda görece çok sayıda kadın Yahudiliğe geçti.

Kudüs'ün Nehemya'nın etkisiyle yeniden inşa edilmesi, Yahudilerin çevreden ayrılmalarını öngören ve Ezra'ya atfedilen kanunların yürürlüğe konması, İsrail'in yeniden şekillenmesi açısından çok önemli adımlardı. Yahudiler, birçok mağlup ulusun aksine, kutsal yerlerinin yıkılması ve devletlerinin yok edilmesi gibi felaketlerden bilhassa etkili bir tarih anlatısı yaratarak kurtulmuşlardı. Bizzat büyük ölçüde felaketin izlenimleri altında kaleme alınan Eski Ahit hayatta kalmak için önemli bir temeldi. İlk nesil Eski Ahit kahramanlarının kovulması ve sürgüne gönderilip hayatta kalmış olmaları, Yahudilerin kaderlerini yansıtıyordu. Bu kahramanlar sürekli kendilerine vaat edilmiş topraklara dönmüşlerdi, aynı şekilde onlar da kadiri mutlak Tanrı'nın yardımıyla yeniden kendi devletlerini inşa edebileceklerdi. Böylece, daha İlk Tapınak'ın yıkılışının ardından, sonraki yüzyılların Yahudilerinin başka felaketlerden kurtulmalarını mümkün kılan stratejilerden biri ortaya çıkmıştı.

Yeni bir kendini kavrayış

Sürgün döneminde bile yeni bir kimlik ortaya çıkmıştı ve bu kimlik Yahudilerin kendilerine taktıkları isme de damgasını vurdu. 500 yıl sonra Flavios İosephos, Babil Sürgünü'nden dönenlere artık İsrailoğulları değil de "Yahudiler" (veya "Yahudalılar") demek gerektiğini ileri sürdüğünde (II.5.7. Paragraf 173) muhtemelen pek de haksız değildi. Bu isim değişikliği, Yahudilerin kendilerini algılama biçimlerine ilişkin köklü bir değişimi yansıtıyordu. Yahuda'nın kalıntıları, dönen seçkinlerin liderliğinde ve dışarıdan bakıldığında bir kan birlikteliğinin işaretleriyle yeni İsrail'e dönüştü. Ancak, İsrail'in asıl karakteristik özelliği kan bağından ziyade sadece kendilerini bağlayan düsturlara dayalı bir hukuku olan teokratik cemaat olma ilkesiydi. "Yahudiler" veya "Yahudalılar", sadece kendi bölgeleri kap-

samında etnik bir gruba mensup olmak anlamına gelmiyordu; artık aynı zamanda Babil'den Mısır'a kadar dağınık biçimde yaşayan belli bir kültün, bir dinin destekçilerine dair bir adlandırmaydı.

Sürgün sonrası Yahudiler her ne kadar kendilerini algılama biçimleri doğrultusunda sürgün öncesi İsrail konusunda bir sürekliliğin söz konusu olduğunu vurgulamış olsalar da, bu ikisi arasında önemli farklar vardı. Toplumdaki tayin edici güç, bağımsız bir devletteki krallar yerine artık yabancı bir siyasi hükümranlık altında yaşayan din adamlarıydı. Sürgün öncesi İsrail, insanların içine doğduğu bir toplulukken sürgün sonrası dönemin Yahudileri topluluğa bağlanılabilecek veya zor kullanılarak bağlanılan düzenekler geliştirdiler. Artık yabancılarla evlenmek yasaktı. Tapınak'ta hayvanların kurban edilmesine –önce uzaktaki Diaspora'da– sinagogdaki toplu dua eklendi. Ama bireysel duaya, meditasyona ve kutsal yazıların incelenmesine de daha çok değer verilmeye başladı. İkinci Tapınak dönemindeki Yahudilik, bir kitap dinine doğru evrildi: kutsal yazıların kanonlaştırıldığı bir süreç başladı. Ayrıca daha sonraki dönemin dini esasları ortaya çıktı: Ölümün ardından gelen, adillerin ödüllendirildiği ve kötülerin cezalandırıldığı bir dünya fikri buna örnektir.

Din adamları, Tapınak'ın yıkılışına kadar kralın memurlarıydı. Artık kendilerinin Musa'nın kardeşi Harun'dan geldiklerini söyleyen hahambaşıları, en yüksek ruhani liderler olarak aynı zamanda yeni teokrasinin en önemli temsilcileriydi. Siyasi temsilciler olarak çevre devletler ve halklarla iyi ilişkiler kurmaya çalışmaları nedeniyle asimilasyon eğilimleri gitgide arttı; bu eğilim Yahudi olmayan kadınlarla evlenmeleriyle de kendini gösterdi. Ancak hahambaşı, dini görevi doğrultusunda Yahudi kültünün bağımsızlığını korumak zorundaydı, bu yüzden aynı zamanda çevreden soyutlanma eğilimleri de mevcuttu.

Peygamber Malaki'ye inanılacak olursa, geri dönenlerin heyecanı ve inancı kısa süre içinde zayıflayıp ihmalkârlığa dönüşmüştü. Peygamber, dini olarak uygun olmayan hayvanların kurban edilmesini, "karışık" evliliklerin yapılmasını ve daha genç kadınlarla evlenmek için yaşlı kadınlarla evliliklerin iptal edilmesini eleştiriyordu.

Peygamberler

Dönüşten sonraki döneme ilişkin Eski Ahit dışı kaynağımız da çok az. Bildiklerimizin büyük bir kısmı, Eski Ahit'e ve burada da Ezra ile Nehemya

İşaya'nın, kılıçları saban demirine dönüştürme hayali, Yahudi dünyasını da aşarak dünya barışını temsil eden evrensel bir simgeye dönüştü. Rus sanatçısı Yevgeni Vuçetiç'in bu heykelini (ateist!) Sovyetler Birliği, Birleşmiş Milletler'e hediye etti. Heykel, New York'taki BM binasının East River kenarındaki arazisinde duruyor.

Kitapları ile Tarihler Kitapları gibi tarihsel metinlere dayanıyor. Bu kaynaklar da tıpkı Haggay, Zekeriya ve Malaki Peygamberlerin Kitapları gibi sürgün sonrasının ilk dönemlerinde ortaya çıkmıştı. Sinagogda her hafta Tora okunduktan sonra Peygamberlerin kitaplarından da bölümler okunur. Böylece Yahudilerin yüzyıllardır bu sömürge sonrası döneme attıkları bakış, önemli ölçüde peygamberlerin veya Peygamberler Kitaplarının redaktörlerinin etkisi altındadır.

Peygamberlere Tanrı'nın sesini insanlara iletme yeteneği bahşedilmişti. Bütün antik Ortadoğu literatüründe benzer figürler mevcuttur, ama onlar hiçbir yerde siyasi olayları bu kadar doğrudan etkilemezler. İlyas veya Elişa gibi birkaç eski peygambere mucizeler atfedilmişti, ama daha çok siyasi hükümdarları uyarmakla meşguldüler. Kuzey Krallığı İsrail, 8. yüzyılın ikinci yarısında yıkılmadan önce Amos ile Hoşea'nın hüküm sürdüğü dönemlerde, belki de bütün peygamberlerin en büyüğü olan İşaya, Güney Krallığı Yahuda'da ortaya çıktı. Tıpkı Amos ile Hoşea gibi onun için de toplumsal mesajlar vermek ön plandaydı. Sonunda İşaya'nın mesajı, "kılıçlar sapan demirlerine" (2:4) dönüştürüldüğünde ve hiçbir halk savaş eğitimi yapmadığında yaşanacak son günlerdeki dünya barışıyla bağlantılı kalacaktı. Bu kehanete göre Davud'un hanesinden, hükümranlığı altında kurt ile kuzunun

barış içinde bir arada yaşayacağı (11:6) adil bir kral ortaya çıkacaktı. Bu, dünya barışı idealinin ve evrensel adaletin köklü bir ifadesidir.

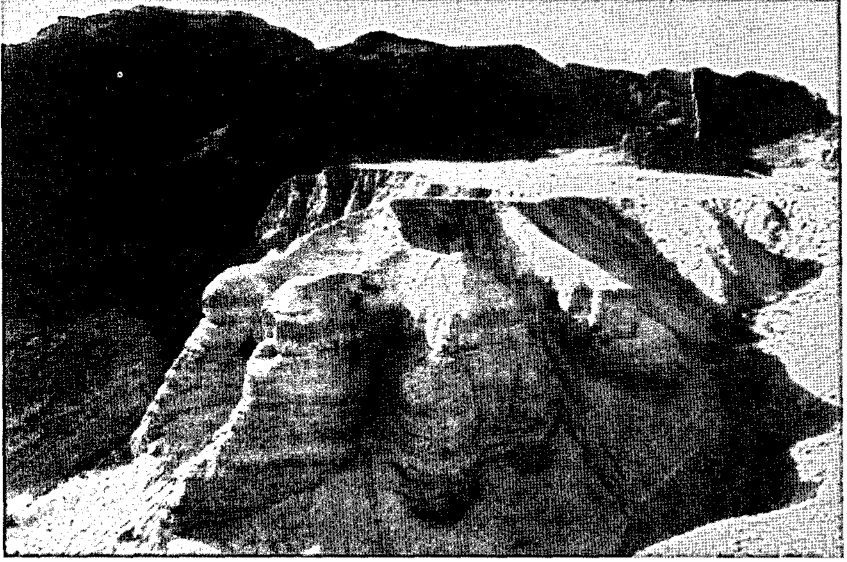
Bir asır sonra Yeremya'ya gelindiğinde özeleştiri, büyük bir önem taşıyordu. Bütün halk günah işlemiş; bu nedenle Tanrı, Kudüs'ü yok etmeyi planlamıştı. Bu yüzden Nabukadnezar'a direnmek boşunaydı. Halk ancak uzun bir sürgünden sonra arındırılacak ve ardından topraklarına dönebilecekti. Kudüs kuşatması sırasında şehirde kalan, Babilliler şehri fethettiğinde hayatta kalarak, zorla Mısır'a götürülen Yeremya'nın izi bundan sonra kaybolur.

Sürgün sonrası Peygamber Kitaplarında başka saiklerle karşılaşırız. Hezekiel halkı teselli eder. Çocuklar anne babalarının günahları yüzünden acı çekmemelidir. Kuru kemikler nasıl toplanıp hayata döndürülüyorsa İsrail halkı da vatanına dönüp tapınağı yeniden inşa edecektir. Hezekiel'in dört Kerubili tanrısal tahtla ilgili hayali, taht arabasının ölçüleri ve Tanrı'nın insan biçimindeki tasviri ileride sayısız Kabalacı spekülasyonun temelini oluşturacaktır.

Bir Kanonun Doğuşu

Pers döneminde sadece bugüne kadar kullanılan İbrani kare yazı ortaya çıkmakla kalmadı, Tanah'ın en önemli metinleri de kanon haline getirildi. Bu süreç Helen dönemine kadar sürdü. Böylece, kendisini onu çevreleyen kültürden ayrı tutabilen ve buna rağmen bir üst toplum düzeninin parçası kalmayı başaran özerk Yahudi cemaatinin hem teolojik hem de yasal temelleri atıldı.

Tapınağın yıkılması ve kovulma, başka halklardaki benzer olayların aksine kendi tanrılarının başka tanrılara karşı bir yenilgisi olarak değil, Yahudilerin biricik tanrılarından uzaklaşmalarının sonucu olarak yorumlandı. İlk Emir'de belirlendiği gibi bu görünmez Tanrı'ya mutlak inanç, devlet sisteminin yıkılmasıyla şekillenen dinin çıkış noktasına dönüştü. Babilli Yahudilerin sürgün deneyimi Tora'yı da şekillendirdi. Bu doğrudan deneyim göz önünde tutulduğunda, anlatının neden cennetten kovulmayla başladığı, Vaat Edilmiş Topraklar'dan sayısız kere kovulmayla devam ettiği ve Mısır köleliğinden İsrail ülkesine dönüşle bittiği anlaşılır. Nasıl ki Musa özlediği ülkesine dönemeden öldüyse Babil Sürgünü'nden dönenler için de yeni bir devletin kurulması uzak bir hayal olarak kaldı.

1947 yılında en önemli antik kutsal metin derlemelerinin bulunduğu, Lût Gölü'ndeki [Ölüdeniz] Kumran Mağaraları.

Pers egemenliğinin sona ermesiyle Tanah'ın kanonuna girecek metinler de yavaş yavaş kesinleşti. Bu metinler, kademe sırasına göre belirlenmiş üç bölüme ayrılır: *Tora* (Musa'nın Beş Kitabı: Pentateukhos), *Peygamberler* (Hâkimler, Samuel ve Krallar gibi tarih kitapları da dahildir) ve diğer *yazılar*. Bu bölümlerin İbranice adlarının ilk harflerine göre *(Tora - Nevi'im - Ketuvim)* Tanah, "Ta-Na-Kh" olarak da adlandırılır.

Yahudi Diaspora'sının ortaya çıkması karşısında ortak bölgesel bağlar parçalansa da, Yahudileri en azından ortak bir metnin birbirine bağlaması çok önemli görünüyordu. Böylece Yahudi sayımına göre 24 kitaptan oluşan bir eser ortaya çıktı, ki bu sayı sürekli ortaya çıkan 12 sayısının çift katı olması açısından herhalde sembolik bir değer olarak da yorumlanmalıdır. Bu sayının ortaya çıkmasının nedeni Samuel, Krallar ve Tarihler Kitaplarının bölünmemesi ve Ezra ile Nehemya Kitaplarıyla birlikte on iki küçük peygamberin bir birim olarak kabul edilmesidir. Bundan sonra artık bu birime dokunulmayacaktır.

MÖ 1. yüzyılın sonuna doğru Tanah'ın nihai kanonu belirlendi. Burada iki Makabiler Kitabı, Yudit, Tobit ve Sirak Kitapları ve başka kitaplar artık

Tanah'ın kanonuna dahil edilmese de Hıristiyanlık kanonunun temelini oluşturan Yunan ve Latin derlemelere dahil edildi. İleride "gizli" metinler oldukları belirtilen bu "apokrifalar" çoğu kez Yahudilerin tarihiyle ilgili tarihi değer taşıyan bilgiler içerir.

İbrahim, Musa veya Hanok gibi sözde Eski Ahit yazarlarına göre adlandırılan ve *pseudepigrafa* denilen başka Yahudi kaynakları, bazı vakalarda Doğu Kiliseleri tarafından aktarıldı. Hatta bunlardan bazıları kayboldu ve ancak 19. yüzyılda tekrar bulundu. Doğu Kiliselerinde kutsal metinlerin Septuagint (bkz. Böl. 3) adı verilen Yunanca çevirileri kanonun temeli olmayı sürdürürken, Hieronymus'un 5. yüzyılda hazırladığı Latince Eski Ahit tercümesi, diğer adıyla Vulgata, Batı Kiliselerine temel oldu. Protestan Reformu tekrar İbranice metinlere döndü. Bu yüzden "Eski Ahit" denildiğinde her zaman aynı metin kast edilmeyebilir.

Nihai olarak 1. yüzyılda belirlenen Eski Ahit metni, inançlı Yahudiler için bugün de Tanrı'nın kelamıdır ve bu nedenle bu metinde hiçbir değişiklik söz konusu olamaz. Tam metin büyük ölçüde, Taberiye Gölü'nde 8. ile 10. yüzyıllar arasında ilk sessiz harfli metni sesli harfler ve vurgular içerecek biçimde düzenleyen "Masoretler"e dayanır. Günümüzdeki en eski metinler, bir yandan 1008 yılında Kahire'de yazılan ve St. Petersburg'ta bulunan Petropolitanus Kodeksi (eskiden Leningrad Kodeksi), diğer yanda da (1948'den beri eksik) Halep Kodeksi'dir. Samiriyelilerin Tora'sının en eski elyazması 12. yüzyıldan kalmadır. Bir başka önemli kaynak da 1947 yılından beri Lût Gölü'ndeki (Ölü Deniz) on bir Kumran mağarasında keşfedilen metinlerdir; 1956 yılına kadar on bir mağarada sürdürülen araştırmada bulunan yazma nüshalar Ester Kitabı dışında Tanah'ın bütün kitaplarını içerir ve büyük ölçüde MÖ ilk iki yüzyıldan kalmadır.

Yunanca *biblion* üzerinden oluşturulan Latince *Biblia* terimi bile bir çoğulluğu ima eder: Söz konusu olan bir kitap değil, bir kitaplar derlemesidir. Bu anlamda "Kitapların Kitabı", kelimenin tam anlamıyla birden fazla kitaptan oluşan bir kitaptır.

Yahudiler, her yıl Pesah bayramında "Gezgin bir Süryaniydi babam, Mısır'a indi" cümlesini okur. Almanya'da 15. yüzyılın sonunda üretilen bu Haggada'da (First Cincinnati Haggadah) bu ifade sayfanın sonunda yer alır.

3

İBRANİCEDEN YUNANCAYA: AŞAĞILAMA VE HAYRANLIK

İlk Eski Ahit Tercümesi

"Babam göçebe bir Aramî idi ve Mısır'a indi" denir Tesniye'de (26:5). Tora'nın Yunanca versiyonu Septuagint'te bu ayet serbest tercüme edilir: "Babam Suriye'den vazgeçti ve Mısır'a indi." Yahudi efsanesine göre Tanah'ın yabancı bir dile bu ilk tercümesini, MÖ 3. yüzyılın ilk yarısında Kral II. Ptolemaios'un girişimi üzerine İskenderiye'de 72 Yahudi bilgin hazırlamıştı. Bu tercüme, aynı zamanda siyasi bir belgeydi. Büyük İskender, bütün Yakındoğu'nun bir bölümü olarak Yahuda'yı fethetmişti. İskender, 323 yılında öldükten sonra generalleri arasında 301 yılında İmparatorluğun üçe bölünmesiyle sonuçlanan haleflik savaşları başladı: Avrupa'daki Makedonya İmparatorluğu'yla birlikte Yakındoğu'da merkezi Suriye olan Selevkos Hanedanı ve Kuzey Afrika'daysa merkezi Mısır olan Ptolemaios Hanedanı hüküm sürmeye başladı. O ana kadar dikkat çekmeyen küçük Yahuda, artık İmparatorluğun bu iki bölümünün çatışma alanının tam ortasında kalmıştı – önce 200 yılına kadar Ptolemaios, sonra da Selevkos hanedanlığının egemenliğine girdi. Septuagint, Yahudilerin atasının Suriye'den ay-

rılıp Mısır'a gittiğini anlattığında okurları bu anlatıdan Ptolemaios (Mısır) İmparatorluğu'nun Selevkos (Suriye) İmparatorluğu'na üstün olduğunu da anlayabilirdi. Benzer biçimde Yakub'un kötü kayınpederi Laban, Suriye'nin sembolüne dönüşürken Yusuf kurtuluşunu Mısır'da buldu.

Yahudilerin en önemli kutsal metinleri Musa'nın Beş Kitabı'nın ve çok kısa süre sonra da diğer kutsal kitapların Yunancaya tercüme edilmeleri olağanüstü bir olaydı. Antik çağın diğer dinlerine ait dini kaynak metinlerin benzer tercümeleri elimizde yok. Belki de Yahudiler bu nedenle "kitap ehli" adını aldılar; kitapları ve bu yolla dinleri de başka halklar arasında gitgide daha fazla tanınır oldu. Ancak, Eski Ahit'in tercüme edilmesi bir rastlantı değildi. Çoktanrılı kültlerin aksine tektanrıcılık her zaman evrensel düzeyde kabul görme peşindedir. Bizzat birçok tanrıya tapınan halklar, genellikle başka halkların tanrılarına hoşgörülü davranıp saygı duymakta zorluk çekmezdi. Yahudilerin, daha sonraları da Hıristiyanların ve Müslümanların kendilerine dair tektanrıcı anlayışlarında durum farklıdır: Tek bir Tanrı varsa, bu Tanrı, ideal durumda bütün halkların kabul etmesi gereken gerçek Tanrı olmalıydı. Din başka halklara yayılmalıydı; yabancı kişi bir mühtedi, yani daha sonra gelen biri olabilirdi. Dinin bu evrensellik fikri ilk kez İşaya 56:7'de söze dökülür: "Rab şöyle diyor: Benim evime bütün milletler için dua evi denilecektir." Oysa aralarında Atinalıların da bulunduğu çoğu antik dünya halkı, kendi tanrılarının kültünü kendi halklarına saklı tutuyordu. Bizzat Eski Ahit'te, sürgün sonrası dönemdeki yabancılara dönük tutumda bir tutarlılık söz konusu değildir. Hem ayrım koyma hem de bütünleşme adına kanıtlar bulunur. Eski Ahit kanunları sayısız kere, yabancıları kendi kanunlarına dahil etmeyi, onlara bütün toplumun bir parçası gibi davranmayı ve onları "kendin gibi sevmeyi" (Levililer 19:34) emreder. Ezra "karışık evliliklerin" boşanmasını ve etnik olarak arı bir toplumu savunsa da çoğu Peygamber Kitabı Yahudalı olmayanların da Yahudi olabileceğine dair kuşku bırakmaz. Ancak ilk kez Talmut'ta Yahudiliğe geçiş için resmi bir süreç düzenlenir.

Tek görünmez Tanrı gerçeğini kabul etme anlamına gelen tektanrıcılığın bu inancı, başka halkların ve dinlerin üyelerinin Tanrı'nın merhametini hak etmedikleri anlamına mı geliyordu? Bunun böyle olmaması gerektiğini Eski Ahit'in Yunus Kitabı gösterir. Burada günahkâr şehir Ninive tövbe eder, ardından Tanrı onu bağışlar. Yahudi yazar günahkârlar şehrinin

yok edilmesini isteyen Yunus figürünü eleştirir ve onun karşısında kendisine kurban verilmeyen, ruhlara da merhamet gösteren bir Tanrı betimler.

Erken Dönemlerde Konan Ayrım

Devasa Yunan İmparatorluğu'nda küçücük Yahuda ve Yahudi dinine dair algı başlarda sınırlıydı. Ancak Yahudi Diaspora'sının yayılması ve Yahudi metinlerinin Yunancaya tercüme edilmesiyle daha güçlü bir algı gelişti. Bir Yunanlının Yahudilere dair yazdığı ilk metinde onlar hakkında hem olumlu hem de olumsuz imalar bulunur. Abderalı Hekataios 4. yüzyıldan 3. yüzyıla geçişte yazdığı Mısır tarihinde Yahudileri, çocuklarını cesur olmaları için eğiten bir halk olarak tasvir eder. Musa da büyük bir zekâya ve cesarete sahip bir kanun koyucu olarak tarif edilir. Ancak daha sonraları, özellikle de Tacitus'un tekrarladığı, Yahudilerin kendilerini çevrelerinden ayırıp yabancılara düşmanca tutumlar sergileyen bir hayat sürdüklerine dair serzenişler de bulunur. Hekataios elbette bu durumun, veba salgınının çıkmasından sorumlu tutuldukları için başka yabancılarla birlikte kovuldukları Mısır'daki kötü deneyimlerinin bir sonucu olduğunu kabul etmişti. Hekataios, burada muhtemelen Eski Ahit'teki Çıkış geleneğini Sami Hyksosların Mısır'dan kovuluşuyla karıştırdı.

Sonraki Mısırlı Helen yazarların tasvirleri o kadar ılımlı değildi, çünkü onlarda Yahudi karşıtı polemiğin ilk izleri görülebiliyordu. Ama tasvirleri çoğu zaman sadece Diaspora'daki Yahudi yazarların dinlerini savunan yanıtları üzerinden muhafaza edilebilmiştir; İskenderiye'de Philon'un veya Roma'da Iosephos'un bu tasvirlere tepki verip kendilerini Yahudiliği alenen savunmakla yükümlü hissettikleri metinler buna örnek teşkil eder. Ne de olsa Yunan edebiyatında bütün Yahudiler için önemli olan Çıkış anlatısına bir tür karşıt hikâye yayılmıştı. Iosephos'a göre Heliopolis'te yaşayan Mısırlı rahip Manetho, Yahudileri, liderleri Osarsiph'in önderliğinde Mısır'ın bütün kanunlarını hiçe sayıp Mısır firavunuyla savaşa hazırlanıncaya kadar taş ocaklarında çalışan cüzamlı ve başka hastalıkları da olan köleler olarak tarif ediyordu; daha sonraki bir dönemde bir glossator* Osarsiph'i Musa'yla özdeşleştirecekti. Mısır'dan

* Ortaçağda, Roma hukuk metinlerini yorumlamada sözcük açıklamalarına dayanma ve bunları notlar (*glossa*'lar) biçiminde satır aralarına ya da satır başlarına yerleştirme yöntemini uygulayan bilginlere verilen ad. 14. yüzyıldan sonraki ardıllarına "yorumcular" denir. (ed.n.)

kovulan Kudüs'teki Hyksoslarla birlikte Mısır'a karşı amansız bir sefere girişmişlerdi. Flavios İosephos'un aktardığı üzere, Manetho, Yahudi karşıtı polemikler yürüten tek Mısırlı Helen yazarı değildi. MS 10. yüzyılda İskenderiye'de yaşayan dilbilimci Apion da Yahudilere sayısız serzenişte bulunmuştu. Yahudi Şabat'ıyla alay edip, onu Yahudileri altı günlük bir yürüyüşten sonra etkisi altına alıp dinlenmeye zorlayan bir kasık hastalığıyla (*sabbatosis*) özdeşleştirdi.

Eski Ahit'in içerdiği kitapların birkaçı, en açık şekliyle de Ester Kitabı, Yahudi karşıtı eğilimlerden söz eder; bu kitaba göre Yahudilerin Pers İmparatorluğu'ndan kurtuluşu, Yahudi Kraliçesi Ester ve kuzeni Mordekay'ın müdahalesiyle gerçekleşecektir. Bu anlatıda, hırslı memur Haman, Mordekay'ın kendisine saygı göstermemesi yüzünden öylesine öfkelenir ki, bütün Yahudileri öldürmek ister. "Ve Haman kıral, Ahaşveroş'a dedi: 'Senin ülkenin bütün vilâyetlerinde olan kavmlar arasına dağılmış, ayrı yaşıyan bir kavın vardır; ve onların kanunları her kavmınkinden farklıdır; ve kıralın kanunlarını tutmıyorlar; ve onları kendi hallerine bırakmak kırala gerekmez. Eğer kırala iyi görünürse onları yok etsinler diye yazılsın.'" (Ester 3:8).

Elbette Ester Kitabı özgün bir tarihi kaynak olarak okunamaz. Burada ilginç olan, Tanah'ın daha sonraki bir metninde, Yahudilerin çevrelerinden ayrı durmalarının onlara uygulanan zulmün bir nedeni olarak gösterilmesidir. Ama bu bölümün Septuagint'teki Yunanca tercümesini dikkate aldığımızda iş daha da ilginçleşir. Septuagint'te Yahudiler, Haman'ın sözlerinde "düşman" bir halka, bütün diğer halkların kanunlarını hiçe sayan ve en kötü suçları işleyen bir halka dönüşür. Bir de İosephos'un, Ester Kitabı'nın Yunanca ilavesiyle ilgili yorumuna bakıldığında o dönemlerde söz konusu olan ithamlarla ilişkisi daha anlaşılır hale gelir: Burada bütün insanlığın düşmanı olduğu ileri sürülen bir halktan söz edilir.

Burada dikkatli olmak gerek; bu, farklı ve ayrı bir bağlam olarak ele alınması gereken modern antisemitizmle doğrudan karşılaştırılmamalı. Ama modern antisemitizm de tarihsel bir boşluktan doğmadı, onun da bazı kökleri çok eskilere, hatta belki de Hıristiyanlık öncesi geleneğe dayanıyordu. Bu eski unsurlar arasında Yahudilerin ayrımcı ve insan düşmanı olarak reddedilmeleri vardır. Bunu açıklamak zor değil. Kendilerini Yunanlı olarak hissediyorlarsa, neden Yunanlılarla aynı tanrılara tapmıyorlardı?

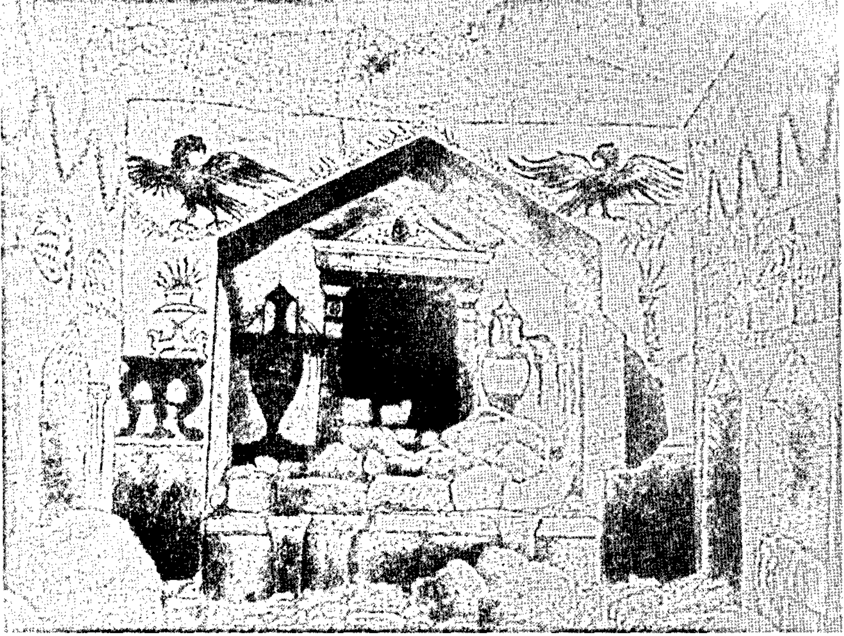

Şiraz'lı Şahin'in 17. yüzyıl İran'ından bir elyazmasında geçen Ester öyküsü. Bu sahnede (Kral Ahaşveroş'a karşılık gelen) Ardeşir, kendine bir gelin seçmek için aralarında Ester'in de bulunduğu ülkenin en güzel bakirelerini toplar.

Çoktanrılı bir ortamda görünmez bir Tanrı'ya tapmak anlaşılmazdı, özel yemek kanunlarını izlemek batıl inanç, haftanın yedinci gününü dinlenme günü olarak kutlamak da değerli çalışma süresinin heba edilmesi olarak kabul ediliyordu.

Kaynaklarda kanıtlanan bu antipatiyle ilgili olarak iki husus unutulmamalı: Yunan ve Roma literatüründe başka halklar da pek iyi anılmazdı, özellikle de ciddi askeri çarpışmalara girilen halklar. Ama aynı zamanda Yahudiler, kısmen reddedildikleri nedenler yüzünden sempati ve saygı da görüyorlardı. Bazı Yunan metinlerinde onlardan büyük bir saygıyla, filozoflardan oluşan bir halk olarak bahsedilirdi. Daha sonraki asırlarda Yahudiliğe geçen veya sempatiyle bakan çok sayıda Yunanlı ve Romalı da bu saygının kanıtıdır.

Bunun karşılığında hem küçük Yahuda bölgesindeki hem de Diaspora'daki Yahudiler, çevrelerindeki Helen kültürünü benimsemişti. Ezekiel

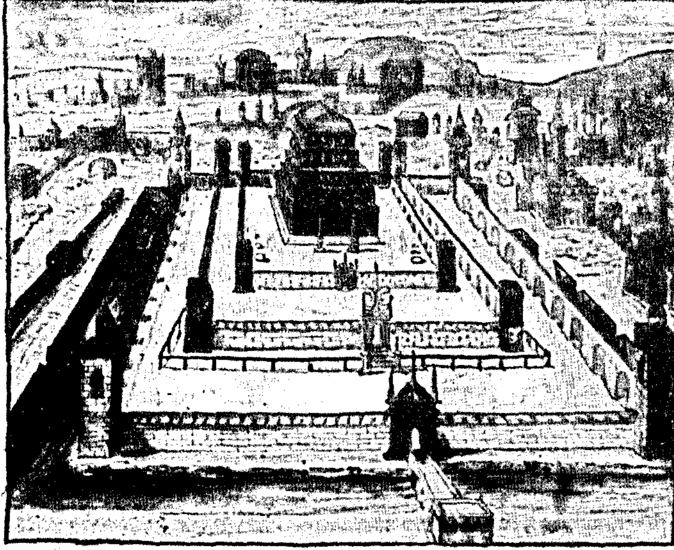
Güney Yahuda'daki Tel Mareşa'da bulunan bir Yahudi mezar odasındaki Grek motifler, İkinci Tapınak döneminde Yahudi kültürü üzerindeki Helen etkisini gösteriyor.

adındaki bir Yahudi yazar Yunan dramları, başkaları Yunan ideallerine bakıp tarihi raporlar yazmıştı. Hatta Eski Ahit kanonuna kabul edilen daha sonraki dönemin bazı metinleri, Yunan düşüncesinin etkisine tanıklık eder, mesela "Vaiz" Kitabının (Ecclesiastes) felsefi teatileri böyle bir etki altında yazıldı. MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısında yazılan ve Eski Ahit kanonuna dahil edilmeyen Aristeas'ın mektubu Helenizm ile Yahudiliğin sentezine dair başka bir örnek teşkil eder. Aristeas, Septuagint'in nasıl ortaya çıktığından ve Kral II. Ptolemaios'un, hem İbrani hem de Yunan literatürünü çok iyi bilen Yahudi bilginlerin onuruna cömert yemekler eşliğinde yedi günlük bir sempozyum düzenlediğinden bahseder. Yahudi bilginleri, genel konulardaki tüm sorulara çok iyi cevap vermeyi bilirdi; Aristeas'ta hahambaşı bile bir Yunan filozofu gibi görünür. Yine de Yahudi yemek kanunlarına uyulması ve Tanah'ın Yunan okurlara tanıtılmasına önem verir.

Elbette Yahudi geleneği ile Helen yaşam biçimi her zaman böyle uyum içinde değildi. Manevi, siyasi ve hatta dini seçkinler olan filozoflar ve hahambaşıları, Yunan yaşam biçimini benimsemişti, ama özellikle taşradaki

çiftçi halk arasında kendi dini uygulamalarını sorgulayan ve bu kadar kapsamlı bir biçimde Helenleştirilmelerine karşı bir direniş oluştu. 2. yüzyılın ortasındaki sosyal gerilimler tam da bu temelde patlak verecekti.

יבנה ביתו בקרוב · במהרה במהרה · בימינו
בקרוב · אל בנה · אל בנה · בנה ביתך בקרוב ·
טהור הוא · יחיד הוא · כביר הוא · למוד
הוא · מלך הוא · נאור הוא · סגיב הוא ·
עזוז הוא · פודה הוא · צדיק הוא · יבנה
ביתו בקרוב · במהרה במהרה בימינו בקרוב
אל בנה · אל בנה · בנה ביתך בקרוב · קדוש

צורת בית המקדש ועיר ירושלים תובבאכיר

İkinci Tapınak, MS 70 yılında Romalılar tarafından yıkılana dek, beş yüz yıl boyunca farklı biçimlerde Kudüs'te varlığını sürdürdü. Mesih beklentileri onun yeniden inşasıyla ilişkilidir. Bohemya'da 1728/1729'da üretilen bu Haggada'da da böyle bir durum söz konusudur.

4

MODIIN'DEN KUDÜS'E: BİR YAHUDİ DEVLETİ KURULUYOR, YIKILIYOR

167/166 yılının kış aylarında Suriyeli memurlar Yahuda vilayetine gidip burada yaşayanlara Tanrı Zeus'a kurban vermelerini emretmişti. Kudüs ile Yafa arasında, Yahuda dağlarının eteklerinde bulunan küçük şehir Modiin'e geldiklerinde büyük bir direnişle karşılaştılar. Yerli bir rahip ailesinden gelen Mattathias, emre karşı çıktı, Suriyeli bir memurla birlikte ona yakınlık duyan bir rahibi döverek öldürdü ve put sunağını yerle bir etti. Beş oğlu ve sayısız taraftarıyla, Kudüs'te ortaya çıkan yeni bir kültün uygulanmasına karşı bir direniş hareketi başlattı. Yıkıcı bir gerilla savaşından sonra Mattathias'ın Makabi ("Çekiç") lakaplı oğlu Yahuda, üç yıl sonra Kudüs'e girdi ve Makabiler adıyla bilinen Hasmonlar hanedanının siyasi ve dini egemenliğinin temelini attı.

Hasmonlar

Bir tarafın siyasi bir terör eylemi, diğer tarafın eziyet altındaki bir halkın özgürlük savaşı olarak gördüğü bu ayaklanma nasıl ortaya çıkmıştı? 167 yılında Selevkos Kral IV. Antiokhos, Kudüs Tapınağı'nda Yunan tanrılarına

kurban verilmesini ve aynı zamanda da Musa kanunlarının reddedilmesini emretmişti. Sünnet de, Şabat'ta dinlenmek de idam cezasına tabiydi. Yunan tanrılarına Kudüs dışında da kurban verilmesi için sunaklar inşa edilip kurbanlık olarak da Yahudilerin kirli bir hayvan olarak gördükleri domuzlar kullanılmaya başladı.

Hasmonların ayaklanma girişimi hiçbir şekilde Yahudalıların toplu direnişiyle karşılaşmadı, tam tersine, ayaklananlar ile egemen kültüre büyük ölçüde uyum sağlamaya hazır olan güçler arasında şiddetli iç savaş başlattı. Bu güçlere, Yahudi dininin birkaç temel ilkesine tutunan, ama bizzat Helenleştirme girişimini başlatan hahambaşıları da dahildi. Jason, Kral IV. Antiokhos'a yüksek bir meblağ para ödeyerek kendini Hahambaşı ilan ettirdi; bunun karşılığında Kudüs'ü bir *polis*'e, bir Yunan şehrine dönüştürmeye de hazırdı. Burada Yahudi kanunları ihlal edilerek gymnasium'da çıplak halde spor karşılaşmaları yapılıyordu. Jason'ın rakibi, daha da köktenci bir Helenci olan Menelaos, Antiokhos'a daha fazla rüşvet verdi. Hahambaşı olmak için tapınak hazinesini talan etmekten bile çekinmedi. Köktenci Helenciler çevreye uyum sağlamak amacıyla Antiokhos'un kanunlarını haklı çıkarmaya bile giriştiler. Yunanlılarda en yüce Tanrı olarak Zeus Olympios'a tapıldığı gibi, Yahudi tanrısına en yüce tanrısal varlığın adı altında sembolik olarak hizmet edilebilirdi. Ayrıca bir zamanlar Musa'nın çıkardığı kanunun yerine, neden onun kadar bilge bir hahamın kanununun geçerliliği kabul edilmesindi ki?

Halkın bir bölümü Yahudiliğin bu şekilde yorumlanmasına şiddetle karşı çıkmaya başladı. Antiokhos'un benzersiz emri, isyanın fitilini ateşledi. Mattathias ile beş oğlunun etrafındaki grubun amacı, Yahudiliği bağımsız bir din olarak korumaktı. 166 sonunda veya 165 başındaki ölümünden sonra oğullarının üçüncüsü Yahuda onu izledi. Ustalıkla yapılan bir gerilla savaşı, başarılı müzakereler ve nihayetinde büyük Selevkos İmparatorluğu'nda başka huzursuzlukların çıkması gibi talihli olaylar sayesinde Yahuda ile birliği, 164 yılında Kudüs'ü tekrar fethedip kutsallığı bozulan tapınağı restore etmeyi başardı. Bu olay, sekiz günlük Hanukka Bayramı ("Yeniden Adanma") aracılığıyla Yahudilerin kolektif belleğinde korunarak günümüze kadar geldi.

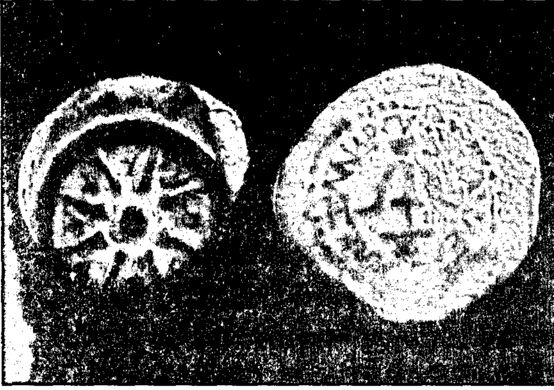
164 yılında cereyan eden olaylarla birlikte tekil ve evrensel çıkarlar arasındaki çatışma patlak verdi. Yahudiler Yahudiliklerini korumak istiyor-

larsa, dini senkretizmi ve evrensel Helen kültürünü çokuluslu bir devletle birleşmenin gerekli unsurları sayan Selevkos İmparatorluğu'nun politikasına karşı çıkmak zorundaydılar. Antiokhos için Yahuda'nın bunu reddetmesi siyasi ve dini itaatsizlik demekti. Anlaşılan, Yahudalılar görünmez bir Tanrı'yı Yunanlıların en yüce tanrısından üstün görüyorlardı. MS 2. yüzyılda Romalı tarihçi Tacitus da bu duruma anlam verememişti: "Kral Antiokhos, batıl inançlarını yok edip onlara Yunanlıların adetlerini kabul ettirmeye girişti, böylece halkların en iğrencini düzeltebilecekti." (Hist V,8)

Oysa cepheler, resmi kaynakların bize aktarmak istedikleri kadar belirgin değildi; çünkü abartılı bir Helenleştirmeye karşı çıkanlar da tam ortasında yaşadıkları Helenleşmiş dünyadan kendilerini kurtaramıyorlardı. Bu yüzden savaş sanatının yanında Helen dünyasının verili değerlerine uyum sağlandı ve aslında potansiyel düşmanlar olan Roma ve Sparta gibi başka devletlerle ittifaklar kuruldu. Hasmonların, tapınağın yeniden açılmasını bir bayram olarak kutlamaları bile o dönemde Helenleştirme sorununun ne kadar karmaşık olduğunu tek başına göstermeye yeter. Hanukka Bayramı, Tanah'ın hiçbir kitabına dayanmayan ve bugüne kadar süren tek Yahudi bayramıdır. Askeri başarının bir bayram günü çerçevesinde anılması, benzer Yunan uygulamalarının bir taklididir. Çünkü Perslilerin hükümranlığı altında İkinci Tapınak'ın yeniden inşası bile Yahudi bayram takvimine girmeyi başaramamıştı.

Hain olarak damgalanan Hahambaşı Menelaos idam edildikten sonra, ılımlı bir Helenci olan Alkimus kısa bir süre hahambaşı görevine getirildi. Hasmonlar, ona da karşı çıktılar ve 159 yılında ölümünden sonra, bu esnada savaş alanında ölen Yahuda'nın kardeşi Yonatan'ı kendi hahambaşıları olarak atadılar. Böylece ülkedeki en önemli görev, aslında bu görev üzerinde meşru hiçbir hakkı olmayan bir aileye geçti.

Yahuda, Yonatan yönetiminde kuzeybatı ve kuzeydoğuda ilk kez önemli bölgeler fethetti. Yonatan, Selevkoslularla yaptığı ittifakla iktidarı ele geçirmişti. Ama onu iktidara getiren komploların aynılarıyla iktidardan indirdi. Sonunda, koruyucusu olan Selevkos kralının düşmanları tarafından tutuklanıp öldürüldü. Onu bir başka kardeşi, Şimeon, izledi; Şimeon da Yahuda'yı ödemesi gereken haraçlardan kurtarmayı başardı. 141 yılında da kendini prens (ethnarke) ilan ettirdi. Böylece Yahuda, Birinci Kudüs Tapınağı'nın 586 yılındaki yıkılışından sonra ilk kez tekrar bağımsız bir

Aleksandros İannaios'un (103-176) hükümranlık dönemine ait bu sikke, bir yüzünde bir tekerleğin ispitleri arasında, diğer yüzünde de bir çıpanın yanında kralın adının Grekçe karşılığını gösterir. Bu sembolizm ve iki dillilik, Helen kültürünün Makabiler üzerindeki etkisine tanıklık eder.

monarşi oldu; Birinci Makabiler Kitabı'nın vakanüvisi de Şimeon'un taç giyme törenini tasvir ederken Kral Süleyman'ın muhteşem günlerini bilinçli olarak anar.

Şimeon kendi damadı tarafından katledildikten sonra yerine oğlu İoannes Hyrkanos geçti. Yahuda, İoannes Hyrkanos'un uzun süren egemenliği altında (134-104) komşu devletlerin büyük bir kısmını fethetti. Artık kuzeydeki Samiriye ile Celile'nin yanı sıra güneydeki Edom da Yahuda İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Kral unvanını muhtemelen ilk kez kullanan I. Aristobulus'un kısa süren hükümdarlığından (104-103) sonra Aleksandros İannaeos (103-76) Yahuda'yı en büyük askeri gücüne ve en geniş topraklara kavuşturmayı başardı.

Gerçi Hasmon hanedanının ilk amacından –yani Helen eğilimlerinin ortadan kaldırılmasından– geriye çok az şey kalmıştı. O kuşağın Makabilerinin ad verme geleneği bile atalarınınkinden farklıydı: Hepsi İbrani adlarının yanında Yunan adları da taşıyordu (İoannes Hyrkanos, Yahuda Aristobolus, Aleksandros İannaeos, ki İoannes-İonnai Yonatan'ın kısaltılmış halidir). Ayrıca Hasmonların paralara bastıkları rölyefler de anlamlıdır; bir tarafta antik, Davut krallığını hatırlatan bir yazıyla ulusal yazılar, diğer taraftaysa tekerlekten palmiyeye kadar Helenlerin olağan sembolleri. Helenleştirmenin güçlü bir biçimde yayılmasını sağlayan katkılardan biri de, genişleyen imparatorlukta yaşayan halkın büyük bir bölümünün sadece kısa bir süre önce Yahudiliğe geçmiş olmasıydı. Ama Hasmonlar döneminde daha sonraları Yahudilikte önem kazanacak fikirlerin tohumları atıldı. "Ioudaismos" (Yahudilik) kavramı zaten ilk kez Makabilerin Kitaplarında ortaya çıkmıştı.

Salt Rabbinik gelenek olsaydı o dönemdeki Yahudilerin tarihi hakkında çok az bilgimiz olurdu. Tanah'a giren son kitap –her ne kadar Peygamberler Kitapları içinde olmasa da– 165 yılında tamamlanan apokaliptik Daniel Kitabı'dır. Tanah'ın kanonuna girmeyen iki Makabiler Kitabı, tarihsel kaynak olarak özellikle ilgi çekicidir, çünkü olayları farklı bakış açılarından ele alırlar. Yahuda'da İbrani dilinde yazılan Birinci Makabiler Kitabı, Hasmon hanedanına yoğunlaşırken tapınak kültü ve Filistin coğrafyasıyla ilgili ayrıntılara büyük bir ilgi gösterir. Buna karşın Mısır Diaspora'sında Yunanca yazılan İkinci Makabiler Kitabı, hem şehrin kaderi hem de hukuk sistemini ele alır. İlk kitap, yani milli bir bakış açısından yazılan kitap, Yahudi olmayan bütün hükümdarları kötü olarak kabul edip bütün halkların Yahudilerden nefret ettiğini ileri sürer ve Yunanca kitabın kozmopolit yazarı Yahudilerin iç gerilimlerini de tasvir ederken, hayırsever hükümdarları, Yahudi olmayan çevreyle iyi ilişkileri vurgular ve Yahudi topluluğunu temel olarak uyumlu bir bütün olarak görür.

Kitabı Mukaddes sonrası ilk yüzyılın en önemli iki Yahudi yazarının, yani tarihçi Flavios İosephos ve filozof İskenderiyeli Philon'un yazıları da tıpkı 2. Bölüm'de sözü edilen apokrifalar ve pseudepigrafalar gibi sadece Yahudi olmayan aktarımlar aracılığıyla günümüze kalmıştır. İki biyografi, ilk yüzyılın Yahudilerinin kaderiyle yakından ilişkilidir. Çağının en önemli filozoflarından biri olan İskenderiyeli Philon'dan Yahudilerin Mısır'daki siyasi durumlarıyla ilgili bilgi alırız. Kendisi, MS 38 yılında Yahudiler ile Yunanca konuşan halk grupları arasında İskenderiye'de meydana gelen kanlı bir çatışmanın ardından Roma İmparatoru Caligula'yı ziyaret eden bir delegasyonda yer almıştı. Yüzeysel olarak konu İskenderiyeli Yahudilerin yasal durumlarıyla ilgili meselelerdi, Yunanca konuşan İskenderiyeliler şehirdeki üstün konumlarının tehdit edildiğini düşünüyordu. Oysa kanlı huzursuzlukların asıl nedenleri daha derindeydi. Örneğin, Philon sadece Yahudilerin Yunanca konuşan şehir sakinleri tarafından vahşi biçimde katledilmesini tasvir etmekle kalmaz, aynı zamanda Mısır halkının Yahudilere karşı hissettiği derin nefreti de anlatır. Çıkan çatışmaların sonunda Yahudi mülkleri talan edilmiş, sinagoglar yıkılıp yakılmış ve Yahudi halkının bir bölümü vahşice öldürülmüştü. Yahudiler gerek askeri gerekse diplomatik direniş gösterdiyse de şehrin farklı mahalleleri arasındaki barış bu olaylar yüzünden uzun süre bozuldu.

Bir zamanlar Celile bölgesinin Romalılara karşı ayaklanan birliklerinin komutanı olan Flavios İosephos, Titus'un yakın maiyetiyle birlikte Roma'ya götürüldü ve burada imparatorun sadık bir kulu olarak iki başyapıtını yazdı: Önce 80 yılı civarında Aramca olarak "Yahudi Savaşı" hakkında ayrıntılı bir vakayiname hazırladı; günümüze bu eserin sadece Yunanca tercümesi kaldı; on yıl sonra da Romalı okurlara yönelik ve Yunanca olarak, Yahudilerin nasıl ortaya çıktıklarından başlayıp Romalılara karşı ayaklanmalarına kadar uzanan bir tarihi eser yazdı; burada Yahuda'daki toplumun nasıl gitgide daha da bölündüğünü ayrıntılı olarak anlatır.

Yahudi toplumunun bölünmesi

Daha Makabilerin ayaklanması döneminde, doğuşları MÖ 2. binyılın ortalarına tarihlenebilen üç grubun (İosephos'ta: "mezhep") ilk şekilleri ortaya çıktı: Ferisiler, Sadukiler ve Esseniler. İosephos bu bağlamda üç felsefi ekolden bahseder; bu üç ekol Şabat'ın uygulanması, yemek kanunları ve Kudüs Tapınağı'nın önemi gibi temel sorunlarda aynı fikirleri paylaşıyordu. Peki, aralarındaki farklar nelerdi?

Ferisiler (İbranice: *peruşim*, ayrı olanlar), Tevrat öğretilerini yeni tefsirlerle (Tanrı'nın "sözlü öğretisi", daha sonra Mişna ve Talmud'da tekrar kanunlaşır) zamanlarına uyarlamak ve bu öğretiler için de mümkün olduğunca çok öğrenci kazanmak istediler. "Tevrat'ın etrafına bir çit" oluşturarak özlerini korumaya çalıştılar. Oysa tefsirlerini, içinde var oldukları Helen ortamından ayırmak mümkün değildi. Bunun en iyi örneği yeniden doğuş öğretisidir. Tanah arada bir ölülerin yeniden doğuşundan söz etse de ölümden sonra yeni hayat öğretisi, ancak Helen etkisiyle önem kazanır. Bu dünyadaki hayatta günahkârların neden her zaman adil cezaya uğramadıkları ve faziletlilerin de neden hak ettikleri ödülü almadıkları ancak bu şekilde açıklanabiliyordu. Öteki hayatta elbette bu durum telafi edilecekti.

Ferisilerin karşısında, Tevrat'a mümkün olduğunca kelimesi kelimesine bağlı kalarak yaşamaya çalışan, hahamlığa bağlı Sadukiler (Zadok hanedanının haham ailesinden türemişlerdir) vardı. Onlar için ancak Tevrat'ta yazılı kelam bağlayıcıydı. Bu yüzden onların öğretisinde bireysel yeniden doğuş kavramının yeri yoktu. Ancak, mezarlardaki arkeolojik bulgular, MS 1. yüzyılda hahamlara yakın çevrelerde ölümden sonraki varoluşla ilgili olarak en azından belirsiz tasavvurların bulunduğuna işaret eder. Yoksa

hahambaşı Kayafa'nın mezarında, kafatasının içinde, neden bir sikkenin bulunduğu başka nasıl açıklanabilir? Bunun Yunan adetlerine uygun olarak ölünün yanına bırakılan bir eşya, Styks Irmağı'ndan geçirmek için kayıkçıya verilen sikke olduğu çok açık.

Hasmonların bazı apokaliptik düşünceli düşmanları "Işığın Çocukları" ile "Karanlığın Çocukları" arasında bir *armageddon* sürdürmek istiyordu. Lût Gölü'ndeki Kumran Mağaralarında bulunan papirüslerin keşfiyle haklarında bolca kanıta sahip olduğumuz bu grup, çoğu kez İosephos'un tarihinde adı geçen Essenilerle özdeşleştirilir, oysa Esseniler daha çok birkaç gruptan oluşan heterojen bir akımdı. Kumranlı Esseniler, Lût Gölü'nün kuzeybatı kıyısı yakınlarındaki çöle gerilemiş, burada manastır benzeri bir ortamda yaşayıp özel mülkiyete izin vermemiş ve hahambaşıların tapınak kültünden olduğu kadar Hasmonların hükümranlığından da köklü bir biçimde uzaklaşmışlardı. Kumran grubu kendilerini, tapınağın tekrar arındırılıp Tanrı'nın düşmanlarının yok edileceği *armageddon*'da Tanrı'nın emir kulu olarak görüyorlardı.

Sonunda diğer iki grubun önünde kendilerini kanıtlayanlar Ferisilerdi. Adlarıyla diğer halklardan ayrışma propagandasını gütseler de bilhassa çevrelerindeki yeniden doğuş gibi yeni fikirleri benimsemeye hazır oluşları sayesinde başarılı olmuşlardı. Kraliçe Salome Aleksandra (76-67) hükümranlığında liderleri Şimon ben Şetah aracılığıyla asıl devlet işlerini yönetinceye kadar Yahuda'daki siyasi iktidarla yakın ilişki kurdular. Bunu izleyen Salome'nin iki oğlu II. Aristobulus ile Hyrkanos arasındaki kardeş savaşlarında Hasmon'un bağımsızlığını sona erdirecek süreç başladı. Birbirleriyle rekabet etmeleri sayesinde Pompeius yönetimindeki Romalılar ülkenin kontrolünü daha kolay ele geçirebildiler. Artık Yahuda, Romalı bir vasal devletten başka bir şey değildi.

Ferisiler açısından egemenliği kaybetmek aşılmayacak bir felaket değildi. İsrail Kralı olarak sadece Tanrı'yı kabul eden Eski Ahit bölümlerine başvurdular. Hâkim Samuel, bu nedenle önceleri İsrail'in tepesine bir kral koymayı reddetti ve ancak diğer halklar gibi olmak isteyen halkın uzun süreli baskılarıyla bir kral atadı. Ama Yahudilerin meşru kralı sadece Tanrı'ysa ve Romalılar onlara iç işlerinde dini özerklik sağlıyorsa o zaman Yahudi öğretisi, belki de gözden düşen Hasmon krallarının egemenliğinde olduğundan daha iyi uygulanabilirdi.

Bir azınlığın kendini koruması ile çevresindeki çoğunluğa uyum sağlaması arasında her zaman bir denge bulunması, Yahudiliğin gelişimini sürdürmesinde önemli bir etken olacaktı. Hasmonlar, yabancı kültü ortadan kaldırmak amacıyla ortaya çıktılar, ama sonunda köktenci Helenciler oldular; oysa Ferisiler kendilerini çevrelerinden soyutlamak üzerinden tanımlarken bu çevrelerin bazı ana kavramlarını içselleştirdiler. Benzer biçimde gelecekte de Yahudilik, Babil veya İspanya, Almanya veya Polonya, Kuzey Afrika veya Amerika bağlamında da bağımsız ama çevreden asla izole edilmemiş bir azınlık olarak kendini koruyacaktı.

Ayaklanma ve Yok Oluş

İktidarlarının henüz başındayken askeri bir ittifakla güçlü Selevkoslara karşı Hasmonları iktidara getiren Romalıların, artık iktidarlarının zirvesindeyken Hasmonların sonunu hazırlayacak yumruğu indirmeleri bir yanıyla da ironik bir durum. MÖ 63 yılında Pompeius hükümranlığı sırasında fiilen ortadan kalkan Yahuda'nın bağımsız Hasmon devletinin son kalıntıları da bir çeyrek yüz yıl sonra tamamen ortadan kayboldu. Romalılar, o dönemde Edomlu Antipatros'u Yahuda'daki baş yöneticileri olarak atadıklarında hükmen de Hasmon hanedanının yerine geçtiler. Edomlular Yahudiliğe daha yeni geçmişti, yeni hükümdar eski elitler tarafından sonradan görme olarak kabul ediliyordu. Oğlu Herodes'in Hasmon kralının torunu Miryam'la evliliği yeni hükümdarın meşruiyetini vurgulamayı amaçlıyordu.

Herodes bundan sonra Roma'nın lütfuyla yeni kral oldu ve başta karısı Miryam'ın sülalesi olmak üzere acımasızca Hasmonlardan arta kalanları öldürttü. Miryam'ın kardeşi, son Hasmon hahambaşı Aristobul'u, Ceriko'daki bir gölde boğdurttu, karısı Miryam'ı da kayınvalidesi Aleksandra ve büyükbabası II. Hyrkanos'la birlikte idam ettirdi. İosephos'un Herodes'e dair tasviri bütün bu hareketlerine uygun yıkıcılıktaydı: "Hiç kimse arasında ayrım yapmaksızın aynı vahşilikle davranan, öfkesi ölçü tanımayan, kendini hukuk ve adaletin üzerinde gören, bu sırada da hiç kimselere nasip olmayacak denli şansın yüzüne güldüğü bir adamdı." (Ant. 17:8-1) Bu taştan miras, elbette bu hükümdarın başka bir yönünü de gösterir: Yahuda'nın o güne kadar gördüğü en büyük müteahhidiydi, tapınağı yeniden inşa ettirmiş ve yeni şehirler, özellikle de muhteşem liman şehri

Caesarea ile Augustus'un Yunan adıyla Sebaste olarak yeniden adlandırılan Samiriye'yi kurdurtmuş ve burada imparatorluk kültünü desteklemişti. Bu girişimlerin yol açtığı vergi yükleriyle birlikte despotluğunun halk arasında hiç de olumlu hatıralar bırakmaması şaşırtıcı değil.

Herodes MÖ 4 yılında öldüğünde oğullarından biri olan Arkhealos, birkaç yıl Yahuda'da hüküm sürebildi, ama artık doğrudan bir iktidar sürdüren Romalılar tarafından MS 6 yılında tahttan indirildi. Romalılar elbette yerel seçkinlerin işbirliğine muhtaçtı ve iktidara ve zenginliğe ulaşan büyük toprak sahipleriyle böylesine bir işbirliğine zaten sadece Herodes'in hükümranlığı altında girebildiler. Eski seçkinler, özellikle de yerel hahambaşı ailesi, görevlerinden, hatta ülkeden kovulmuştu. "Yeniler" ise o ana kadar devlette herhangi bir rol üstlenmemiş, başka bir deyişle suni olarak yaratılmış siyasi seçkinlerdi ve kendi toplumlarında pek saygı görmüyorlardı. Halkın çoğunluğu yeni dini yönetimi gayrimeşru görüyordu. Ekonomik koşullar da Herodes'in ölümünden sonraki yıllarda değişti. Yoksul ile zengin arasındaki uçurum büyüdü. Büyük tapınak inşaatı tamamlandıktan sonra işsizlik artarken kırsaldaki halk bereketsiz mahsuller yüzünden yoksullaştı. Buna bir de çoğalan çocuk sayısı nedeniyle yüksek bir nüfus artışı eklenmişti. Bu gelişmeler karşısında adaleti kendi ellerine alan ve kırsal halkın kimi kesimleri tarafından destek bulan gruplar ortaya çıktı. Bütün bunlar otoritenin yavaş yavaş çökmesinden, hatta neredeyse anarşi koşullarının oluşmasından kaynaklanıyordu. Hissedilir bu kötüleşmeden, Hasmonlular arasında hâlâ olağan karşılanan halk toplantılarını devreye sokmayı reddeden Roma yönetimi sorumlu tutuldu.

Bu gelişmeler karşısında 66 yılındaki halk ayaklanmasının ortaya çıkması için ani ve küçük bir gerekçe yeterliydi. Büyük ölçüde Yunanlı olan Caesarea şehrinde birkaç Yunanlı, Şabat gününde hemen sinagogun önünde tavuk kurban etti. Romalı birliklerin kendilerini yeterince korumamalarını protesto etmek amacıyla birkaç genç haham, Romalı hükümdarlara sunulan olağan kurbanları Kudüs Tapınağı'na bırakmaya karar verdi. Bununla isyan işareti verilmişti. Sonradan bakıldığında bir dünya gücü olan Roma'ya karşı başlatılan bu ayaklanmanın başarısız olmaya mahkûm olduğu görülür. Yine de ayaklananların başarıya ulaşacaklarından neden bu kadar emin olduklarına dair rasyonel argümanlar öne sürülemez. Kendi Tanrılarının Romalıların Tanrılarından daha güçlü olduğuna ve sonunda

Kudüs'ü yenenlerin zafer alayını gösteren, Roma'daki Titus Takı 70 yılında inşa edildi. Ganimetler arasında Menora (yedi kollu şamdan) ve diğer tapınak nesneleri (altın bir masa ve borozan) göze çarpıyor. Bu kült nesneleri Roma'daki barış tapınağında saklanıyordu.

onları zafere ulaştıracağına dair derin inançları önemli bir rol oynamıştı belki de. Tanrılarının mutlak kudretinden emin olan ayaklanmacılar, büyük bir cüretle olağan önlemleri bir kenara bırakıp kendilerini düşmanlarına olduklarından daha güçlüymüş gibi göstermeyi başarmışlardı. Bu durum ilk baştaki şaşırtıcı başarılarını da açıklıyor. Ama güçlü Romalılar karşısında bu savaş taktiğiyle sonsuza dek elbette ayakta kalamazlardı.

Ancak sadece Yahudalıların Romalılara karşı protestosuna bakmak meseleyi basitleştirir. Henüz Makabiler zamanında bile ve daha sonra Bar Kohba ayaklanması sırasında olduğu gibi yabancı egemenliğine karşı sürdürülen savaşa, Yahudiler içindeki çok güçlü çatışmalar eşlik ediyordu. 67 ile 70 yılları arasında Elazar ben Şimon, Giscalalı İoannes ve Simon bar Giora'nın başını çektiği birbirine rakip en az üç grup, Yahudi devletindeki egemenlik için birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Sikariler grubu, kitleler arasında ortaya çıkıp mantolarının altında gizledikleri bıçaklarıyla cinayet

işlemeleriyle ünlüydü; bunu her zaman ideolojik heyecanlarından dolayı değil para karşılığında da yapıyorlardı.

Ayaklananların dikkate değer geçici başarılarının bir nedeni de kısmen Roma dünyasının içinde bulunduğu karışıklıklardı. Ordu komutanı Vespasianus, Neron'un 68 yılındaki ölümünden sonra bölgeden geri çekilmek zorunda kalmış ve bir yıl sonra haleflikle ilgili şiddetli çarpışmaların ardından imparator olmuştu. Oğlu Titus, Kudüs şehrini ve sakinlerini alt ederek dize getirdi; çok yıkıcıydı ve sayısız kurban verildi. Birlikleri 70 yılının Ağustos ayında (9. Av'da) Yahudilerin hem dini simgesi hem de askeri direnişin merkezi olan Tapınak'ı yakıp yıktı. Vahim sonuçları olan Romalılar karşısındaki bu yenilgi, kolektif hatırada ve tarih yazımında Yahudilerin şiddetli iç çatışmalarını arka plana itti. Kudüs'teki ayaklanmayı 73 yılında son bir çaba izledi: Lût Gölü'ndeki (Ölü Deniz) Masada Kalesi'nde sipere yatan Zelotların kitlesel intiharı.

Yahudilerin tarihindeki en çarpıcı dönüm noktası buydu. Yahudilerin asli kutsal yeri yıkılmıştı. Kudüs Tapınağı için ödenen yarım şekellik verginin yerine, Roma'daki Jüpiter Capitolinus Tapınağı için ödenen *fiscus judaicus* (Yahudi para kutusu) vergisi geçti. Savaş koca koca Yahudi köylerini yok etmiş, Yahuda'nın nüfusu bazı tahminlere göre üçte bir oranında azalmıştı. Yahudiler dinlerini uygulamaya devam edebilseler de, bundan sonra devlet egemenliğini yeniden oluşturmak birçok asır boyunca gerçekçi bir seçenek olmayacaktı; Yahudiler, yabancı Roma egemenliğine karşı ayaklanma üstüne ayaklanmaya girişseler de hepsi kanlı bir biçimde bastırıldı.

Tapınak'ın yıkıldığı dönemde, sözlü öğreti geleneğe uygun olarak rabbiler tarafından yazıya geçirilmişti. Mişna ile Talmud bunlardan oluştu. Bu Haggada'nın bir bölümünde beş rabbi Bene Berak'ta toplanmış, Exodus'u [Mısır'dan Çıkış] tartışıyorlar: Rabbi Eliezer, Rabbi Yoşua, Rabbi Elazar ben Azarya, Rabbi Akiba ve Rabbi Tarfon. 1470 yılına ait bu Alman Haggada'sında ağır kumaşlar, kadife ve brokardan yapılmış çağdaş kıyafetler içinde gösteriliyorlar.

5

KUDÜS'TEN YAVNE'YE: DİASPORA KENDİSİNİ MEŞRULAŞTIRIYOR

Talmud'daki bir efsaneye göre 1. yüzyılın Yahudi din bilginlerinden Yohanan Ben Zakay, kuşatma altındaki Kudüs'ten bir tabut içinde dışarı çıkar ve Romalıların karargâhına sığınır. Yahudilerin Roma'yla savaşmasına karşı olan Yohanan, Yafa'nın güneyinde Akdeniz kıyılarına yakın Yavne kasabasında bir okul kurma isteğini Komutan (ileride İmparator) Vespasianus'a iletir. Böylece Yahudiliğin devamlılığını güvence altına almış olacağından bihaber Vespasianus bu isteği onaylar. Tarihsel araştırmalar bu anlatının gerçek olmadığını çoktandır kanıtlamıştır ve bunun Yavne okuluna dair daha sonra anlatılan bir kuruluş efsanesi olduğu düşünülmektedir. Yohanan, büyük olasılıkla Romalıların kabul gören bir konuğu değil tutsağı olarak Yavne'deki bir ceza kampına getirilmişti. Ama yüzyıllar içinde yeni bir Yahudi bilincinin gelişmesini sağlayan şey, işte bu tür efsanelerdir. Siyaset ve kült odağı olan eski devlet merkezi yıkılmış, yerine entelektüel bir merkez ortaya çıkmıştı. Önceleri Yavne'de, ama kısa süre sonra birçok başka yerde, Ferisilerin Tora'ın sözlü öğretisi olarak adlandırdıkları bir yorum kayda geçirilmişti.

Sözlü öğretinin yazıya dökülmesi

Yohanan'ın bu efsanede ölü taklidi yapması, yine yenilgiye uğrayan Yahudilerin bir başka hayatta kalma taktiğine işaret ediyor olabilir. İosephos ile Philon, Yahudilerin cezalandırılmakla tehdit edildikleri ve buna karşılık da intihar etme tehdidinde bulundukları olaylardan söz ederler. Bu tehdit karşısında da ilgili hükümdarlar kendi tehditlerini geri çekip, ertelemişti. Birliklerinin yenilgisinden sonra bizzat İosephus, bir mağaraya kapanıp intihar seçeneğiyle karşı karşıya kalmıştı. Yohanan da halkının hayatta kalmasını sağlamak için ölü taklidi yaptı. Birinci Tapınak'ın Babilliler tarafından yok edilmesi, İkinci Tapınak'ın kutsallığının Yunanlılarca bozulması ve nihayet Yahudi devlet sisteminin Romalılarca ortadan kaldırılmasından sonra Yahudiler, kelimenin tam anlamıyla "hayatta kalma cambazları"na dönüşmüşlerdi. Her felakete başka bir tepki verilmeliydi. Birinci vakada etkili bir entelektüel geleneğe başvurulmuşsa, ikinci meydan okumada isyanla birlikte çevreye uyum sağlanarak tepki verilmiş, üçüncü felakette de ölü taklidi yaparak hayatta kalmışlardı. Yohanan, Yahudilerin siyasi bir güç olarak yok olduklarını teslim edip varlıklarını "sadece" entelektüel anlamda sürdürmelerini talep ediyordu. Kutsal bir yazının ortaya çıkması bir kere daha hayatı sürdürmenin bir reçetesine dönüştü.

MÖ ilk iki yüzyılda Romalıların (Filistiler ülkesi anlamında) Palaestina dedikleri bölgede İbranice yazılan ve Yehuda Ha-Nasi'nin (Patriark) son şeklini verdiği Mişna ortaya çıkmıştı. Sonraki üç asırda Aramca yazılan Gemara iki merkezde ve iki versiyonda gelişti: Birincisi Celile'de, diğeri ve daha önemli versiyonu da Babil'de. Gemara'ya Talmud da denir ve Mişna'yla birlikte Tora'dan sonra Yahudilerin en önemli yazılı belgesidir. Talmud, uyulması gereken kesin talimatların bulunduğu bir kanunlar kodeksi olarak görülmemelidir. Farklı kanun öğreticilerin arasında geçen diyaloglar metnin yapısı bakımından daha tipiktir; metnin tarih-dışı hüviyeti, yer yer farklı yüzyıllarda yaşamış olan rabbilerin birbirleriyle tartışıyor olmasından bile anlaşılabilir. Daha sonraki otoriteler kimin görüşünün bağlayıcı olduğuna karar vermiş, ancak bu şekliyle azınlık görüşleri de genellikle Talmud üzerinden aktarılmaya devam etmiştir. Bu metin yapısı diyalojik düşünme ve karşı çıkışa dayalı bir Yahudi öğrenme biçiminin ortaya çıkmasına yol açmış, bu öğrenme biçimi de asırlar boyunca, farklı kıtalara yayılmıştır.

Devletin yerine artık kitap geçmişti ve Heinrich Heine'nin ileride söyleyeceği gibi Yahudilerin "seyyar vatan"ına dönüşmüştü. Nerede yaşanırsa yaşansın Eski Ahit ile Talmud hem gündelik yaşamın esasları hem de daha derin felsefi sorulara dair bir rehber sunuyordu. Yohanan Ben Zakay, Yavne okulunun kuruluşuna dair bir gerekçe sunmadıysa da sonraki efsane, Yahudiliğe devletsiz hayatta kalmayı öğreten düşüncenin nasıl içselleştirildiğini oldukça etkileyici bir biçimde yansıtır. Bu fikre duyulan kesin inanç, bir Diaspora halkının binlerce yıl süren varoluşunun sırrını barındırabilir.

Bundan sonra rabbiler (öğretmenler, ayrıca onursal unvan "rabban") onlardan önce hahamların sahip olduklarına benzer biçimde, olağanüstü bir öneme kavuştular. İkinci Tapınak dönemi için henüz kanıtlanmamış "rabbi" unvanı Yahudi toplumunun önemli bir unsuruna dönüştü; o kadar önemliydi ki, başlayan bu döneme çoğu kez "rabbinik dönem" de denir. Bir kişi nasıl rabbi olabiliyordu? Başlangıçta özel bir çalışmayla rabbi olunuyordu; ama sonraları bu, daha açık bir öğretmen-öğrenci ilişkisi ve çalışma döneminin sonunda da resmi atamayla gerçekleştirildi. Hahamlar tapınakta dini görevleri yerine getirirken rabbiler eğitim ve kanunların yorumlanmasıyla ilişkilendirildi. Rabbinik Yahudilik, İosephus'un sözünü ettiği mezheplerin arasından Tapınak'ın yıkılışından sonra hayatta kalmayı başaran tek mezhep olan Ferisilerden ortaya çıktıysa da Yahudi dininin gelişiminde yeni bir aşamaydı.

Doğal olarak dini öğretileri, siyasi kavgaları ve askeri çatışmalarına nazaran, Yahudilerin, kutsal mekânları yıkıldıktan sonraki özel hayatlarına dair günümüze çok az şey aktarılmıştır. Genel olarak bakıldığında çevresinden temelde farklı olmayan bir resim oluşur. Büyük ölçüde Yahudilerin yaşadığı Celile'nin sayısız köyü ve birkaç şehrinde 2. yüzyılda neredeyse bütün meslek gruplarının tarım, zanaat ve ticaretle ilgili olduklarına dair kanıtlar var. Karmaşıklaşan ticarette sarrafların oynadıkları rol önemlidir. Şehirlerde Yunanlıların agorası tarzında inşa edilen pazarlar uzaklardan gelen tüccarları çekmiştir. Kaynaklar, Yahudi ile Yahudi olmayan halk arasında ticaretle sınırlı kalmayan hareketli alışverişleri belgeler. Yahudiler, Yahudi olmayanlarla komşu olabiliyor ve özel konularda da birbirlerine yardım edebiliyordu. Ama yine de rabbinik tartışmalar, sosyal hayatın sınırlarını çizme ihtiyacının bulunduğunu gösterir.

MS ilk asırlarda Yahudilerin dili, çevrelerinden pek farklı değildi. Çevreleri gibi onlar da Yahuda ve Celile'de Aramca, Diaspora'da ise yaşadıkları ülkelerin dillerini konuşurlardı. Resmi yazışmalarda Yunanca sık sık kullanılırken sayısız Yunanca kelime rabbilerin tartışmalarına sızdı. Mişna, İbranice yazılmış olsa da Eski Ahit'in dili konuşma dili olarak önemini yitirip asırlar boyunca kullanılacak eğitim ve dua diline dönüştü.

Kadınların yeri çoğunlukla ev ve aileyle sınırlıydı ama meslek sahibi kadınların da olduğuna dair elimizde sayısız örnek var. Bu meslekler özellikle ebelik gibi kadın meslekleriydi, ama gıda satışı ve hasada yardım gibi erkeklerin icra ettikleri işler de vardı. Her durumda erkek, karısına temel şeyleri sağlamakla yükümlüydü. Bunlara beslenme, yatacak yer, yılda bir kere yeni kıyafet, mücevher takma ve şarap içme hakkı, belli bir cep harçlığının yanı sıra hamama gitme, arkadaşlarıyla akrabalarını ziyaret etme ve aile toplantıları ile cenaze törenlerine katılma gibi haklar dahildi. Gerçi Yahudiler arasında çokeşlilik kaldırılmamıştı ama muhtemelen nadir olarak sürdürülüyordu. Yahudi olmayan çevrede olduğu gibi antik Yahudilikte de erkek çocuk kızlara göre daha çok isteniyordu ama söz konusu çevreden farklı olarak Yahudilerin kız bebekleri öldürdüklerine dair kaynaklar yok. Bazı Romalı gözlemciler buna şaşırıyordu.

Yazı o dönemde öyle önemli bir hale gelmişti ki, babanın görevleri arasında çocuklarına bir meslek ve İbranice öğretmek de vardı. İlköğretimden sonra isteyenler, Bet Midraş'ta, yani Midraş okulunda eğitimine devam ederdi. Bu okul özel bir binada bulunmak zorunda değildi; eğitim evlerde, pazarda ve Yavne'den günümüze ulaşan bilgilere göre üzüm bağlarında bile sürdürülüyordu. Hukuk ve bilgelik eğitimi de verilirdi. Tapınak'ta olduğu gibi cemaatin kurban töreni için değil de dua etmek için toplandığı, belli bir yere bağlı olmayan sinagoglar Tapınak'a eşlik etmeye başladı. Görünmez Tanrı'ya manevi olarak yakınlaşma fikri, Yahudiliğin evrensel bir din olarak yaygınlaşmasını mümkün kıldı.

İsrail ülkesi, Roma İmparatorluğu'nun her yanına hızla yayılan Yahudi cemaati içinde önemli işlevini henüz kaybetmemişti. Filistin'de, Vespasianus'un birer Roma sömürgesine dönüştürdüğü Caesarea veya Şekem'in yakınlarındaki, Gerizim Dağı'nda yer alan muhteşem Zeus Tapınağı ile Flavia Neapolis (bugün Nablus) gibi Helen şehirlerinin yanında Yavne ve Lod gibi Yahudi şehirlerinden oluşan bir ağ vardı. Ana merkezi

Sanedrin* yeni kurulmuştu: önce Yavne'de, sonra da Celile'de. Bu kuruldan Yahudi halkının birliği adına takvimin belirlenmesi için yeniayın saptanması gibi önemli kararlar çıktı. Ne de olsa dini birlik, ancak bütün Yahudiler bayramlarını aynı anda kutladığı zaman bölgesel merkezin dışında da güvence altına alınmış olurdu. Bu kararlara, Yahudi şeriatı Halaha'nın kararları da eklendi. Önemli bir kanun öğretmeni olan Hillel'in takipçisi Rabban Gamalyel, MS 1. yüzyılın sonunda İsrail ve dışında Yavne akademisinin önderliğini kabul ettirdi.

Mesele, Kudüs'teki Tapınak'ın ve siyaset merkezinin yerine getirdiği işlevleri başka uygulamalarla ikame etmekti. Günlük dua da, yeni yapılandırılan bayram törenleri de buna dahildi. Pesah bayramı örneği bunu açıkça gösterir. Tapınak döneminde bayramın en önemli bölümü Pesah kuzusunun kurban edilmesiydi. Sonra bu kurban ayinin yerini arife gecesinde ortak yemek aldı, bu yemek bir ayin ortamında –Pesah Haggadası'nın okunması– gerçekleştirilecekti. Bir hafta boyunca mayasız ekmek (hamursuz) yeme kuralı hâlâ geçerliydi.

İlk başlarda Kudüs'ün Roma İmparatoru Hadrianus'un yönetimi altında (117-138) bir Yahudi şehri olarak yeniden inşa edilebileceğine dair bir intiba söz konusuydu; bu izlenim, güttüğü siyasetin tersine dönmesine ilişkin emarelerin ortaya çıkması ve Hadrianus'un, içinde Jüpiter Capitolinus tapınağı bulunan bir Helen şehri kurmaya karar vermesine kadar varlığını korudu. Nadasa bırakılmış başkentlerinin putperest bir kültün merkezine dönüşme tehlikesi, 135 yılında Yahudilerin vahşi biçimde cezalandırılması ve milli bir restorasyon umudunun nihai olarak yitirilmesi, Simeon Bar Kosba liderliğindeki ayaklanmanın çıkış gerekçeleriydi. Daha önceki ayaklanmalarda olduğu gibi bu sefer de isyana Yahudilerin hepsi katılmadı ve Yahudiler arasındaki mücadeleler yeniden başladı.

Başlangıçta Bar Kohba'yla beraberindekiler şaşırtıcı başarılara imza attı. Romalıların kayıpları o kadar yüksekti ki Hadrianus, seferin bitişinden sonra senatoya yazdığı mektubunda olağan tumturaklı sözlerden vazgeçip kendisinin ve birliklerinin iyi olduğunu yazmakla yetindi. Ancak bir süper güç olan Roma'nın başarısı kaçınılmazdı. Yahudiler içinse bu yenilgi Tapınak'ın 65 yıl önceki düşüşünden sonra yaşananlardan çok daha ağır sonuçlar doğuracaktı. Bar Kohba'nın Kudüs'ün güney batısında bulunan

* En yüksek yasama ve yargı kurulu (ed.n.)

Sikke, Çardak Bayramı (Sukkot) için hazırlanan bayram demetinin (Lulav) yanında Tapınak'ı da resmetmenin yanı sıra, asilerin Romalılara karşı Bar Kohba Ayaklanması'ndan sonra Kudüs'teki bir darphaneye girebildiklerini de gösterir.Ama bunun, Kudüs'ü gerçekten kontrolleri altına aldıkları anlamına gelip gelmediği açıkça kanıtlanamamıştır.

Betar'daki son kalesi de düştüğünde Yahudilerin kendilerine ait bir devleti yeniden inşa etme umutları yıkılmakla kalmadı, bununla bağlantılı Mesih umutları da uzak bir geleceğe ertelendi. Daha sonraları öldürülesiye işkence görerek şehit olan Rabbi Akiba, Bar Kohba'yı "Kral Mesih" olarak selamladığında Rabbi Yohanan ben Torta'nın Kudüs Talmud'unda kaydedilen cevabı şu oldu (Taanit 4:8, fol. 68b): "Elmacık kemiklerinden çim bitecek ve Davud'un oğlu yine de gelmeyecek."

Hadrianus, Kudüs'ün kalıntıları üzerine yeni bir kent inşa ettirdi: Aelia Capitolina. İkinci Tapınak'ın yıkılış günü olan 9 Av [Temmuz/Ağustos] dışında Yahudilerin buraya ayak basması artık yasaktı. Yahudi öğretisinin ana talimatları, sünnet, Şabat ve öğretim evleri Hadrianus'un buyruklarıyla yasaklandı, bu buyrukların ihlali ölümle cezalandırılacaktı. En önemli kanun öğretmenleri Lod'da toplanarak resmi putperestlik, cinayet ve fuhuş kanunları dışında hayatta kalmayı güvence altına almak üzere, olayların baskısıyla bütün kısıtlamalara boyun eğmeye karar verdi. Hadrianus'un ardılı Antoninus Pius'un hükümranlığında (138-161) neredeyse tüm Yahudi karşıtı kanunlar tekrar iptal edildi. Sadece Yahudiliğe geçmek isteyen kişilerle ilgili sünnet yasağı kaldı. Yahudiler artık dinlerini serbestçe uygulayabiliyordu. 212 yılında İmparator Caracalla, Roma İmparatorlu-

ğu'ndaki bütün tebaayı vatandaş yaptığında Yahudiler de, İmparatorluğun göz yumulan vatandaşları olmaktan çıkıp eşit haklara sahip vatandaşlığa terfi ettiler.

Hıristiyanlığın Yükselişi

Tapınak'ın yıkılışı, başta Yahudi olan, sonra kurtuluş düşüncesini alıp siyasi egemenliğin yeniden oluşturulmasından kökten bir biçimde ayıran, daha sonra da Hıristiyanlık olarak ayrı bir dine dönüşen tarikatın başarısını epey etkilemiş olabilir. Sözünü ettiğimiz Eski Ahit, apokrifa ve pseudepigrafik metinlerinin yanı sıra Yeni Ahit kanonuna giren yazılar da o dönemin Yahudilik tarihinin önemli yazılı kaynaklarıdır. Bu bağlamda, söz konusu metinlerin tarihsel bir İsa figürü hakkında ne ölçüde bilgi verdiklerinden ziyade ilk İsa taraftarlarının kültürel geçmişine dair ne söyledikleriyle daha çok ilgileniyoruz.

Büyü ve kötü ruhları dualarla kovan yetenekleriyle tasvir edilen karizmatik şifacıların sayısı, dönemin dinsel yönden çoğulcu Yahudi cemaatinde çoktu; keza Vaftizci Yahya'nın da aralarında bulunduğu ve sık sık vahiylerle anılan kefaret getiren peygamberler de. Bizzat Celileli İsa da ülkede vaaz vererek dolaşır ve özellikle de daha fakir tabakalara ve toplumun dışına itilmiş gruplara hitap ederdi. Sadece mucizevi şifacı olarak ortaya çıkmakla kalmayıp kendi kararlarıyla Tora'nın da otoritesini sorguladığından Ferisiler ve Tapınak aristokrasisiyle gitgide daha fazla çatıştı, sonunda da onlar tarafından Romalı yetkililere teslim edildi.

Egemen çevreleri kışkırtan vaazlarıyla İsa, yakın zamanda beklenen kıyameti ve mevcut Tapınak'ın yerine o zaman bizzat Tanrı'nın daha iyi ve mükemmel bir tapınak koyacağı iddiasını bildiriyordu. Bu iddianın Kumran öğretileriyle belli benzerlikleri vardı; ama bunlar, İsa'nın bu gruplara ait olmasından ziyade kıyamet inançlarının popülerliğiyle açıklanabilir. Romalı vali Pontius Pilatus'un İsa'nın çarmıha gerilmesini emretmesinden sonra bile taraftarları, Yahudi nüfusunun içindeki sayısız tarikattan sadece biriydi. Ancak Yahudi olmayanların arasından gitgide daha fazla insanın Tora'nın emirlerine boyun eğmeyerek Hıristiyan öğretiye katılmasıyla Yahudilikten kopuş tam olarak gerçekleşti. Yahudiler açısından Kudüs'ün ve Tapınak'ın yıkılması eşsiz bir milli felaketle özdeşti; ama bu yıkımlar, Hıristiyanlar açısından İsa'nın ölümüyle yeni bir tarihsel dönemin başladı-

ğına ve Tapınak'ın kurbanlık kültüyle birlikte gereksiz hale geldiğine dair inançlarını onaylar nitelikteydi.

Hıristiyanlık, daha sonraki gelişim seyri içinde, Yahudi tarihinin şekillenmesini belirleyici ölçüde etkileyen unsurlardan biri olmuştu; ancak, buna rağmen bir şahsiyet olarak İsa'nın, sonraki nesil Yahudilerinin bilincinde önemli bir konumu yoktu. Her ne kadar bazı ortaçağ Yahudi metinleri, Hıristiyanların Yahudilere uyguladıkları zulüm için, Hıristiyanlığın kurucusunun tarihini çarpıtarak intikam almaya çalışsa da, çoğu Yahudi için İsa, olsa olsa herhangi bir kanun öğretmeni, en kötü durumda da bir kâfir ve sahte bir Mesih'ti. Yahudi araştırmaları yapanlar Yahudi İsa ve onun tarihini ancak 19. yüzyılda ciddi bir biçimde incelemeye başladı.

Daha sonraki dönemlerin Hıristiyan tarihçileri, sık sık İsa figürü ve etrafındakilere odaklandı. Bu tarihçiler o dönemin Yahudi kaynaklarını, Hıristiyanlığın ortaya çıkışını göz önünde bulundurup tek yönlü yorumladılar, hatta daha sonraki metinlerin arasına sözde İsa'yla ilgili açıklamalar sızdırıp bunların gerçek olduğunu ileri sürdüler. Hıristiyanların yorumlarında ise Hıristiyanlık, artık eskimiş kabul edilen Yahudi dininin yerine geçmişti.

O dönemde Filistin'deki Yahudi din bilginleri ve yargı merkezi, kurumlarıyla birlikte, ülkenin kuzeyindeki Celile'ye kaymıştı. Uşa'da yeni bir Sanedrin; Bet Şearim, Taberiye ve başka şehirlerde de yeni öğretim evleri kurulmuştu. Sanedrin önderleri, yani patriarklar (İbranice nasi) kendilerini Hillel'in ardılları olarak kabul ederken Davud hanedanından geldiklerine dair iddialarını da dile getirmiş oluyorlardı. Bir keresinde Origenes, patriarkların iktidarını krallarınkiyle özdeşleştirmişti. Kendi içlerine dönük olarak yeni öğretmenleri atama yetkisine de sahip olan en üst düzey hâkimler ve kanun koyucuları; dışarıya dönük olarak Filistin ve Diaspora Yahudiliğini yetkili makamlar karşısında temsil eden en yüksek mercide bulunan Yahudi memurlardı.

Hıristiyanlığın egemen güç haline gelmesi için 4. yüzyıla kadar beklemek gerekecekti. İmparator I. Constantinus, 313 yılında Hıristiyanlığı kabul etti, bir süre sonra da devlet dini olarak onayladı. Artık Yahudiliğin kardeş bir dini, onun üzerinde siyasi bir iktidar haline gelmişti. Yahudiler açısından bu durumun çelişkili iki sonucu vardı. Bir tarafta hem Hıristiyan imparator hem de Kilise Babaları, ana dinlerine özel bir özen gösteriyor;

19. yüzyılın sonundan itibaren Yahudiler İsa'yı gitgide daha çok dönemin Yahudi toplumunun bir parçası olarak algılamaya başladılar. Max Liebermann'ın "On İki Yaşındaki İsa Tapınakta" resminde İsa, 19. yüzyıla ait bir sinagogda dua eden Yahudilerin arasında resmedilir. Resmin ilk hali, portre karga burunlu, yalınayak ve ellerini hiddetle sallayan "Yahudi" bir İsa'yı gösteriyordu. Liebermann, Münih'te sergilenen eserinin halk tarafından protestolarla karşılanması, hatta Bavyera Parlamentosu'nda bir tartışmaya yol açmasından sonra tasvirini değiştirdi.

ama taraftarlarının er veya geç Hıristiyanlığa geçtiği putperest dinlerine aynı davranmıyorlardı. Diğer taraftaysa tam da Yahudiliğe yakın olması nedeniyle ayrım, özellikle çok açık olmalıydı; çünkü Yahudiler, Hıristiyan anlayışına göre sadece Tanrı'nın halkı değil, aynı zamanda Tanrı katillerinin de halkıydı.

Hıristiyanlar ile Yahudiler arasındaki ilişki en başından beri dengesizdi. 325 yılında I. Nikaia (İznik) Konsili iki din arasında daha güçlü bir ayrımı amaçlayan bir dizi önleyici karar aldı. Bayramların farklı biçimde hesaplanmasıyla bu ayrım resmiyete döküldü: Paskalya artık Yahudi Pesah bayramıyla aynı tarihte kutlanmayacaktı. Eski sinagoglar kalabilirdi ama yenileri inşa edilmeyecekti. II. Theodosius hükümranlığında Yahudiler nihai olarak ikinci sınıf vatandaş haline getirildiler. 429-438 yılları arasında derlenen Theodosius Yasaları'yla ordudan ve bütün devlet makamlarından dışlandılar. Hıristiyan tebaa üzerinde denetim uygulayabilecekleri görevlere hiçbir şekilde getirilmeyeceklerdi. Bu ilke, Yeniçağ'a kadar geçerliliğini korudu. Aynı şekilde Theodosius Yasaları'nda, Yahudilerin sık sık heretik-

Fırat kıyısında bulunan Dura Europus'taki muhteşem sinagog, 3. yüzyıl ortalarında Yahudi Diaspora'sının yaşamına dair bir bakış sunuyor. Daha sonraki sinagog süslemelerinin aksine, Musa'nın nehirde bulunmasının tasvir edilmesi gibi, kişileri resmetmeye dair hiçbir çekince olmadığı görülüyor.

ler ve putperestlerle ilişkilendirilmesi de uzun süre boyunca geçerliliğini korudu. Eskiden hem Hıristiyanlar hem de Yahudiler için kullanılan *religio* (din) terimi artık sadece Hıristiyanlık için geçerli olurken Yahudilik için küçümseyici bir biçimde *superstitio*, yani batıl inanç terimi kullanılır hale geldi. Buna rağmen Theodosius Yasaları, Yahudilere kendi dinlerini icra etme hakkını verip sinagoglar dahil olmak üzere mülkiyetlerini korudu. Ama daha birkaç yıl önce (415) son Patriark VI. Gamalyel ayrıcalıklarını kaybetmişti. 425 yılındaki ölümüyle patriarklık kurumu da sona erdi.

Hieronymus (347-429/420) ve Hippolu Aziz Augustinus (354-430) gibi Kilise Babaları, Yahudilere karşı sürdürülen siyasetin teolojik temelini attı. Yahudiler, Eski Ahit'in özgünlüğüne tanıklık edebilmeleri ve dünyanın sonu geldiğinde inançlarından döndürülebilmeleri için hayatta kalmalıydı. Ama aynı zamanda Hıristiyanlığın hakikatinin dünya üzerinde de kanıtlanabilmesi için aşağılanmalıydı. Bu teolojik doktrinin bir sonucu da 1.000 yılı aşkın bir süre Yahudilere karşı uygulanacak Hıristiyan siyasetinin

şu ilkesiydi: Öldürülmeyeceklerdi ama görünür biçimde ayrımcılığa tabi tutulacaklardı.

Çoğu Yahudi, Hıristiyan dünyasının dışına yerleşti. 3. yüzyılın başında Mişna'nın tamamlanmasından sonra Yahudi yaşamının merkezi gitgide doğuya kaymaya başladı. Böylece Babil akademileri, özellikle de Nehardea, Sura ve Pumbedita'dakiler Yahudi ilminde öncelik kazanmaya başladı. Babil Talmudu'nun (Talmud Bavli) Filistin veya Kudüs Talmudu'ndan daha önemli olduğu kabul edildi; hâlâ öyledir. Bu yüzden en önemli Yahudi cemaatleri Hıristiyan egemenlik alanının dışında, Partlar ile Sasanilerin yönettiği Babil'deydi. Burada zaten neredeyse 1.000 yıldır kalıcı bir Yahudi yerleşimi vardı. Aramca konuşan Babilli Yahudiler, elbette ki bir zamanlar İbrahim'in Kenan ülkesine doğru yola çıktığı ve sonra da yıkılan Yahuda İmparatorluğu'nun seçkinlerinin götürüldüğü Mezopotamya'daki derin köklerinin farkındaydılar. Yerel gelenekler, bu en eski Yahudi sürgününün ilk günleriyle kesintisiz bir süreklilik oluşturmaya çalışıyordu. İsrail'deki patriarklık kurumu 2. yüzyılın sonundan bu yana, patriarklık ortadan kalktıktan sonra da var olmaya devam eden Diaspora'daki Eksilarklığa karşılık geliyordu. Kendi maiyetine sahip olmasına izin verilen Eksilark (Reş Galuta) da soyunu Kral Davud'a dayandırıyordu.

Yahudiler, Zerdüştçülük dinine inanan Sasanilerin egemenliği altında görünüşe göre genellikle zulüm görmeden yaşayıp Hıristiyan azınlığa nazaran daha iyi muamele gördüler. 4. yüzyılda yaşayan Hıristiyan ruhban Afrahat, Yahudilerin, daha aşağı statüleri nedeniyle Hıristiyanlarla alay etmelerinden ve Hıristiyanların Tanrısı'nın da bu gerçek karşısında yardıma gelmemesinden şikâyet eder. Bu durumdan yola çıkarak genel yargılara varabilmek için kaynaklarımız yeterli olmasa da Yahudilerin, Hıristiyanlara göre daha iyi bir durumda olmaları daha mantıklı; ne de olsa tehlikeli kabul edilmiyorlardı çünkü sayıları çok azdı ve kendi devletleri de yoktu. Yahudi ve Zerdüşt kültürü arasındaki temaslar ve karşılıklı etkiler konusunda da elimizde pek fazla bilgi yok. Babil Talmudu'ndan anlaşıldığı üzere aralarında yakın komşuluk ilişkileri vardı. Çünkü sık sık Yahudiler ile Yahudi olmayanların aynı evde oturduklarından, ruhbanların bayramlarında karşılıklı olarak birbirlerine hediyeler verdiklerinden ve sayısız büyü düşüncesinin birbirine epey benzediğinden söz edilir.

Günümüze kadar ulaşan en eski Haggada, İslam dünyası kaynaklıdır ve 10. yüzyılda yaşamış, en önenıli din filozofu Saadia Gaon'un dua kitabının bir parçasıdır. İbranice Kidduş (kutsama) duasından önce Arapça olarak ama İbrani alfabesiyle Seder açıklanır.

6

MEDİNE'DEN BAĞDAT'A: İSLAM EGEMENLİĞİ ALTINDA OLMAK

İkinci Tapınak'ın yıkılışından sonra Yahudi olmayan bir insanın yolculuğu Yahudi toplumunun en büyük değişimine yol açtı. Muhammed 622 yılında Mekke'den Yesrib'e (daha sonraki Medine'ye) yola çıktığında Müslümanlığın zaferi başladı ve tek bir nesil içinde Doğu Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi arasındaki bölgenin tamamını ve bununla birlikte Yahudilerin büyük bir bölümünü Müslümanlığın egemenliği altına soktu. 7. ile 13. yüzyıllar arasında Yahudilerin neredeyse %90'ı o dönemde kültürel ve ekonomik açıdan Hıristiyan Avrupa'dan üstün olan Müslüman bölgelerde yaşıyordu. Daha öncesinde çeşitli imparatorluklara dağılmış olan Yahudiler, artık Müslüman egemenliği altında birleşip kültür dili olarak Arapçayı benimsediler. Talmud ile rabbinik yetkililerin Mezopotamya'dan Doğu Akdeniz'e kadar evrensel bir geçerliliğe kavuşmaları, Yahudiliğin "standartlaşma"sını destekleyen genel siyasi koşullarla da bağlantılıydı.

Muhammed'i kabul eden Medineliler arasında Arap Yarımadası'nda yaşayan Yahudi kabilelerin bir kısmı da vardı. Ancak Muhammed'in doğduğu 570 yılı civarında Arap şehirlerinde yaşayan halkın büyük bir bölümünü oluşturdukları kesin. Arapça konuşuyor ve Arapça adlar taşıyorlardı; yerel

kültürün bir parçasıydılar. Tıpkı bölgede yaşayan Hıristiyanların gelenekleri gibi Yahudi geleneklerinin kimi unsurları da çevrelerindeki kültüre sızmıştı. Bu nedenle birçok çağdaşı gibi Muhammed'in de sadece Eski Ahit anlatılarına değil, Kitabı Mukaddes'teki Yahudi ve Hıristiyan yorumlarına aşina olması da şaşırtıcı değil.

Muhammed, Yahudileri putperest toplumla mücadelesinde doğal müttefikleri olarak gördü. Eski Ahit'teki peygamberleri, Müslümanlığın da peygamberleri olarak kabul etti. Ancak Yahudilerin de bu yeni dini, hakikat olarak kabul etmelerini ummuştu. Çoğu Yahudi'nin Müslümanlığı kabul etmeyi reddetmesi, iki Yahudi kabilesinin kovulması ve üçüncü kabilenin de yok edilmesiyle sonuçlanan bir savaşa yol açtı. Kuran'da, Eski Ahit'teki Yahudilere duyulan saygının yanı sıra Arabistanlı Yahudilerle yaşanan çatışmanın izleri de bulunur.

Teolojik ve hukuki temeller

Yahudilerin, Hıristiyan egemenliği altındaki konumlarına nazaran, Müslümanlığın egemenliği altındaki konumları, ilkesel bir hoşgörü ile bununla koşut giden bir aşağılama arasında süregiden bir gerilimle belirlenmişti. Hıristiyanlar ile Yahudiler arasındaki teolojik benzerlikse daha çoktu; ne de olsa Hıristiyanlığın kurucusu bizzat bir Yahudi'ydi. Bu yakınlık, Müslümanlar ile Yahudiler arasında aynı ölçüde var olmayan bir sürtüşme alanı yarattı. Yahudiler için kutsal olan yazı, Hıristiyanlar için de kutsaldı ama Hıristiyanlar "büyük kardeşleri"ni onu doğru yorumlamamakla suçluyorlardı. Hıristiyan inancına göre Tanrı'yla yapılan "Yeni Antlaşma", "Eski Antlaşma"nın yerine geçmiş, Yahudiliğin tarihsel rolü sona ermişti. Ayrıca Yahudiler, İsa'yı çarmıha germe suçlamasıyla Tanrı katilleri olarak damgalanmıştı.

Buna karşın Yahudilik ile Müslümanlık arasındaki teolojik sürtüşme alanları çok daha azdı. Gerçi Müslümanlık kendini tektanrıcılığın daha saf bir şekli olarak algılıyordu –Hıristiyanlığın Üçleme (Teslis)* öğretisi ve bu öğretinin kutsal bir biçimde resmedilmesi açıkça daha kuşkuluydu!– ve gerek Yahudiler gerekse Hıristiyanlar kutsal yazıyı bozmakla suçlanıyordu ama Kuran, Eski Ahit'in yerine geçmemişti, Müslümanlar da

* Tanrı'nın, birbirine aktarılamaz sıfatlarla ayırt edilen Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olmak üzere üç kişiliği bulunduğu öğretisi (ed.n.)

kendilerini "yeni"Yahudiler olarak görmüyor ve ölümcül Tanrı katili suçlamasında da bulunmuyorlardı. Hıristiyanlar ile Müslümanlar, Yahudileri kendi dinlerine ikna edememiş olmanın hayal kırıklığını paylaşıyordu. Bu arada Yahudiliğin yaşamaya devam etmesi Hıristiyanlar için çok özel bir teolojik sorundu; ama Müslümanlar için dinlerini bütün halklara yayma yolunda sadece sıradan bir sıkıntı teşkil ediyordu. Bunun dışında Müslümanlar, Yahudiliğin tıpkı Müslümanlık gibi kendini bir hukuk dini olarak tanımladığını ve Halaha ile Şeriat arasında epey benzerlik olduğunu kabul ediyorlardı. Bu benzerlikler gündelik yaşamda da vardı, örneğin hayvanların özel olarak kesilmesi de dâhil olmak üzere, yemek kanunlarına dair benzer görüşleri paylaşıyorlardı. Bu benzerlikler karşısında eskiden Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyan bölgelerinde yaşayan birçok Yahudi'nin Müslüman fatihleri kurtarıcı olarak karşılaması şaşırtıcı olmamalı.

Peki, Müslümanların egemenliği altındaki Yahudi –ve Hıristiyan– azınlıkların hukuki konumu neydi? En başta ne Yahudilerin ne de Hıristiyanların elbette hukuksuz veya kanunun dışında olmadıklarını belirtmek gerek. Aktarılanlara göre 634-644 yılları arasında hüküm süren ikinci Halife Ömer'in ön ayak olduğu Ömer Anlaşması bu konuda bir temel oluşturdu, bu anlaşmanın içeriğiyse ancak daha sonraki asırlarda doğrulanabildi. Bu belgede –şekline bakılırsa Hıristiyan topluluğunun Müslüman egemenlerine yazdığı bir mektup– Hıristiyan tebaa, Müslümanların egemenliği altında barış içinde yaşayabilmek için bir dizi kısıtlamayı kabul ettiğini garantiliyordu. Başta Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi "kitap ehli" üyelerinin bulunduğu; ama sonra diğer dini cemaatlerin de dahil edildiği zimmîler, Müslüman egemenlik bölgesinde dinlerini icra edebilecekti. Ama yeni ibadet binaları inşa etmeleri ve yıkıldıktan sonra eskilerini onarıp yeniden kullanmaları yasaktı, kullanılanlar da camilerden daha yüksek olamazdı. Ata binmeleri, silah taşımaları, Müslümanlara kendi dinlerini anlatmaları ve ibadetlerini halkın görebileceği biçimde sergilemeleri yasaktı. Hıristiyan-Roma kanunlarının Yahudi tebaa üzerindeki etkisi kısmen de olsa açıkça görülüyordu. Ama Müslümanların da Hıristiyanları etkiledikleri anlaşılıyordu. Zımmîlerin, dilleriyle ve giysileriyle çevrelerinden ayrı olduğu anlaşılmalıydı. Papa III. Innocentius, Yahudilerin kıyafetlerinde işaret taşımaları emrini Müslümanlardan esinlenerek vermişti. Ayrıca daha sonraki kanunlar gayrimüslimlerin devlet görevlerinde bulunamayacaklarını öngörüyordu.

Fuzuli'nin 16. yüzyıl sonlarına ait *Hadikatü's-Süade* (Hz. Muhammed'in ailesindeki şehitlerin tarihini anlatan) adlı Osmanlıca bir el yazmasında, Yahudi geleneğinden farklı olarak kurban alanına oğlu İsmail'i götüren İshak değil İbrahim gösterilir.

Kuran'da da söz edilen ve bütün zımmîlerin güvenliğinin sağlanması için ödemeleri gereken vergi (cizye) çok önemliydi. Bu vergi, sadece mali bir yük oluşturmakla kalmıyor, –görünen o ki– aynı zamanda gayrimüslimleri aşağılama işlevi de taşıyordu. Tahsilat sırasında enseye vurma gibi çeşitli aşağılayıcı uygulamaların olduğu da aktarılmıştır. Yine de İslamın egemenlik alanındaki Yahudiler korunma haklarına sahip olduklarını vurgulamak istediklerinde, cizye ödediklerini öne sürebiliyorlardı. Yahudilerin, İslam egemenliği altındaki hukuki konumları ile Hıristiyan bölgesindeki konumları arasındaki temel bir fark, Hıristiyan bölgesinde çoğu kez onlardan başka Hıristiyan olmayan azınlığın bulunmamasıydı; öyle ki, bu bölgelerde kendi "Yahudi yasaları" uygulanırdı. Oysa İslam egemenliğinde Yahudiler, ehlikitabın tüm üyeleri için geçerli olan genel hukuka tabilerdi.

Zımmî olarak Yahudiler, elbette eşit haklara sahip vatandaşlar değildi ama yine de İslam dünyasındaki hukuki durum onlar açısından genellikle önceki durumlarına göre statülerinde bir iyileşme anlamına geliyordu. Ama bir zamanlar güçlü imparatorlukların efendileri olan ve şimdiyse kendilerini "ikinci sınıf vatandaş" olarak buluveren Hıristiyanlar ile Zerdüştçüler açısından durum epey kötüleşmişti. Belki de bu yüzden Yahudilerden çok daha fazla Hıristiyan Müslümanlığa geçmişti. Ayrıca siyasi iktidar durumları açısından da birbirlerinden farklıydılar. Hıristiyanların arkalarında Bizans İmparatorluğu gibi güçlü bir imparatorluk varken çok daha küçük Yahudi azınlığının bir devleti bile yoktu. Bu nedenle Müslüman egemenlerin, Yahudi vatandaşlarının sadakatsizlik edip ayaklanacağından endişelenmesine gerek yoktu ve bu yüzden de onların Hıristiyan tebaalarına göre daha yüksek görevlere gelmelerine izin verildi.

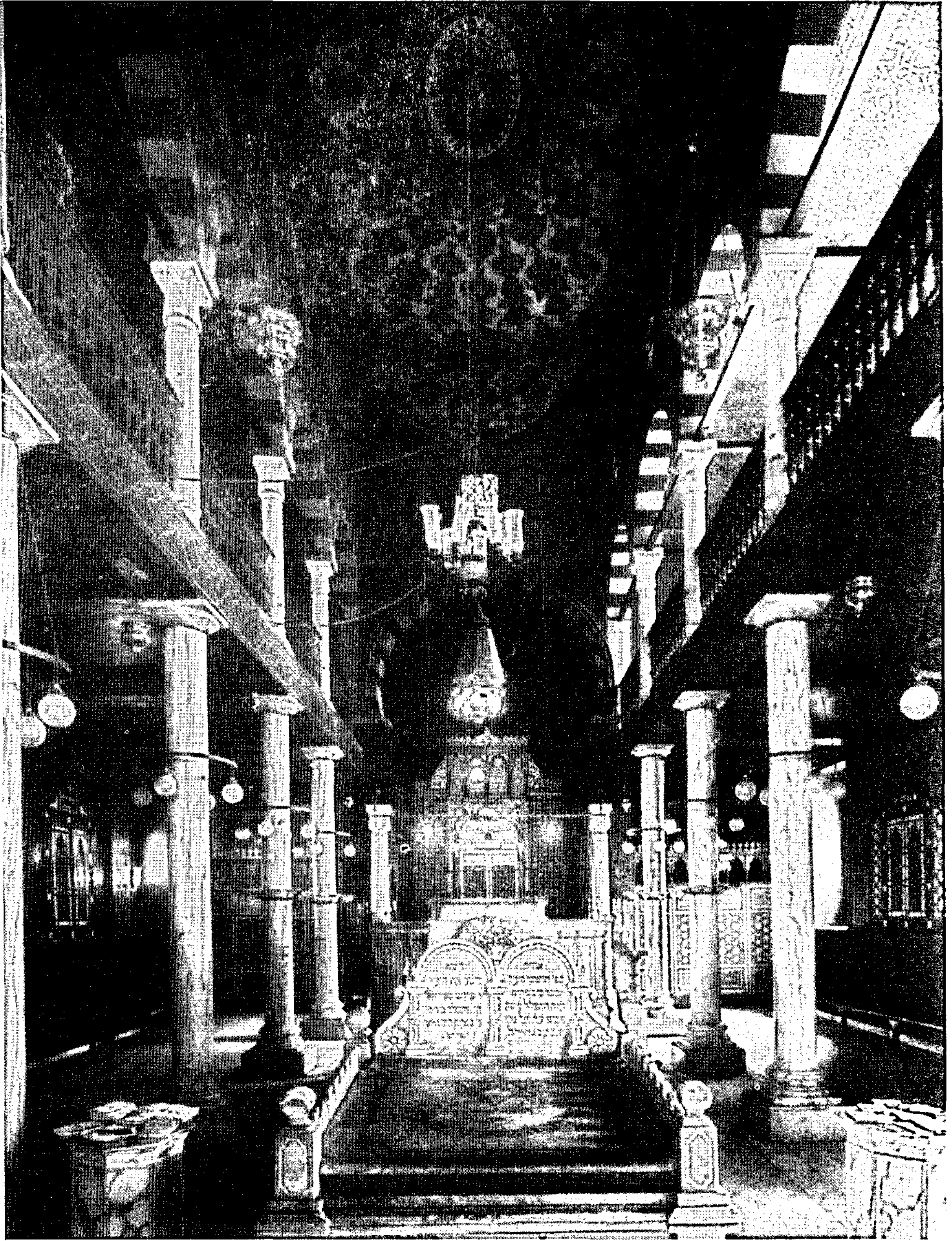
Söz konusu azınlık kanunlarının ne ölçüde uygulandığıysa iktidarlara bağlıydı. Yakındoğu'daki Müslüman egemenliğinin ilk asırlarında bazı kısıtlamaların sıklıkla sadece kâğıt üstünde kaldığını birçok kaynaktan biliyoruz. Yahudilerin ata binmesi yasak olsa da Eksilark, görevine başlarken görkemli bir kamu töreniyle at üstünde Bağdat'ı dolaşırdı. 10., 11. ve 12. yüzyıllardan günümüze aktarılan belgeler, Yahudilerin komşuları olan Müslümanlarla aynı şekilde giyindiklerini düşünmemizi sağlıyor. Neredeyse Yahudilerin yaşadığı her yerde yeni sinagoglar kurulmuş; ayrıca kanun hükümlerine harfi harfine bakıldığında tekrar inşa edilmesi yasaklanmış kimi kiliseler de yeniden inşa edilmişti. Ama Müslüman kanunlarında,

bu yasakları aşmanın yolları bulunuyordu. Her şeye rağmen sinagogların inşa edilmeleri ve yenilenmeleri olağan değildi. 1038 yılında el-Fustatlı (Eski Kahire) Yahudiler yeni bir sinagog inşa etmekle suçlandıklarında, söz konusu binanın Müslüman fethinden önce de var olduğuna tanıklık edecek Müslümanlar bulmak zorunda kalmışlardı. Gayrimüslimlerin devlet görevlerine getirilmesi yasağı da sıklıkla deliniyordu. Genişleyen İslam İmparatorluğu İran'ın yüksek makamlarında görevli Hıristiyanlar ile Zerdüştçüler olmadan asla yönetilemezdi. Müslüman İspanya'da da ordudaki bir komutan dâhil olmak üzere önemli Yahudi devlet adamlarından söz edilir.Ama yapılan şikâyetler asıl kanunların hiçbir şekilde unutulmadığını ve sonraki asırlarda katı bir biçimde izlendiğini gösteriyor.

Ekonomi yaşamı

19. yüzyılın sonunda el-Fustat'taki (eski Kahire) bir sinagogun genizasında yapılan eşsiz bir keşif sayesinde, Akdeniz bölgesindeki Yahudilerin ortaçağdaki ekonomik hayatına dair epey bilgi edindik. Geniza, tanrının adını içeren ve bu nedenle atılması yasaklanan yazıların depolandığı bir yerdir. Bu yazılara sadece kutsal yazılar değil, genellikle "Tanrı'nın adıyla" diye veya benzer şatafatlı sözlerle başlayan özel ve ticari mektuplar da dâhildi. Günümüzde St. Petersburg'tan New York'a, Cambridge'ten Kudüs'e kadar dağınık bir biçimde muhafaza edilen Kahire Geniza'sı sayesinde Yahudilerle ilgili derli toplu bir resim oluşturabiliyoruz; ünlü âlim İbn Meymun'un özel mektuplarının yanı sıra Yahudi ve Müslüman tüccarların ticari mektuplarıyla birlikte rabbilerin kararları da bu yazılar arasında bulunmuştu.

Yahudiler, gerek zanaat, tarım, ticaret alanında, gerekse doktor ve hükümet memuru olarak Müslüman hükümranlığı altında neredeyse tüm meslek gruplarında temsil edilmişlerdi. Bu durum, Yahudileri dışlayan Hıristiyan loncalarıyla kıyaslanamaz. Pazarlarda onlara özel yerler ayrılmamıştı, genellikle Müslüman tüccarlarla aynı yerde aynı malları satarlardı. Hıristiyanlıkta olduğu gibi ticaret olumsuz bir izlenim yaratmıyordu; kaynaklar da, dış ticaret ve perakendecilik yapan Yahudilerin varlığını ve Yahudiler ile Müslümanların işletmelerde birlikte çalıştıklarını gösteriyor. Rabbiler bu durumlarda Yahudilerin cuma günleri ve Müslümanların da cumartesi günleri çalışmasına izin verirken, bu günlerdeki kazanç da hangi ortak çalıştıysa ona ait olurdu. Bir yerden diğerine sık sık giden Yahudi

882 yılında Eski Kahire'de (el-Fustat) inşa edilen Ben-Ezra Sinagogu'nda, 19. yüzyılın sonunda ortaçağa ait en değerli Yahudi belge koleksiyonu bulundu.

tüccarlar hiç de nadir değildi. Kısacası, Hıristiyan ortaçağı için tipik olan "yabancı" Yahudi rolü, Müslüman bölgede geçerli değildi. Sarraflık,* Yahudilerin Müslüman bölgede de icra ettiği sayısız ticari etkinlikten biriydi; ancak Avrupa'nın aksine, özellikle Yahudi cemaati içinde de icra edilirdi. Kuşkusuz Yahudiler, tıpkı Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta olduğu üzere ortaçağ toplumundaki her dini azınlık gibi toplum içinde daha aşağı bir konumdaydı. Ama bir boşluktan yararlanıp toplumsal açıdan önemli konumlara çıkmayı başaran bireyler de vardı.

Yahudilerin çoğu İslam dünyasının şehir merkezlerinde yaşardı. Her dini ve etnik grup gibi belli caddelerde veya bölgelerde yoğunlaşırlardı, ama "salt" Yahudilerin yaşadığı mahallelerden söz edilemezdi. Yahudilerin katı yemek kuralları, Müslümanlarınkine çok benzediği için Müslümanlar, Yahudi evlerinde yemek yiyebiliyordu (ama Hıristiyan evlerinde yiyemiyorlardı). Müslüman dünyasının kültürel kazanımlarına katılmak zımmîler için Hıristiyan kültüründeki "dinsiz"lere nazaran daha kolaydı. Teolojik teatilerle güçlü bir ilişkisi olan Latinceyi Avrupa'daki çok az Yahudi öğrenmişti. Oysa Arapça birçok Yahudinin konuşma dili olmakla kalmamış; birçok Yahudi âlimin de edebi dili olmuştu. Saadia Gaon, Yehuda ha-Levi ve İbn Meymun felsefi yazılarını elbette Arapça yayımladılar. Hatta Saadia Gaon, Yahudiliğin dini kavramları için Arapça açıklamalar kullandı. Örneğin Tanrı'dan "Allah" diye söz eder, Tanah'a "Kuran" ve ön duacı hazan'a "imam" der.

Müslüman dünyasının kimi yerlerinde Yahudiliğe duyulan saygı, Avrupalı Yahudi gezginler tarafından pür dikkat kaydediliyordu. Örneğin, 12. yüzyılda Hıristiyan İspanya'sından Orta Doğu'ya seyahat eden Tudelalı Benyamin, Müslümanların da Yahudi peygamberi Hezekiel'e saygılarını sunup dua etmek için mezarını ziyaret etmelerine şaşırır. Bir süre sonra gelen Ratisbonlu Petachia, Mişna'da sözü edilen ünlü Rabbilerin mezarlıklarının bile Müslümanlar tarafından ziyaret edildiğini şaşkınlıkla fark eder. Ortaçağın Müslüman dünyasında da Yahudi azınlığa zulüm edilir ve kovulurlardı, ama bunlar istisnaydı. Günümüze kadar sadece üç büyük zulüm dalgasına dair bilgiler aktarılmıştır. Sayısız akıldışı talimat verdiği iletilen ve bazı çağdaşları ve daha sonraki gözlemcilerce akıl hastası kabul edilen Fatımi halifesi Hâkim'in (996-1022) hükümranlığı sırasında sayısız

---

* Değerli taş ve metaller ile bunlardan kesilen sikkelerin ve banknot ya da tahvil gibi değerli kâğıtların alım satımıyla uğraşan tüccar (ed.n.)

sinagog ve kilisenin yıkıldığı ileri sürülür. Birçok Yahudi kaçar; diğerleri de Müslümanlığa geçer. Ancak oğlu, Yahudiliğe dönmelerine izin verip yapılan ayrımcılığı ortadan kaldırır. 1066 yılında en ünlü Yahudi saraylılarından Samuel ha' Nagid'in oğlu Yasef bin Nagdila'nın katliyle bağlantılı olarak Müslüman Berberi devleti Gırnata'da (Granada) Yahudi cemaatinde katliam yapılır. Burada da zorbalıklar görece kısa ömürlü olur ve Müslüman toplumunda büyük saygınlık kazanan zımmîlerin bile ne kadar kırılgan olabildiklerini gösterir. Kuzey Afrikalı Berberi kabileler olan Muvahhidlerin zulümleri daha uzun ve ağırdı. 12. yüzyılda Muvahhidler, Kuzey Afrika ve İspanya'nın büyük bir bölümünü egemenlikleri altına alıp gerek Yahudileri gerekse Hıristiyanları ya ölüm ya da Müslümanlığa geçiş arasında seçim yapmaya zorladılar. 1172 yılı civarında Yahudilere uygulanan ve Yemen'de toplumun büyük bir bölümünün Müslümanlığa geçmesiyle sonlanan zulüm, sadece Kurtuba'dan (Córdoba) kaçan İbn Meymun'un Yemen'deki din kardeşlerine yazdığı mektup sayesinde biliniyor. Bir bütün olarak bu zulümler, her zaman uyumlu olmasa da görece çatışmasız bir ilişkide bir istisna teşkil ediyordu.

Ruhani yaşam

Müslüman egemenliğindeki Yahudi cemaatlerinin ruhani yaşamının en önemli merkezi, Eski Ahit zamanından beri yüzyıllar boyunca İsrailoğulları için önemli bir rol oynayan, Fırat ile Dicle Nehirleri arasındaki Mezopotamya'ydı. 8. yüzyılın ortasında Emeviler Abbasilere boyun eğmek zorunda kaldıktan sonra hilafetin merkezi olarak Bağdat'ın yerini Şam aldı. Bu Yahudi ilim merkezindeki Yahudi iktidar yapısını üçlü bir otorite belirliyordu. Yahudi topluluğunun en yüksek siyasi makamını işgal eden, daha önce de sözü geçen Eksilark'ın (Reş Galuta) yanı sıra, Sura ve Pumbedita'daki en önemli Talmut akademilerinin yöneticileri olan iki *geonim*'in (tekil *gaon*) de büyük etkileri vardı. Bu iki akademiden çoğu kez responsa şeklinde Yahudi dünyasının dört bucağına önemli hukuki kararlar gönderilirdi. Bunlar, hukuk âlimlerinin somut din hukukuna ait soruları inceledikleri mektuplardı. Bugüne kadar bu responsa şekli (İbranice "şeelot ve teşuvot" yani "sorular ve cevaplar") korundu.

Ataları Kral Davud'a dayandırılan Eksilark'ın hanedanlık makamının aksine *geonim*'in makamı âlimliklerine dayanıyordu. Farklı makam sahip-

leri arasında sürekli çatışmalar ve yetkinlik çekişmeleri yaşanırdı; bu çekişmeleri en iyi ünlü gaon Saadia ben Yasef'in (892-942) kişiliğinde görebiliriz. Saadia ben Yasef, Arapça yazılan felsefe eserlerinin yanı sıra İbranice mistik makalelerinin de yazarıydı ve Eski Ahit'in birkaç bölümünü Arapçaya tercüme etmişti.

Babil Yahudiliğinin iktidar yapıları içinde hiçbir çatışmadan çekinmezdi. Saadia ben Yasef en keskin saldırılarını, Yahudi cemaati içinde 8. yüzyılda ortaya çıkan ve kendi zamanında çevresini genişleten bir gruba yönlendirdi. Karaimler, Talmud'un ilahi bir esinden kaynaklanan "sözlü bir öğreti" olarak kabul edilmesine karşı çıkarak sadece Eski Ahit'i "Kutsal Yazı" olarak kabul ediyorlardı. Elbette Karaimler de Eski Ahit'i kelimesi kelimesine kabul edemezlerdi ve bu yüzden de özellikle de takvim hesabı, Şabat kanunları (örneğin Şabat başladıktan sonra mumları söndürürlerdi) ve yemek kanunlarıyla ilgili sorularda kendi tefsir ve uyarlamalarını geliştirmişlerdi. Rabbinik ve Karaim gelenek gitgide birbirinden uzaklaşarak gelişti. Karaim Yahudileri ne gaonluğu ne de Eksilarklığı kabul ediyorlardı, kendi otoriteleri vardı. Gaon Saadia, özellikle bu tarikata karşı mücadeleye baş koymuştu, onun etkisiyle Rabbinik Yahudilik üstün geldi. Karaimler, en çok 10-12. yüzyıllar arasında önce Filistin ve Mısır'a, sonra da Bizans İmparatorluğu ile Rusya'ya kadar yayıldılar. Günümüzdeyse sadece Rusya, Polonya, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve özellikle de İsrail'de küçük Karaim cemaatleri var.

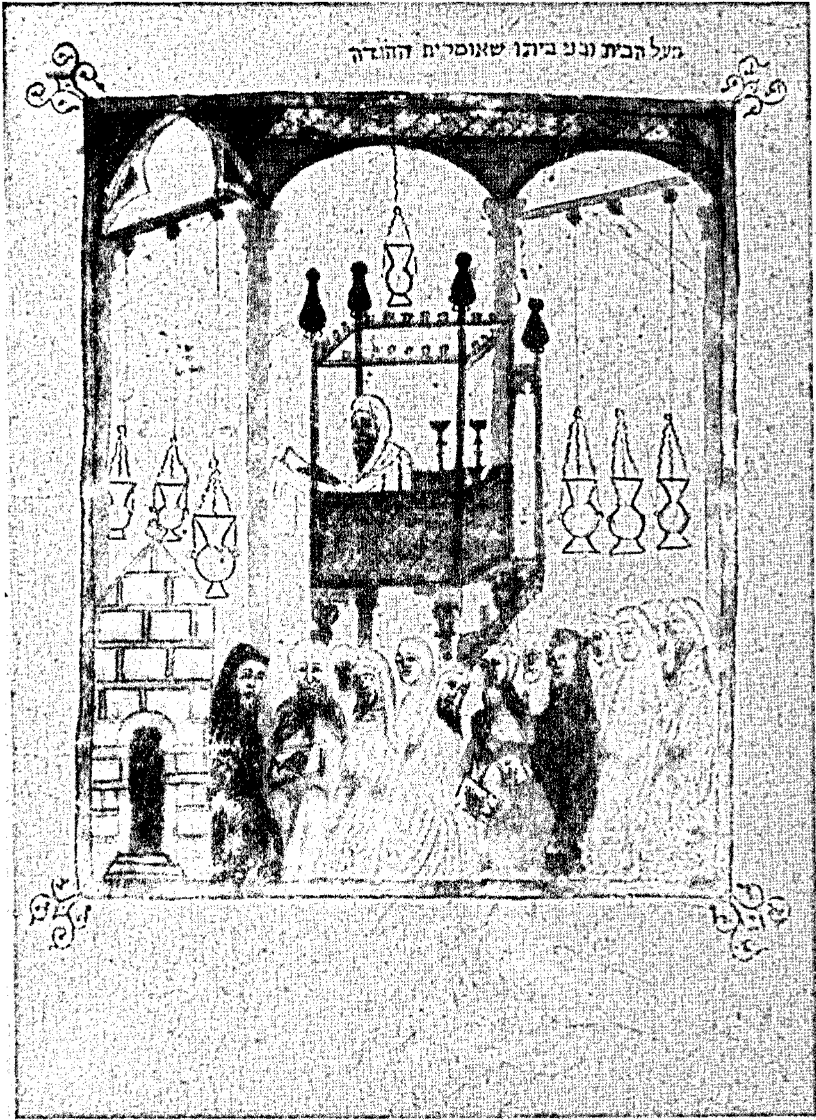
Saadia'nın Karaimlere karşı polemikleri günümüze sadece parçalar halinde ulaştı. Buna karşın felsefi yazılarının büyük bir bölümüne ve özellikle başyapıtı "İnançlar ve Fikirler Kitabı"na sahibiz; bu kitapta ilk ortaçağ düşünürü olarak, rasyonel Yunan felsefesini Yahudilik öğretileriyle –vahyedilen akıl olarak Tora– bir araya getirmeye çalışır. Bu eseriyle de ortaçağın birçok diğer Yahudi filozofu için ve özellikle de Saadia'nın vatanı Mısır'da üç asır sonra etkili olacak İbn Meymun için bir çıkış noktası oluşturdu.

Tora'nın doğru tefsiriyle ilgili çetin tartışmaların yanı sıra Mesih'in gelişiyle ilgili ateşli münazaralar da vardı. O asırlardaki sayısız Mesih hareketine dair günümüze çok az kaynak ulaşabildi. Genellikle dünyayı kurtaracak olan karizmatik bir figür Mesih ilan edilirdi – beklenen tarih görünür bir değişim olmadan gelip geçtiğinde gündelik hayatın gerçekliğine dönülürdü. Bazen de bu sırada Kutsal Topraklar'a doğru yola çıkmak amacıyla

sahip olunanlar satılır ve Yahudi olmayanların alaylarına maruz kalırlardı. O yüzyılların en ünlü vakası 12. yüzyılda Kürdistan'da bir Mesih hareketi başlatan ve kolları ta Azerbaycan, İran ve Irak'a kadar uzanan David (aslında Menahem) Alroy'du (veya al-Ruhi). Bağdatlı Yahudileri belli bir gece kanatlar üzerinde Kudüs'e taşıyacaktı. Bunun üzerine çok sayıda insan, müstakbel kurtuluş umuduyla evlerinin çatısına çıktı. Ertesi sabah hâlâ çatıda beklerlerken çevrelerinin alayına maruz kaldılar.

Yahudilikte Yeniçağ'a kadar görülen Mesih hareketleri başka bir konuyu daha açığa kavuşturur: Birçok Yahudi, asırlardan beri bulundukları yere kök salmış olsa bile kendilerini hâlâ sürgünde hissedip umutla Kutsal Topraklar'a dönmeyi beklerdi. İsrail ülkesine bağlılık, günde üç kere edilen sayısız duada da ifade bulurdu. Birçoğu hayatlarında en az bir kere İsrail'e hacca, bazıları da ölmeye giderdi. Bu derin içsel bağ kendini, oradaki Yahudi cemaatine yapılan mali destekte de gösterirdi. Ulaklar dünyanın dört bir yanındaki Yahudi cemaatlerine gidip İsrail'de yaşayan Yahudiler için para toplardı.

Filistin'de küçük de olsa canlı bir Yahudi cemaati varlığını sürdürüyordu. 10. yüzyılda özellikle Celile'de etkili olan Masoretler (masora: "gelenek") büyük önem kazanmıştı. Onlar sayesinde Tanah'ın ikinci kez kanonlaştığını iddia etmek pek de abartılı olmaz. Kuşkusuz, kutsal metinler çoktandır seçilmişti; ama Masoretler bu kitapların birbiriyle yarışan hangi versiyonlarının geçerli olacağına karar verdiler; İbrani harflerinin sesliləştirmesini –alfabe sadece sessiz harfler içerir– ve Tora'nın alenen okunması sırasındaki doğru vurgulamayı belirleyerek bağlayıcı bir okuma biçimi oluşturdular. Masoretlerin harflerin altına ve üstüne ekledikleri noktalarla birlikte noktalama işaretleri, bugün hâlâ dua kitaplarında ve Eski Ahit baskılarında kullanılır (ama sinagogda okunmak için belirlenen Tora tomarında kullanılmazlar). Her ne kadar Babil'in ve sonraları İspanya'nın güçlü Yahudi cemaatleriyle yarışamasa da Filistin'deki merkez, 11. yüzyıla kadar Yahudi tarihinin ancak Haçlı Seferleri'nin yarattığı kargaşayla önemini kaybeden ikincil bir sahasıydı.

14. yüzyıl ortalarında Barselona'da hazırlanan bu Haggada, 34 tam sayfalık tüm sahneleriyle, muhteşem resimleri olan Altın Haggada'ya benzer, bu nedenle de "Kardeş Haggada" adı verilmiştir. Sahne, giriş kapısı sağ altta küçültülmüş olarak resmedilen sinagogda okuma yapan kantoru gösteriyor. Haggada'nın üzerinde şunlar yazılı: "Evin efendisi ve ailesi Haggada okuyor." Genellikle Haggada sinagogda değil evde okunduğu için burada söz konusu olan durum az bilinen bir âdet olabilir.

7

SURA'DAN KURTUBA'YA: SEFARAD - İBER YARIMADASI'NDA YAHUDİ KÜLTÜRÜ

10. yüzyılda Müslüman bir denizcinin, belki de ünlü İbn Rumahis'in, Sura ve Pumbedita'daki Babil akademilerinden dört rabbinin bulunduğu bir gemiyi ele geçirdiği söylenir. Bu rabbiler söz konusu iki akademinin emriyle fakir gelinler adına çeyiz parası topluyorlardı. Âlimler, Kuzey Afrika'daki (el-Kayrevan ile İskenderiye'deki) büyük Yahudi cemaatleri ve Kurtuba'daki cemaat tarafından epey büyük bir para karşılığında kurtarıldıktan sonra cemaatlerinde ün kazanmışlardı. Rehinelerin arasında Kurtuba'ya vardıktan sonra Talmud okuluna girip Rabbi Natan'ın yanında eğitim gören Rabbi Moşe bin Honeh de vardı. Rabbi Natan'ın, yeni öğrencisinin bilgece itirazlarını duyduğunda hemen görevinden istifa edip Rabbi Moşe'yi yeni rabbi ve yargıç olarak önerdiği söylenir. Rabbi Moşe sayesinde Kurtuba, Babil'deki merkezlerden bağımsız olarak Yahudi âlimliğinin bir merkezine dönüşmüştü.

12. yüzyılda Toledo'da yaşayan filozof Abraham İbn Daud'un Gelenek Kitabı'nda (*Sefer ha-kabbala*) yazıya geçirdiği bu efsane, Yahudilik merkezinin doğudaki Mezopotamya'dan batıdaki İber Yarımadası'na geçişini ve

Babil'den ruhani bağımsızlığı simgeler. Gerçekten de bu dönemde Kurtuba ile Toledo, Sura ile Pumbedita'nın mirasını devralmıştı.

Ama önce ortaçağdaki "İspanyol Yahudiliği"nin neyi temsil ettiği sorusu sorulmalı. Ortaçağda dar anlamıyla bir İspanya'dan asla söz edilemez; ne de olsa İber Yarımadası'nda sürekli değişen Müslüman iktidarlar dışında birkaç Hıristiyan krallık vardı: Mesela Kastilya ve Aragon'la birlikte kuzeyde Leon, batıda Portekiz ve doğuda Navarra yer alıyordu. İki taht varisi Isabella ile Fernando'nun 1469 yılında evlenmelerinden ancak on yıl sonra o dönemde hâlâ varlığını sürdüren son Müslüman bölge Gırnata ilhak edildi ve bir İspanyol devleti kuruldu. İber Yarımadası, birleşmiş siyasi bir egemenlik olmadan da Yahudi terminolojisinde birleştirici Sefarad* adını almıştı. Çünkü Avrupa haritası aynı zamanda Yahudi bilincinde Ovadya Peygamber'in (1:20) tarif ettiği gibi bir Eski Ahit haritasıydı: "Ve Kenânlılar arasında olan bu İsrail oğulları ordusunun sürgünleri Safad'a kadar mülk edinecekler; ve Sefaradda olan Yeruşalimin sürgünleri Cenub şehirlerini mülk edinecekler." İsrail'den sürülenlerin ulaşmaları gereken Safad Fenike kıyılarında, Ovadya'nın Sefaradı da Anadolu'da bulunuyordu. Daha sonraları Yahudiler Avrupa'ya yerleştiklerinde gerçek ikametleri değişti ama muhayyilelerinde Eski Ahit dünyasına bağlı kaldılar. Böylece Safad Fransa'ya, Sefarad da İber Yarımadası'na dönüştü. Bugün de modern İbranicedeki bu Eski Ahit kavramları iki Avrupa devletini, yani Fransa ile İspanya'yı tanımlar.

Bir "Altın Çağ" mı?

Daha sonraki gözlemcilerin büyük bir bölümünün "Altın Çağ" olarak tanımladıkları dönem, Müslüman egemenliği altında "el-Endülüs"te yaşanmıştı. 711 yılında Müslümanların Jerez de la Frontera'da zafer kazanmalarıyla, Vizigot Krallığı hızla fethedilmeye başlamıştı; Yahudiler bu krallıkta Hıristiyan konsillerinin sayısız kanunuyla güçlü bir izolasyona tabiydi. Bu tarihle karşılaştırıldığında Bağdat'tan kovulan Emevilerin egemenliği altında gerçekten de bir Altın Çağ'ın izleri görülür; genellikle bu dönem 929 yılında III. Abdurrahman'ın egemenliğinde Kurtuba halifeliğinin kurulmasıyla başlatılır. İspanyol Yahudiliğinin kültürel eserlerinin büyük bir bölümü Müslüman egemenliği sırasında ortaya çıkmış olsa da, hoşgörülü Müslüman

* İbranice *Sefarad:* "İspanya" (ed.n.)

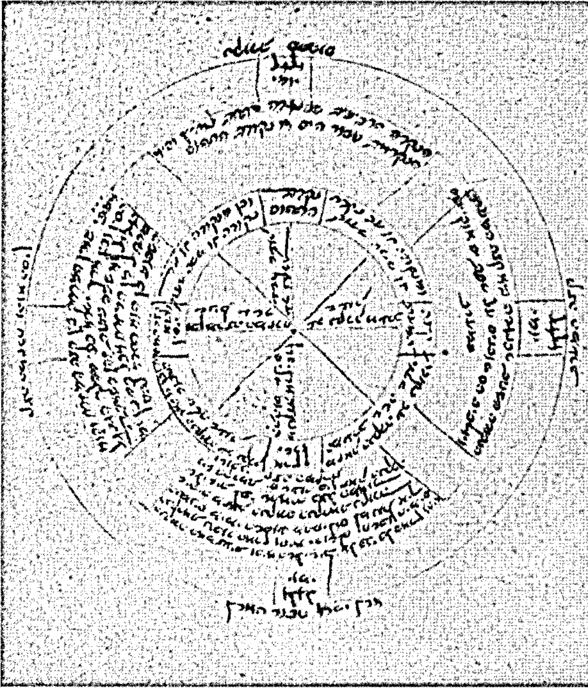
ile hoşgörüsüz Hıristiyan toplumu şeklinde yapılan alışılagelmiş ayrım fazlasıyla basitleştiricidir. Yahudi dostu ve Yahudi düşmanı yorumlar yapmak, hem Hıristiyan hem de Müslüman egemenliğinde, mümkündü. Yeni Ahit de, Kuran da Yahudilere büyük kardeşler olarak saygı gösterilmesine izin veren bölümler sunuyordu; ayrıca onların haklarının ellerinden alınmasına ve marjinalleştirilmelerine kanıt gösterilebilecek yeterince malzeme de vardı.

İberya'nın yaklaşık 1.000 yıllık Yahudi tarihi buna epey tanıklık eder. Müslümanlar Vizigot Krallığı'nı fethettiklerinde burada yaşayan Yahudiler söz konusu fethi Hıristiyan boyunduruğundan kurtuluş olarak görmüşlerdi. Sonraki asırlarda dinlerini görece özgür bir şekilde icra ettiler, genel olarak genel toplumsal yaşama da büyük ölçüde katıldılar. Kuzey Afrika'dan gelen, önce Murabıtlar, sonra da Muvahhidler gibi daha köktenci Müslüman egemenlerin zaferleriyle durum değişti. Önceki asırlarda Yahudiler, Hıristiyan bölgelerinden Müslüman bölgelerine kaçarken, bu sefer de Müslüman güneyden Hıristiyan kuzeye göç ettiler. Ama ilerleyen *Reconquista** Yahudi hayatının kendiliğinden sona ermesi anlamına gelmiyordu. Siyasi iktidarlar konusunda yapılan ayrımlar, aynı zamanda çok daha karmaşık olan kültürel kimlikleri de ortadan kaldırdı. Hıristiyan bölgesinde de bazı Yahudi ozanlar ve filozoflar Arapçayı kullanmaya devam edip burada ortaya çıkan kültürü sürdürdü.

Peki, sözde "Altın Çağ"ın başarıları neydi? 10. ile 12. yüzyıl arasında İber Yarımadası'ndaki Yahudi cemaatler önemli ozanlar, filozoflar, Eski Ahit tefsircileri, bilim insanları ile devlet adamları yetiştirdi. Bu kişilerin başarılarının ayırt edici özelliği tam da bir kişinin bu niteliklerin birkaçını içinde barındırması olabilir. Örneğin 10. yüzyılda Jaén doğumlu Hisday ibn Şaprut, Halife III. Abdurrahman'ın sadece yakın bir siyasi danışmanı, gümrük dairesinde vergi denetçisi ve Yahudi cemaatinin başı değildi, aynı zamanda önemli bir tıp el kitabını Yunancadan Arapçaya çevirmişti ve İbranice dilini ve şiirini destekliyordu. Halifelik ile Hıristiyan egemenler arasındaki müzakerelerde diplomatlık görevini yerine getirmiş, Kurtuba sarayında İbrani şiirini ve dilini araştıran bir bilim merkezi kurmuştu. Bu merkezde Gaon Saadia ile Masoretlerin başlattığı İbranice dil araştırmasını ve Eski Ahit metnini tamamlama işini sürdürdü.

---

* İspanyolca "Yeniden Fetih". Ortaçağda İber Yarımadası'ndaki Hıristiyan devletlerin, Müslümanların elindeki toprakların geri alınması için başlattıkları bir dizi sefer (ed.n.)

Yehuda ha-Levi'nin *Sefer ha-Kuzari*'sinin (Hazar Kitabı) 15. yüzyılda İspanya veya İtalya'da üretilen bir elyazmasında, dünya dairelerinin bir taslağı görünür.

Bu sırada Hasday sarayının iki âlimi, yani Menahem ben Saruk ile Dunaş ben Labrat arasındaki tartışma 10. yüzyılın Yahudi cemaatinde de Arapça ile İbranice arasındaki rekabet açısından bir örnek teşkil eder. Kuzey Tortosa'dan Kurtuba'ya gelen Menahem, sayısız şiiri ve İbranice-İbranice sözlüğü Mahberet (Not defteri") ile görünürlük kazandı. Ona göre Arap vezinli dize sistemi özerk İbraniceye aktarılamazdı. Kurtuba'da yer alan Hasday sarayındaki rakibi Fas'ın Fez şehrinden gelen Dunaş işte tam da bunu amaçlıyordu. Onun için Arap şiiriyle birlikte Arapçanın dilbilgisi İbraniceye model olarak hizmet ediyordu. Bu tartışma, iki dilin ilahi kökenine dair iddialarının –Eski Ahit ve Kuran'da vahyedilmişlerdi– Yahudiler arasındaki tartışmalara nasıl yansıdığını gösteriyordu.

Dönemin belki de en çok yönlü Yahudi siyasetçisi ve âlimi Kurtuba'da doğan ama Gırnata'da etkili olan ve İbranice adı Samuel ha'Nagid (Şef Samuel) ile daha çok bilinen Joseph ibn Nagrela'ydı. Gırnata sarayında vezirliğe ve başkomutanlığa kadar yükselmiş, Yahudi cemaatinde Talmud konusundaki âlimliğiyle öne çıkmıştı ve şiirleri de ortaçağ İbrani şiirinin en büyük değerlerindendi. Şiirlerinde hem savaş sanatıyla ilgili deneyimlerini,

hem de Tanrı'ya ve Yahudi dinine sadakatini ifade eder. "Piyyut", dini-ayin şiirleri, olarak dünyanın her yerindeki Yahudi cemaatlerinin ibadetlerine dahil edilen edebi eserlerinden bazıları günümüze kadar ulaşmıştır. Ama ailesinde Yahudi kaderinin trajedisi ve güvensizliği de görülür. Oğlu saray entrikalarına kurban düşmüştü. Bu olay, "Altın Çağ"ın sonunun başlangıcına işaret eder. Halifeliğin tavaif-i mülûk* yani sayısız küçük emirliğe bölünmesi, siyasi istikrarsızlığa yol açmış, ülkenin Hıristiyan kuzeyini güçlendirmiş (Toledo, 1085 yılında Hıristiyanlar tarafından fethedildi) ve nihayetinde Kuzey Afrika'nın Berberi kavimlerinin, yani önce (1080 yılında Cebelitarık Boğazı'nı geçen) Murabıtların ve sonra da Muvahhidlerin işgaline yol açmıştı.

Ozanlar ve Filozoflar

12. yüzyılın en önemli Yahudi düşünürleri Hıristiyan Toledo'da yaşayan Yehuda ha-Levi ile Müslüman Kurtuba'da doğan İbn Meymun'du (Moşe ben Maymon). Yehuda ha-Levi'nin şiirleri İbrani edebiyatının en dokunaklı ürünlerindendir. Bu şiirlerde ha-Levi, İsrail ülkesine duyduğu özlemini dışa vurur ve bu özlemi de aşağıdaki, herhalde en bilinen satırlarıyla, ifade eder:

Ah Sion! Sormuyorsun boyunduruk altındaki sevgililerini,
Sürülerinin kalanını, sadece Seni soranları?
Batı, doğu, kuzey ve güneyden, – ah bırak söylesinler selamı
Bütün eklemlerinin selamını Sana söylesinler, uzaktan, yakından.

Yehuda ha-Levi için dini idrak, filozofların rasyonel anlayışına göre öncelikliydi. Yahudiler ile İsrail ülkesinin insanlık tarihinde öne çıkan bir önemi olduğuna sıkı sıkıya inanıyordu. İsrail halkı, tıpkı asil bir asma gibiydi, ancak doğru topraklarda (İsrail) ve doğru bakımla (dini emirlere uyarak) mükemmel üzüm verebilirdi. En önemli felsefe yapıtı "Hiçe sayılan inancın savunması konusunda savlar ve kanıtlar kitabı" adıyla Arapça yayımlanmıştı. Yehuda ha-Levi, Hazar kağanı Bulan'ın 8. yüzyılda din

---

* 11. Yüzyılın başlarında Endülüs Emevilerinin dağılmasından sonra ortaya çıkan emirliklere verilen toplu ad. *Taife* (çoğul *tavaif*) olarak bilinen çeşitli siyasal grupların kurduğu kısa ömürlü bağımsız emirlikler (ed.n.)

İbn Meymun'un *Şaşırmışların Kılavuzu*'nun az sayıdaki resimli elyazmalarından biri, hekim Menahem Bezalel'in Barselona'da sipariş ettiği ve büyük olasılıkla Hıristiyan bir sanatçının çizdiği eserdir. 2. bölümün girişine ait illüstrasyon, elinde bir usturlap tutan ve öğrencileriyle tartışan bir bilgini gösteriyor.

değiştirmesini tarihsel bir çerçeve içinde anlatarak Yahudi dininin diğer dinlere ve felsefeye üstünlüğünü kanıtlamaya çalıştı. Böylece Diaspora'daki Yahudilerin yeni bir özgüven geliştirmeleri sağlandı. Hazarların seçkin tabakası gerçekten de Yahudi dinini kabul etmişti ve bu durum, bazı tarihçilerin Doğu Avrupalı Yahudilerin kökeninin, Volga'nın aşağı mecrası ve Hazar Denizi'ndeki bu imparatorluğun olduğunu söylemelerine yol açtı.

Kurtuba kökenli İbn Meymun'un ailesi de –(İbranice adı Rabbi Moşe ben Maymon'un baş harflerine dayanılarak) Rambam olarak da adlandırılır– tıpkı Yehuda ha-Levi gibi, 1158/59 yılında İber Yarımadası'ndan kaçtı. Burada Muvahhidlerle birlikte daha az hoşgörülü Berberi kavimler egemenliği elde etmişti. İbn Meymun 13 yaşına geldiğinde Muvahhidler, Kurtuba'daki bütün kiliseleri ve sinagogları kapatmışlardı. Dışa karşı her tebaa Müslüman kabul ediliyordu; İbn Meymun'un ailesi de. Sonraki yıllarda, neden özellikle Fas'ın Fez şehrinde Muvahhidlerin egemenliği altında yaşadıkları belli değildir. Büyük olasılıkla orada din değiştirenler daha az denetleniyordu. Bu duruma İbn Meymun'un babasının 1159 yılındaki bir mektubu da işaret eder; bu mektupta zor kullanılarak Yahudiliğe sırt dönmek zorunda kalanları cesaretli olmaya çağırır. Ayrıca bu mektup, İbn Meymun'un din değiştirmeye dair ileride yazacağı mektuba bir model teşkil ediyordu. İbn Meymun ise Fez'de Yahudilikle ilgili dersler ile tıp okumaya ve 23 yaşında Mişna ile ilgili yorumunu yazmaya başlamıştı. Sonunda ailesi 1165 yılında Fustat'a, yani Eski Kahire'ye gitti, İbn Meymun burada sultanın saray hekimi ve Yahudi cemaatinin lideri oldu.

İbn Meymun, tıbbi risalelerinin yanında Talmud hakkında çok sayıda İbranice yazı yazdı; bu yazıların en önemlisi sistematik bir kanunlar özeti olan Mişne Tora idi; ayrıca 1190 yılı civarında tamamlanan *Delaletü'l-Hairin (Şaşırmışların Kılavuzu)* öne çıkan Arapça felsefe yapıtlarından biriydi. Bu dikkat çekici kitap, küçük bir entelektüel seçkinler grubuna seslenir ve İbn Meymun burada Aristoteles'i temel alıp Eski Ahit metninin iki katman üzerinden anlaşılması gerektiğini ileri sürer: yani kendini herkese gösteren kelime anlamıyla ve sadece felsefi önbilgisi olan okurun görebildiği alegorik anlamıyla.

İbn Meymun, Eski Ahit metninin daha derin anlamının ancak felsefe eğitimiyle belirgin hale gelebileceğini üstü kapalı bir biçimde ileri sür-

1300 civarına ait İspanya veya Kuzey Afrika kökenli, İbrani karakterlerle işlenmiş Yahudi Arapçası yazıtların bulunduğu, yıldız konumlarını hesaplamak için kullanılan bir usturlap, Yahudi bilginlerinin astronomiye duydukları ilgiyi gösteriyor. Yahudiler antik usturlabın Arap dünyasındaki gelişimine büyük katkı sağladılar ve Aragon sarayında usturlap ürettiler.

mesiyle çağdaşları ve özellikle sonradan doğanlar arasında birçok düşman edinmişti. Yahudi geleneklerini modern düşünceyle birleştirmek isteyen 18. yüzyılın Yahudi Aydınlanma hareketinde *Şaşırmışların Kılavuzu* önemli bir metin olarak yeniden keşfedilecekti.

Ortaçağ İspanya'sındaki birçok Yahudi, ister astronomi, ister coğrafya, isterse de tıp üzerinden olsun çalışmalarıyla kendilerini bilime adadılar. İki kültür arasındaki aracılar ve tercümanlar olarak da Yahudiler İber Yarımadası'nda önemli bir rol oynadılar. Arapça yapıtları –aralarında orijinalleri eski Yunanca olan sayısız metin de vardı– Latinceye (bazen de İbranice üzerinden) aktaran ve böylece Avrupalı âlimlerin erişimine sunanlar çoğu zaman Yahudi tercümanlardı. Yahudi tercümanlar II. Friedrich'in de, Napoli kralı I. Carlo'nun da sarayında etkiliydiler.

İbn Meymun sadece hukuk bilgini ve filozof olarak değil Latince eserleri bütün Avrupa'ya yayılan bir hekim olarak da saygı görüyordu, ama onun öğretilerine karşı çıkanlar da vardı. Daha hayattayken bazı bilginler onun dini-hukuki kitaplarının, özellikle de sistematik Mişne Tora yapıtı-

nın, incelenmesiyle sayısız kaynağın incelenmesine gerek kalmadığı yönündeki düşüncesini reddettiler.Ama rasyonel felsefe yazılarına karşı daha fazla direniş vardı. Felsefesine karşı sürdürülen bu mücadele ölümünden sonra da devam etti. Rakipleri, 1233 yılında Montpellier'deki Enkizisyon mahkemesi üyelerini onun yazılarında, sadece Yahudilere değil, aynı zamanda Hıristiyan toplumuna da felaket getirecek sapkınlıkların bulunduğu konusunda ikna ettiler. Bununla da Yahudi yapıtlarının sistematik olarak denetlenmesinin yolunu açtılar, bu denetlemelerin sonunda İbn Meymun'un kitaplarıyla birlikte Talmud da yakıldı.

14. yüzyıl başlarına ait Kuş Kafası Haggadası, günümüze kadar kendiliğinden korunmuş tek, resimli en eski Aşkenaz Haggada'sıdır. Muhtemelen, insanların resmedilmesi din gereği yasak olduğundan figürlerin başları kuş kafası gibi resmedilmiş. Figürler, Alman Yahudilerinin takmak zorunda olduğu Yahudi şapkasını takıyorlar.

8

LUCCA'DAN MAINZ'A: AŞKENAZ – ORTA AVRUPA YAHUDİLİĞİNİN KÖKENLERİ

"Kalonimos oğlu, Rabbi Yahuda'nın oğlu Rabbi Moşe, Lombardiya'dan ayrılan [Kalonimos ailesinden] ilk kişiydi, kendisi ve oğulları Rabbi Kalonimos ve Rabbi Yekutiel ile birlikte... Çünkü Kral Karl onları Lombardiya ülkesinden yanında getirip Mainz'a yerleştirdi, burada üreyip çoğaldılar, ta ki 1096 yılında kutsal toplulukların tamamı Tanrının gazabına uğrayıncaya kadar."

Worms'lu ünlü Rabbi Flasar, 1220 yılında aile vakayinamesine bunları yazmıştı. 9. yüzyılda Kalonimidlerin Lucca'dan Mainz'a göçü, Alman Yahudiliğinin en önemli kuruluş efsanelerinden biridir. Bin yıl sonra bu aileye mensup olduğu sanılan, George-Kreis topluluğundan şair Karl Wolfskehl'in bir yeğeni kendi aile vakayinamesinde buna bir göndermede bulunacaktı: "Kalonimidler ailesini... 870 yılına kadar takip edebildim. O zamanlar İtalya'daki Lucca'da, yaşlı Moşe ben Kalonimos yaşıyordu, Kabala geleneği Avrupa topraklarında onunla başlamıştı... atası gibi büyük bir âlim olan Kalonimos ben Meşulam, İmparator II. Otto'nun hekimiydi.

13.7.982 tarihinde Torrente yakınlarındaki Cotrone'de Sarazenlerle yapılan muharebede İmparatorun hayatını kurtardı. İmparator da şükranlarını göstermek için onu Almanya'ya getirip mezar taşının bugün hâlâ ayakta durduğu Mainz'a yerleştirdi." Karl Wolfskehl de 1948'deki ölümünden kısa bir süre önce Hollanda'da sürgündeyken "Utanç ve Onur" adlı şiirini yazmıştı; burada o da Kalonimidlere kadar uzanan atalarından söz eder:

Sizin imparatorlarınız benimdir de.
Şarlken*, hafif sert ve inançlı,
Güneşinin ışıkları altında
Ata Frankların topraklarına
Magonz'a gitti. Oğlu, berrak şövalye
Rav Kalonimos
Sadakatini koruması,
İmparator soylularına sadakati için
Korkunç bir sefalet belini büktüğü için
Öteki Otto'ya kendi atını verdi,
Ghibellinoların en gerçeğine
Kralların kralı Friedrich'e
Canla başla hizmet etmek için,
Yahudi, Hıristiyan ve çöllerin oğlu yetişti. (*Kalonimos,* 2002)

Kökenlerinin, imparatorun kaderine, hatta imparatorluğun selametine efsanevi bir biçimde bağlanmasını belki sonraki nesiller uydurmuştur ama Aşkenaz'daki† Orta Avrupa Yahudiliğinin kökeninin, güneyde, büyük olasılıkla da Yukarı İtalya'daki Kalonimidlere dayandığı kesindir.

Ecclesia ve *Synagoga*‡

Nasıl ki İbrani Sefarad kavramı İber Yarımadası'nı temsil ediyorsa Yahudiler de ortaçağ Almanya'sını Eski Ahit kökenli bir kavramla anıyorlardı.

---

* V. Karl; Kutsal Roma-Germen İmparatoru (ed.n.)

† İbranice *Aşkenaz* "Almanya" (ed.n.)

‡ Latincede *Ecclesia* "Kilise"; *Synagoga* "Sinagog". Avrupa sanatında, *Ecclesia* kilisenin kişileştirilmiş betimlemesi olarak, gotik sanatta bazen sinagogun kişileştirilmiş betimlemesi olan *Synagoga* ile birlikte kullanılmıştır. *Ecclesia* karşısında yenilen *Synagoga*'nın gözünde, Yenit Ahit'in mesajına körlüğü temsilen bir gözbağı yer alır (ed.n.)

Yaradılış'ta* (10:3) Aşkenaz, Yahudi geleneğinde kuzey halkların atası olarak kabul edilen Nuh'un oğlu Yafes'in bir torunu olarak ortaya çıkar. Ortaçağda Aşkenaz'ın en önemli Yahudi cemaatleri Ren bölgesinde gelişti; en başta da Speyer, Worms ve Mainz şehirlerinin başlangıç harflerini temsil eden SHUM adlı üç cemaat vardı (İbrani alfabesinde W ile U harfleri aynıdır). Daha sonraları Yahudiler, Alman şehirlerinden ve bölgelerinden özellikle doğuya göç ettiklerinde bu "Aşkenazim" tanımını da yanlarında götürdüler.

Ortaçağ Yahudileri arasında, atalarının Aşkenaz'da bulunuşlarını Hıristiyanlık öncesi zamana tarihleyen kuruluş efsaneleri dolaşırdı. Yahudilerin İsa'nın ölümünden sorumlu olduklarına dair Hıristiyan suçlamalarına karşı özür içeren bir tepkiydi bu. Madem ataları daha o dönemde Ren ve Tuna nehirleri yakınlarında yaşıyorlardı, İsa'nın çarmıha gerilmesinden nasıl sorumlu olabilirlerdi? Bu anlatıların efsane âlemine ait olduğu ne kadar açık: Yahudilerin günümüze ulaşan en eski belgesi 321 tarihli ve Köln'deki bir yerleşime aittir. Ama Yahudilerin o tarihten sonra bu bölgede sürekli bulunduklarına dair bir kanıt yok. Buna karşın Fransa bölgesinden daha 6. yüzyıldan önce Paris ve Orléans'da sinagoglar inşa ettiklerine dair elimizde birkaç belge var. Ancak Karolenj İmparatorluğu sona erdikten sonra, ileride Almanya olacak bölgede kalıcı olarak bulunduklarından söz edilebilir. Mesela, Charlemagne'ın Frankenli iki soylunun yanında Yahudi İshak'ı da elçi olarak Bağdat'a, Halife Harun Reşid'e gönderdiği söylenir. Saray papazı Bodo'nun Yahudiliğe geçişi büyük bir sansasyon yaratmıştı: Roma'ya hacca gitmek yerine İber Yarımadası'na yerleşerek Yahudi bir kadınla evlenmişti. 825 yılı civarında Dindar Ludwig, Yahudi tüccarlara üç imtiyaz tanıdı. Bu imtiyazlarla Yahudilere, hayatlarının korunacağını, vergilerden muaf tutulacaklarını, dinlerini uygulayabileceklerini ve kendi içlerindeki hukuki meselelerle ilgilenecek rabbinik mahkemelerin kurulacağını vaat etti. Yahudiler karşı çıkarsa putperest köleleri vaftiz edilmeyecekti. Yahudilerin Karolenj İmparatorluğu'nda gördükleri bu iyi niyetli muamele, Lyon Başpiskoposu Aziz Agobard'ın 822 ile 828 yılları arasında gönderdiği beş mektupta ifadesini bulan Kilise'nin direnişine yol açtı. Kilise'nin sonraki sayısız Yahudi karşıtı polemiklerinin bir kısmı, bu mektuplarda da bulunuyordu.

---

* Tora'nın bir bölümü olan Tekvin'in ilk bölümü (ed.n.)

Günümüze dek ulaşan bir sürü "Judengassen" (Yahudi sokağı), aynı şekilde Judenburg veya Villejuif gibi yer adları da Yahudi topluluklarının ortaçağdaki yerleşmelerine tanıklık ediyor. Yine de bütün ortaçağ boyunca Aşkenaz'da sadece Yahudilerin çok küçük bir azınlığının yaşadığını, diğer çoğunluğunsa Müslüman egemenliğinde ve Hıristiyanlar arasında, öncelikli olarak da Bizans bölgesinde bulunduğunu unutmamalıyız. 11. yüzyıldan önce bunlarla kıyaslanabilecek cemaatler, Aşkenaz'ın hiçbir yerinde yoktu.

Ortaçağ Avrupa'sında Yahudiler sadece ticaret değil, aynı zamanda ipek dokumacılığı, cam imalatçılığı ve boyacılık gibi alanlarda zanaatkârlık yapardı. Bağcılık ve şarap üretimi, tıpkı hayvancılık ve atçılık gibi Yahudilere özgü mesleklerdi. Yasal durumları öncelikle bireysel imtiyazlar şeklinde tanımlanmıştı; bu imtiyazlar Yahudi cemaatlerini de kapsayabilecek şekilde genişletilebiliyordu. Yasal dayanaklarının zayıflamasıyla mesleki yapıları da değişti. Toprak işlemek için bir Hıristiyan andı gerekli olduğundan kısa bir süre sonra Yahudi çiftçi kalmadı. Zanaatlarda da sadece Hıristiyanların kabul edildiği loncalar kuruldu. Yahudiler zanaatkârlıklarını sadece az sayıdaki büyük Yahudi cemaatleri dahilinde sürdürebildi; bu yüzden de bazen kendi loncalarını kurdular. Yahudilere özellikle ticaret alanı kaldı. 1179 yılındaki III. Laterano Konsili'nde vurgulanan ve Hıristiyanların başka Hıristiyanlara faiz karşılığında borç para vermelerini yasaklayan faiz yasağı Yahudi sarrafların artmasına yol açtı. Bu şekilde zorla belli meslek gruplarına yönlendirilen Yahudiler, sadece dini değil, ekonomik olarak da dışlandılar. Birçok bölgede sadece tüccar veya sarraf olarak algılanıyorlardı; yani bir sürü düşman kazanılan bir meslek.

Ayrıca Yahudiler büyük merkezlerde genellikle sinagogun etrafına yerleşirlerdi. 1084 yılında İmparator IV. Heinrich'in, Piskopos Rüdiger aracılığıyla Speyerli Yahudilere, mahallelerinin etrafına bir duvar çekmeleri için izin vermesi, o dönemde cemaate bahşedilen imtiyazın bir parçasıydı. Piskopos, Yahudileri davet ettiğinde, "Speyer köyünü bir şehre dönüştürdüğüne" inanıyordu. Daha sonra tarihçi Salo Baron'un belirttiği gibi, getto kapıları önceleri dışarıdan değil içeriden kilitlenirdi. Yine de insanın aklına şu soru geliyor: Yahudiler şehir surlarına ilaveten neden bir duvar daha istediler? Bu sorunun cevabı Speyer'deki imtiyazdan sadece birkaç yıl sonra dehşetengiz bir biçimde verilecekti.

1096 yılındaki ilk Haçlı Seferi, Aşkenazi Yahudileri için yıkım, yok oluş ve sıklıkla da zorunlu vaftiz veya ölüm demekti. Kudüs'ü Müslümanlardan kurtarmayı amaçlayan çiftçiler ile maceracılardan oluşan Haçlı ordusu doğuya doğru ilerlerken, birçoğu henüz yolda oldukları sırada dini fanatizme kapılmıştı. "Kâfirler"in yok edilmesi için Kutsal Topraklar'a ulaşmayı neden bekleyeceklerdi ki? Bu kâfirlerden Avrupa'da da bolca vardı nasılsa! Kendisi de Haçlıların tehdidine uğrayan Mainzlı Başpiskopos Ruthard gibi bazı kardinaller, Yahudilere koruma ve sığınma sağlamış; ama çoğu kez bu da pek işe yaramamıştı. Vakayinameler, Haçlıların vahşice katlettiği Yahudilerden söz eder. Ratisbon'da Tuna'ya sürülmüşler ve Hıristiyanlığa döndürülmeleri için üzerlerine bir haç tutulmuştu. Daha sonra İmparator, hayatta kalanların dinlerine dönmelerine izin verdi elbette; çünkü zorla yapılan vaftizler dinen meşru sayılmıyordu. Ren Nehri kıyısındaki şehirlerde birçok Yahudi, vaftiz yerine ölümü tercih edip Mainzlı Rabbi Kalonimos gibi intihar etti. Bu dönemde koskoca Yahudi cemaatleri yeryüzünden silindi. Yahudilerden çalınan ganimet sık sık; Haçlılar, dünyevi kurumlar ve kilise kurumları arasında paylaşıldı. Haçlılar, 1099 yılında Kudüs'e ulaştığı zaman, oradaki Yahudi cemaatini de yok edip Yahudilerin sığındıkları sinagogu ateşe verdiler.

Haçlı Seferleri esnasında şehit düşenlerle birlikte Yahudilikte bugün de geçerli olan çeşitli anma törenleri kurumsallaştı. Hıristiyanlığa özgü *liber memorialis*'e benzer biçimde şehitlerin adlarının ve ölüm günlerinin derlendiği hatıra defterleri ortaya çıktı. O dönemde yas tutanlar, eski Arami *Kaddiş* duasını yakın akrabalarının anısına okumaya, ölüm yıldönümlerini özel törenlerle anmaya ve yılda dört kere ölenlerin anısına özel bir dua (*Yizkor*) okumaya başladılar. Bu dönemde akrabalarının mezarlarını ziyaret etmeye de başlamışlardı, bu şekilde hayatta olanların dertlerine dair medet umuyorlardı.

İlk Haçlı Seferi'yle birlikte sonraki zulümler de Yahudilerin oldukça küçük ve zayıf bir azınlık olduğunu ve imparatorun koruması altında olmalarına rağmen mülklerinin kolayca çalınabileceğini gösterdi. Bu bilgi, sadece sonraki Haçlı Seferleri'nde değil, bütün ortaçağ boyunca bazı sonuçlara yol açacaktı. Gitgide daha tehlikeli hale gelen bu durum karşısında Yahudilerin hukuki statüleri özel bir anlama büründü. Yeni araştırmalarda Hıristiyan halkla karşılaştırıldığında Yahudilerin hukuki statüleriyle ilgili

görüşler çelişiyor. Bazı tarihçiler, Yahudilerin yavaş yavaş haklarından edilmelerine ve sonunda birçok bölgeden kovulmalarına yol açan Yahudileri, toplumsal açıdan daha alt konuma iten statülerini vurgularken bazıları da Hıristiyan halka, yani serf olan çiftçilere nazaran Yahudilerin daha fazla hakka sahip olduğunu hatırlatıyor. Feodal toplumda bu çiftçiler, efendilerinin keyfiyetine maruz kalırdı, ikametlerini değiştirmeleri yasaktı; ayrıca kıtlık çekiyorlardı. Oysa Yahudiler, İmparatorluk'ta doğrudan İmparator'a, diğer devletlerde de çoğunlukla kralın iktidarına tabiydiler. Bu şekilde teorik olarak en yüce güç tarafından korunuyorlardı: "Biz hizmetkârların değil, kralların hizmetkârıyız." Ancak bu "dikey ittifak" çoğu kez daha aşağıdaki iktidar hiyerarşileriyle yaşanan "yatay çatışmalar" pahasına elde edilmişti. Yüce makamın bu koruması, genellikle etkili olamayacak kadar uzakta kalıyordu. Özellikle de kral veya imparator ülke dışındayken veya hükümdarlar arası dönemde Yahudilere yönelik şiddet eylemleri yapılırdı.

Çoğu tarihçi, ortaçağın sonuna yaklaştıkça Yahudilerin hukuki statülerinin yavaşça kötüleştiği konusunda hemfikirdir. İmparator IV. Heinrich, Haçlı Seferleri'nin tehdidi karşısında Yahudilerin koruyucusu rolünü özellikle vurgulamıştı. Zorla vaftiz edilen Yahudilere tekrar dinlerine dönme izni verdi, çalınan mallarıyla ilgili yasal bir araştırma yapılmasını emretti ve 1103 yılındaki Asayiş Anlaşması'nda hem Yahudilere hem de diğer azınlıklara özel bir koruma verdi. II. Friedrich, 1236 yılında bu ayrıcalığın İmparatorluk'taki tüm Yahudileri kapsamasını sağlayarak onlardan ilk kez *servi camerae nostri* (sarayımızın hizmetkârları) olarak söz edip Papa III. Innocentius'un 1205 yılında kullandığı Yahudilerin (saray) köleliği kavramını devraldı. Gerçi *servi* kelimesinin olumsuz bir anlamı vardı; özellikle de III. Innocentius Yahudilerin İsa'nın ölümü karşılığında sürekli köle olarak görülmeleri gerektiğini söylediğinde. Ancak feodal toplum yapısının dışında olduklarından bununla köleleştirme veya serfleştirme kast edilmiyordu. II. Friedrich'in yenilediği ayrıcalıklar arasında ticaret yapma özgürlüğü, dinlerini icra etme ve kendi kanunlarına göre ant içme hakları vardı. Ortaçağın sonlarına doğru Yahudilerin ödediği vergiler İmparatorluk sarayının gelirlerinin büyük bir bölümünü oluşturuyordu; böylece bir yandan vazgeçilmez olmuşlar ama diğer yandan da kimi imparatorun acımasızca kullandığı bir sermaye kitlesine dönüşmüşlerdi. Avusturyalı Arşidük V. Albrecht, buna dair bir örnek teşkil eder: 1420-1421'de ekonomik olarak artık

kârlılıklarını yitiren Yahudilerinden kurtulmuştu. Yoksulları kovdurdu, en zengin 200 Yahudi'yi devasa odun yığınları üzerinde ateşe verdi. Mülklerini sattı, Yahudilere borçlu olanların borçlarını sildirdi.

Daha 12. yüzyıldan beri çeşitli hukuki düzenlemeler, Yahudilerin ortaçağ toplumundaki sosyal statülerini ve onurlarını kısıtlıyordu. 1103 Mainz Asayiş Anlaşması'nda *homines minus potentes* (korunmaya muhtaç kişiler) ilan edilerek din adamları, tüccarlar ve kadınlarla –yani eli silah tutamayan insanlarla– eş tutuldular. Yavaş yavaş bu durum mutlak silah taşıma yasağına dönüştü. 12. yüzyılın ilk yarısından itibaren sürekli yenilenen papa fermanı *Sicut Judeis*, Yahudilerin hem yaşama ve ibadet hakları gibi temel haklarını hem de Yahudi dinine bağlı kalan cemaate uygulanan ayrımcılığı ve aşağılanmayı vurguladı. Kilise politikasının sarkacı ise her zaman ikinci yöne, yani Yahudileri marjinalleştiren etkene meylediyordu. Papa III. Innocentius, 1215'te yapılan Dördüncü Laterano Konsili'nde, Yahudilerin hiçbir resmi görev icra edemeyeceğine, paskalya döneminde sokakta görünemeyeceklerine ve –tıpkı Sarazenler olarak tanımlanan Müslümanlar gibi– giysileriyle tanınmaları gerektiğine dair düzenlemeleri artırdı. Bu son düzenleme, herhalde önceleri İngiltere'de, sonra da 15. yüzyılda İmparatorluk'ta da uygulanan giysilerde çeşitli işaretlerin kullanılmasına yol açtı.

13. yüzyıldan itibaren kilise ile sinagog arasındaki ilişkilerin kötüleşmesi Dominikenler ile Fransiskenlerin kurdukları yeni tarikatlardan kaynaklandı. Bu tarikatlar, farklı inançlara karşı daha köktenci bir tutum izleyip Augustinus'un kilise doktrininden bu yana Yahudilere karşı gelişen müsamahanın altını oydu. Yahudilere karşı ellerinde somut bir şey olması için ilk önce Talmud'u sapkın bir yazı olarak damgaladılar. Yahudiler gündelik yaşamlarında artık Kitabı Mukaddes'in kutsal Eski Ahit'ine değil, Talmud'a uyuyorlardı; yani (en azından Hıristiyan anlayışına göre) kendi dinlerinden sapmışlardı. Bu yüzden de Kilise, tabiri caizse "gerçek Yahudiliğin" koruyucusu olarak müdahale etmeliydi. Bunun üzerine mesela Papa IX. Gregorius, Talmud'u toplattırdı, Fransa Kralı IX. Louis, 1242 yılında Yahudiliğe karşı sözüm ona bir dava olarak sahnelenen bir "din münazarası"ndan sonra yirmi dört arabayı dolduran Talmud'ları yaktırdı ve Papa IV. Innocentius, bu uygulamayı devam ettirdi. Ortaçağa ait, en çok incelenen bu Yahudi yazılarından sadece tek bir elyazması eksiksiz bir halde günümüze ulaştı. Bu yazı Münih'teki Bavyera Devlet Kütüphanesi'nde bulunuyor.

Yahudilere karşı resmi ithamlara, Yahudi karşıtı halk söylenceleri de eklendi. 12. yüzyıldan itibaren özellikle de İngiltere (önce 1144'te Norwich'ten) ve Fransa'dan (1171'de Blois'dan) çıkarak hızla Almanya'ya yayılan (önce 1247'de Brandeburg'un Beelitz kentinde) kan iftirası ve kutsal ekmek kirletilmesine dair masallar dolaşıyordu. Bu masallara göre, Yahudiler özellikle Paskalya öncesinde küçük Hıristiyan çocukları öldürüp kanlarını ayinsel amaçlarla kullanıyor ve Hıristiyanlar için kutsal olan kilisedeki ekmekleri çalıp bir bıçakla deliyorlardı; amaçları da İsa'nın bedenini bir kere daha kirletmekti. Papalar, imparatorlar ve krallar tekrar tekrar bu tür iftiralara inanılmaması gerektiğini vurgulasa da daha aşağı seviyedeki din adamları, tıpkı halk kitleleri gibi bu tür yanlış inançlardan vazgeçmediler. Ne de olsa çocuk cesetleri veya kirletilmiş kutsal ekmeklerin bulunduğu yerler hızla hac yerlerine, yani ortaçağın turistik eğlence merkezlerine dönüşüp, ülkeye sayısız ziyaretçi ve dolayısıyla da para getiriyordu. Ayrıca Yahudiler bu tür suçlamalardan sonra sıklıkla tutuklanıp sadece ya para karşılığında serbest bırakılır ya da mülklerine el konulduktan sonra öldürülürdü. 20. yüzyıla

"Ursula Efsanesi Ustası" yüzyıl sonlarında birçok kilisede bulunan, yenen *Ecclesia* [Kilise] ile yenilen *Synagoga* [Sinagog] çiftini resmediyor. *Synagoga*, yabancı özelliklerini

kadar bu tür söylenceler kimi yerlerde ortaya çıkmaya devam etti, günümüze kadar ulaşan kimi resimli tasvirler bu söylenceler hakkında bize bilgi verir.

14. yüzyılda bu suçlamalara, Yahudilerin kuyuları zehirlediği ve bu şekilde vebaya yol açtıkları ithamı da eklendi. Bu itham önce 1321 yılında Fransa'da ortaya çıktı; Yahudiler sözüm ona Berberi kralların emriyle cüzamlıları kuyuları zehirlemeye zorlamışlardı. Bu örnekte ortaçağda komplo teorilerinin nasıl işlediğini görürüz: Çoğunluğun hayalinde, toplumdaki her azınlık, çoğunluğa zarar vermek amacıyla bir araya gelir. Bu tür ithamlar sık sık Yahudilerin kanlı zulümlere, bazen de çok yaygın bir biçimde uygulanan baskılara uğramalarına sebebiyet veriyordu; tıpkı 1298 yılında Rintfleisch adlı bir elebaşının ve 14. yüzyılın otuzlu yıllarında "Kral Armleder" (Deri Kolluklu Kral) adındaki, yoksullaşıp vatanından sürülmüş bir şövalyenin vukuatlarında olduğu gibi. İki şiddet dalgası Taubertal'daki Röttenbach'tan hızla Güney Almanya'nın büyük bir bölümüne yayılmıştı. Özellikle vebanın hüküm sürdüğü 1348-1350 yılları arasında, zalimler ortalığı feci şekilde kasıp kavurmuştu.

vurgulamak için oryantal, türbanlı kıyafetiyle resmedilmiş. Göz bağı Yeni Ahit'in mesajına karşı körlüğü temsil ediyor.

Yahudiliğe dair tasvirler, hangi dinin zafere ulaşacağı, hangi dinin ise boyun eğeceği konusunda kuşkuya yer bırakmayacaktı. Bu konudaki görünür işaretlerden biri sayısız kilisede elinde taç ve asasıyla muzaffer *Ecclesia* heykelinin, (dini hakikate karşı körlüğü temsilen) gözleri bağlı ve (dünyevi iktidarı kaybetmesini temsilen) asası kırık *Synagoga*'nın yanına yerleştirilmesiydi. Başka tasvirler Yahudileri, bir domuzu (Yahudi domuzu) emen ve iblis gibi boynuzlu insan dışı varlıklar olarak göstererek şeytanlaştırmıştır. Ortaçağ tasvirlerinde Yahudilerin canavarlaştırılmasının ölçüleri öyle aşırı bir noktaya ulaşmıştır ki kendilerine özgü bir *foeter judaicus*'tan (pis Yahudi kokusu) söz edilmiş ve Yahudi erkeklerin âdet gördüğü söylenmiştir.

Yahudilerin uğradıkları teolojik ve sözde teolojik suçlamalara, sonunda dışlanmalarına ve sıklıkla da kovulmalarına yol açan ekonomik sebepler de eklenirdi. Paraları olduğu sürece Yahudiler hükümdarlar için yararlıydı. Aldıkları koruma karşılığında özel harçlar ödeyip ayrıca gerektiğinde krallar ile prenslere borç vermek zorundaydılar. Yahudilerin artık harçlarını ödemedikleri veya para ticaretine pek katkılarının olmadığı durumlarda işler karışırdı. İngiliz Yahudileri, 1290 yılında bu nedenle ülkeden kovulmuştu. 14. yüzyılda onları Fransa Yahudileri ve ortaçağın sonlarına doğru da birçok Alman bölgesindeki ve neredeyse tüm Alman şehirlerindeki Yahudi cemaatleri izledi. Kilise'nin ticarete karşı takındığı geleneksel olarak küçümseyici tutum değişmeye başladığı için Hıristiyan bir tüccar sınıfının ortaya çıkışı desteklendi. Yahudiler de Hıristiyan andı içemeyecekleri bahanesiyle ticaret loncalarından dışlandılar. Karmaşık bir hal alan ticaret nedeniyle faiz önlenemediği için Kilise, Hıristiyanlar arasındaki faiz yasağını gevşetebilmek için boşluklar buldu. Yahudilere gitgide daha az ihtiyaç duyulmaya başladı; özellikle de şehirlerde artık istenmeyen rakipler olarak görülüyorlardı. Hıristiyan halkın özellikle şehirlerdeki ekonomik durumu iyileştikçe Yahudilerin durumu kötüleşti. İmparatorluk'ta Frankfurt, Worms ve Prag dışında, özellikle Hıristiyan rakiplerinin sürgün edilmeleri yönünde baskı uyguladıkları şehirleri terk etmek zorunda kaldılar. 1499 yılında Nürnberg, 1519 yılında da Regensburg, bu gelişmenin son istasyonlarıydı.

Peki, çeşitli bölgelerden sürgün edilen Yahudiler nerelere gitmişti? Britanya Adaları'nı tümüyle terk etmek zorunda kalmışlardı. Fransa'da Yahudilerin Avignon etrafındaki Papalık ve Provence Kontluğu gibi sığınabile-

Hartmann Schedel'in 1493 yılına ait dünya vakayinamesinde Trento'daki kan iftirası geçiyor; burada 1475 Paskalya dönemi civarında iki buçuk yaşındaki erkek çocuğu Simon'un cesedi bulunmuş ve katledilmesinden Yahudiler sorumlu tutulmuştu. Ayrıntılı bir soruşturmadan sonra hem piskopos hem de Papa Yahudilerin masum olduğuna dair kesin bir sonuca varmış, ancak buna rağmen iftira başka yerlerde olduğu gibi burada da yüzlerce yıl varlığını sürdürmüştü.

cekleri yerleşim bölgeleri vardı. Alman devletlerinde de durum benzerdi: Küçük komşu devletlerin kimi prensleri, Yahudileri kabul etmekle devlet hazinelerini iyileştirebileceklerine inanıyordu. bir bütün olarak doğuya doğru, yani Polonya yönünde bir göçün ortaçağın sonlarına doğru gerçekleştiği apaçık görülebilir.

Azınlık konumundaki Yahudilerin fiziksel olarak kendilerini etkili biçimde koruma imkânları yoktu. Ama gitgide artan nefret karşısında edilgen de kalmadılar. Hıristiyanların Yahudileri küçümsediği gibi Yahudiler de Hıristiyanları küçümsedi. Bu açıdan da Yahudilik ile Hıristiyanlık arasındaki çatışmalar, Yahudilik ile Müslümanlık arasındakilerden çok daha fazladır. Çoğu Yahudi büyük ölçüde resmi yasaklayan Müslümanlığı açıkça tek tanrılı bir din olarak görebiliyordu. Oysa İsa'nın "Tanrı'nın oğlu" ol-

1427/1428'de Mainz'da üretilen bu dua kitabı, iki Kudüs Tapınağı'nın yıkılışının anıldığı 9 Av'da söylenen ağıtları içeriyor. Resimli tasvir, MS 2. yüzyılda, Antiokhos Epiphanes'in zulümlerini gösteriyor; aynı zamanda Alman şehirlerinden kovulmalara da gönderme yapıyor. Bu dua kitabındaki ağıtlar Würzburg, Rothenburg ve Nürnberg'te katledilen Yahudiler için de söylenen duaları içeriyor.

duğuna dair Hıristiyan tanımı, Meryem'in "Tanrı'nın annesi" olarak betimlenmesi, her yerde görünür haç ve azizlere tapınma, çoğu Yahudi'nin gözünde insanların Tanrı'yla eşdeğer görüldüğüne dair işaretlerdi. Ama tam da Hıristiyan egemenlik alanında yaşayan Yahudiler, komşularını putperestler olarak tanımlamakta dikkatli davrandılar. Putperestlerle her türlü ilişki, ticaret alanındakiler de dâhil, çok sınırlıydı, bu yüzden de küçük bir azınlık olarak hayatta kalmak neredeyse imkânsızdı. Yine de bu durum onları, bir kilisenin yanından geçtiklerinde veya bir haç gördüklerinde hissettikleri nefreti dile getirmekten alıkoymuyordu. Özellikle de Yahudilerin Pers İmparatorluğu'ndaki zalimlerden mucizevi (ve epey vahşi) kurtuluşunu kutlayan Purim Bayramı'nda Hıristiyanlara sözle saldırırlardı, çoğu

kez de bu saldırılar yaşadıkları acılar için intikam alma ve bununla bağlantılı kurtuluş umuduyla ilişkiliydi. Birçok açıdan Hıristiyanların karnaval dönemine benzeyen şamata dolu Purim Bayramı, sıklıkla Hıristiyanların Paskalya öncesi yas dönemine denk geliyordu. Bu yüzden de Yahudilerin o günlerde sarhoş olup neşe dolu kutlamalarda bulunmaları elbette olumsuz bir etki yaratıyordu. Üstüne üstlük ortaçağda Yahudiler, kendilerine zulmedenlere karşı duydukları kızgınlığı haç üzerinden de göstermek için kötü adam Haman'ı sıklıkla İsa'yla özdeşleştirirlerdi. Başarılı kardeş dine karşı çıkmanın bir başka şekli de polemiklerle dolu kitaplardı; bunlar arasında İsa'nın hayatını çarpıtarak betimleyen Toledot Yeşu adındaki erken ortaçağ hikâyeleri özellikle popülerdi. Ortaçağda Yahudiler ile Hıristiyanları dostça, saygı dolu komşular olarak hayal etmemiz modern hoşgörüyle bağlantılı yanlış imgelerin hâkim olduğu bir resim oluşturur. Ancak sadece karşılıklı nefret ile hor görmeyi öne süren tam tersi düşünce de aynı şekilde yanlış stereotiplerden kaynaklanır. Ortaçağda Yahudiler çoğu zaman sinagogun yakınlarında yaşasalar da, kapalı bir gettoda değillerdi. Yahudi mahalleleri çoğu kez şehirlerin katedralleri ile çarşılarına epey yakındı. Gündelik seviyede Hıristiyanlarla kurulan ilişkiler elbette vardı ve bazen bu salt ticari ilişkilerin de ötesindeydi. Yahudiler, genellikle Hıristiyan geleneklerini ve âdetlerini, bazı Hıristiyanlar da Yahudilerin geleneklerini bilirdi. Diğer dini reddetseler de, dini hayatta bilinçdışı etkilenmeler çoktu. Okul hayatının başlangıcına dair Yahudi gelenekleri, Hıristiyanların uygulamalarına benziyordu, Haçlıların ayin motifleri, biraz değişmiş bir halde şehit edilen Yahudilerin anlatıldığı vakayinamelerde yer alırken kutsal yerlerle ilgili kültler, iki dinde de benzerdi. 13. yüzyıldan kalma Alman Yahudi dindarlarının, yani Aşkenaz Hasidilerinin en önemli kitabı olan *Sefer Hasidim*, bir yanda Hıristiyanlık karşıtı polemiklerle doluyken diğer yanda Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında yaşanan sayısız etkileşimi de yansıtır.

Yahudi Cemaat Yaşamı

Yahudi cemaatlerinin idaresi, katı bir yapıya sahipti; idarenin tepesinde *Parnas* (başkan) ve *Tuwej ha'ir* (mutemet) bulunurdu. *Şamaş* (cemaatin hizmetkârı) maaşlı tek memurdu. Cemaat, para ile hapis cezasından tutun kovulmaya (*herem*), yani toplumdan aforoz edilmeye kadar uzanan cezalar vererek üyelerinin ihtilaflarında epey kapsamlı yasal bir özerkliğe sahipti.

En yüksek eyalet makamları bulunmadığından mahkemeler ile rabbiler, eylemlerinde özgür ve bağımsızdı. Henüz fiili olarak profesyonel rabbilik yoktu; çoğu rabbi başka meslekler de icra ederdi.

10. yüzyıldaki ve 11. yüzyıl başlarında Aşkenazların en ünlü dini yetkilisi Mainz'da görevli din bilgini Rabbenu Gerşom, diğer adıyla Meor Ha'Gola'ydı ("Sürgünün Işığı", y. 950–1028). Sayısız *responsa*'ları (rabbinik fetva) arasında çokeşliliği yasaklayanı en ünlüsüydü. Patriarkları ve aynı zamanda Davud ve Süleyman gibi kralları da göz önüne getirdiğimizde, Eski Ahit'te çokevliliğe izin verilmekle kalınmadığını, yaygın olduğunu da unutmamalıyız. Müslüman egemenliği altındaki Yahudiler için de çokevlilik elbette olağandı; üstelik bu Yeniçağ'a kadar sürmüştü. Rabbenu Gerşom'un başlarda sadece Mainz'da bulunan cemaat için verdiği karar, uzun süredir geçerli olan bir uygulamaya son verdi ve 10. yüzyıldan itibaren bütün Aşkenazi Yahudileri tarafından kabul edildi. Rabbenu Gerşom, ayrıca erkeklerin artık karılarını tek taraflı olarak boşanamayacaklarını, on sekiz aydan daha uzun süre seyahat edemeyeceklerini, bu sırada karılarını geçindireceklerini ve döndüklerinde en az altı ay evde kalmaları gerektiği kararlarını da aldı. Ortaçağ Aşkenaz'ından kalma kadınlarla ilgili pek belgemiz yok. Ama bazı kadınların epey bilgili oldukları, gerek Tora'yı gerekse Talmud'u öğrendiklerine dair bilgiler mevcut.

Rabbenu Gerşom'un, birçok ünlü öğrencisi vardı; bunlardan bazıları Worms'taki Yeşiva'yı (Talmud akademisi) yönetiyordu. Ortaçağın en ünlü Aşkenaz âlimi Rabbi Shlomo Ben İsak, diğer adıyla Rashi (1040-1105) de buraya çalışmaya geldi. Kuzey Fransa'daki Troyes şehrinden gelerek, 1473 yılında basılan ilk İbranice kitap olan ve günümüze kadar en çok okunan Eski Ahit yorumunu yazdı. Talmud yorumu da kısalığı ve karmaşık bölümleri olabildiğince basit açıklama sanatıyla öne çıkıyordu. Torunları ve torunlarının öğrencileri, *Tosafot* (İlaveler) adıyla bilinen, Talmud'la ilgili *glossa*'lar yazdılar. Bu kişilere bu nedenle *tosafot* yazarları denir.

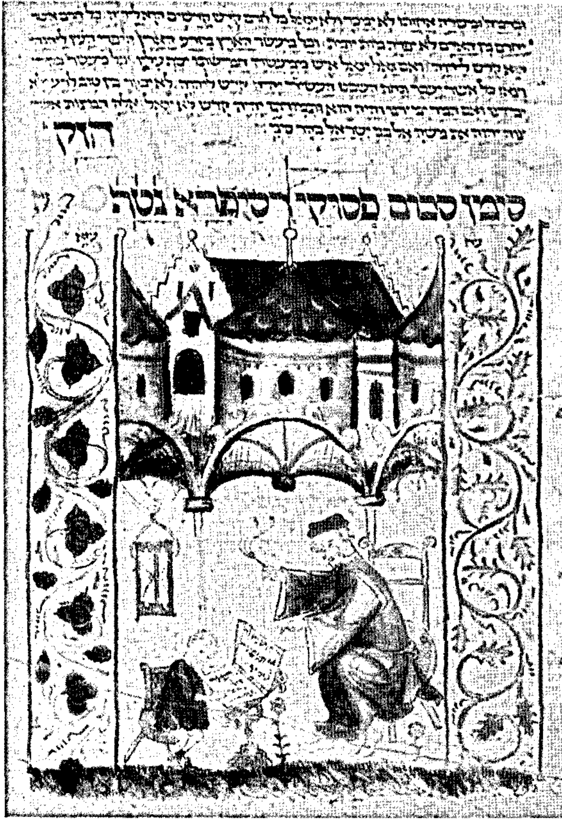
Aynı zamanda Tuna ile Ren nehirleri arasındaki bölgede Yahudi mistisizmi de parlak dönemini yaşadı. Özellikle Ratisbon'da (Yahuda ben Samuel, y. 1150/1217) ile Worms'ta (Elazar ben Yahuda, y. 1165/1230) Aşkenaz Hasidi merkezleri kuruldu. Bu "Aşkenazi Dindarlar" dini icraatlarında çilecilik ile din yolunda şehit olmaya büyük bir rol atfettiler. Fransa'da eğitime odaklanan âlimlerin aksine Alman-Yahudi mistikler, kendilerini

13. yüzyıl sonunda yapılan Darmstadt Haggadası'ndan bir sayfa, erkeklerle kadınları ders çalışırken gösteriyor. Eğitim genellikle erkeklerle sınırlı tutulsa da, bazı kaynaklar gayet istisnai durumların da söz konusu olduğuna işaret ediyor.

aşıp –dilenci tarikatına benzeyerek– kanunların öngördüğünden daha fazla yük taşımak istediler.

13. yüzyılın en ünlü Alman rabbisi olan Rothenburglu Rabbi Meir (y. 1215-1293) örneğinde, Aşkenaz Yahudiliğinin ortaçağ sonlarındaki belirsiz durumunu görebiliriz. Arkasında binin üzerinde *responsa*'yla birlikte şiir ve Talmud yorumları bırakan Rabbi Meir, bazı kaynaklarda bütün İmparatorluğun bir tür baş rabbisi olarak tanımlanır. Cemaatlerde çoğunluğa dayalı seçim sistemini kabul ettirip en yaşlıların ve âlimlerin özel ayrıcalıklarını ortadan kaldırmıştı. Almanya'da Yahudiler için ekonomik durum kötüye gidip sayısız Yahudi İmparatorluktan ayrılmak istediğinde Kral I. Rudolf ülkeden çıkmalarını yasakladı. Ama Rabbi Meir, bu yasağa rağmen

1395 yılına ait *Coburg Pentateukhos*'tan bir okul sahnesi: Çubuğu sallayan öğretmen, öğrencisine hukuk eğitmeni Hillel'in Tevrat'ta özetlediği ilkeyi okutuyor: "Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma." Arka planda bir ortaçağ şehri yer alıyor.

Kutsal Ülke'ye seyahat etmek isterken yakalanıp 1286 yılında hapse atıldı. Ölümüne kadar tutuklu kaldı ve din kardeşlerinin büyük paralar karşılığında özgürlüğünü satın alma çabalarına ısrarla karşı çıktı.

Hümanizm ve Reform

Hümanizm çağında İbraniceye, onunla birlikte de Yahudi kültürüne karşı ilgi canlandı. Batini Yahudi mistisizmi, namı diğer Kabala eğitimi, artık Kabala'ya Hıristiyan bir yorum getiren Hıristiyanlar arasında da yayılmıştı. Giovanni Pico della Mirandola gibi bazı Hıristiyan bilginler, Kabala öğretisini anlamak için İbranice öğrendi. Özgün metinli Tanah'a da daha fazla ilgi gösteriliyordu. Ama bu ilgi her zaman Yahudilere karşı olunılu bir anlayışla ilişkili değildi. Örneğin büyük hümanist Rotterdamlı Erasmus, Yahudi düşmanı görüşleriyle tanınırdı. Buna karşın filozof Johannes Re-

uchlin (1455-1522), Yahudilerin inançlarını değiştirmelerini arzulasa da kınanmaları karşısında onları savunurdu. Johannes Pfefferkorn vaftizli bir Yahudi olarak Kölnlü Dominiken tarikat kardeşleriyle birlikte Yahudilerin ellerinden kitaplarının alınmasını talep ettiğinde Reuchlin, ona şiddetle karşı çıkıp Talmud'u ve Yahudilere ait diğer yazılı eserleri mahkeme önünde savunmak zorunda kaldı.

Martin Luther de başlarda, ilk yazılarından biri olan de "Hazreti İsa Yahudi olarak doğmuştur"* (1523) Yahudilerle ilgili olumlu sözler söylemişti. Ancak beklediği gibi yeni öğretisini izlemedikleri zaman üslubunu keskin bir biçimde değiştirdi. Yahudi karşıtı yazıları, onlara ait sinagogları ve evleri yakmaya, rabbilerine eğitim vermeyi yasaklamaya ve hareket özgürlüklerini kısıtlamaya çağırdığı "Yahudiler ve yalanları hakkında"† (1543) risalesiyle zirve yaptı. Bu hamlelerini elbette Papa'ya veya Türklere karşı takındığı benzer kaba tutumlarla bir arada görmek gerekir. Ama bunlar elbette etkili olmuştu. Bunun üzerine Protestanlığa meyilli ve Luther'e bağlı prensler, hemen katı Yahudi karşıtı yönergeler çıkardılar; mesela Saksonya'da Yahudilerin seyahatleri sırasında ülkelerinden geçmeleri bile yasaklandı.

Rosheim'lı Josel (veya Joselmann) (1480-1554), yani "İmparatorluktaki Umumi Yahudiliğin Komutanı ve Hâkimi", Alman Yahudilerinin sözcüsü (*ştadlan*) oldu ve çeşitli durumlarda selametleri için mücadele etti. Alsace'lı Josel, sayısız kere İmparator V. Karl'ın huzuruna çıktı ve Yahudiler adına koruma mektupları aldı, beklenen kovulmaları (örneğin Alsace'tan) önleyebildi veya en azından kovuldukları bölgelerden geçmelerine izin verilmesini sağlayabildi. 1530 yılında toplanan Augsburg Meclisi'ndeki tartışmada Yahudi karşıtı bir hakaret yazısı yazan ve bundan sonra Augsburg'tan sürülen dönek Antonius Margaritha'yı tartışmada yendi. Ayrıca alenen Luther'in Yahudi karşıtı yazılarıyla ilgili düşüncelerini açıklayıp suçlamalarını çürüttü. Rosheimlı Josel'den önceki veya sonraki asırlarda başka hiçbir Alman Yahudisi, İmparatorluk çapında böyle olağanüstü bir siyasi ve temsili işlev üstlenemedi.

---

* *Das Jhesus Christus ein geborner Jude sey* (ç.n.)

† *Von den Juden und iren Lügen* (ç.n.)

Yahudiler, 15. yüzyılın sonunda İber Yarımadası'ndan kovulduklarında kültürel ürünlerinin bir kısmını da yanlarında götürdüler. Bunlar arasında 1350 yılında Barselona'da üretilen ve kovulduktan sonra muhtemelen İtalya'da yeni bir yuva bulan en eski İspanyol Haggadası bulunuyordu. 1896 yılında Saraybosna'daki Ulusal Müze'ye satıldı, burada birkaç kere büyük tehlikelerden kurtarıldı; örneğin II. Dünya Savaşı'ndaki Alman işgali sırasında kütüphaneci tarafından korumaya alınmış; yine 1991 Balkan Savaşı'ndan zarar görmeden kurtarılmıştı. Resim sofrada oturan bir Yahudi aileyi gösteriyor.

9

LİZBON'DAN VENEDİK'E: KOVULMANIN SONUÇLARI

Yitshak Abravanel, atalarının köklerini ta Kral Davud'a dayandıran en ünlü Sefardi ailelerinden birine mensuptu. Yitshak'ın ataları Sevilla'da, Valencia'da ve Portekiz'de yaşamıştı. Kendisi 1437 yılında Lizbon'da doğmuş ve henüz gençlik yıllarında hem rabbinik bilgileri hem de felsefi yetenekleriyle öne çıkmıştı. Ama pratik konularda da kendini erken bir dönemde kanıtlamış olsa gerek ki, Kral V. Alfonso, onu, maliyesini yönetmekle görevlendirdi. Sıkça olduğu gibi, kralın ölümüyle sarayda gördüğü itibar da sona erdi, çünkü kralın halefi II. João, Abranavel'in bir komplocu olduğuna inanıyordu. Abravanel, 1483 yılında gıyabında ölüme mahkûm edildiği Portekiz'den ayrıldı ve yine kraliyet sarayında sorumluluklarla dolu bir görev üstlendiği, ailesinin vatanı Kastilya'ya gitti. Hatta Gırnata'daki son Müslüman bölgenin, Katolik Kraliçe İsabella ile Fernando tarafından fethedilmesine bile yardım etti. Bütün bu hizmetleri, Kral ile Kraliçe birkaç yıl sonra Gırnata'daki son Müslüman bölgeyi fethettikten sonra birleşik ve Hıristiyan bir İspanya kurmak istediklerinde ve Yahudileri de, ya vaftiz olma ya da ülkeden ayrılma seçenekleriyle karşı karşıya bıraktıklarında işine yaramayacaktı. Yitshak Abravanel, büyük paralar da teklif ederek hummalı

bir biçimde kovulmayı önlemeye çalıştı. Ama İspanyol kraliyetinin kararı değişmedi. Abravanel yine bir krala hizmet etmek üzere önce Napoli'ye gitti. Ama kısa bir süre sonra şehri, imparatorluklarında Yahudileri istemeyen Fransızlar fethetti. Yitshak bir kez daha yola çıkmak zorunda kaldı; önce Messina'ya, ardından Korfu'ya, sonra 1496'da Monopoli'ye ve nihayet 1503'te Venedik'e gitti. Burada Venedik Cumhuriyeti ile Portekiz Krallığı arasındaki müzakerelerde kendisini gösterdi. Torunları İtalya, İngiltere, Hollanda ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşadı ve bu halleriyle de İber Yarımadası'ndan kovulanların yeni haritasını yansıtmış oldular.

Kovulma Öncesi

Ortaçağdaki Yahudiliğin bu en önemli merkezinden kovulmanın nedenleri neydi? *Reconquista*, yani İspanyol topraklarının Hıristiyanlarca yeniden fethedilmesi, bu durumu yeterince açıklamaz. Gördüğümüz gibi bazı Yahudiler, yarımadanın Müslüman bölgesinden Hıristiyan bölgesine de kaçmıştı. Hıristiyan İspanya'sında da Yahudiler birkaç asır boyunca verimli bir biçimde varlıklarını sürdürmüşlerdi. Yahudi zanaatkârlar kendi loncalarına sahipti, Yahudi demirciler, dokumacılar, çiftçiler ve tüccarlar vardı. Özel Yahudi işaretleri taşıma yönergeleri, Avrupa'nın diğer bölgelerine göre daha sık göz ardı ediliyordu; tıpkı Müslüman İspanya'sında olduğu gibi, âlimlik, Hıristiyan İspanya'sında da önemli bir merkez oluşturdu ve sinagog inşaatı ve kitap illüstrasyonu sanatı burada da ilerleme kaydetti. Bazı Yahudiler, Hıristiyan saraylarında yüksek görevlere geldi, mesela Samuel ha-Levi Abulafia, Kral IV. Pedro (1350-1369) döneminde maliye bakanıydı. Toledo'da bugün hâlâ ayakta olan sarayı daha sonraları El Greco'nun evi oldu.

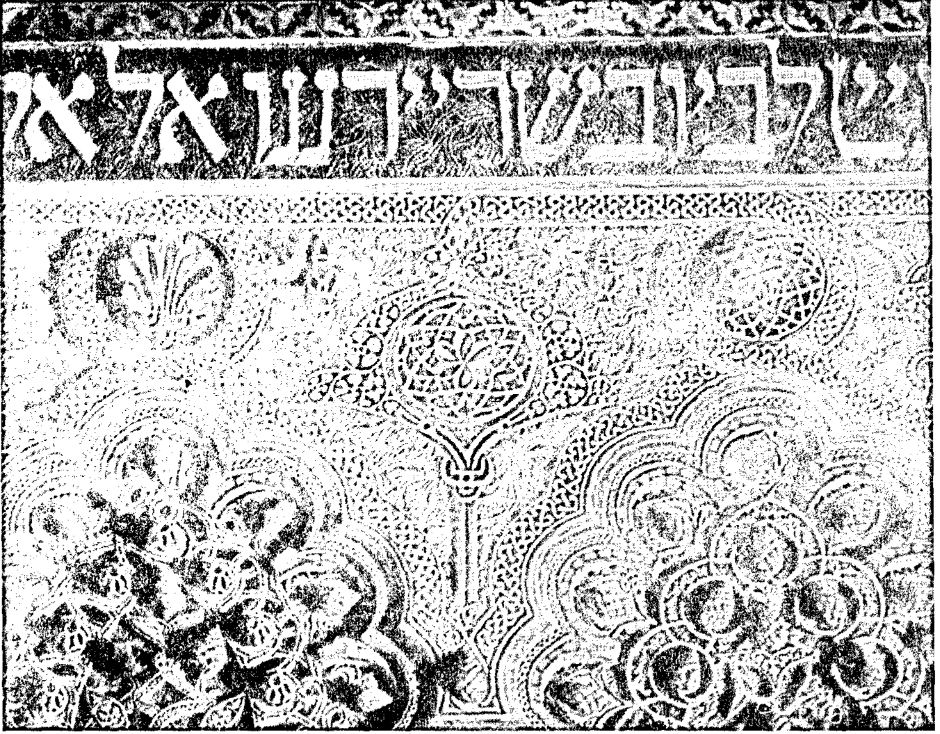
14. yüzyıl gerçekten de İber Yarımadası'ndaki Yahudilerin durumlarının aniden değişmesine tanık olmuştu. Dini fanatiklik hissedilir biçimde artmıştı, *Reconquista*'nın beklenen tamamlanmasının önünde sadece Müslümanlar değil, Yahudiler de bir engeldi. 14. yüzyılın sonunda fanatik gezgin vaizlerin kışkırtıcı konuşmalarından sonra durum daha da vahim bir hal almıştı. 1391 yılında Sevilla'daki büyük bir Yahudi mahallesinin yakılmasıyla bölgedeki bir asırlık Yahudi yaşamı günden güne artan bir şekilde yıkılmaya başladı. Vaftiz olan Yahudi Pablo de Santa Maria'nın desteklediği Dominiken papazı Vincente Ferrer'in nefret dolu vaazlarının da etkisiyle, reşit olmayan Kastilya Kralı II. Juan yerine hüküm süren Kraliçe Catheri-

ne, 1412 yılında Kastilyalı Yahudilerin tüm haklarını ellerinden alan, onları resmi görevlerden azleden ve Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında kesin bir toplumsal ayrımı emreden bir genelge çıkardı. Bunun üzerine Vincente Ferrer, ülke içinde dolaşıp arada bir kendisine eşlik eden fanatiklerle birlikte hemen oracıkta kiliselere dönüştürdüğü sinagoglarda din değiştirmeye dair vaazlar verdi. Birkaç yıl içinde çoğu hayatından endişe duyan yaklaşık 20.000 Yahudi Hıristiyanlığı kabul etti. Bu kitlesel vaftiz hareketiyle 15. yüzyılın daha ilk yarısında İspanyollarca *converso*lar (dönme) olarak adlandırılan "Yeni Hıristiyanlar" grubu doğdu.

15. yüzyılın ortalarından itibaren bu Yeni Hıristiyanların, gizlice Yahudi geleneklerini uygulayıp uygulamadıkları yönünde denetleme çabaları arttı. Sonunda 1478 yılında bu sorunla ilgilenmesi amacıyla İspanyol Enkizisyonu kuruldu. Muhbirler, eski Yahudi komşularını cumaları evlerini temizlemek, cumartesi yeni yıkanan kıyafetler giymek ve domuz eti yememekle suçladılar. Bu suçlamalar "Yahudileşme" nedeniyle suçlanmak için yetiyordu. Enkizisyon'un elinde, inançlarına sadık kalan Yahudilere karşı yasal bir gerekçe yoktu; sadece sapkınlıkla suçlanan Hıristiyanları mahkûm edebilirdi.

Enkizisyon arşivleri, o dönemin gündelik yaşamının yeni bir bakış açısıyla yeniden gözler önüne serilebilmesine olanak tanıyan suçlamalarla ve bize mahkeme kararlarının ne kadar gaddar olduğunu gösteren dava dosyalarıyla doludur. Kilise için, hükümlerin, odun yığını üzerinde insanların yakılarak ve bunun bir halk şölenine benzer bir gösteriye dönüşerek aleni bir biçimde infaz edilmesi (*auto-da-fé*'ler) yıldırmak açısından çok önemliydi; bu infazların "doruk noktası"ydı. Bazı vakalarda Enkizisyon, suç işledikleri ölümlerinden sonra kanıtlanan ölüleri bile resmi olarak yakmak üzere mezardan çıkarırdı. 1481 yılında ilk *auto-da-fé* düzenlenmiş ve bir yıl içinde sadece Sevilla'da 300'den fazla Yeni Hıristiyan yakılmıştı. 19. yüzyılda kaldırılıncaya kadar İspanya, Portekiz ve sömürgelerinde yaklaşık 9.000 *auto-da-fé* düzenlendi.

Enkizisyon'a göre Yeni Hıristiyanların inançlarına tekrar dönmeleri yönünde onları en çok ayartan şey, hâlâ varlıklarını sürdüren Yahudi cemaatleri olduğu için, Enkizisyon lideri Torquemada, Sarayı bütün Yahudileri İspanya'dan kovmaya zorladı. Gırnata'nın fethinden yaklaşık üç ay sonra, yani 31 Mart 1492 tarihinde Kral ile Kraliçe Gırnata'daki Elhamra Sarayı'nın Aslanlı Avlusu'nda "Yahudilerin Aragon ve Kastilya'dan sınır dışı edilmeleri hakkındaki kararname"yi imzaladı. Yahudilere Katolik dinine dönmeleri ya da ülkeden ayrılmaları için dört ay süre verildi.

Toledo'da Samuel Ha-Levi Abulafia tarafından inşa edilen El Tránsito Sinagogu'nun duvar süsü. Abulafia saray entrikalarına kurban gitti, iftiraya uğrayıp tutuklandı, serveti çalındı ve sonunda işkencede öldü. Onun sözde suçlarından bütün Yahudiler sorumlu tutuldu; 1355 yılında Toledo'nun Yahudi mahallesine yapılan saldırıda 1200'den fazla Yahudinin öldürüldüğü söyleniyor. Sinagog ve bütün mülkleri krala geçti. Yahudiler 1492 yılında kovulduktan sonra sinagog bir kiliseye dönüştürüldü. 1877 yılında Ulusal Anıt ilan edildi. 1970 yılından beri de Ulusal Sefarad Müzesi olarak hizmet veriyor.

O dönemde 100-200 bin Yahudi'nin İspanya'dan kaçtığı söylenir: Büyük bir bölümü önce karayoluyla ulaşabilecekleri ülkeler olan komşu Portekiz'e veya küçük Navarra'ya gitmişti. Navarra, büyük komşusunun baskısına uzun süre dayanamayıp 1498 yılında İspanya'dakine benzer bir kararname çıkardı. Yahudilerin başta kısa bir süre kalabildikleri Portekiz'de de Portekiz kralı Manuel daha Aralık 1496'da bir sınır dışı etme kararnamesi imzaladı; kararnameye göre kalan Yahudiler Ekim 1497'ye kadar ya ülkeden gidecek ya da vaftiz olacaklardı. Ancak Portekiz, İspanya'dan farklı olarak ülkesinin ekonomisi için önemli gördüğü bu insanları kovmak istemedi ve bu yüzden de 1497 yılında, ülkedeki Yahudilerin neredeyse

tamamı, kitleler halinde zorla vaftiz edildi. Çok sayıda Yeni Hıristiyan, eski mahallelerinde yaşamaya, eski mesleklerini icra etmeye devam etti ve sık sık da birbirleriyle evlendiler. Çoğu, nesiller içinde Hıristiyan oldu; Yahudilikle tek bağları uzak bir geçmişte kalan hatıralarıydı. Ama azınlıkta kalan bir grup, gizli gizli Yahudi geleneklerinin bir kısmını sürdürdü; yerel halk da onları aşağılayarak "Marrano"lar (domuzlar) diye adlandırdı. 1506 yılından sonra göç etmelerine izin verildi, çoğu da sonraki iki asır içinde resmen Yahudiliğe geri döndü. 1539 yılından sonra Portekiz'de de Enkizisyon mahkemeleri, Yeni Hıristiyanların Yahudileşme eğilimlerinden vazgeçip geçmediklerini katı bir biçimde kontrol etti.

1497 yılından sonra İber Yarımadası'ndaki Yahudi yaşamı, asırları kapsayacak bir süre boyunca sona erdi. Böylece artık Batı Avrupa'nın hiçbir yerinde Yahudi nüfus kalmamıştı. Yine de, İspanyol Enkizisyonu yüzyıllar boyunca Hıristiyan dininin "ari" kalması için uğraştı; belli görevler ve makamlar için *limpieza de sangre*'yi (ari kan) zorunlu kılan ilk ırk kanunlarını çıkardı. Uygulamadaysa bu durum, yeni inançlarına ne kadar sadık olurlarsa olsunlar Yeni Hıristiyanların, belli meslekler ve görevlerden dışlanacakları anlamına geliyordu.

Yenidünya'da

Bazı mülteciler, Atlas Okyanusu'nun öbür yakasındaki yeni sömürgelerde şanslarını denedi. Bizzat Kolomb'un bir zamanlar zorla vaftiz edilen bir Yeni Hıristiyan aileden geldiğini kanıtlamak mümkün değil. Ancak Yeni Hıristiyanların onun keşif seyahatlerini finanse ettikleri, onu tercüman olarak destekledikleri ve onun da keşfedilen ülkeyi Eski Ahit coğrafyasının bir kopyası olarak algıladığı kanıtlanabiliyor. Sonraki nesillerde gerek Hıristiyanların gerekse Yahudilerin inandıkları, Amerikan Kızılderilileri arasında, İsrail'in On Kayıp Kabilesi'nin bulunduğuna dair spekülasyonlar sürdü.

16. ve 17. yüzyılda Yahudilerin Yenidünya'daki tarihi, başka işaretlerle birlikte hem Yahudilerin Avrupa'daki varlıklarının yarattığı bir sürü eski sorunların, hem de yakaladıkları yeni bir hayat sürme fırsatlarının izlerini taşır. 1492'de İspanya'dan, 1497'de Portekiz'den kovulmalarıyla ortaya çıkan durumun bu ülkelerin sömürgelerine de taşınması şaşırtıcı değil. Enkizisyon, Latin Amerika'da epey aktifti; ama öte yandan da Hollanda'nın özgürlükçü politikası Yahudi tüccarların Hollanda sömürgelerinde yo-

ğunlaşmasına yol açmıştı. Bu arada Brezilya'nın Hollanda'ya ait kuzey bölgesindeki Yahudi cemaati, Reçife'nin 1654'te Portekizlilerce fethine kadar, 3.000 olduğu tahmin edilen Beyaz nüfusun yaklaşık yarısını oluşturuyordu. Hollanda'nın Curaçao ve Surinam sömürgelerindeki Yahudi yerleşiminin ömrü daha uzundu. 1665-1667'de batı yarıküresinde Jooden Savanne adındaki bir yerde mimari açıdan önemli ilk sinagog inşa edildi. 18. yüzyılın sonunda Surinam'ın başkenti Paramaribo'nun 13.000 sakini arasında 1.000'in üzerinde Yahudi yaşıyordu. Aynı zamanda Curaçao'daki Yahudi cemaatinin nüfusu 1.500 kişiydi. Bu rakamlar, Avrupa'nın Yahudi cemaatleriyle karşılaştırıldığında önemliydi: Yeniçağ'ın başlarında çok az Alman şehrinde Paramaribo veya Curaçao'dan daha fazla Yahudi yaşıyordu! Hollanda Karayipler'indeki Yahudiler, Hollandalılar ile İspanyollar arasında aracılık üstlenerek de önem kazandılar.

Kuzey ve Orta Avrupa'daki Sefardiler

Çoğu mülteci, İber Yarımadası'nı, elbette batı değil doğu ve kuzey yönünde ilerleyerek terk etmişti. Buralarda 16. yüzyıldan itibaren, örneğin Hollandalı Kalvenci filozof Hugo Grotius'un temsil ettiği Hümanizm ve Aydınlanma ruhu yayıldı. Grotius, Yahudiliğe karşı belirgin bir biçimde olumlu davranmadan, pragmatik nedenlerle hoşgörülü bir tutumu savundu. 1615 yılında Hollanda devletleri ile Batı Frizya devletleri ondan bir rapor istedi. Burada, hâlâ tümüyle ortaçağa özgü bir tutumla, önce Yahudilerin bütün hatalarını ve yanılgılarını listeledi; bunların Hıristiyanların Yahudi karşıtı politikalarından kaynaklandığını öne sürdü ancak daha sonra Yahudilerin ülkede yaşama hakkını savundu. Zorla dinlerinden döndürülemeyecekleri ve dinsiz de bırakılamayacakları için dinlerini serbestçe icra etme hakları vardı. Ancak Grotius, kısıtlamaların sürmesine destek verdi. Böylece Yahudilerin sayısı sınırlı kalacak, Hıristiyan vaazları dinlemeye zorlanacak ve resmi görevlere gelemeyeceklerdi; ama bunun dışında meslek seçimlerinde büyük ölçüde özgür olacaklardı. John Locke'un "Hoşgörü Hakkında Mektup"* (1689) yapıtında ne Yahudilerin ne Müslümanların ne de putperestlerin dinleri nedeniyle siyasi toplumdan dışlanmamaları gerektiğini daha kararlı bir biçimde talep etmesine kadar bir yarım yüzyıl daha geçecekti. Yahudilerin sinagog inşa etmelerine izin verilmeliydi, çünkü şöyle retorik bir soru soruyordu:

* *A Letter Concerning Toleration* (ç.n.)

"Dinlerin, kamuya açık bir yerde uygulanması özel evlerde icra edilmelerine nazaran daha mı iyidir, yoksa daha mı kötü?"

Kuzey Avrupa'da da *converso*'ların kabul edilmesiyle yeni Yahudilik merkezleri oluştu. İngiltere, Yahudileri kovan ilk Avrupa ülkesiydi. Shakespeare *Venedik Taciri*'nde Yahudi Shylock karakterini ölümsüzleştirdiğinde İngiltere'de henüz resmi bir Yahudi yerleşimi yoktu. Londra'da sadece yüz kadar Marrano yaşıyordu; aralarında da Kraliçe I. Elizabeth'in saray doktoru olan Rodrigo Lopez vardı, o da 1594'te kraliçenin yaşamına kast ettiği suçlamasıyla idam edilmişti. Siyasi ve ekonomik koşulların kötüleşmesiyle 1609 yılında bu cemaat de yok oldu.

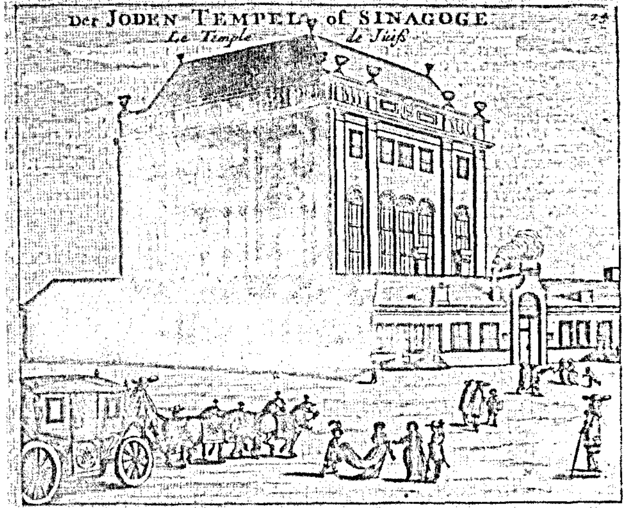
Ancak 17. yüzyılın ortalarında bir Marrano cemaati tekrar Britanya Adaları'na yerleşti. Lord Protector [Kral Vekili] Oliver Cromwell'in yönetiminde Yahudi halkı sonunda tekrar ülkeye kabul edildi. Elbette bu kararın alınmasında, İspanyol kraliyetine duyulan ortak nefret gibi siyasi nedenler de belli bir rol oynamıştı. Ancak ön planda ekonomik ve dini nedenler vardı. Amsterdamlı rabbi ve matbaacı Manasse ben Israel'in, Latince tercümesini İngiliz parlamentosuna ithaf ettiği *Esperança de Israel* (1650) adlı eserinde bu iki sebep de ele alınmıştı. Manasse ben Israel, Yahudilerin Mesih'in nihai olarak gelmesinden önce dünyanın dört bucağına dağılmış olması gerektiğini iddia etti; ama İngiltere'de Yahudi yerleşimi yoktu. Monarşiyi yıkan Cromwell taraftarları, bu coşkun mesihçiliğe inanıyordu. Her ne kadar Cromwell'in Aralık 1655'te topladığı Whitehall Konferansı Yahudilerin resmi olarak tekrar gelmelerine dair bir karar almasa da, İngiltere'de kalan Marranoların Yahudiliklerini alenen açıklamalarına imkân tanımıştı. Bunun üzerine Marranolar, kendi sinagoglarını ve bir mezarlık kurdular. Yeniden kurulan monarşi, yavaş yavaş büyüyen ve Aşkenazilerce ikame edilen bu Sefarad cemaate göz yumdu.

Eski İspanyol Hollanda'sı, birkaç Marrano'nun sığınmasına izin vermiş; onlar da burada başta gayrıresmi, sonra da açıkça atalarının dininden olduklarını açıklayabilmişlerdi. Ancak 17. yüzyılın başlarında her Hollanda şehri, Yahudi sakinlerinin yasal statüsüne kendisi karar veriyor, bu yüzden de şehirden şehre yasal statüleri değişiyordu. Amsterdam'da Yahudiler şehre yerleşebilir ama bir loncaya kabul edilmezlerdi. Bazı şehirlerde vatandaş da olabilirlerken bazı şehirlerde ikamet bile edemezlerdi. 1630'lu yıllarda Amsterdam, Sefardi Yahudilerin Batı diasporasının en önemli merkezi olan Venedik'in yerine geçmişti. Sefardi göçünün büyük merkezlerinin çoğun-

dan farklı olarak Amsterdam'daki Yahudi cemaati yeniydi; zaten mevcut geleneklerle karşı karşıya da kalmamıştı. Ayrıca çoğu üyesi için Yahudilik de yeniydi. Gerçi aile gelenekleri, Yahudiliğin belli temel özelliklerini aktarmıştı; ama bu kişilerin çoğunun ataları Katolik olarak vaftiz edilmişti, Yahudi dinini uygulamıyor ve elbette İbraniceyi de anlamıyorlardı. Bunun dışında çoğu zaman İber Yarımadası'nda Katolik kalan akrabalarıyla iletişimlerini sürdürüyor, çoğu Portekizce konuşuyorlardı; dini içerikli en önemli Yahudilik kitaplarını neredeyse kutsal bir yazı dili statüsüne kavuşan İspanyolcaya da tercüme etmişlerdi. Anavatanlarının kültürünü çok önemseyip birkaç İspanyol tiyatro oyununu bir Amsterdam sahnesinde oynadılar. Bir kısmı İspanyolca şiir ve nesir yazdı. Hıristiyan komşuları gibi giyiniyorlardı; bu durum da sanat tarihçilerini Rembrandt'ın sözde *Manasse ben Israel* portresinin gerçekte bir Hıristiyan âlimini temsil edip etmediği konusunda kuşkuya düşürdü. Ancak, Rembrandt'ın kimi Kitabı Mukaddes figürleri için Yahudi komşularını model olarak kullandığı kesindir. Frankfurt veya Venedik, Prag ve Roma'da alışık olunan bir gettolaşmadan Amsterdam'da söz edilemezdi, ne de olsa Rembrandt da bir Yahudi mahallesinde oturuyordu.

"İspanyol ve Portekiz Yahudi ulusu"nun üyeleri önce birçok cemaate bölündü. Bu durum, dini açıdan daha özgür düşünen Yahudiler ile daha katı Ortodoks Yahudilerin arasındaki farklılıkları yansıtıyordu. 1649 yılında kendi cemaatlerini de kuran Aşkenazi Yahudilerine karşıysa kapalıydılar. Kültürel üstünlük duyguları o kadar ileriydi ki Aşkenazi kadınlarla evlenen Sefarad erkekler, cemaatlerinden dışlanırdı. Amsterdam'daki Sefardi cemaat, kendi geleneklerini yaratmak zorunda kalmasına rağmen veya belki de tam bu nedenle yapıları, eğitimleri ve dış görünüşleri itibarıyla örnek teşkil ediyorlardı. Bir anlamda ilk modern Yahudi cemaatiydiler. 1675 yılından itibaren o dönemde inşa edilen Avrupa'nın en muhteşem sinagoguyla da dışarıdan da böyle algılandılar. Daha eski sinagogların çoğunun aksine bu "esnoga" hiçbir şekilde bir arka avluya veya sade dış duvarlar arkasına (Venedik gettosunda olduğu gibi) saklanmamıştı, tam aksine Kudüs Tapınağı'nı örnek almasıyla ve Brezilya'dan ithal edilen Jakaranda ahşabıyla yeni gelişen bir bilincin gözle görülen işaretiydi.

Amsterdamlı Yahudiler gerek din âlimliğinde gerekse İbrani matbaacılığı ve ekonomik etkinlikte, 17. ve 18. yüzyıllarda lider roller üstlendiler. Kurumları arasında o dönem, en iyi organizasyona sahip ve en modern

17. yüzyıla ait bu anonim bakır gravür, Elias Bouman tarafından 1671-1675 yılları arasında inşa edilen Amsterdam'daki etkileyici Sefardi sinagogunu gösteriyor. 17. yüzyılda Avrupa'daki en büyük sinagogdu ve Amerika'da yeni sinagogların inşasında örnek alındı.

Yahudi okul sistemlerinden biri vardı. Aşkenazi gözlemciler, ayrı sınıflarda İbranice ve dilbilgisi, Eski Ahit ve rabbinik edebiyatın sabah ve öğleden sonra altışar derste öğretildiği bir eğitim düzeninden ve sisteminden etkilendiler. Daha yaşlı birçok cemaat üyesinin yetiştiği İspanya ve Portekiz'deki Cizvit okul sisteminin bu yapıyı etkilediği gözden kaçmadı. Alman ve Polonyalı Yahudilerden oluşan Aşkenazi cemaati, sayısal olarak kısa sürede Portekiz cemaatini geçse de daha ünlü üyeler Portekiz cemaatindendi.

Manasse ben Israel'in ailesi de, Felemenkli filozof Benedictus (Baruch) Spinoza'nın ailesi de bu gruptandı. Portekiz'de yüksek bir idari görevde bulunan ve 1616 civarında Hamburg'da Yahudiliğe dönen Uriel Acosta da Yahudi dinini alenen uygulayabilmek için Amsterdam'a gitti. Yahudi cemaatiyle yaşadığı anlaşmazlık, Yahudi geleneği dışında yetişen Marranolar nesli ile Yahudilik normlarına dair ısrar arasında bulunan uçurumu köklü ve trajik bir biçimde gösterir. Acosta, resmi Yahudi eğitim ve kaynaklarını inceleme fırsatı olmadan Hıristiyan bir çevrede yetişmişti. Onun için Talmud'un ve rabbinik tefsirlerinin önemi yoktu, onun Yahudiliği doğrudan Eski Ahit'e dayanıyordu. Bunu alenen itiraf ettiğinde Yahudi cemaati onu aşağılayıcı bir ayinle aforoz etti. Aforoz edilen Acosta, sinagogun giriş eşiğine yatmak ve sinagoga girenlerin bedeninin üzerinden geçmelerine izin vermek zorunda kaldı. Kovulma okunurken sanki bir kişinin hayatı söndürülmüş gibi sinagogdaki bütün mumlar söndürüldü. Kovulanların

hem özel hem de ticari açıdan diğer Yahudilerle ilişki kurması yasaktı. Gerçi Acosta pişman olup cemaate geri döndü; ama vicdani açıdan bu durumu içine sindiremeyip bir süre sonra intihar etti. Ölümünden kısa bir süre önce yazdığı otobiyografisinde de tek amacının Musa'nın emirlerine uymak olduğunu, Yahudi cemaatininse yenilikler ile Eski Ahit'e dayalı Yahudilikten uzaklaştığını yazmıştı.

Genç çağdaşı Spinoza da cemaatten aforoz edildi; ama modern çağda Hıristiyanlığa dönmeden kendini Yahudi dininden kurtarabilen ilk Yahudiydi. Düşünür olarak bağımsızlığını korumak istedi ve Heidelberg Üniversitesi'nde ünlenmek yerine elmas kesicisi olarak çalışmayı yeğledi. Bu üniversitede felsefe eğitimi vermesi istenmişti, ama bağımsız olarak hareket edip düşünemeyeceğinden korktu. "İlahiyat ve Siyaset İncelemesi"* adlı eseri, inanç değiştirmenin ve bunun sonucunda ortaya çıkan zorunlulukların içinde beslediği kuşkularının meyvesiydi.

Yahudiliğe dönen mülteciler ve çoğunun ataları da, İspanya ve Portekiz'de resmen Hıristiyan olarak yaşamış, kiliseleri ziyaret etmiş ve Katolik dininin ilkelerini öğrenmişti. Ortaçağ Yahudileri veya başka kökenlerden gelen çağdaşlarından farklı olarak çevrelerinin dinine, geleneklerine ve diline aşinaydılar, Yahudi dinini ve İbraniceyi ancak göç ettikten sonra öğrendiler ve ancak nesiller sonra tekrar Yahudiliği açıkça icra eden cemaatlerle ilişkiye girdiler. Bu durum, Acosta'nın veya Spinoza'nın aykırı öğretilerini ve Sefardi cemaatlerin özel karakterini açıklamaya hizmet edebilir.

Yeni Hıristiyanların daha az ünlü sayısız torunları, bu kuşkuları paylaşarak düzenli dini cemaatten uzaklaştılar ve düşüncelerini felsefi bir şekle sokamadan özgür düşünürlere dönüştüler. Buna rağmen İspanyol veya Portekiz Yahudilerinin torunlarıyla, yani *Nación*'la dayanışarak, içlerinde zengin olanlar çeşitli yardımlarla kendilerine özgü "ulus duygusu"nu veya "etnik dayanışma"yı ifade etti. Aile bağları aracılığıyla birbirleriyle, İber Yarımadası'nda kalan Marranolar ve yeni Yahudi cemaat üyeleriyle ilişkilerini sürdürdüler. Aralarındaki zengin tüccarlar, sıklıkla bölgelerinde Yahudi yerleşimine izin vermeyen İspanya ve Portekiz hükümetlerinin şeref unvanlarıyla ödüllendirildi. Kuzey Avrupa'da, İber Yarımadası'nda ve Karayipler'de birbirine bağlı verimli bir ticaret ağı oluşturup bu ağı da evlilik politikalarıyla genişlettiler. Abraham Diego

* *Tractatus Theologico-Politicus* (ç.n.)

Texeira, Hamburg'taki evine tahttan çekilen İsveç Kraliçesi Christina'yı kabul etti. Antonio Lopes Suasso olarak yetişen Isaac Israel Suasso, yeni vatanı Bordeaux'ya göç ettikten sonra İspanya Kralı II. Carlos tarafından güney Hollanda'da Avernas-le-Gras Baronu yapıldı. Az sayıdaki ailenin efsanevi zenginliği, bu cemaatin algısına hâkimdi ve çoğu Sefarad Yahudisinin yeni vatanlarında asla bu tür ekonomik ayrıcalıklara sahip sınıfların üyeleri olmadıklarını unutturURDU.

Gerçi, Amsterdam Kuzey Denizi bölgesindeki en önemli Yahudi cemaatiydi; ama 17. yüzyılda Hamburg da Sefarad Yahudilerinin, kısa bir süre sonra da Aşkenaz Yahudilerinin bir merkezine dönüştü. 16. yüzyılın sonunda ilk İspanyol-Portekiz Yahudileri, henüz alenen dinlerini uygulamadan Hamburg'a yerleşti. 17. yüzyılın ortasında sayıları 600'e ulaşmıştı; ama şehirde resmi olarak ibadet etmelerine izin verilmiyor, ibadetlerini sadece özel olarak sürdürebiliyorlardı. Sinagog inşa etmeleri de yasaktı. 1697 yılında ekonomik kısıtlamalarla karşılaştıklarında da çoğu Sefarad Yahudisi Hamburg'tan göç etti. Birkaçı komşu Danimarka'nın Altona şehrine yerleşti, çoğuysa Amsterdam'a gitti.

İtalya'da

İber Yahudilerinin küçük bir bölümü Fransa'nın güneybatısına yerleşti; burada dinlerini özel alanda icra ettiler ama 18. yüzyıla kadar resmen Hıristiyan olarak kabul edildiler. En önemli mülteci akını, Akdeniz'e doğru gerçekleşti. Yahudi cemaatlerinin Hıristiyanlık öncesi dönemden beri bulunduğu İtalya, mülteciler açısından sığınılacak bir limana dönüşmüştü. Roma, antik çağdan beri Yahudi cemaatinin kesintisiz varlığını sürdürdüğü tek Avrupa şehriydi. İtalyan Yahudiler, ortaçağda özellikle de Güney İtalya'da büyük kültürel başarılara imza atmıştı. Bununla birlikte İber Yarımadası'ndaki gelişmeler çerçevesinde kovulmalar burada da yaşandı. Sicilya, Aragon mülkiyetindeydi ve 1492 yılında kimi tahminlere göre sayıları 40.000'i bulan Yahudi vatandaşını kovdu. 1541 yılında İspanyolların eline geçinceye kadar aynı kaderi Napoli Krallığı da paylaştı. Sayısız küçük şehir devletiyle Kuzey İtalya, Yahudiler için bir yangın yerine dönmüştü: Padova ile Mantova, Venedik ile Ferrara, Toscana ile Papalık Devleti. Ortaçağda İtalyan Yahudilerinin çoğu ne Aşkenaz ne de Sefarad Yahudileriydi, kendilerine özgü ayinleri ve gelenekleri vardı. Ama 14. yüzyıldan itibaren gitgi-

de daha fazla Alman Yahudisi Kuzey İtalya'ya geldi ve birkaç nesilden sonra 16. yüzyılda İber Yarımadası'ndan kaçan Sefaradların varlığı egemendi.

Sinagogların sayısal açıdan çok olması göçmenlerin çeşitliğini yansıtıyordu. Venedik'te üyelerinin kökenine göre tanımlanan en az sekiz sinagog, Roma gettosundaki bir binada da beş sinagog vardı: İtalyan, Aşkenaz, Sicilyalı, Kastilyalı ve Katalan sinagogları. 16. ve 17. yüzyıl çelişkili gelişmelere sahne oldu. Bir yandan 1516 yılında Venedik'te, eski demir dökümcüler mahallesinde (*getto*), daha sonraları adını dünya çapında benzer kurumlara verecek olan getto doğdu. Yahudi nüfusunun sayısı zaman içinde çok artmış olmasına rağmen bu küçük mahallenin içinde kaldılar ve bu yüzden de sadece binalarına kat çıkabildiler. Kardinallik döneminde Talmud'u alenen yakmasıyla ünlenen IV. Paulus'un papalık politikası, Venedik'in dışında da bu tür gettoların kurulmasını kısa zamanda kural haline getirdi. Papa seçildikten hemen sonra 1555 yılında *Cum nimis absurdum* adlı fermanını çıkardı; bu fermana göre Tanrı'nın cezalandırdıklarına sabır ve sevgi göstermek saçmaydı. Yahudiler, geceleri ve Hıristiyan bayramlarında terk etmeleri yasak olan kendilerine ayrılmış mahallelerde yaşayacak; sarı şapkalar takarak Yahudi olduklarını belli edecek; onurlu meslekler icra edemeyecek (sadece seyyar satıcılık ve eski kıyafet ticareti yapabilecek) ve Hıristiyan hizmetkâr çalıştıramayacaklardı.

Emredilen bu toplumsal ayrıma rağmen özellikle İtalya'da Yahudi cemaatinin sıkı bir şekilde izole edilmesi başarılamadı. Yahudi ve Hıristiyan bilginlerin sayısız buluşmalarından söz edilir; Yahudiler, kültürel Rönesans'a katılıp bu dönemin başarılarına da katkıda bulunmuştu. Çok sayıda Yahudi, dans öğretmeni, şarkıcı ve müzisyendi. 17. yüzyılın başında Salomone Rossi'nin sinagog besteleri, döneminin müziğini yansıtır, ne de olsa Mantova Arşidükü-nün orkestra şefiydi. Tarih yazımında ilk kez Yahudi vakanüvisler, dünyevi, Eski Ahit sonrası tarihle ilgilenmeye başlamıştı. Ama bu yeni ve eleştirel âlimlik henüz çok küçük bir çevreyle sınırlıydı; hatta bazı rabbiler, bu metinlerin okunmasını da yasaklamıştı. Tüm kısıtlamalara ve aşağılamalara rağmen Padova Üniversitesi'nde eğitilen Yahudi doktorların sayısı daha çoktu. *Cum nimis absurdum* fermanı, Yahudi doktorlara sadece Yahudi hastaları tedavi etme izni veriyor olsa da gerçekte durum çoğu zaman daha farklıydı.

Yahudi ile Hıristiyan halkın temasları, her açıdan tipik olmasa da, iki önemli biyografide ifade edilir. Venedik'in en parlak bilginlerinden Leone

Modena, otobiyografisinde sadece simyacılığından ve kumara düşkünlüğünden bahsetmekle kalmaz aynı zamanda vaazları için sayısız Hıristiyan'ın da sinagoga geldiği gerçeğini gururla anlatır. 17. yüzyılın başlarında sayısız yazılı tanıklığı, şiiri ve resmi bulunan az sayıdaki Yahudi kadından biri, Sara Coppia Sullam'dır. Venedik'teki evine Yahudiler ile Hıristiyanlar gelir gidiyordu.

16. yüzyılın sonundan itibaren Medicilerin yeni inşa ettiği Açık Şehir Livorno, İtalya'nın en önemli Sefardi cemaatlerinden biri olarak gelişti. Burada hoşgörülü bir rüzgâr eserdi, Yahudiler özel işaretler taşımak zorunda değildi ve ev sahibi olabiliyorlardı. Livorno getto'nun bulunmadığı tek İtalyan cemaatiydi. Yahudi sakinlerinin sayısı hızla artmıştı, aralarında İspanyolca ve Portekizce konuşuluyordu. 17. yüzyılın sonunda, Roma'dan sonra İtalya'nın en büyük cemaati olan bu liman kentinde yaklaşık 2.400 Yahudi yaşıyordu.

Burada tarif edilen değişimler ortaçağ Yahudi cemaatinden erken Yeniçağ Yahudi cemaatine geçişi başlatmıştı. Yahudilik merkezleri doğuya odaklanmıştı: İber Yarımadası'ndan Kuzey Avrupa'ya, İtalya'ya, Polonya'ya ve Osmanlı İmparatorluğu'na. 1492 ile 1497'de yaşanan kovulmalar, Yahudi cemaatine yeni bir hareketlilik getirmişti. Hıristiyan kültürüyle yoğrulan Yahudiliğe dönüş yapanların çoğu Hıristiyan dünyasının unsurlarını, yeniden buldukları Yahudilikle bütünleştirerek melez bir kültür yarattı.

Yeni kanun derlemeleri, çevrenin yeni bir biçimde açılım yapmasına gösterilen bir tepkiydi, bu açılım karşısında inancın korunmasına yönelik yeni biçimler yaratılmalıydı. Matbaacılıkla birlikte yaşanan bilgi patlaması, farklı Yahudi kültürleri arasında kültürel bir alışverişe katkı sağladı. Venedik baskıları Brody'de, Konstantiniyye kitapları Hamburg'da okundu. İber Yarımadası ile Alman bölgelerinden kaçanlar arasında İbrani unsurlarını ve yazılarını çevrenin konuşma diliyle birleştiren yeni konuşma dilleri ortaya çıktı. Bütün bu gelişmeler karşısında rabbilerin ve geleneksel cemaat yapılarının otoritesi yok oldu.

Yeniçağ başlangıcında geleneksel otoritelere karşı en büyük meydan okumaysa, önceki asırlarda bile Yahudilikte tamamen yok olmayan ama o dönemde yayılan ve sınırsız bir coşkunlukla yaşanan mesihçi mistik hareketlerden geldi.

Mesih, Zekeriya 9:9'da vahyedildiği gibi bir eşek üzerinde Kudüs'e giriyor. Yahudi tarihinde Mesih umutları sürekli ortaya çıkardı ve 16. ve 17. yüzyıllarda bu umutlar zirvesine ulaştı. Bu Haggada 1560 yılında Mantova'da yayımlandığında İtalyan Yahudiler için, sözde Mesih David Reuveni'nin hatırası hâlâ tazeydi.

10

HAYBER'DEN ROMA'YA: MESİHÇİ VE MİSTİK HAREKETLER

16. yüzyıldaki Yahudi mesihçiliği

16. yüzyılın kozmopolit Venedik'inin kendine çektiği sayısız tuhaf figür arasında David Reuveni, kuşkusuz en garip olanıydı. İskenderiye'den gelen Reuveni'nin oryantal giysiler içindeki cüceliği, 1523 yılının sonbaharında, yedi yıl önce bir getto'nun kurulduğu şehirde, sansasyon yaratmıştı. Kökenine dair bile mitler vardı. Hayber'in, yani Muhammed'in bir zamanlar Yahudi kabilelerini kovduğu ve o günden beri de Yahudilerin ikamet ettiği bir yer olarak bir daha adı anılmayan Arap Yarımadası'ndaki o vahanın vatanı olduğunu söylemişti. Reuveni'nin kardeşi Yusuf'un, kayıp Eski Ahit kabileleri Ruben, Gad ve Manasse'den geri kalanlardan oluşan güçlü bir Yahudi krallığına egemen olduğu iddiası da sonraki tarihçilere Bin Bir Gece Masalları'ndan çıkmış gibi gelmiş olmalı. Yine de Reuveni'nin doğudaki Yahudi imparatorluğunun Türkleri kovacağını söylemesine sadece din kardeşleri değil, Hıristiyan dünyası da kulak vermişti.

Papa VII. Clement, Reuveni'nin beyaz bir at üzerinde Roma'ya girmesine izin vererek huzuruna kabul etti. Yanına Portekiz kralına yazılmış

bir tavsiye mektubu verdi ve Reuveni, Kasım 1525'te ihtişamlı bir donanımla, resmi olarak artık Yahudilerin bulunmadığı bir krallığa girdi. Bir Yahudi krallığı temsilcisinin gelişinin zorla vaftiz edilen Yahudiler arasında mesihvari duygulara yol açtığı açıktır. Kraliyet sarayı memuru Diego Pires, Doğulu prensten öyle çok etkilenmişti ki Solomon Molcho adıyla Yahudiliğe döndü, kendi kendini sünnet etti ve Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yola çıkarak Portekiz'den ayrıldı; burada da Selanik'te Kabala eğitimi alıp kendini mesih ilan etti. Reuveni, vaatleri gerçekleşmediğinde ve ortaya çıkışı Portekizli Marranolar arasında mesih kaynaklı huzursuzluğa yol açtığı anlaşıldığında Portekiz'den kaçtı. Birkaç yıl sonra ikisi İtalya'da buluştu, meclis toplantısı için Ratisbon'a gidip aralarında Rosheimli Josel'in de bulunduğu önde gelen Alman Yahudilerin uyarılarına rağmen İmparator V. Karl'la buluşmakta direttiler. Ancak bu sefer girişimleri trajik biçimde sona erdi, Mantova'ya hapishaneye gönderildiler. Molcho, tekrar Yahudiliğe dönen bir Katolik olarak, Aralık 1532'te bir Enkizisyon mahkemesi önünde hüküm giyip yakıldı. Reuveni de muhtemelen İspanyol hapsinde öldü.

Geriye Reuveni'nin kim olduğu ve böyle bir öyküyü neden icat ettiği sorusu kalıyor. Kendini gösterme arzusu mu, yoksa salt gerçekliğin bulanık bir biçimde algılanması mı? Ama büyük olasılıkla o dönemde göze çarpan mesih inançlarının rolü vardı; bu inançlara göre Yeni Ahit'te sözü edilen dünya imparatorlukları Gog ile Magog* arasındaki savaş, yani Kutsal Makam'ın da katılmasıyla gerçekleşmesi için uğraşılan bir dünya savaşı, ancak kurtuluş çağına yol açabilirdi. Reuveni'nin sözde kardeşinin adının Yasef olması da bu açıklamayı destekliyor. Çünkü bir Yahudi geleneğine göre Davud hanedanından dünya barışını sağlayacak Mesih'ten önce, Yasef hanedanından savaşçı bir Mesih gelmeliydi.

Reuveni'nin gerçekte nereden geldiği spekülasyon olarak kaldı, kendisinin iddia ettiği gibi Hayber'den gelmiş olması pek mantıklı görünmüyor. Elbette Hindistan, Çin, Etiyopya ve Yemen gibi uzak bölgelerde de Yahudiler yaşıyordu; bu durum yaşlı kıtada ancak keşifler çağında yavaş yavaş algılanmaya başladı. Hindistan'da, özellikle güneyindeki Koçin şehri civarında, kökenleri Eski Ahit dönemine kadar uzanan bazı cemaatler vardı. Anlaşıldığı üzere, Çin'de merkezi Kaifeng'de bulunan küçük Yahudi cemaatinin durumu, asırlar içinde halkın çoğunluğunu teşkil edenler ara-

* Vahiy (20:8): Yecüc ile Mecüc (ed.n.)

sında tamamen asimile olacak kadar iyiydi. Etiyopyalı Yahudiler, kökenlerini Eski Ahit zamanına dayandırıyor, bazıları Eski Ahit'teki Kuzey Krallığı İsrail'in on kayıp kabilesinden geldiklerini iddia ediyordu. Aralarında İbn Meymun'un bir mektubunun da bulunduğu birkaç kaynak, Yemen'deki Yahudi cemaatlerinin yaşından söz eder. Reuveni, Avrupa'da egzotik olarak algılanan bu cemaatlerin birinden gelmiş olabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda

Reuveni'nin askeri açıdan ilgilendiği ve Solomon Molcho'nun kendini Mesih ilan ettiği Osmanlı İmparatorluğu, siyasi ve ekonomik olarak görünüşte durdurulamaz bir yükselişteydi. 1453'te eski Hıristiyan metropolü Konstantinopolis, Fatih Sultan Mehmed'in eline geçmişti. Kısa bir süre içinde sınırları batıdaki Cezayir'den doğudaki Babil'e, Macaristan'dan Yemen'e kadar uzanacak bir imparatorluğun başkenti oldu. İber Yarımadası mültecileri, Babıâli İmparatorluğu'na sığınmak istediğinde, burada çoktandır kısmen Bizans kökenli (Romanyot cemaatleri), kısmen Ön Asya ve kısmen de Aşkenaz kökenli önemli Yahudi cemaatleri vardı. Osmanlılar, yeni halk gruplarını başkente yerleştirip bu başkentin daha da önemli bir metropol olarak gelişmesi yönünde bir politika izlediler. Bazı mitlerin iddialarına göre İspanya'dan kovulan Yahudilere resmi bir davet gitmese bile, göçmenlere İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer merkezlerinin kapıları açıktı. Büyük şehirlerde, Katalonya, Endülüs veya Portekiz'den gelen mültecilerin sinagogları ve tesisleri etrafında bir tür hemşerilik birlikleri şeklinde örgütlendiler. 16. yüzyılda sadece Konstantiniyye'de 44 sinagogun bulunduğu ileri sürülür. 1608 yılında şehirde 1.000 hanenin üzerinde 24 Romanyot cemaati, sekiz İspanyol, dört İtalyan, iki Aşkenazi, bir Macar, bir Karaim ve iki de tanımlanmamış cemaat sayılmıştı. 17. yüzyılın sonuna kadar manzara köklü bir biçimde değişti. Artık şehrin Yahudi nüfusunun üçte ikisinden fazlası Sefarad Yahudisiydi ve sadece yaklaşık dörtte biri Romanyot cemaatinden geliyordu. İstanbul ile Selanik, yaklaşık 20.000 Yahudi sakiniyle, Amsterdam, Prag, Frankfurt ve Livorno'nun iki katı büyüklükleriyle en büyük Yahudi cemaatleriydi, Polonyalı cemaatlerden söz etmeye bile gerek yok.

İslam kanununa göre gayrimüslim zimmîler için geçerli olan kısıtlayıcı kurallar Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle İstanbul, Selanik ve İzmir

gibi metropollerinde göz ardı ediliyordu. Sultan için Yahudilerin vergilerini ödeyip yükselen imparatorlukta ekonominin inşasına katkıda bulunmaları çok önemliydi. Yahudiler, neredeyse tüm meslekleri icra ediyordu. Çoğu kez ailevi bağlar, ortak köken ve dil ortaklığı sayesinde Akdeniz ve Kuzey Denizi limanlarında Sefardi tüccar ailelerinden bir ağ oluşmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer merkezlerinde olduğu gibi, şehrin en büyük etnik nüfusunu oluşturdukları Selanik'te tekstil üretiminde ve tekstil ticaretinde lider bir rol oynuyorlardı; ama aynı zamanda zanaatkârlık ve balıkçılık da yaparlardı. Bazı durumlarda kendi loncalarını kurar, bazı durumlarda da mevcut olanlara katılırlardı.

Sefarad göçmenleri arasında, 1510 yılında Yeni Hıristiyan bir ailede doğan Dona Gracia Mendes (Beatrice de Luna Miquez) istisnaydı. Lizbonlu önemli bir banker olan kocası 1535 yılında öldüğünde serveti Dona Gracia'ya kalmıştı. Portekiz'de Enkizisyonun kurulmasından sonra 1536 yılında önce Antwerpen'e, kısa süre sonra da ailenin Yahudiliği açıkça yaşayabildiği Venedik ve Ferrara'ya göç etmişti. Ancak Konstantiniyye'ye vardığında kendisine ve yeğeni Yasef Nassi'ye diplomatik saygı bahşedildi. Portekiz'de Joao Miquez, Venedik'te Giovanni Miches ve İspanya ile Felemenk'te Juan Miguez olarak bilinen Yasef, kısa bir süre önce Venediklilerin elinden Nakşa'yı alan II. Selim tarafından dük olarak atandı. Gracia Mendes ile yeğeni, diğer bölgelerde takip edilen Yahudilerle dayanıştılar. Mesela, 1555'te Papa IV. Paulus'un Yeni Hıristiyanlara şiddet uygulaması nedeniyle İtalyan limanı Ancona'da bir boykot düzenlemeye çalıştılar. Nassi'nin ölümünden hemen önce, Mesih olduğuna dair umutlar doğmuştu; çünkü ilk Yahudi olarak Yahudilerin Kutsal Ülke'ye, yani Taberiye Gölü civarına yerleşmelerini planlayıp uygulamaya başlamıştı. Ancak planları ne yazık ki başarısız olmaya mahkûmdu, çünkü ekonomik çekiciliği bulunmayan topraklara pek fazla Yahudi göçmen yerleşmedi. Yasef Nassi ve Gracia Mendes'inki gibi saygın ve varlıklı bir aile elbette bir istisnaydı; ama bu durum bile Osmanlı İmparatorluğu'nda onlara gösterilen göreceli hoşgörü sayesinde mümkün olabilmişti.

Yeni ortaya çıkan Sefarad diasporası, birçok açıdan önceki ortaçağ cemaatlerinden farklıydı. Dini ve milli bütünlüğü amaçlayan İber devletlerinden farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda, farklı ulusların dillerini ve kültürlerini koruduğu, çok kültürlü bir devlette yaşıyorlardı. İber Yahudileri, eski vatanlarının İspanyolcasını sürgüne götürüp Yeniçağ'a kadar aralarında Yahudi İspanyolcası veya Ladino olarak bilinen dille iletişim

Dona Gracia Mendes Nassi, İspanya ve Portekiz kökenli Yahudiler arasında "La Signora" olarak da biliniyordu. Uluslararası bir finans şirketini yönetiyordu, Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu politikası üzerinde etki sahibiydi ve Taberiye'yi tekrar bir Yahudi yerleşimi yapmaya katkıda bulundu. 1553 tarihli bu madalyon portresi, İtalyan sanatçı Pastorino de Pasterini'nin eseridir.

kurdular. İspanya'dan kovulmalarıyla o ana kadar gizledikleri Meşih beklentileri, gün yüzüne çıktı. Reveuni ile Molcho'yu benimsemek, belki de Yahudilerin tarihin akışına etkin bir biçimde müdahale etme arzusunun bir ifadesiydi ya da en ağır aşağılamaların telafi edilmesi. Aynı zamanda Yahudilerin ortaya çıktıkları ülkede Yahudi mistisizmi sistematik bir biçimde yeniden yorumlandı ve bu yeniden yorum da çok daha büyük sonuçlara gebe bir Mesih hareketinin yolunu açtı.

Ortaçağda bile önemli rabbiler Avrupa'dan Filistin'e göç etmişti. Burada, bütün Talmud kopyalarının yakılmasıyla sonuçlanan dini bir tartışmadan sonra ülkesini terk eden Parisli Yehiel veya yine Barcelona'daki bir tartışmadan sonra Avrupa'dan kaçan ve Rabbi Yehiel gibi Kudüs'te kısa bir süre kaldıktan sonra Akka'ya yerleşen Moşe ben Nahman (Nahmanides veya Ramban) akla gelir. Filistin'in 1517 yılında Osmanlılar tarafından fethinden sonraysa çok daha büyük bir iç göç hareketi başladı. Ekonomik olarak tekrar gelişen Yahudi cemaatleri, Kutsal Ülke'de özellikle diasporadaki din kardeşlerinin bağışlarıyla su üstünde kalıyordu. Filistinli elçiler (*chilouhim*), ekonomik olarak güç koşullarda yaşayan Yahudileri mali açıdan desteklemeyi hayırseverlik olarak gören, dünyanın her yanındaki Yahudi cemaatlerini ziyaret ederdi.

17. yüzyılda Kabala ve Mesihçilik

16. yüzyılda özellikle Celile'deki Safad şehrinde yeni bir Yahudi ulema merkezi ortaya çıktı. Burada yaklaşan Mesih çağına inancın da etkisiyle bilgin Jacob Berav, 5. yüzyıldan beri artık icra edilmeyen rabbinik atamayı (*semiha*) tekrar uygulamaya koymaya çalıştı. Yahudi öğretisinin en önemli hukuki yetkilisi Rabbi Yosef Karo da burada etkindi. Eseri *Şulhan Aruh* (Kurulu Masa) hâlâ dünyanın her köşesindeki Yahudilik uygulamalarının dayandığı Yahudi şeriatının temeli olarak kabul edilir. Bu derleme, Krakovlu Moses Isserles'in adını *Mappa* (Masa Örtüsü) koyduğu Aşkenaz versiyonuyla tamamlandı.

Safad'da özellikle 16. yüzyılın en önemli Kabalistleri yaşamıştı: Moses Cordevero ve özellikle de Isaac Luria. Isaac Luria, 1534 yılında Almanya'dan göç eden bir babanın ve Sefardi bir annenin oğlu olarak Kudüs'te dünyaya geldi; yeni bir mistik düşünce sistemi olan Luria Kabalasının kurucusu olarak kabul edilir. Mesihçilikle ilgilenen öğretisi, o dönemde İtalya'daki ilk İbranice matbaalar sayesinde yaygınlaşan yeni dua kitaplarını biçimlendirdi. Öğrencisi Hayim Vital'in ilettiği şekliyle Luria, Yeniçağ Yahudiliği tarihinde en önemli Mesih hareketine entelektüel bir omurga sağladı.

Bu hareketin umut taciri, 17. yüzyılın kuşkusuz en yanardöner Yahudi figürü İzmirliydi. Sabetay Sevi, 1626'da güya 9 Av'da doğmuştu, yani Yahudi geleneğine göre gerek Birinci gerekse İkinci Tapınak'ın yok edildiği gün. Garip davranışları (biyografi Gerşom Şolem onu manik depresif kabul eder) ve mesihvari tavırları, İzmir'den ve daha sonra da İstanbul ve Selanik'ten sürgün edilmesine yol açtı. Bazı sayı spekülasyonlarına göre günlerin sonunu temsil eden ve Ukrayna'da korkunç Yahudi katliamlarının yaşandığı 1648 yılında, doğduğu şehirde ilk kez Tanrı'nın kutsal, söylenmeyecek adını açıkça söyleyerek kendini Mesih ilan etti.

Kahire ve Filistin'e yaptığı seyahatten sonra "peygamberi"ne bağlılığını açıklayıp Sevi'yi 1665 yılında Mesih ilan eden Gazzeli Nathan ile karşılaşmasının ardından bir hareket doğdu. Livorno ile Amsterdam'dan İstanbul ile Lemberg'e kadar yayılan Nathan'a ait bir mektupta tanrının planı tüm adımlarıyla önceden bildirildi: "Ey İsrail'deki kardeşler, bilin ki Mesihimiz İzmir şehrinde dünyaya geldi, adı da Sabetay Sevi'dir. Türk Sultanının tacını başından alıp kendi başına yerleştirecek. Türklerin kralı Kenan ülkesinin bir kölesi misali arkasından yürüyecek, çünkü onun, Sebatay'ındır iktidar.

Sahte Mesih Sabetay Sevi'nin Amsterdamlı Sabetaycıların dua kitabında (*Tikkun keria le-kol laila ve-jom*) taç giymiş kral olarak resmedilişi. Meleklerle kuşatılmıştı ve aslanlar tarafindan korunuyor. Alt kısımda yeniden bir araya gelen İsrail'in on iki kavminin prensleriyle birlikte gösteriliyor. Baskı notuna göre eser "Mesih'ten Sonra 5426 [-1666], 1.Yıl"da yayımlanmış.

Ama dokuz ay sonra Mesihimiz İsrail'in gözleri önünden yitecek ve hiç kimse hayatta mı, ölü mü bilemeyecek. Ama bilindiği gibi hiçbir ölümlünün aşamadığı Sambaktion nehrinin ötesine geçecek. Orada Musa'nın kızıyla evlenip buradan Musa efendimizle ve kayıp bütün Yahudilerle birlikte Mesihimiz at üstünde Kudüs'e girecek... Kudüs'e girişinden sonra Tanrı, gökyüzünden altın ve değerli taşlardan yapılmış bir tapınağı aşağı indirecek ve bu tapınak bütün şehri aydınlatacak. İçinde Başrahip olarak

Mesih ona kurban sunacak. Bunun üzerine de bütün dünyada ölüler mezarlarından çıkarak dirilecek."

Hareket, ilk önce Filistin'deki mistik yönelimli Yahudiler arasında yayıldı. Kudüs'teki dini otoritelerin aforozundan sonra Sabetay Sevi doğduğu şehir İzmir'e döndü ve orada taraftarlarıyla birlikte Sefardi sinagogunu işgal etti. Eski rabbiyi görevden aldı, yeni bir rabbi atadı ve sinagogun büyük bir bölümünü denetimi altına aldı.

Bu arada Sevi, karizmatik kişiliği, usta havarileri ve dönemin beklenti dolu atmosferi sayesinde bütün Yahudi dünyasında taraftar buldu. Polonya'dan Rheinland'a, Kuzey Afrika'dan Kuzey Denizi'ne kadar yerleşmiş Yahudi cemaatleri bir yanda "Mesih"in taraftarları diğer yanda da düşmanları olarak ikiye ayrılmıştı. Kurtuluşa yaklaşmış olma duygusu, çoğu zaman tüm rasyonel itirazları aşıyordu. Birçok insan varını yoğunu sattı ve yakın gelecekte kurtuluşun başlayacağı Kutsal Ülke'ye alınmaya hazırlandı. Yahudilerin İngiltere'ye kabulünden başlayarak 1648 yılında Ukrayna'daki Kazak ayaklanmasındaki korkunç katliamları önceleyen bütün olaylar, Mesih çağının işaretleri ve doğum sancıları olarak görülüyordu.

Sabetay Sevi açısından ise tarih olumsuz bir seyre girmişti. Görevine inanarak Konstantiniyye'ye Sultanın yanına gitti. Sultan, ona karşı gösterilen bitmek bilmeyen heyecan nedeniyle ve imparatorlukta huzursuzluk çıkabileceği endişesiyle Sevi'yi Şubat 1665'te tutuklattı; ya ölümü ya da Müslümanlığa geçmeyi seçmesini istedi. Sabetay Sevi, Müslümanlığa geçmeyi seçtikten sonra birçok taraftarı yanıldığını anladı. Ama en sadık taraftarları, Sabetay Sevi'nin epey lüks hapsinde 1676 yılında ölmesinden sonra da düşüncelerini değiştirmedi. Din değiştirmesini kurtuluş sürecinde gerekli bir adım olarak yorumladılar ve Sabetay Sevi'nin Mesih olduğu inançlarını gizliden gizliye sürdürdüler.

Mesih hareketi hadisesi, Yahudilerin kurtuluşu ne kadar çok bekledikerini, İsrail Ülkesi'ne ne kadar yoğun biçimde bağlı olduklarını ve bütün kültürel farklılıklara rağmen Sefardi ve Aşkenazi cemaatleri arasındaki bağların ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Mesih hareketinden bir şey daha anlaşılıyor: Kabala, yani Yahudi mistisizmi, halkın büyük bir bölümü için çok önemliydi. Sabetay Sevi'nin başarısı, Luria Kabalası'nın yarattığı etki olmadan düşünülemez. Taraftarları karmaşık bir kozmolojik yapıya başvurarak onun Yahudilikten ayrılışını ve Yahudi şeriatını çeşitli yollarla

ihlal etmesini teolojik olarak haklı çıkarmaya çalıştılar: Kozmik bir kaza sonucunda yaratılış süreci sırasında ilahi enerjilerin bir kısmı uzayın derinliklerine yayılmıştı. Tanrıdan bir parçanın o karanlık uçurumda kalması gibi kötülüğün içinde her zaman biraz iyilik vardı. Aynı şekilde, kurtuluşa ancak ilahi enerjinin son izleri uçurumdan çıkarılıp kökenlerine götürüldüğünde ulaşılabilirdi. Bunun içinse iyiliğin güçleri kötülüğün içine dalmalıydı. Sonuçta Mesih, kötülük diyarına gitmişti, amacı da buradaki ilahi kıvılcımları toplayıp kurtuluşun gerçekleşmesini sağlamaktı.

Bu kozmik teori, Yahudilerin sürgünlük durumlarını da açıklayabiliyordu. Kozmik kazadan sonra Tanrı'nın kendini sürgünde bulması gibi, insanlık da kendini cennetten, Yahudi halkı da bağlı oldukları vatanlarından sürgün edilmiş bulmuştu. İber Yarımadası'ndan kovulma, o toptan dağılmanın son perdesi olarak yorumlanıyordu ve bu olayı da artık bütün Yahudilerin ülkelerinde toplanması izlemeliydi.

Bu Mesih hareketinden kaynaklanan sarsıntı Yahudi yaşamını uzun süre etkiledi. Başka mistik hareketler de ortaya çıktı, bunlar arasında Hasidizm en başarılısıydı. David Reuveni ile Sabetay Sevi'de hâlâ mevcudiyetini koruyan Mesih beklentisi, bu felaketten sonra ne yazık ki belirsiz bir geleceğe ertelendi. Sözde Mesih konusunda Yahudi dünyasında yaşanan "inançlılar" ile "inançsızlar" bölünmesinin açmış olduğu yaralar hızlı iyileşmeyecek, daha sonraki asırlarda bölünmenin sınırlarının tümüyle farklı eksenler üzerinden gerçekleşmesiyle yeniden açılacaktı.

זה השער לה׳ צדיקים יבואו בו

ספר

זבח פסח

Doğu Avrupa'da ilk Haggada, 1592 yılında Bistrovitz'te basılmıştı ve şehirde basılan tek İbranice kitaptı. Bu konuda matbaacı Kalonymus ben Mordechai Jaffe, elinizdeki kitapta bastığımız bu kapak sayfasında bir açıklama sunuyor. Bir Eski Ahit ayetine (Sayılar/Çölde Sayım 17:13) işaret ederek Lublin'den veba yüzünden kaçıp kısa bir süre buraya, Bistrowitz'e yerleştiğini açıklıyor.

11

BATIDAN DOĞUYA: POLONYA'DA YENİ BİR MERKEZ

Polonya doğumlu İsrailli yazar Shmuel Yosef Agnon, 1916 yılında yayımlanan "Polonyalı Yahudilerin Kitabı"* adlı eserine en ünlü kuruluş efsanesiyle başlar: "İsrail, acıların nasıl tekrarlandığını, cezalandırmaların nasıl çoğaldığını, zulümlerin nasıl arttığını, esaretin nasıl büyüdüğünü, kötülüğün egemenliğinin felaketleri nasıl peşi sıra dizdiğini ve kovulmaların nasıl üst üste yığıldığını gördü, öyle ki ona kin güdenlerin karşısında artık ayakta kalamayacaktı. İşte bu noktada yollara düştü ve etrafina bakınıp, adım atıp huzur bulacağı doğru yolun hangisi olduğunu öğrenmek için dünyanın yollarını aradı. Bunun üzerine gökyüzünden bir kâğıt düştü: Polonya'ya gidin Ülkenin adının kutsal bir kaynaktan geldiğine inananlar da vardı: İsrail'in dili. Çünkü oraya geldiğinde böyle konuşmuştu İsrail: po-lin, yani burada gecele! Demek istedikleri de şuydu: Tanrı, İsrail'den dağılanları bir kere daha bir araya getirinceye kadar burada geceleyeceğiz."

Hoşgörüyle karşılama

Bu popüler efsanenin kökeni, ortaçağın sonları ile Yeniçağ'ın başlarında Batı ve Orta Avrupa'dan gelen Yahudi mültecilerin cömertçe kabul edil-

* *Buch der polnischen Juden* (ç.n.)

mesidir. Alman şehirlerinden İspanya ve Portekiz'e kadar gitgide artan sayıda bölgeden ne kadar çok Yahudi nüfus kovulduysa Polonyalı krallar da o kadar çok Yahudiyi ülkelerine yerleştirmeye uğraştı. Hıristiyan Doğu sömürgelerinin azalmasından sonra Yahudiler, yerleşimi az bu ülkede şehirlerin ve ticaretin inşasına yardım edeceklerdi. Büyük Polonya Prensi V. Boleslaw, Kalisz Kanunu'nda (1264) Yahudilerin yerleşmesini kolaylaştırdıktan ve Kral III. Kazimierz (Büyük Kazimierz) 1334 ile 1364 yıllarına ait iki fermanda Küçük ve Büyük Polonya'daki Yahudilere kapsamlı ayrıcalıklar verdikten sonra göçmen akını artık durmadı. Aynı durum henüz 1385 yılında Hıristiyanlaşan Litvanya için de geçerliydi, burada kilise çevrelerinin direncinin az olması bekleniyordu. Polonya ile Litvanya'da Yahudilerin yaşam koşulları Batı Avrupa'da kalan cemaatlerinkine göre daha iyiydi. Mahkemelerde onlara adil kanunlar uygulandı, sinagoglar ile mezarlıklar korumaya alındı, Yahudilerin özerkliği geniş anlamda muhafaza edildi. Kan iftiralarının yayılması cezaya tabi kılındı. 1534 yılında Kral I. Sigismund, Sejm'in isteklerine karşı çıkarak, krallığında Yahudilerin kıyafetleri üzerinde özel işaretler taşımak zorunda olmadıklarını vurguladı. Böylece 16. yüzyılın en önemli Polonya Yahudisi bilgin Krakowlu Rabbi Mose Isserles şunları yazabildi: "Bu ülkede bize karşı Almanya'daki gibi şiddetli bir nefret yok. Dilerim ki Mesih gelinceye kadar durum böyle devam eder!" Papa'nın bir elçisi de 1565 yılında şöyle bildirdi: "Bu bölgelerde diğer yerlerden farklı olarak hor görülmeyen Yahudiler, kitlesel bir biçimde yaşıyor. Aşağılanmış bir durumda yaşamıyorlar ve küçük düşürücü mesleklerle de sınırlanmamışlar. Toprakları var, ticaretle uğraşıyor, tıp ve astronomi eğitimi alıyorlar... Üzerlerinde ayırıcı işaretler yok, hatta silah bile taşıyabiliyorlar. Kısacası tüm medeni haklara sahipler." (Heiko Haumann, *Geschichte der Ostjuden*, 4. bas. 1998, 26,27)

Ama Yahudilerin gördükleri bu hoşgörülü tutum, ta en başından beri Katolik kilisesinin şiddetli direnişiyle karşılaşmıştı. Daha 1267 Breslau Konsili'nde Yahudilerin mekânlarının Hıristiyan halkınkinden ayrılması, sivri şapka takmaları, Hıristiyanların banyolarını ve lokantalarını kullanmamaları ve resmi görevlere getirilmemeleri talep edildi. 15. yüzyılın ortasından itibaren Polonya burjuvazisinin yükselişi ve sıklıkla Yahudilere borçları bulunan soyluların Yahudi düşmanı tutumları nedeniyle ekonomik rekabet ortamı sertleşti. Tıpkı ortaçağda Almanya veya Fransa'da ol-

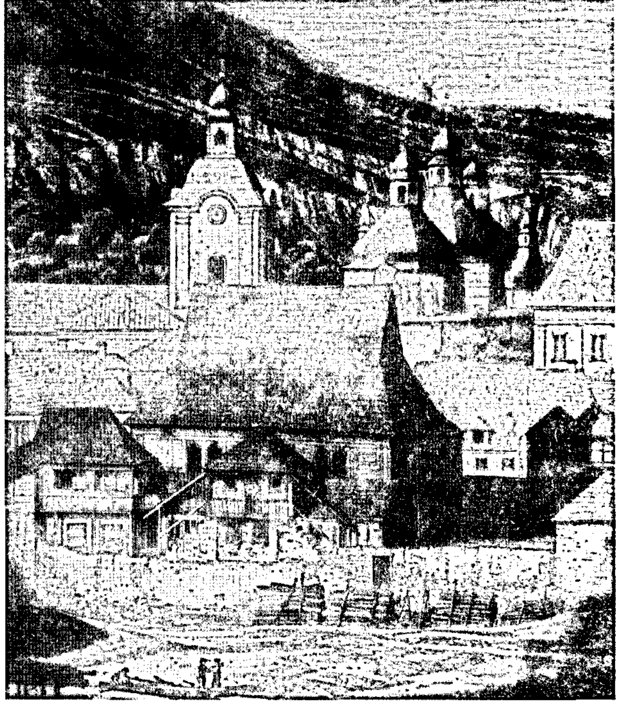
duğu gibi burada da Yahudiler ile en yüksek devlet iktidarı, yani kral arasındaki "dikey ittifak"ın kırılgan ve güvenilmez olduğu anlaşıldı. Özellikle de Polonya kralı, 15. yüzyılda loncalar karşısında epey bir iktidar kaybına uğrayacaktı. Biraz daha geç de olsa Yahudiler, Polonya'da da yavaş yavaş ticaret ve zanaattan uzaklaştırılmaya, büyük şehirlerden kovulmaya başladılar. 1483 yılında Varşova'dan sınır dışı edildiler, 1494 yılında Yahudi karşıtı taşkınlıklardan sonra Yahudiler, Krakow'u terk edip Kazimierz banliyösüne yerleşmek zorunda kaldılar. Ancak 1867 yılında birkaç istisna dışında tekrar Krakow'a yerleşmelerine izin verildi.

16. yüzyıl boyunca Polonya'da Yahudilerle ilgili standart bir yasamadan söz etmek gitgide zorlaşır. Hıristiyan ruhani meclislerinin yeni Yahudi karşıtı kararlarına (1542 Petrikau) ve kan iftirası ve kutsal ekmeği kirletme söylentilerine rağmen kraliyet, Yahudilerin konumunu ilkesel olarak garantileyebilmişti. Kutsal Roma İmparatorluğu'nun aksine Yahudiler genel olarak *servi camerae* [sarayın hizmetkârı] değildi, farklı şehir ve bölgelerde farklı hukuki düzenlemelere tabiydiler. Bu gelişme aynı zamanda kraliyetin yavaş yavaş iktidarı kaybettiğini de yansıtır. Daha 16. yüzyılın başlarında kralların iktidarı soyluların lehine sınırlanmıştı. Kral I. Sigismund, soylulara bölgelerindeki Yahudiler üzerinde tasarruf sahibi olma hakkı verdi. Şehirlerin iktidarı da artmaya devam etti. Danzig, Varşova ve Lublin gibi bazı şehirler Yahudileri kabul etmedi. 1572 yılında Jagiellon hanedanının yok oluşuyla, Sejm'de, yani mecliste kararları soyluların aldığı seçimli bir monarşi ortaya çıktı. İçerideyse Yahudi azınlığı için durum sağlamlaştı. Özellikle Litvanya ile Prusya'nın bazı bölgelerini Polonya devletler birliğine dâhil eden ve 1569 yılında ortaya çıkan Lublin Birliği, Yahudilerin kendi içlerindeki yaşamını olumlu etkileyecekti. Sayısız milleti, dini ve dil topluluğunu kapsayan bir devlet doğdu. Polonyalı-Litvanyalı imparatorluk, komşu Ukraynalılar ile Beyaz Rusların yanı sıra Almanlar ile İtalyanlardan oluşan büyük göçmen topluluklarını da kendine çekti. Katolik Polonyalıların dışında Protestanlar, Ortodokslar ve çok sayıda Müslüman Tatar da vardı. Bu çeşitliliğin içinde Yahudiler, 17. yüzyılın ortasında toplam nüfusun yaklaşık %3-5'ini ve şehir nüfusunun da yaklaşık %20'sini teşkil ediyordu; böylece nüfusun en fazla %1'ini oluşturdukları Avrupa'nın diğer bölgelerine nazaran sayıları burada çok daha fazlaydı. Farklı tahminlere göre sayıları 300.000'i bulan Polonya-Litvanya'daki Yahudiler, böylece

Avrupa'nın en büyük Yahudi cemaati olmuştu. Hıristiyan nüfusun büyük bölümü kırsalda çiftçi olarak yaşarken Yahudiler şehir nüfusunun önemli bir bölümünü oluştururdu. Çoğu küçük şehirlerde farklı ticaret ve zanaat alanlarında çalışıyordu. Polonyalı soylular, ülkenin doğusundaki mülklerin çoğunu Yahudilere kiralamışlardı. Böylece Yahudiler hem yönetici hem de sık sık meyhaneci oluyor, başka bir deyişle sadece alkol değil soyluların mülklerindeki tüm ürünleri çiftçilere satıyorlardı. Genellikle erkekler ile kadınlar işleri bölüşüyordu. Çoğu zaman erkek, mali konularla ilgilenip ülkede dolaşırken kadın, pazardaki işleri yürütür, rehin verme ve küçük para işlerini takip ederdi. Meyhanelerde kadın yemeği hazırlarken erkek konuklara hizmet ederdi.

Birçok açıdan Polonya'daki Yahudi cemaati, Hıristiyan cemaatiyle paralel yaşayan bir toplumdu. Polonya'daki Yahudiler, çevrelerinden sadece ekonomik faaliyetleriyle ayrılmazlardı. Alman dil bölgesinden gelirken yanlarında getirdikleri kendi dilleri Yidişi (Aşkenaz dili) konuşurlardı. Yidişin önemli bir bölümü orta yüksek Almancaya dayanır, İbrani ve Slav unsurlarla tamamlanır ve İbrani harfleriyle yazılır. Elbette Polonya'daki Hıristiyanlar ile Yahudilerin takvimleri, başka yerlerde de olduğu gibi, farklıydı. Yahudiler kendi bayramlarını kutlardı ve haftalık dinlenme günleri pazar değil cumartesiydi. Başlarında her yıl bütün vergi mükelleflerince yeniden seçilen cemaatin yaşlıları (*tovim*) ve işlevleri itibariyle belediye başkanına benzeyen cemaat lideri (*parnas*) bulunan özerk Yahudi cemaatleri, dine uygun yemeklere dair yasalardan (*kaşrut*) tutun da Yahudi mahallesindeki yolların iyileştirilmesine kadar kendi dini ve dünyevi meselelerine karar verirdi. Cemaatler ortaçağdan bu yana yerleşmiş birçok haktan yararlanırdı; bu haklar arasında yabancı Yahudilerin cemaate girmelerine izin verilip verilmemesi yetkisi de vardı. Yahudi özerkliğinin aslını ise, kendi yargıları oluşturuyordu. Bu yargının başında etkisi dini alanın dışına uzanan saygın bir rabbi bulunurdu. Yahudi şeriatı, gündelik yaşamın büyük bölümünü düzenlerdi, bu nedenle dini ve dünyevi düzeyde bir ayrım yapmak zordur.

Özerklik sadece yerel düzeyde ifade bulmazdı. Polonya-Litvanya'nın özerk Yahudi cemaatlerinin 1581 yılında ilk kez bir araya geldiği özerk bir birlik olan Vaad Arba Ha'aratzot ("dört memleket" Büyük Polonya, Küçük Polonya, Volinya ve Podolya), 18. yüzyıla kadar yerelleri aşan iç anlaşmazlıkların düzenlenmesini ve resmi daireler ile diğer dış makamlara karşı bir-

19. yüzyıla ait bu resim, Dinyester Nehri üzerinde yer alan Mogilyov, Podolya'da 18. yüzyılda inşa edilen ahşap sinagogu, Roma-Katolik ve Ortodoks Kilisesinin önünde gösteriyor.

likte hareket etmeyi garantilemişti. Hem dünyevi cemaat liderleri hem de dini yetkililer, çoğu zaman yılda iki kere olmak üzere Lublin ve Yaroslav'da bir araya geliyordu. Ülke çapında benzeri bir temsil başka hiçbir Avrupa diaspora cemaatinde yoktu.

Bariz farklılıkların yanında Polonya'da Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında birleştirici unsurlar da vardı. Gündelik kültür, benzer kaynaklardan beslenirdi. Halkın cinlere ve hayaletlere inanması, sadece farklı kılıklara bürünmüştü. Tıpkı Yahudiler gibi Hıristiyanlar da mucizevi şifacılara başvurur, tılsım taşır, belli vecizelerin ve dua biçimlerinin etkin gücüne inanırdı. Polonyalı Yahudilerin kıyafetleri çevrelerinden esinlenmiş, sinagog mimarisi önemli kutsal ve dünyevi binaların inşa biçimine uyum sağlamıştı. Özellikle de 18. yüzyıldan itibaren etkileyici duvar resimleri bulunan ahşap sinagoglar yaygınlaşmaya başlamıştı. Yahudilerin "tipik Yahudi" yemekleri, ayinsel yemek kanunları ve birkaç özel gelenek dışında Polonya mutfağına çok yakındı. Yahudi halk şarkılarının melodileri, Doğu Avrupa çevresinin müzik geleneklerinin bir parçasıydı.

Polonyalı Yahudiler, birçok açıdan Polonya'nın bir parçasıydı. Kendilerini hem topraklarına hem de krallarına bağlı hissediyor, çevrelerindekilere benzer siyasi yapılar inşa ediyor, bunları ekonomik açıdan tamamlıyorlardı ve gündelik ticaretlerinde Hıristiyan çevrelerine, uzak ülkelerdeki Yahudilere olduğundan daha bağlıydılar. Bu bağlılık hiçbir biçimde idealize edilmemeli. Polonya'daki Yahudiler ile Hıristiyanlar birbirlerini her zaman sevmezdi, dini farklılıklar sürekli gerilimlere yol açıyordu. Yahudi kiracılar; kendilerini sık sık soylular ile çiftçiler, Polonyalılar ile Ukraynalılar arasında iki cephe arasında bulurlardı. Bu durum özellikle zulüm dönemlerinde açık bir hal alırdı.

Yıkılış ve Yeniden İnşa

1648 yılında Ukraynalı Kazak lideri Bogdan Hmelnitski, Polonyalı soyluların egemenliğine karşı ayaklanma başlattığı zaman, Doğu Avrupa Yahudileri için önemli sonuçlar ortaya çıkacaktı. Ayaklanmanın birkaç unsuru vardı: Ulusal düzeyde Polonya İmparatorluğu'na karşı ayaklanma, toplumsal düzeyde çiftçilerin arazi sahiplerine karşı mücadelesi ve dini düzeyde de Yunan-Ortodoks Kilisesi'nin Roma Katolik Kilisesi'nin egemenliğine karşı direnişi söz konusuydu. Yahudiler, dini ve etnik açıdan dışlanmışlıkları nedeniyle değil, ekonominin günah keçileri olarak da bu kavganın hedef tahtası haline geldiler. Ukraynalı çiftçiler, çoğu kez asıl toprak sahiplerinin kim olduğunu bilmez, sadece bütün nefretlerini yöneltikleri Yahudi aracılarla ilişki kurarlardı. Huzursuzluklar sırasında yüzlerce Yahudi cemaati yerle bir edildi, on binlercesi öldürüldü veya köle olarak satıldı. 20. yüzyıla kadar yaşanan en kanlı Yahudi katliamıydı bu. Çağdaş anlatımlar, vahşi olayları ayrıntılarıyla tasvir edip (iki Kudüs Tapınağı yıkımına dayanarak) bunu "Üçüncü Yıkım" olarak adlandırır.

Bu dönemde Yahudiler, Polonya'dan tekrar Alman bölgelerine, Amsterdam'a veya Osmanlı İmparatorluğu'na kaçarak batıya göç etmeye başladılar. Bir kısmı Polonya'nın batı bölgelerine yerleşirken bir kısmı da doğdukları şehirlere döndü. Polonya'daki Yahudi cemaatinin bu dehşetten çıkıp yaralarını bu denli kısa bir sürede sarması şaşırtıcıdır. 17. yüzyılın sonunda tekrar sayısız Yahudi ulema merkezi kuruldu ve Yahudi nüfusu hızla arttı. 18. yüzyılın sonuna kadar yaklaşık 750.000 kişiye ulaşarak ülkenin kentsel nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturdu.

Polonyalı Yahudilerin bilginlik merkezleri de 1648 katliamında sadece geçici olarak yıkıldı. Yeniçağa kadar Polonya, Polonya-Yahudi bilimini de yaymaları için rabbiler ile öğretmenlerin sürekli batıya çağrıldığı geleneksel Yahudi eğitiminin merkezi olarak kalacaktı. Her Yahudi erkek çocuğu, üç veya dört yaşından itibaren bir tür ilkokulda, çoğu kez öğretmenin odasında bulunan *Heder*'de (oda) en azından Tevrat'a ve Talmud'a dair temel bir eğitim alır, dualarla yasalar dünyasını tanır ve İbranice okuyup yazmayı öğrenirdi. Eğitimin kalitesi ve sınıfın büyüklüğü, ebeveynlerin öğretmene ödeyebileceklerine bağlıydı. Kızlar da temel bir eğitim alabiliyordu ama bu eğitimleri çoğu kez Yidiş dilinde olur, bir aile üyesi veya özel ders öğretmeni tarafından verilirdi. Asıl bilim merkezi Talmud eğitiminin yanı sıra, ortaçağ İspanya'sında ortaya çıkmış, odak noktasını Sohar'ın oluşturduğu mistik edebiyat metinlerinin de yoğun biçimde öğretildiği *Yeşiva*'ydı (Yeşivot). Sadece az sayıda öğrenci bir Yeşiva'ya gitme fırsatına sahipti, zira çoğu henüz genç yaştayken çalışmaya başlardı. Yeşiva öğrencilerinin en büyük hedefi (başlayanlara *ne'arim*, ileri olanlara *bahurim* denilirdi) Yahudi hukukunun ayrıntılarını öğrenmekti. Normalde 18 yaşında eğitimlerini tamamlar, *haver* unvanını alıp bir aile kurarlardı. Öğretmen veya Tevrat yazmanı, vaiz, hatta rabbi olabilirlerdi. Rabbi olmak için birkaç yıl daha Yeşiva'ya (veya Bet Midraş öğrenme evinin komün tesisine veya daha seçkin "hücre"ye, yani *klois*'e) giderler ve rabbinik bir atamaya denk gelen *morenu* unvanını alırlardı.

Matbaanın icadıyla Talmud eğitimi yayıldı; aynı zamanda daha da demokratikleşti. Polonya, 16. yüzyıldan itibaren İbranice baskı yapan en önemli matbaaların vatanı haline geldi; bunlar da asıl olarak Talmud basardı. Yavaş yavaş standart bir biçime kavuşan bir Talmud sayfası, artık Mişna ile Gemara yanında son asırların en önemli yorumlarını da içeriyordu. Öğrenciler, eskiden öğretmenlerin yorumuna bağlıyken ve çok nadir durumlarda kitaplara kendileri sahip olabilirken matbaa, kaynaklara doğrudan erişmelerini ve böylece küçük bir seçkinler grubu dışındakilerin de aracısız çalışma yapmalarını sağlamıştı. Daha az seçkinci içeriğe sahip ve halk vaizlerinin popüler konuşmaları gibi daha az ünlü yazarların kitapları da halka ulaştı. Geleneksel otoritelerin tekeli böylece gitgide daha fazla sorgulanır oldu.

Artık Yidiş dilinde özel "kadın edebiyatı" da basılıyordu. Önemli Eski Ahit metinleri ve efsanelerle ilgili en ünlü kısa kitaplar, 17. yüzyılın başın-

da ilk kez basılan (Şir Haşirim 3:11'deki Tanah ayetinden –"Gelin dışarı ve görün, Zion'un kızları..."– türetilmiş olan) *Tseno Ureno* ile sayısız rabbi hikâyesi içeren *Majsse Kitabı*'ydı (Hikâyeler Kitabı). Bunların yanında kadınlar için önemli görülen, ama özellikle de evde, (muayyen dönemden sonra temizlenmek için her ay yapılan ritüel yıkanma) *mikve*'de ve mezarlık ziyaretlerinde kullanılan dua derlemeleri olan *Tşineler* edebiyatı vardı. *Tşineler*, kadınlara, erkekler dünyasına paralel olarak dini etkinliklere girme fırsatı verirdi. Erkekler günde üç kere sinagoga gitmek zorundayken kadınlar, ev işleri ve ticari görevleri nedeniyle toplu duaya katılmak zorunda değildi, ama ayrı bir odada gerçekleşmesi koşuluyla elbette bunu yapmaları da yasak değildi. Evdeyse kadınların dini görevleri, *hala* (bir hamur parçasının pişirilmek üzere ayrılması) ve *hadlaka* (Şabat ve bayram mumlarının yakılması) yapmaktı.

Hasidilik

17. yüzyılın ortalarından itibaren Kabala, Doğu Avrupa'da bereket sunan muskaların üretiminden tutun yeni dualara, buradan da fiziksel uygulamalara kadar hem teorik incelemelerde hem de uygulamada gitgide yaygınlaştı. Kabalist âdetler artık doğum, evlilik veya ölüm gibi yaşamın önemli aşamalarında gündelik pratiğe egemen oldu. Hastalıklarda bir şifacının, yani bir *Baal Şem*'in tavsiyeleri önem kazandı.

Bu mucizevi şifacılardan biri *Baal Şem Tov* (Kutlu Adın Efendisi) adıyla tanınan İsrael ben Eliezer'di, yaşamı hakkında, kendi çağından kalan kaynaklar, Ukrayna'daki Miedzybuz kasabasında yaşayıp Podolya'nın fakir halkını yeni öğretilerine hayran bırakması dışında bize çok şey anlatmaz. Hasidilik (*Hasidim* "dindarlar" anlamına gelir) ile Talmud eğitimine odaklanan Yahudi geleneğine büyük bir meydan okuma olan bir kitle hareketini hayata geçirmişti. Hasidi öğretisine göre insan sadece zorlu bir eğitimle değil, doğayla yakın bir ilişki, şarkı söyleme ve dans etme gibi bedensel etkinlikler ve dua ederken öne arkaya sallanma gibi farklı yollarla da Tanrı'ya yaklaşabilirdi. Neşeye ve sevince tamamen farklı bir anlam yüklenmişti. Trans durumuna kadar ulaşabilen duayı içselleştirme, duanın okunmasından çok daha önemliydi.

Baal Şem Tov'un 1760 yılında ölmesinden sonra, hareketin kurucusunun aksine tanınmış bir âlim olan ve Talmud eğitimine Hasidlerin haya-

Macar ressam Isidor Kaufmann, özellikle Hasidi Yahudilerin portrelerini yapıyordu. 1897/1898'de yaptığı bu resim, duvarlarında renkli süslemeler bulunan Slovakya'daki Jablonov'da bulunan ahşap sinagogdaki bir Hasidi gösteriyor.

tında daha önemli bir yer ayıran dava arkadaşı Mezirицili Dov Baer [Büyük Vaiz], bu küçük taraftar grubundan saygı duyulan bir hareket oluşturdu. 18. yüzyıl sona ermeden Hasidi hareketi, her birinin kendi ruhsal liderleri *rebbe* veya *tzaddik*'i [Hasidi önderleri] izlediği sayısız küçük gruba bölündü. Öğretileri büyük ölçüde sözlü efsaneler şeklinde aktarıldı; ama bazı öğrenciler ustalarının önemli metinlerini yayımladı. Cemaatin seçtiği rabbinin aksine *tzaddik* soydan geliyordu. Kurallara göre babayı en büyük oğlu, oğlu yoksa damadı izlerdi. Rebbe'ye neredeyse doğaüstü güçler atfedilmişti. Rebbe'yle sadece bedensel temas değil, onun tattığı yemeklere ve içeceklere dokunmak bile, ilahilerini söylemesi veya hikâyelerini anlatması kadar kutsaldı. Hasidi evlerine yapılan haclar bu yüzden çok popülerdi. Belli bir anlamda rebbe Katolik azizlere eşdeğerdi.

Geleneksel Yahudi çevrelerinde Hasidi hareketi başlarda güçlü bir direnişle karşılaşmıştı. Görünüşe bakılacak olursa, taraftarları dua sırasında garip görünen esrik hareketler yapıyor, Kabalacı unsurlarla zenginleştirilmiş

Sefardi ritüelini geleneksel Aşkenazi ritüeline tercih ediyor ve *Zohar*'ı da Talmud'u çalıştıkları coşkuyla çalışıyorlardı. Ayrıca çoğu Yahudi kasabının bıçaklarını *koşer* olmadığı gerekçesiyle reddedip kendi bıçaklarını kullanırlardı; sonunda da rabbilerin otoritesinden uzaklaşıp kendi *rebbe*lerine yöneldiler. Hasidiler ile karşıtları (İbranice *Mitnaggedim*) arasındaki tartışmanın temel bir nedeni de otorite sorunuydu. Yeni törelerin kullanılmaya başlamasıyla artık birlikte dua edilemiyordu; yeni kasap bıçakları üretilmesiyle birlikte yemek yenilemiyordu ve yeni karizmatik rebbelerin ortaya çıkışıyla da rabbinin sözlerinin anlamı kalmıyordu. Bu yüzden de "eski" otoritelerin yeni harekete karşı ellerindeki bütün silahları çekmeleri pek şaşırtıcı değil. Ayrıca Talmud çalışmasının ihmal edilmesi ve Hasidilerin neşeli duygularını çoğu zaman yaşama ihtiyacı konusunda zıtlaştılar. Böylece Hasidiler düşmanları tarafından aşırı alkol ve tütün kullanmakla suçlandı.

Çağının en büyük rabbinik otoritesi rabbi Eliya ben Şlomo Zalman, yani "Vilna Gaon" bunların başını çekiyor, en ön safta yer alıyordu. Zalman, Vilna'daki Yahudi cemaatinin desteklediği özel bir öğretmendi ve bütün hayatını büyük bir yalıtılmıştık içinde Talmud çalışmaya adamıştı. 1772 yılında Hasidi rebbeleri aforoz etti ve bunun üzerine kendisi de onlar tarafından aforoz edildi. Yahudi cemaatlerinin liderlik için verdikleri şiddetli mücadele onları sık sık parçalamıştı. Sonunda bu mücadele coğrafi bir bölünmeye yol açtı: Hasidiler doğunun (Podolya, Volinya) ve güneyin (Galiçya, Macaristan) daha yoksul ve âlimlerin daha az etkili olduğu bölgelerinde egemen kalırken Mitnaggedim de âlimlerin yaygın olduğu yerlerde, Vilna'da ve Litvanya ile Beyaz Rusya'nın kalan kuzey bölgelerinde egemendi. Ortadaysa iki hareket arasında şiddetli bir rekabet yaşanıyordu.

Sahte peygamber Sabetay Sevi etrafındaki hareket, Polonya'da kendine özgü sansasyonel bir tepki yaratacaktı. Sevi'nin din değiştirmesinden ve ölümünden sonra bile Avrupa'nın birçok yerinde kimi "inançlılar" onun Mesih olduğu düşüncesinden vazgeçirilemedi. Kimi Polonyalı taraftarları, Habsburg İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sabetay hareketinin merkezleriyle iletişimi sürdürdü. Bunlardan biri de herhalde 1750'li yıllardan beri Sabetaycı öğretileri yayan ve rabbinik Yahudiliği, Talmud'un Yahudi öğretisini bozmakla suçlayan Jakob Frank'ın ailesiydi. Zohar ile başka Kabalacı yazılara dayanarak öğretisine Üçleme (Teslis) öğretisi gibi Hıristiyan unsurlar eklemişti. Tarikatının uygulamaları arasında

Yahudi şeriatının bilinçli olarak ihlal edilmesi vardı, mesela cinsel zevkusefalar. Polonya'daki Yahudi otoriteleri, bunun üzerine Hamburglu özel âlim Rabbi Jacob Emden'e danıştılar. Emden, (herhalde haklı olarak) Sabetaycı uygulamalarda bulunduğunu iddia ettiği Hamburglu cemaat rabbisi Jonathan Eybeschuetz'le kamuoyu önündeki kavgası nedeniyle Sabetay karşıtlarının ön saflarındaydı. Emden, Kamenetzk-Podolsk Piskoposu'ndan yardım alınmasını önerdi. Bu piskopos ise Frank'ın tarafını tuttu ve onun zorlamasıyla 1757 yılında bölge rabbileriyle Frankistler* arasında kamuya açık bir inanç münazarası topladı; bu münazaranın sonucu ortaçağda olduğu gibi önceden belliydi. Piskopos, Frank'ı ve taraftarlarını galip ilan etti, Yahudi cemaatlerine para cezası verdi ve Podolya'da eline geçirebildiği tüm Talmud kopyalarını herkesin gözü önünde yaktırdı.

Bu zaferle güçlenen Frank, kendini Sabetay Sevi'nin yanı sıra Kral Davud'un da halefi olarak ilan ettirdi ve ardından Katolik kilisesinin kucağına oturdu. Frank ile 500 taraftarının resmi olarak Hıristiyanlaşması sayısız Polonyalı soylunun katılımıyla 17 Eylül 1759 tarihinde Lemberg'te gerçekleşti. Ertesi gün Frank, kendini Varşova'da bir kez daha vaftiz ettirdi, vaftiz babası da Kral III. August'tan başkası değildi. Ama Frank'la taraftarları garip uygulamalarını devam ettirdikleri için kilise, onlara şüpheyle bakmayı sürdürdü ve sonunda da Frank vaftizinden bir yıl sonra tutuklandı. Hayatının son on üç yılını Czestochowa'daki bir kalede, hapiste geçirdi. Sayıları 20.000'in üzerinde olduğu söylenen Katolik Frankistlerin çoğu gizlice belli Yahudi uygulamalarını sürdürüp oğullarını sünnet ettirerek Şabat'ı kutladı. Yahudi cemaatlerinin içinde de 18. yüzyılın başına kadar birkaç aile gizliden gizliye Sabetaycı veya Frankist geleneklere bağlı kaldı. 1817 yılında Rus Çarı Frankistleri resmen İsrailli Katolikler olarak ilan ettiğinde bunların çoğu çoktan çevreleri tarafından asimile edilmişti. Ama birçoğu, nesiller boyunca kökenlerinin bilincini koruyup aile bağları ve ticari ilişkilerle birbirine bağlı kaldı. Kuşkusuz, gerek Sabetaycılar gerekse Frankistler yekpare bir Yahudi cemaatinin dağıldığına dair emarelerin ortaya çıkmasına katkıda bulundu ve dolaylı da olsa hem farklı Yahudi cemaatleri oluşmasının hem de modern çağdaki farklı dini akımların temelini attılar.

* Jacob Frank'ın taraftarları; Zoharcılar (ed.n.)

Aşağı Ren'den gelen van Geldern ailesi –şair Heinrich Heine'nin ataları– 18. yüzyılda hâlâ elyapımı olarak üretilen bir Haggada yaptıran Yahudi üst sınıfındandı. Bu ev sahnesi Yahudi geleneğini sürdürmenin toplumda yükselmeyle nasıl uyumlu olabileceğini gösteriyor. Arka planda evin etkileyici çerçevesini vurgulayan park benzeri bir manzara görülüyor.

12

DEZZAU'DAN BERLİN'E: TAŞRA YAHUDİLERİ, SARAYLI YAHUDİLER VE AYDINLANMACILAR

Alışılagelmiş Yahudi tarih yazımının, yeniçağın başlangıcını tasvir etmek için on dört yaşındaki Moses ben Mendel'in 1743 yılında vatanı Dessau'dan Berlin'e yürüyüşünden daha çok sevdiği bir motif yoktur. Bir Tora yazmanlarının oğlu olarak Talmud çalışmasına devam etmek üzere öğretmeni rabbi David Fränkel'i izlemişti. Bütün din kardeşleri gibi o da eyalet sınırlarında aşağılayıcı *Leibzoll** vergisini verip diğer ayrımcı kanunlara boyun eğmek zorunda kalmıştı. Zengin fabrikatör Isaak Bernhard onu öğretmen olarak işe aldığı için de Berlin'de kalabilmişti. Birkaç yıl içinde Moses ben Mendel, Aydınlanma çağının en önemli filozoflarından biri olmuş ve Moses Mendelssohn adıyla Lessing'in yakın arkadaşlığına ve Kant'ın yüce takdirine erişmişti.

İlk modern Yahudi tarihçisi Isaak Markus Jost'un anlatımında, Mendelssohn'un ortaya çıkışı "bütün Yahudiliği örten yoğun karanlıktan güzel bir günün şafağının doğması" anlamına gelir. Mendelssohn, Jost için yeni bir Musa, Heinrich Heine için Yahudiliği yenileyen modern bir Luther'di.

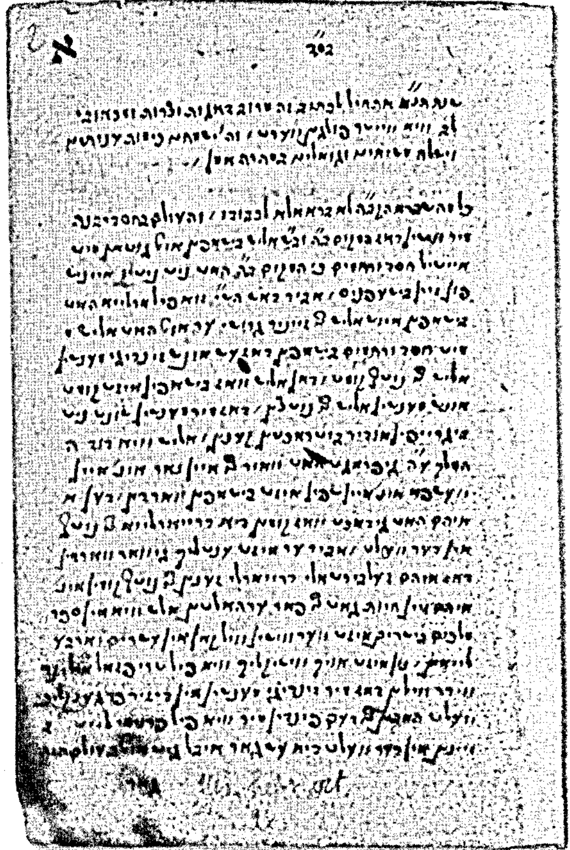
* Yahudilerin Alman İmparatorluğu'nda bir bölgeden diğerine geçerken güvenliklerinin sağlanması için ödedikleri vergi; aynı adlandırma hayvanlar için ödenen gümrük vergisi için kullanıldığından aşağılayıcı bir tınısı vardır (ed.n.)

Dilenci Yahudiler ile Saraylı Yahudiler arasında

Jost ve diğer tarihçilerin arzuladıkları gibi ışık karanlığı öyle birdenbire yarmadı. 18. yüzyıl Alman Yahudiliğindeki değişimler daha erken ve daha yavaş başlamıştı. Mendelssohn Berlin'e vardığında, Dessau'da arkasında bıraktığından farklı bir Yahudi cemaati bulmuştu. 18. yüzyılın Alman bölgelerindeki Yahudi cemaatinde dini ihtilaflardan ziyade toplumsal ihtilaflar vardı. Bir yanda eskiden imkânsız gibi görünen toplumsal bir çıkışı yaşamış ve sık sık imparatorların yakın danışmanı olan az sayıda saraylı Yahudi bulunurken, diğer yanda şehirden şehre giden ve din kardeşlerinin yardımseverliğine muhtaç dilenci Yahudiler vardı. Bu iki grubun arasında ise şehirlerden kovulduktan sonra ve ticari rekabet nedeniyle küçük çaplı rehin işleri ve hayvan ticaretiyle sınırlı kalan meslekler icra eden Yahudi cemaatinin büyük bir bölümü vardı.

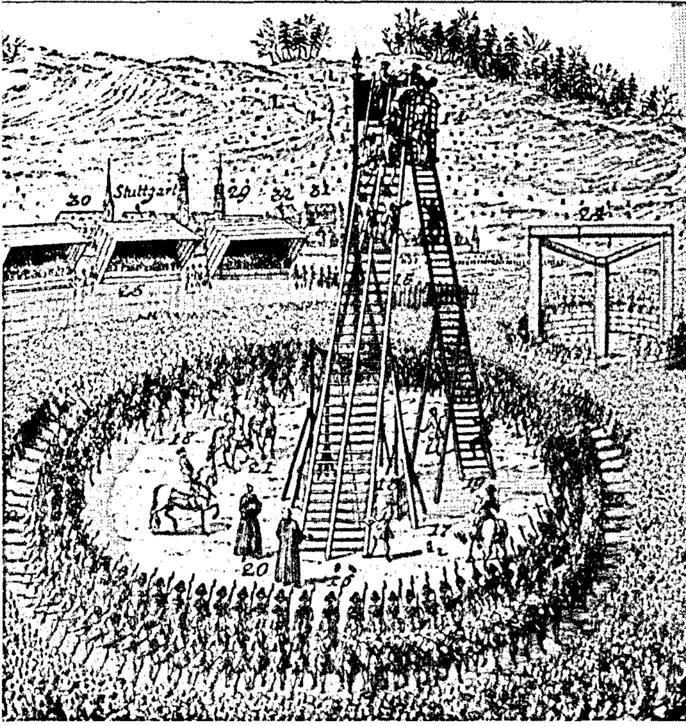
Sadece erkeklerin bir meslek icra etmediğini, kendine verdiği adla Glikl bas Juda Leib veya daha sonra yayıncıların verdiği adla Hamelnli Glueckel'in anıları kanıtlıyor. Glikl Hamburglu iki tüccarın kızıydı. 1660 yılında, on dört yaşındayken Hamelnli Chajim ben Jozef'le evlendirilmişti. Çiftin on dört çocuğu olmasına rağmen Glikl, kocasının dükkânında da çalıştı. Kocası 1689 yılında öldüğünde onun işlerini başlangıçta tek başına, sonra da ikinci kocası Lothringen'deki Metzli Hirsch Levy'le sürdürdü, ama Levy, aileyi mali çöküntüye sürükledi. Bu Yahudi kadının elimizde olan ilk ayrıntılı hatıralarından sadece ticaret hayatı hakkında değil, efsaneler ve aile tarihleri hakkında da çok şey öğreniyoruz. Ayrıca yeniçağın başlangıcında kimi Yahudi kadınların hem Yahudilik üzerine hem de dünyevi eğitim alabildikleri, özel kadın edebiyatı (çoğunlukla kutsal metinlerden, tarihi efsanelerden ve dualardan oluşan kısa kitaplar) okudukları ve dini hayata katılabildikleri de anlaşılıyor.

Mutlakiyetçi devletin ekonomik alandaki siyaseti 17. ve 18. yüzyılda Yahudilerin kaderini önemli ölçüde etkileyecekti. Merkantilizm, devletin ana çıkarına uygun olarak aktif ticaret dengesini belirliyordu. Bu denge de devlet gelirlerini yükselterek ve ülkeye ekonomik yarar getirdikleri sürece yabancıların göçünü kolaylaştırarak elde edilmeye çalışılıyordu. Bu dönemde ekonomik çıkarlarla karşılaştırıldığında dini sebepler gitgide arka plana itildi. Yahudilerin devlete yarar getirebilecek vatandaşlar olabilecekleri gitgide daha fazla idrak edildi ve Orta Avrupa Yahudileri arasında yeni ekonomik seçkinlerin ortaya çıkmasına yol açtı.

Hamelnli Glikl'in oğlu Moses Hameln tarafından Yidiş dilinde yazılan anıların kapak sayfası.

Otuz Yıl Savaşları'nın ardından imparatorluğun otoritesi sayısız küçük prenslik sarayı lehine azaldığında, bu prensler, bölgelerinin ekonomik olarak kalkınması ve merkezileştirilmesiyle ilgilenmeleri için deneyimli sermayedarlar, ordu tedarikçileri ve devlet tekeli altındaki iktisadi teşebbüslere kiracı aramak zorunda kaldı. Ayrıca bunlar sınıflar arasındaki mücadelede tarafsız bir etken, kendi iktidarlarına ulaşma fırsatı bulunmayan bir grup olacaklardı. Yahudiler, bu durumda hükümdarların ideal ortaklarıydı. "Saraylı Yahudiler" en zor dönemlerde bile kesim hayvanlarından mücevherlere kadar her türlü ürünü tedarik etmeye hazırdı. Daha Otuz Yıl Savaşları sırasında bile kendilerini önemli ordu tedarikçileri olarak kanıtlamışlardı. Nihai olarak paye elde etmek için gereken servet de önemliydi. Saray tüccarı Behrend Lehmann'ın kredileri olmasaydı Polonya

Halka açık bir gösteri olarak Jud Süss'ün 4 Şubat 1738 tarihindeki idamı: Stuttgart Richtplatz'ta, on iki metre yüksekliğinde bir darağacındaki idanunı binlerce kişi izlemişti. Kalıntıları altı yıl boyunca ibret olsun diye bir kafeste sergilendi.

kralı Güçlü August* ve Leffman Behrens'in desteği olmasaydı Hannover'li Ernst August, elektör olamazdı. Bir prens, sayısız saraylı Yahudi çalıştırabilirdi. 35 Frankfurtlu Yahudi aileden saraylı Yahudi, Güçlü August'a çalıştı. Ayrıca, bir saraylı tüccarın çeşitli saraylarda çalışmasına da sık sık rastlanırdı. Frankfurtlu banker Moses Lob Isaak Kann, Mainz, Würzburg, Bamberg ve Viyana'da çalışmıştı.

Bu şekilde kariyer yapanlar elbette çok az sayıda zengin Yahudiydi ama onlardan 17. ve 18. yüzyılda birçok prenslikte bulunuyordu. Kovulmalardan sonra bir Yahudi cemaatinin çekirdeğini oluşturanlar yine bunlardı; aile üyeleri, hizmetliler ve Yahudi yaşam şekli için rabbi, öğretmen ve kasap gibi gerekli mesleklerle tamamlanırlardı. Genellikle cemaatlerinde temsilci de olurlardı. Talmud okulları ve İbrani matbaaları gibi Yahudi kurumlarını kurup finanse ederlerdi. Bir tarafta getto dışında ikamet, *Leibzoll* ödemek zorunda olmamak ve fuarlarda Hıristiyan tüccarlarla eşit olmak gibi özel ayrıcalıklardan yararlanırlardı. Bazen silah taşımalarına bile izin verilirdi.

* II August (ed.n.)

Prense doğrudan erişebilmelerine rağmen yine de onun insafına kalmışlardı. Saraylı Yahudilerin hizmetinin kıymetini bilen prensler bile arada bir kaba şakalar yapardı: Mesela Güçlü August bir yemek davetinde bizzat, saraylı Yahudisi Behrend Lehmann'ın sakalını davetliler önünde kesmişti.

Ancak ne yazık ki en büyük mesele her zaman, teveccühünde olunan prensin ölümüydü. O anda durum tam aksine dönebilir, gözde kişi ertesi gün şamar oğlanına dönebilirdi. Bu duruma en ünlü örnek Joseph Süss Oppenheimer'in (1698-1738) kaderiydi. 1732 yılında Württemberg Dükü Karl Alexander onu saray tüccarlığına atamış ve Oppenheimer kısa süre içinde ülkesinin en önemli bakanı olmuştu. Ancak Karl Alexander'in ölümünden sonra halkın Dük'e karşı öfkesi saraylı Yahudi üzerine boşaldı ve Oppenheimer zimmet ve başka suçlar nedeniyle tutuklanıp ölüme mahkûm edildi. Ne sansasyonel sonu ne de hızlı yükselişi, saraydaki Yahudilerin oynadıkları roller bakımından tipik bir örnekti; bu yüzden hem yükselişi hem de sonu Yahudilerin en yüksek konumlardaki durumlarının bile ne kadar belirsiz olduğunu gösterir.

Saraylı Yahudiler, çoğu kez birkaç nesil boyunca prenslikleri adına çalışıyor ve bu sırada sık sık din kardeşlerinin sözcülüğünü üstleniyorlardı. Yaşam biçimleri ve getto dışında ikamet etmeleri nedeniyle Yahudi cemaatiyle artık pek bir ilişkileri olmayacak denli uzaklaşmalar çok az vakada söz konusuydu. Çoğu zaman cemaatlerle yakın ilişkileri vardı ve bu cemaatlerin güçlenmesine katkıda bulunurlardı. Yine de sahip oldukları geniş ayrıcalıklar onları basit cemaat üyelerinden ayırırdı. Sıklıkla rabbinik yargıya değil, prensin saray yargısına tabiydiler; her zaman eyalet sahibine erişebiliyorlardı (anında iletişim) ve sayısız sınır geçişlerinde din kardeşleri dışında sadece hayvanlar için ödenmesi gereken ayrımcı *Leibzoll*'u ödemek zorunda değillerdi. Vârislerinin birçoğu Hıristiyanlığa geçmişti.

1670 yılında Viyana'dan kovulmalarında olduğu gibi, çoğu zaman, tüm çabalarına rağmen tehlikeleri önlemeyi başaramadılar. Saraylı Yahudilerin Avrupa ekonomisindeki rolü genelde abartılmıştır. Merkantalist sistemin temel bir taşıydılar ama bu sistem Yahudiler olmasaydı da yıkılmazdı. Fugger gibi zengin Hıristiyan tüccar aileleri, onlardan çok daha büyük sermayelere sahipti. Yeniçağın eşiğinde saraylı Yahudiler, Yahudi cemaatinin değişiminde önemli de olsa tek unsur değillerdi. Königsberg, Magdeburg veya Breslau gibi birçok şehirde saraylı Yahudilerin ve ailelerinin gelme-

siyle Yahudi cemaatleri yeniden kurulmuş, birçok başka cemaat de onlar sayesinde büyük ölçüde genişlemişti. Ama o dönemde Yahudileri ülkeye almak için başka sebepler de vardı; mesela Sulzbach'lı palatin hükümdarı Christian August, Kabala'nın Hıristiyan yorumuyla ilgilendiği için İbranice bir matbaa kurdu ve bu hareketiyle bir Yahudi cemaatinin temelini attı.

Yahudilerin uçbeyliğin bir köyüne yerleştirilmesi başka cemaatlerin de kurulmasına yol açtı. Mesela, Sulzbach bölgesine ait pazar yeri Floss'ta başka bölgelerden de bildiğimiz tipik bir Yahudi köyü yapısına sahip özel bir Yahudi cemaati doğdu. Yahudiler ile Hıristiyanlar bir arada değil daha çok yan yana yaşıyordu. Getto duvarı olmasa da gözle görünür bir sınır çizgisi vardı. Örneğin bir nehir veya bir cadde, Hıristiyan mahallesini Yahudi mahallesinden ayırabilirdi. Floss'ta "Yahudi Dağı" bu görevi üstlenmişti; Hıristiyanlar köyün içinde yaşarken Yahudi nüfusun eteklerine yerleştiği dağa 1736 yılında ilk kez resmen bu ad verilmişti. Birbirinden ayrı iki idari yapı vardı. Floss'taki Yahudi Dağı'nda yer alan Yahudi yerleşimi, sadece Sulzbach'taki Pfalz-Sulzbach eyalet dairesinin yasamasına tabiydi. 19. yüzyıla kadar, kendi belediye daireleri, muhtarları ve delegeleri, kendi nöbetçileri ve kendi itfaiyeleriyle siyasi olarak özerk bir belediye oluşturmuşlardı.

En çok temas, ekonomik hayatta kuruluyordu. Neredeyse tüm Floss'lu Yahudiler satıcıydı, müşterileri de Hıristiyan. Yahudi tüccarlar arasındaki rekabetin baskısı da büyük olduğu için Sulzbach yönetimi, 1719 yılında bölgeyi, her birinde sadece bir tüccarın etkin olabileceği farklı ticaret alanlarına ayırmıştı. Bu alanlar, Yahudi tüccarlar arasında miras bırakılabilir, satılabilir, kiralanabilir, takas edilebilir veya bölünebilirdi. Hıristiyan komşuların diğer kültür alanlarına saygı gösterdikleri, bazen de kutlamalara katıldıkları aktarılmış olsa da bu kutlamalara sık sık büyülü işlevler de atfedilirdi. Örneğin Hıristiyan çiftçiler, Yahudi kült nesnelerine hayvanlarının doğurganlıklarına katkı sağladıkları için özel bir anlam da atfederdi. Bir şeyler görülürdü, ama bunların az bir kısmı anlaşılırdı, bu yüzden yemek kanunları veya Yahudi cenaze töreleriyle ilgili en garip efsaneler 20. yüzyıla kadar anlatıldı.

Yeniçağın başlarında Alman Yahudilerinin büyük bir bölümü kırsalda yaşarken, bir bölgenin bütün aile reislerini barındıran taşralı Yahudi cemaatleri olarak örgütlenmişlerdi. Bu cemaatler çoğu kez ezici vergi ödemelerinin dağılımına karar verir ve dış dünyaya karşı temsilden sorumlu taşra rabbilerini

Zizenhausen terra-cotta figürleri, 19. yüzyılda küçük-burjuva evlerinde çok sevilirdi. Kilise ressamı Anton Sohn 1799'da, yaşadığı şehirde bu figürleri üretmeye başladı ve kır hayatını tasvir eden farklı sahneleri nostaljik bir biçimde gösterdi. Bu sahnelerde Yahudiler, tıpkı buradaki "koç pazarlığı" tasvirinde olduğu gibi tüccar olarak gösterilirdi.

ve muhtarlarını atarlardı. Doğu Avrupa *ştetl*'inin eşdeğeriyse yoktu. Sadece Südbaden ve Schwaben'da birkaç yüz kişilik büyük Yahudi cemaatleri vardı; bazen de Rexingen, Gailingen ve Ichenhausen'da olduğu gibi yerleşimin yarısını, hatta çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Ancak Yahudi cemaatleri genellikle birkaç aileden oluşur ve geniş bir alana dağılırdı. Çoğu zaman çok uzakta bulunan mezarlıklar kullanılırdı. Zemin planlarında "Yahudi yolları" gösterilirdi; bu yollardan bazıları Yahudi şeriatının öngördüğü üzere Şabat gününde kısa ve özel olarak ayrılmış yolları kullanma zorunluluğundan dolayı ortaya çıkmıştı. Çoğu durumdaysa bu yolların ortaya çıkmasının nedeni, *Leibzoll* ve ölü vergileri gibi ayrımcı kanunlar ya da komşuların Yahudi karşıtı komşuların saldırılarından kaynaklanan korkulardı.

Hem Güney Almanya hem de Alsace'lı Yahudiler, Doğu Avrupalı Yahudilerin bilmediği birçok özelliğe sahipti. Batı Yidiş lehçesi (eskiden Yahudice-Almanca veya Yahudi Almancası denilirdi) konuşuyorlardı, bu lehçenin Doğu Avrupalı Yahudilerin diliyle ortak birçok yönü olsa da sözcük dağarcığı ve telaffuzda önemli farklar da vardı. *Holekraş* (çocuğa isim verme ayini), Tora örtüsü (Tora rulolarının sarıldığı boyanmış kumaş şeritler) ve ölen üyelerin adlarının ve cemaatin geleneklerinin kaydedildiği hatıra defterleri gibi bazı gelenekler, Güney Almanya bölgesiyle sınırlıydı. Güney Almanya Yahudilerinin beslenmeleri de Doğu Avrupa Yahudilerininkinden farklıydı. *Sauerbraten*'den* patates köftesine, Noel kekinden erikli keke kadar çevrelerindeki yemeklerin yenilmesi daha caiz şekillerini kullanırlardı. Balık dolması, bagel veya puf böreği gibi sevilen Doğu Avrupa yemeklerini Alman Yahudiler bilmezdi. Ama Şabat günü yemek pişirmek bütün Yahudilere yasak olduğu için, cuma akşamı fırına (çoğu zaman yerel ekmek fırınına) konan ve cumartesi öğlen çıkarılan özel Şabat yemekleri pişirmek önemliydi. Bu yemeklerin en ünlüsü fasulye, arpa, et ve patatesle yapılan bir türlü çeşidi olan *Şolent*'ti. Güney Almanya'da *Şale* denilen yemekse (Heinrich Heine onu ölümsüzleştirecekti: "Ah Tanrı'nın güzel kıvılcımı Şale...") bir tatlı çeşidiydi. Güney Alman Yahudileri, Şabat ekmeklerine *Hallah* değil, *Barçes* derlerdi. Polonyalı Yahudiler arasında gelenekler, telaffuz, ayin ve beslenme açısından önemli farklılıklar söz konusuydu; Badenlı Yahudiler Schwabenlılardan, Alsacelı Yahudiler de Frankenlilerden farklıydı. Örneğin, Hessenli Yahudiler törenlerde Frankfurt'taki geleneksel ayine bağlı kalırken Frankenli Yahudiler Fürth'teki ayini izlerdi.

Frankfurt, Prag ve Berlin

18. yüzyıla girilirken çok az şehirde büyük cemaatler vardı; bu şehirler arasında ortaçağdan bu yana kesintisiz bir biçimde varlığını sürdüren Prag, Frankfurt anı Main ve Worms'taki cemaatlerin yanı sıra Hamburg, Berlin, Mannheim, Hanau veya Fürth'te hızla çoğalan yeni cemaatler 1462 yılında Frankfurt'taki Yahudilerin Yahudi sokağında zorla bir araya toplanmasıyla, Venedik'te getto adını alacak şey ortaya çıkmıştı: Bu, Yahudi olmayan otoritelerin dışarıdan kapatabildikleri, sadece Yahudilerin ikamet ettiği bir mahalleydi. Böylece Frankfurt ve Venedik, hatta Prag ve Roma

* Sirkeye yatırıldıktan sonra kızartılan sığır eti (ed.n.)

gibi şehirler, Yahudilerin birbirine yakın oturduğu ama zorla kapalı kapılar ile duvarlar ardında bir araya getirilmedikleri Orta ve Doğu Avrupa'daki çoğu Yahudi cemaatinden farklıydılar. Daraltıcı yaşam koşullarına rağmen Frankfurt'un Yahudi sokağındaki nüfus sürekli artmıştı: İlk kayıtlı 110 sakin, 1520 yılında 250'ye, altmış yıl sonra 1.200'e ve 1610 yılında 3.000'e yükseldi. Gettonun genişletilmesi yasak olduğu için, Venedik'te olduğu gibi evlerin paylaşılması veya kat çıkma gibi çözümler üretildi. Bu dönemde cemaat ekonomik ve kültürel gelişiminin en parlak dönemini yaşıyordu. Joseph Juspa Halın ve Jesaja Horowitz gibi Frankfurtlu rabbilerle birlikte Talmud okulu ve rabbi mahkemesi bütün Avrupa'da saygı görüyordu. Ancak alttan alta kaynayan çatışmalar, 1614 yılında bir güruhun Vincenz Fettmilch liderliğinde gettoya saldırması, evleri ve dükkânları yağmalayıp Yahudileri şehirden kovmasıyla birlikte gün ışığına çıktı. İmparator'un emriyle sorun çıkarılanlar yakalanıp 1616 yılında infaz edildi. Bunun üzerine Yahudilerin dönmesine izin verildi. Ancak Napoléon'un birliklerinin şehre girmesiyle Frankfurt'taki gettonun duvarları yıkıldı.

Orta Avrupa'da Frankfurt'u tek bir Yahudi cemaati gölgede bırakmıştı: Prag cemaati. Bohemya metropolü daha ortaçağdan beri Yahudi yaşamının önemli bir merkeziydi ama Praglı Yahudi şehri denilen getto, ancak 16. yüzyılda Avrupa Yahudiliğinin merkezine dönüştü. 17. yüzyıla girerken İmparator II. Rudolf egemenliğinde de, kültürel zirvesine ulaştı. Sadece Yahudi şehrinin büyük bir bölümünü yeniden inşa ettiren Mordehay Meisel ve Habsburglar tarafından aristokratlık mertebesine yükseltilen ilk Yahudi Treuenburglu Jacob Bassevi gibi önemli yatırımcıların sarayla bağlantıları yoktu. Astronom David Gans veya daha sonraları Golem, yani yapay insan yarattığı efsanesi atfedilen Rabbi Yudah Löw (Yehuda ben Betzalel Levai veya Maharal) de çok saygı görüyordu. 18. yüzyılın başlarında neredeyse dört Praglıdan biri Yahudiydi.

Maria Theresia'nın dini gayreti, bu başarı öyküsünü, sonlandırmaya yeltenmişti. 18 Aralık 1744 tarihinde bir kararname imzaladı; Ocak 1745 sonuna kadar bütün Yahudilerin Prag'ı ve beş ay sonra da Bohemya'yı terk etmeleri emrediliyordu. Bu kararnameye, Yahudilerin, Avusturya Veraset Savaşı'nda Prag'ı zaman zaman işgal eden Prusya birliklerine sempati duyduklarına dair söylentiler vesile olmuştu. Praglı Yahudilerin içkin tehlikeye karşı gösterdikleri tepki, aktif diplomatik hamlelere örnek teşkil edecek niteliktedir

ve Yahudilerin kendi siyasi yapılarına sahip olmasalar da siyasi açıdan etkili olabileceklerini gösterir. Cemaatin önde gelenleri, bir genelge yazıp bunu acil olarak Viyana, Frankfurt, Amsterdam, Londra ve Venedik'teki din kardeşlerinin yanı sıra Augsburg'taki Wolf Wertheimer ile Nijmegen'deki Bendit Gumperz adlı saray tüccarlarına gönderdi. Genelgeyi alanların çoğu, yazının kopyalarını hemen yayıp Mantova, Münih, Hannover ve Hamburg'a yolladı.

Kovma emrinin imzalanmasından yalnızca iki hafta sonra, kışın tam ortasında, bütün Avrupa'daki sayısız Yahudi cemaati, binlerce Yahudi'nin kovulmak istendiği yönündeki tehlikeye dair ayrıntılı olarak bilgilendirilmişti. Dayanışma duygularının yanı sıra, kovulanlara zaten fazlasıyla dolu cemaatlerinde sığınma sağlamak zorunda kalma korkuları da bu cemaatleri etkili önlemler almaya yöneltti. Nijmegen'de Bendit Gumperz, İngiltere kralından yardım istedi; Amsterdam'da Sefardi ve Aşkenazi elçilerinden oluşan ortak bir delegasyon, meclis temsilcileriyle, bunlar da hemen elçileri üzerinden bir dilekçeyle Viyana sarayının huzuruna çıktılar. Wolf Wertheimer, Mainz'deki prenslik piskoposunun hizmetinde bulunan eniştesi Moses Kahn'dan müdahale etmesini rica ederken Wertheimer'in oğlu Itzig, Mainzli prenslik piskoposunun kardeşi Bambergli Başpiskopos'a giden bir delegasyona önderlik etti. Sonuç: Kararnameden bir ay sonra Viyana Sarayı'na, İngiltere ve Danimarka krallarından, Hollanda Meclisi'nden, Mainzlı prenslik piskoposundan, Venedik Senatosu'ndan, Hamburg şehrinin Belediye Meclisi'nden, hatta Maria Theresia'nın annesinden bile Yahudilerin kalması yönünde telkinler ulaştı; bunlardan çoğu ekonomik gerekçeler öne sürüyordu.

Görüşlerini iletenlerden birkaçı, imparator tacının Maria Theresia'nın kocası Lorraineli Franz'a verilip verilmemesine karar verecek elektörlerdi. Bunun için Maria Theresia, elektörlerin desteğini almalıydı ve Yahudilerin Bohemya'dan kovulmasını erteledi; sonunda da tümüyle iptal etti. Prag'dan kovulanların dönmelerine izin verildi. Bu hareketin başarısı iki şeyi göstermişti: birincisi Yahudi cemaatlerinin hiç de pasif bir biçimde kovulmalara katlanmadıklarını ve ikincisi 18. yüzyılın ortasında siyasi rüzgârın onların lehine döndüğünü.

17. yüzyılın sonunda Berlin'de bir Yahudi cemaatinin ortaya çıkışı da daha geniş bir bağlamda ele alınmalı. 1573 yılında Yahudilerin, bir uçbeylik olan Brandenburg'dan kovulduktan sonra buraya tekrar yerleşmelerine izin verilmesi bir asır sürmüştü. Daha Büyük Elektör'ün hükümranlığı

1780 civarından, Prag Cenaze İşleri Şirketi'ne ait (Hebra Kadişa) bir diziden alınan bu resim bir ölünün mezara taşınmasını gösteriyor. Resimler, başlarda şirketin yıllık yemeğinin düzenlendiği oturum salonunda asılıydı.

altındayken Berlin'deki cemaat büyümüş ve Büyük Elektör 1688 yılında öldüğü sırada da sayıları kırk aileye ulaşmıştı. Yerleştirme siyaseti merkantilist çıkarlarla bağlantılıydı ve açık bir tanıma sahipti. Sadece ticaretle uğraşan zengin göçmenler gelebilirdi. Yahudi göçmenler için öne sürülen koşullar aynı dönemde gelmelerine izin verilen Huguenot'ların koşullarından çok daha katıydı. Her aileden sadece bir çocuk kalabilirdi, loncalara girmeleri yasaktı, ayinleri de özel yerlerde yapılacaktı. Buna rağmen cemaat sürekli büyüdü ve 1700 yılında 117 aileye ulaştı. On dört yıl sonra Heidereuthergasse'de ilk sinagoglarını açmışlardı.

Brandenburg'daki hukuki durum 18. yüzyılın ikinci yarısında hâlâ daha az ve daha fazla imtiyazlı Yahudi grupları arasında ayrım güdüyordu. II. Friedrich'in 1750 yılında çıkardığı ve tadil edilen genel ayrıcalıkla düzenleme, altı sınıf arasında ayrım yapmıştı: "Genel ayrıcalıklılar" evler, arsalar ve bazı istisnai durumlarda vatandaşlık hakları bile edinebiliyordu; özellikle de Yahudilere ayrılan ikamet alanına kısıtlama olmaksızın yerleşebiliyorlardı. İkinci gruptaki "Olağan Korumalı Yahudiler" serbest yerleşme hakkına sahip değildi ve statülerini sadece bir çocuğa miras bırakabilirlerdi. "Olağandışı Korumalı Yahudiler" ise, doktor, gözlükçü veya bakır işlemecisi gibi "yararlı meslekler" sayesinde kabul edilebilir ve ancak en az 1.000 talerleri varsa bir çocuğu "atayabilirlerdi". Dördüncü sınıfta, rabbiler dâhil,

cemaat memurları bir araya getirilmişti. Onların altında, ikamet edebilmeleri için bir haminin korumasına ihtiyaç duyan "Müsamaha Gösterilen Yahudiler" vardı. Sadece en üst sınıflara mensup olanlarla evlenebilirlerdi. Altıncı grupta da "genel ayrıcalıklılar"ın hizmetlileri ve ulakları bir araya getirilmişti ve bunlar da işleri feshedilinceye kadar kalabilirdi. Brandenburg'da geçerli olan kurallar, diğer bölgelerin çoğunda aynen veya benzer biçimde geçerliydi; Yahudilerin sayısı mümkün olduğunca az tutulmalı, ekonomik faydalarıysa en yüksek düzeyde olmalıydı.

Mendelssohn ve Yahudi Aydınlanmasının Başlangıcı

Ayrımcı kanunlar, kendisi kadar ünlü olmayan din kardeşleri gibi Moses Mendelssohn'u da etkilemişti. Varışından yirmi yıl sonra II. Friedrich uzun zamandır ünlü bir filozof ve Lessing'in yakın dostu olan Mendelssohn'a "olağandışı korumalı Yahudi" statüsünü verdi ama varislerinin yerleşme hakkı yoktu. Mendelssohn, Dessau'dan Berlin'e yola çıktıktan sonra sadece Talmud değil dil, felsefe ve edebiyat da çalıştı. Kısa bir süre sonra kendi felsefi araştırmalarını yazmaya başladı; bunların en ünlüsü 1767 yılında yayımlanan yapıtı *Phädon*'dur. Âlimler arasında Almanya'da hiçbir Yahudinin daha önce ulaşamadığı bir saygıya ulaştı. Almanya'da Aydınlanma çağında, özellikle Gotthold Ephraim Lessing'le bağlantılı olarak Yahudilere yönelik bakış açısı değişmişti. Lessing, daha gençlik yıllarında *Die Juden* [Yahudiler] (1749) adlı tek perdelik oyununda Yahudilerin toplumsal entegrasyonunu savunmuş, otuz yıl sonra da bu savunmasını Mendelssohn'un örnek alındığı *Bilge Nathan*'da daha karmaşık ve başarılı bir biçimde pekiştirmişti.

Çirkin görünümüyle –kısa boylu ve kamburdu– kimileri için Yahudi karşıtı stereotipin onayı olarak hizmet eden Mendelssohn, felsefe çevrelerinde eşit haklara sahip biri olarak kabul edildi ve akademik rekabetlerde parladı. Hatta kişisel dostluklar artık dini inancına bağlı değildi. Mendelssohn ile Lessing'in dostluğu sadece bir örnektir, yayıncı Friedrich Nicolai'yla Mendelssohn'u da içten bir sevgi birleştiriyordu. Ancak, iyi niyetle yaklaşan kimi insanların Yahudiliğe bağlılığı nedeniyle sahip oldukları çekinceler varlığını korudu. İlk modern Yahudi filozof Spinoza'nın aksine Mendelssohn, cemaatine bağlı kalmıştı. Tehdit edildikleri durumlarda onların sözcüleri olmuş ve Yahudi şeriatına bağlı kalmıştı. Prusya Akademisi otosansür uygulayarak onu üye olarak önermeyi reddetmiş; sıklıkla vaftiz olması istenmişti.

1769 yılında İsviçreli teolog ve dostu Johann Caspar Lavater, Mendelssohn'a bir mektup yazdı: ya Hıristiyanlığa açıkça karşı çıkmalı ya da ona katılmalıydı. Diplomatik bir cevap veren Mendelssohn, Yahudiliğin bir misyoner dini olmadığını ve başka dinlere inananları inançlarından uzaklaştırmayı hiç düşünmediğini söyledi. Her inanan için ölümden sonra bir hayat vardı. Mendelssohn tartışmayı sonlandırmayı umuyordu: Din, şahsi bir meseleydi ve kamuoyu önündeki tartışmadan uzak tutulmalıydı. Ancak 1783 yılında suskunluğunu bozdu ve "Kudüs veya dini iktidar ve Yahudilik hakkında"* adlı önemli dini-felsefi yapıtını yayımladı. Bu eserini yayımlamasının nedeni, kamuoyunda ondan sık sık dini konumunu açıkça belirtmesinin istenmesiydi.

"Kudüs" iki bölümden oluşur. Çağının doğa kanunları teorilerine dayanan birinci bölümde, devlet ile din arasındaki genel ilişki ele alınır. Mendelssohn burada, iki alanın kesin biçimde ayrılmasını talep ederken, dini mercilere hiçbir hukuki hak tanımaz; ona göre kiliseler veya Yahudi cemaatleri, dini ödevler talep etme veya zorla elde etme hakkına sahip değildir. Kitabın ikinci bölümünde Mendelssohn, Yahudiliği vahyedilen bir din olarak değil, vahyedilen bir kanun olarak tanımlamaya çalışır. Hıristiyanlıktan farklı olarak Yahudilikte mutlaka kabul edilmesi gereken dogmalar, inanç ilkeleri, teoloji yoktur. Diğer yandaysa Yahudiliğin, Sina Dağı'nda Tanrı'nın Musa'ya vahyettiği bir kanunu vardır, yani gündelik kanunu düzenleyen ve izlenmesi gereken emirler ve yasaklar ama burada gönüllülük esastı! Kurtuluş bu açıdan inançtan çok davranışla ilgiliydi.

Mendelssohn, Alman Yahudilerin Alman toplumunun ve kültürünün bir parçası olması gerektiğine inanıyordu. Bunu öncelikle dilsel olarak başarmalıydılar. Yidiş dilinin saçma bir dil olduğunu düşünerek reddederken İbraniceyi elbette kabul edip 1758 yılında *Kohelet Musar* (Ahlak Vaizi) adında ilk modern İbranice dergiyi çıkardı. Ne var ki Almancayla özellikle ilgileniyordu, zira yapıtlarının çoğunu bu dilde yazmıştı. Ayrıca Büyük Friedrich'e Almanca yerine Fransızca kullandığı için sitem etmekten de çekinmedi. Mendelssohn'un yönetiminde Pentateukhos'un† ve Tanah'ın diğer bölümlerinin ayrıntılı yorumlarla (*biur*) Yüksek Almancaya tercümeleri yayınlanmış, ama İbrani yazısı kullanılmıştı; çünkü çoğu Alman Yahudi

* *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judenthum* (ç.n.)

† Yunancada "Beş Kitap" (ed.n.)

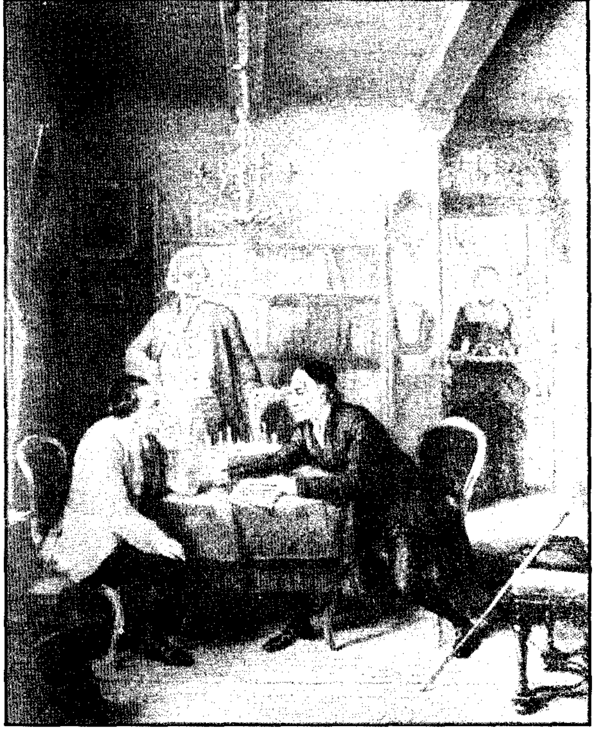
başka yazı okuyamıyordu. Gelenekçi rabbiler Mendelssohn'u, Eski Ahit'i Almanca ders kitabı niyetine kullandığı için kutsallığını bozmakla suçladı.

Polonya ve Doğu Avrupa'nın diğer bölgelerinden Berlin'e gelen ve onunla hemfikir olan Yahudi Aydınlanmacılar, Mendelssohn'un etrafında toplanmaya başladı. Çok yönlü girişimlerinde onu destekliyorlardı. Yahudi toplumunda değişiklikler daha bu Aydınlanmacılardan önceki nesilde ortaya çıkmaya başlamıştı. Rabbiler, özellikle de şehirli nüfusun artık din kanunlarına bilinçli olarak uymadığından şikâyet ediyor; cemaat liderleri, anlaşmazlıklarda Yahudi olmayan mahkemelere başvurma uygulamasını ayıplıyor; ahlak bekçileri, Yahudiler ile Hıristiyanlar arasındaki rahat ilişkiye şüpheyle bakıyordu. Ama bunlar, 18. yüzyılın ilk yarısında yeni bir toplum konseptini yaratmadan eski düzenden kurtulma denemeleriydi. Bu denemeler, Mendelssohn'un ve taraftarlarının, namı diğer (aydınlanma anlamındaki *haksala*, İbranice *sehel* [akıl] kelimesinden türetilmiş olan, "Aydınlanmacı" anlamında İbranice kelime) *Maskilim* nesliyle birlikte ilk kez sistematik olarak başlamıştı.

Artık ilk kez Yahudi toplumunu modernleştirmeye ve –ayrımcı kanunlar çerçevesinde mümkün olduğu kadar– entegre etmeye çalışan bir hareket vardı. Bu amaçla eğitim kurumları ve yayın organları oluşturulmalıydı. *Maskilim*, sadece dini değil, dünyevi derslerin de verildiği ve ilki 1778 yılında Berlin'de açılan modern "serbest okullar" inşa etti. *Ha-Meassef* (Koleksiyoncu) dergisi İbraniceydi ve bu nedenle de kültürel yönden seçkin olanlara yönelikti. Dergi, kesintilerle de olsa 1784-1811 yılları arasında yayımlandı ve Eski Ahit tefsirinden doğa bilimleri, şiir, tarih ve güncel Yahudi yaşamıyla ilgili bildirilere kadar çok yönlü makalelere yer verdi. 1806 yılından itibaren de Yahudi halkının büyük kısmında zaten gerçekleşen dil değişimini yansıtan, Aydınlanmacıların Almanca dergisi *Sulamith* yayımlanmaya başladı.

Mendelssohn'u izleyen nesil, Alman toplumuna entegrasyonla birlikte Yahudi şeriatına olağan bağlılığı artık anlayamıyordu. Çünkü çevre de değişmişti. Hoşgörü ve Aydınlanmanın yerine yeni milli duygular ve romantizm geçmişti. İster Yahudi ister Fransız olsun "öteki"ne yine kuşkuyla bakılıyor, azınlıkların uyum sağlaması gerekiyordu.

Mendelssohn'un bir öğrencisi ve yüzyıl dönümünde Berlinli Yahudilerin en önemli temsilcisi olan David Friedländer, 1799 yılında Başrahip

19. yüzyılda Moses Mendelssohn'un efsaneleştirilmesi çeşitli şekillere büründü. Burada ressam Moritz Daniel Oppenheim tarafından, Lavater polemiği ima edilerek İsviçreli papaz Johann Caspar Laveter ile Mendelssohn satranç oynarken gösteriliyor. Mendelssohn'un arkadaşı Gotthold Ephraim Lessing oyunu izliyor.

Teller'e, irrasyonel oldukları için reddedilen Hıristiyan dogmalara biat etmek zorunda değilse Protestan kilisesine geçmeyi önerdi. Bu öneri elbette reddedildi. Ama Mendelssohn'un çocuklarının çoğu –karısı Fromet Gugenheim'den altısı hayatta olan on çocuğu vardı– bu vicdan azabını paylaşmayıp babalarının ölümünden sonra din değiştirdiler. Torunlarından biri olan Felix Mendelssohn Bartholdy, çocukken vaftiz edildi ve Protestan kilise müziğinin en etkileyici parçalarını besteledi. Bu nesil için 19. yüzyılın başında bile çok uzaklarda görünen eşitlik uğruna verilen mücadelede asıl önemli olan, hukuki ve siyasi açıdan yol kat etmekti.

1838 yılında Köln'de yayımlanan bu Haggada, Köln'deki Yahudi cemaati kantoru Isaac Offenbach'ın müzik eklerini içeriyor. Giriş metninde, normalde çoğunun İbrani harflerle basılan Almanca metni okuyamadığı Alman-Yahudi cemaatinin hızlı kültürel dönüşümünden bahsediyor. Bu nedenle de metnin tam Almanca tercümesiyle birlikte yayımlanmasını gerekli görmüştü. Dokuz çocuğunun yedincisi olan Jakob, bu hızlı kültürlenmeyi temsil ediyordu: Jacques Offenbach adıyla 19. yüzyılın en popüler operet bestecilerinden biri oldu.

13

GETTODAN SİVİL TOPLUMA:*
SİYASİ ÖZGÜRLEŞME VE DİNİ REFORM

1920 yılında yazdığı bir makalede, filozof Franz Rosenzweig şöyle diyordu: "Peki, başlayan özgürleşme hareketinden bu yana Alman Yahudiliğini bir arada ne tutan şey neydi? ... Cevap, insanı korkutacak cinsten. Günümüzdeki Alman Yahudilerinin hayatını özgürleşme hareketinin başlangıcından beri sözüm ona 'Yahudi bir hayat' için bir arada tutan tek şey var: bizzat özgürleşme hareketi, Yahudilerin hak mücadelesi." Özgürleşme mücadelesi 19. yüzyıl Yahudilerine, kendi başına bir amaç haline gelecek kadar damgasını vurmuştu. 20. yüzyılın başında, en azından Orta ve Batı Avrupa'daki Yahudiler, devletlerinde eşit haklara sahip vatandaşlar haline gelmişti. Ancak dini uygulamalarından ve Yahudi kökenleriyle özdeşleşmelerinden geriye ne kalmıştı? Evrensel topluma dahil olmalarına sık sık, tekil Yahudi kimliklerinden vazgeçme görevi veya en azından bunların gerilemesi eşlik etmişti. Kimi tarihçiler, "bir özgürleşme sözleşmesi"nden

---

* Yazar burada "bürgerliche Gesellschaft" kavramını kullanıyor; bağlamına göre farklı anlamlar içeren kavram; hem bir kentte yaşayan kent (burç) vatandaşları toplumu hem de burjuva toplumu anlamına gelir. *Civil* kelimesi hem bir uygarlığa hem de vatandaşlığa göndermede bulunduğu için çevirmen burada "sivil toplum" kavramını kullanmayı tercih etmiştir (ed.n.)

söz ettiler: Yahudiler, Avrupa toplumuna katılmanın karşılığında daha önce gündelik yaşamlarının tamamını belirleyen Yahudiliği, sadece özel alanı ilgilendiren bir mezhebe dönüştürmeliydiler. Aralık 1789 tarihli Fransız Genel Meclisi'nde* Kont Clermont-Tonnerre'in sözünün ardında bu beklenti saklıydı: "Bir ulus olarak Yahudilerden her şeyi sakınmalı, birey olarak ise Yahudilere her şeyi sağlamalıyız." Kurumlara değil bireylere dayalı modern bir toplumda Yahudiler artık "devlet içinde devlet" olarak kendi yargıları, kendi dilleri ve kıyafetleri, kendi ekonomik yapılarıyla yaşamaya devam edemezlerdi.

Fransa: Devrimin bir sonucu olarak tam özgürleşme

Yahudilerin özgürleşmesi bütün Avrupa'yı ilgilendiren bir meseleydi. İlk teorik yazılar Prusya, ilk dikkatli kanunlar Avusturya kaynaklıydı; asıl uygulamaysa Fransa'daydı. Aydınlanmacı bir Prusya memuru olan Prusya devlet müşaviri Christian Wilhelm von Dohm, 1781-1782'de dostu Mendelssohn'un teşvikiyle, "Vatandaşlık Açısından Yahudilerin Durumunun İyileştirilmesi Hakkında"† başlıklı bir yazı yayımladı. Bu yazıda ve dönemin birçok açıdan benzer diğer yazılarında, Yahudilerin nasıl "daha iyi ve yararlı vatandaş" kılınabilecekleri konusu işleniyordu. Dohm, Yahudilerin sefil durumlarını dinlerinde veya doğuştan özelliklerinde cisimleşmiş olarak değil, yüzlerce yıl süren dışlanmalarının ve zulüm görmelerinin bir sonucu olarak görmüştü. "... bir zamanlar öne sürüldüğü üzere Yahudilerin daha fazla ahlaksız olmaları, yüzlerce yıldır içinde bulundukları ezik ruh hallerinin gerekli ve doğal bir sonucudur." Dohm'un yazısındaki bir argüman, Yahudilere devletlerinde yararlı vatandaşlar olduklarını gösterme fırsatı verildiği takdirde yararlı da olacaklarını öne sürüyordu.

Neredeyse aynı tarihlerde Avusturya İmparatoru II. Joseph, Katolik olmayan tebaası için "müsamaha beratları"nın ilkini çıkardı. Farklı eyaletler için farklı zamanlarda çıkarılan bu kararnameler, Yahudileri elbette eşit haklara sahip vatandaşlar yapmadı ama *Leibzoll* gibi aşağılayıcı kanunların iptal edilmesini, modern eğitime ve sınırlı bir özerkliğe kavuşmalarını sağladı.

---

* États-Généraux. Devrim öncesi dönemde toplumsal sınıfların temsilcilerinden oluşan ve kralın çağrısıyla toplanan genel meclis (ed.n.)

† *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (ç.n.)

14. yüzyılda kovulmalarının ardından sadece Avignon etrafındaki bir papazlığa ve Bordeaux şehrine yerleşebilen, sonra da Alsace ve Lorraine'in ilhakı sayesinde epey büyüyen küçük bir Yahudi cemaatinin bulunduğu Fransa'da, Yahudiler, Avrupa'da ilk kez gerçekten eşit haklara sahip oldular. Özgürleşme, devrimin neden olduğu genel siyasi gerekliliklerden ortaya çıktı. İnsanlara (en azından erkeklere) dair eşitlik ilkesi tutarlı bir biçimde hayata geçirilecekse, o zaman bütün dinlerin üyeleri için geçerli olmalıydı. Oysa Fransa'da Yahudilerin eşit haklarına dair entelektüel kökenler, Lessing ve diğer Aydınlanmacılarla birlikte oldukça Yahudi dostu tutumların bulunduğu Alman devletlerindeki kadar belirgin değildi. Voltaire, Diderot ve diğer Fransız Aydınlanmacıların tutumları, kararlı bir biçimde Yahudi düşmanlığıydı. *Dictionnaire Philosophique*'e Yahudilerle ilgili yazdığı maddede ve diğer yazılarında Voltaire, gerici olmakla suçladığı geleneksel Yahudi karşıtı Hıristiyanlığa değil –işte bu noktada tam bir Aydınlanmacıydı– antik Roma dönemindeki Yahudi karşıtı unsurlara dayanır. Augustinus'tan ziyade Tacitus, Cicero ve özellikle Apion'a başvurur. Yahudilerin tecridinde, öteki kültürlere karşı batıl inanç ve doğuştan bir nefret görür. Geleneksel dinlerinden kurtarılabilseler bile toplumla bütünleştirilemezlerdi. Kesinlikle Yahudi dostu olmayan Voltaire'in, isteği dışında onların eşit haklara sahip olmalarını müjdeleyenlerden biri olması, Aydınlanmanın çok yönlü diyalektiğinin bir parçasıdır. Bilhassa Voltaire'in etkisiyle, bireylerin dini ile bu dinin devletteki konumu arasında ayrım yapan ve ilkini diğerinin temeli kılmayan siyasi bir görüş ortaya çıkabilmiştir.

Paris'te ise Berlin'den yayılan Haskala ve özgürleşme düşünceleri devrimin arifesinde heyecanla kabul görmüştü. Kont Mirabeau, üç bölümden oluşan Yahudi özgürleşmesine dair bir değerlendirme yazdı: bu bölümlerden biri Mendelssohn'un biyografisi, diğeri Dohm'un özgürleşmeye dair düşüncelerinin popüler bir biçimde anlatımı ve sonuncusu da İngiltere'deki Yahudilere kapsamlı haklar veren 1753 tarihli *Jew Bill* ile ilgili bir tartışmaydı.

Yahudi özgürleşmesi tam da bu dönemde hızlandı; çünkü 1787 yılında Metz'deki Kraliyet Akademisi, "Fransa'daki Yahudileri daha yararlı ve mutlu kılmanın araçları nedir?" sorusunu sorarak bir ödül koydu. Ödül alan üç yapıt, Nancy'den bir Protestan avukata, Katolik bir din adamına (Abbé Grégoire) ve Polonyalı bir Yahudiye (Zalkind Hourwitz) aitti. Bu

1802 yılına ait bir resim Napoléon'u inanç özgürlüğünü ilan ederken gösteriyor. Bütün dinlerin temsilcileri gökyüzünden gelen ışıkla aydınlatılan krala minnetlerini sunuyor.

yazılar, herhalde Fransa'da Lessing ile Dohm'un yazılarının Prusya'da yol açtıklarından daha somut sonuçlara yol açamazdı. Ama devrim olayları, Fransa'daki Yahudi özgürleşme hareketini diğer Avrupa devletlerinden ayıracak bir süreç başlatmıştı.

Prusya'da ve diğer Alman devletlerinde çıkarılan kararnameler Yahudilere yavaş yavaş onları sadık vatandaş olarak eğitecek belli haklar vermişti. Fransa'daysa Yahudiler, deyim yerindeyse bir gecede (Bordeaux'daki Sefarad Yahudiler için 1790'da ve Alsace-Lorraine'deki Aşkenaz Yahudileri için 1791'de) vatandaş haline geldiler ve bu yeni rollerini hak edip etmediklerini ancak bundan sonra göstermeleri gerekecekti. Napoléon da Fransız Yahudilerinin Fransız vatandaşı olmayı hak edip etmediklerini elbette denetledi ve bu amaçla 1806 yılında topladığı seçkinler toplantısında ve bir yıl sonra da antik Yahudi mahkemesine göre adlandırılan Sanedrin'deki

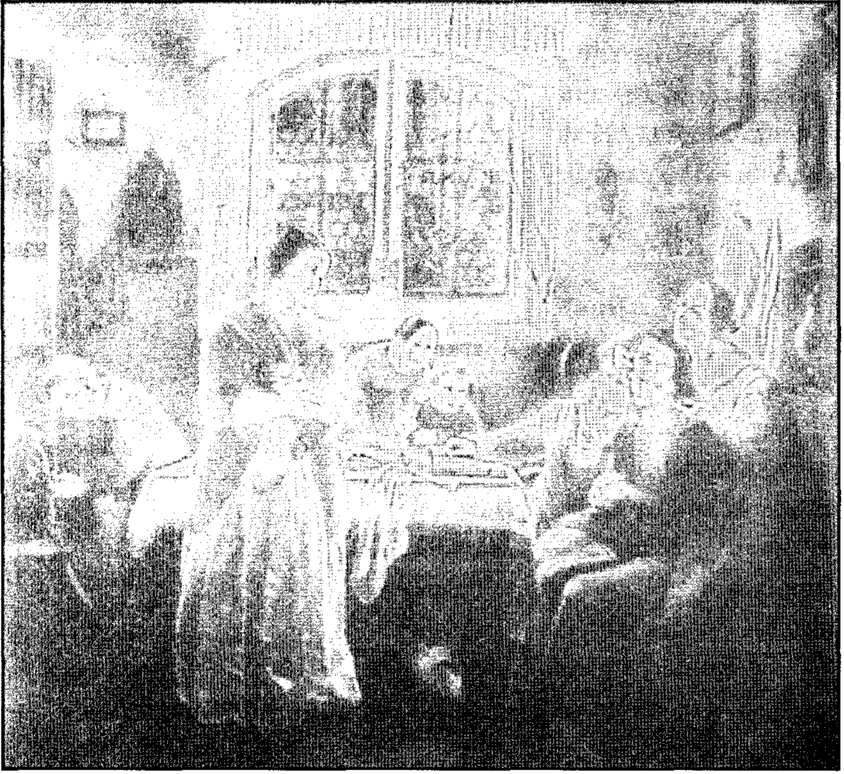
Yahudi yetkililerin Fransa'yla ilgili tutumlarının ne olduğunu sordu. 1808 yılındaysa nihayet Yahudilerce *décret infame* olarak adlandırılan bir kanunla mesleklerini kısıtlamaya çalıştı. Ama devrimin kazanımları artık geriye döndürülemezdi. Alman devletlerinde 1871 yılına kadar kısmen uygulandığı gibi Fransa'da da artık ikinci sınıf vatandaşlara döndürülmeleri mümkün değildi.

Almanya: Evrimin sonucu olarak yavaş ilerleyen özgürleşme

Alman devletlerinde 19. yüzyılın yirmili yıllarında Yahudilerin hukuki durumunda önemli bir iyileşme başladı. 1812 Prusya, 1813 Bavyera ve diğer devletlerdeki kararnameler, birçok açıdan bir çığır açtı ama yasa karşısında tam bir eşitlik sağlamadı. Gerçi Prusya'da Yahudiler, "yerliler ve Prusya vatandaşları" olarak ilan edilip belediye meclislerine seçilebilmişlerdi ama daha uzun bir süre boyunca devlet memurluklarından dışlandılar. Bavyera'da 1861 yılına kadar bir yerleşime kabul edilebilecek azami Yahudi sayısını belirleyen nüfus kütüğü kanunları vardı. Bir aile, nüfus kütüğünde öngörüldüğünden daha fazla çocuğu olduğunda eyaleti terk etmek zorundaydı.

Yeni haklarla birlikte yeni yükümlülükler de geldi. Ödünlerin en önemlilerinden biri, silah altına alınmaktı: Yahudiler, Napoléon'a karşı sürdürülen kurtuluş savaşlarında cepheye gittiler, hatta Avusturya'da II. Joseph'in daha 18. yüzyılın seksenli yıllarının başında gerçekleştirdiği reformlardan beri bunu yapmak durumundaydılar. Geleneksel kanunlara sadık kalan Yahudiliğin en büyük otoritesi olarak kabul edilen Praglı Başrabbi Jecheskel Landau bile, bu durumu onaylamak zorunda kalıp askere ilk çağrılanları kutsadı. Onlardan iyi asker olduklarını kanıtlamalarını istedi, "Böylece bugüne kadar ezilen ulusumuzun, hükümdarını ve hükümetini sevdiği ve acil bir durumda hayatını vermeye hazır olduğu görülecektir," dedi; ama aynı zamanda Yahudi yemek kurallarına ve kutsal Şabat'a bağlı kalacaklarını da ifade etti.

Bu ilerlemelerin birçoğu karşıdevrim çağında geri alındı. 1815 Viyana Kongresi müzakereleri tutanaklarında yer alan bir kelime, önemli bir fark yarattı. Yahudilerin "münferit federal devletler *tarafından* kendilerine verilen hakları" mı yoksa "münferit federal devletler *içinde* kendilerine ve-

Hanaulu ressam Moritz Daniel Oppenheim, toplumsal entegrasyon dönemlerinde Alman Yahudilerini resmediyordu. Resimleri bir yandan inançlarına bağlı kaldıklarını, diğer yandan da Alman toplumu ve kültürünün bir parçası haline geldiklerini gösterir. 1833/1834 yılında yapılan "Gönüllünün Dönüşü" resmi, Alman Yahudilerinin vatanseverliğini sergilerken Yahudi bir süvarinin, Napoléon'a karşı yürütülen özgürlük savaşları sırasında Şabat gününde geleneksel yuvasına dönüşünü gösterir.

rilen hakları" mı alacakları konusu tartışıldı. Yahudi temsilciler "içinde" kelimesini istediler, çünkü bu kelime Fransız hükümdarlığı dönemini içeriyordu, oysa "tarafından" kelimesi Fransız egemenliğindeki hakların değil de egemen devletlerin haklarının verilmesi gerektiği şeklinde yorumlandı. Sonuçta bu kısıtlayıcı şekli kabul edildi; böylece Napoléon egemenliğinde elde edilen sayısız kazanım geri çekildi, Lübeck ve Bremen gibi bazı devletler de Yahudilere kapılarını bir kez daha sonuna kadar kapadı. Bir darbe de Prusya'dan geldi: 1812 yılında çıkan kararname geçerliliğini sürdürse de Prusya'nın yeni kazandığı bölgelere genişletilmedi. Prusya'lı Yahudilerin çoğu tam da orada, özellikle de Poznań'da yaşıyordu.

Restorasyon çağı (1815-1848) da Alman devletlerindeki Yahudiler için iyi bir dönem değildi. Bu çağ, Würzburg'da 2 Ağustos 1819 tarihinde başlayan şiddet dolu Yahudi karşıtı taşkınlıklarla doğdu; bunlar sonradan Alman devletlerinin büyük bir bölümü üzerinden Kopenhag ve Amsterdam'a kadar uzandı. Bu taşkınlıklar, halkın büyük bir bölümünün o âna kadar sadece Hıristiyanlara verilen ayrıcalıkları, kıskançlıkla ekonomik "züppeler" ve sosyal "sonradan görmeler" olarak gördükleri, 1816 ve 1817'deki ekonomik krizden sorumlu tuttukları Yahudilerle paylaşmak istemediklerini gösterdi. Napoléon birliklerinin Yahudileri, Alman gettolarından kurtarmış olduğu gerçeği, halkın gözünde Yahudileri, nefret ettikleri Fransızların müttefiki yapmıştı. Bunlara bir de modern bir antisemitizm unsurlarıyla birleşen geleneksel, dini sebepleri olan Yahudi stereotipleri de eklendi. Atılan savaş çığlıklarından esinlenerek olaylara "Hep-Hep Kargaşaları" adı verildi ama bunun "*Hierosylma est perdita*" ("Kudüs düştü") için bir kısaltma mı, (Yahudilerin sakalları ima edilerek) keçi melemelerinin taklidi mi, yoksa İbrani (Almanca: Hebräer) için bir kısaltma mı olduğu pek belli değil. Bu tür şiddet dolu taşkınlıklar, 19. yüzyıl boyunca 1830 ve 1848 yıllarında olduğu gibi her siyasi istikrarsızlık döneminde tekrarlanacaktı.

Prusya devletinin ülküsü de Restorasyon döneminde pekişti ve ironik bir biçimde en ünlü teorisyenini, vaftiz edilen bir Yahudi olan, Erlangen Üniversitesi'nde eğitim veren hukukçu Julius Stahl'ın kişiliğinde buluverdi. Her göreve kapıları açacak olan vaftize ekseriyetle en yüksek veya en alt tabakalardaki kişiler karar verirdi. Aralarında Moses Mendelssohn'un çocukları gibi ünlüler de vardı. Karl Marx ile Felix Mendelssohn Bartholdy'nin ebeveynlerinde veya bir üniversite kariyeri yapmak isteyen Heinrich Heine'de olduğu gibi kariyer, çoğu zaman vaftiz için önemli bir gerekçeydi. Heine için vaftiz sadece, "Avrupa toplumuna bir giriş bileti"ydi; o, "asla yıkanarak yok edilmeyecek bir Yahudi" olarak kalmıştı.

19. yüzyıl başlarında Berlin entelektüel toplumunun merkezinde bulunan, çoğu Yahudi kökenli kadınlara ait edebiyat salonları başlı başına bir olaydır. Humboldt, Jean Paul ve Friedrich Schleiermacher'in kardeşleri, tıpkı diplomat Karl August Varnhagen von Ense ile evli yazar Rahel Levin gibi vaftiz olan Henriette Herz'in salonuna uğrardı; Levin'in salonunu daha sonraları Heinrich Heine, Ludwig Börne ve Eduard Gans gibi din değiştiren Yahudiler de ziyaret etti. Salonlar, Yahudiler ile Hıristiyanların,

Henriette Herz, Berlin edebiyat topluluğunun ilk salonlarından birini yönetiyordu. Yahudi bir doktor ve Kant'ın öğrencisi olan Marcus Herz'le evliydi ve onun ölümünden sonra Protestan olarak vaftiz oldu.

kadınlar ile erkeklerin bir araya geldikleri ilk mekânlardı. Kadınların entelektüel özgürleşmesi için belli bir önem taşısalar da Yahudiler ile Hıristiyanların karşılaşması sıklıkla Hıristiyanlığa geçmekle sona ererdi. Bu durum filozof Moses Mendelssohn'un kızı Dorothea Veit için de geçerlidir; Henriette Herz'in salonunda müstakbel kocası Friedrich Schlegel ile karşılaşıp önce Protestanlığa, sonra da Katolikliğe geçmişti.

Birçok Yahudi, Yahudiliğinden vazgeçmeye hazır değildi ama kültürlenmeye,* yani hem Alman olmaya hem de Yahudi kalmaya hazırdılar; bu Yahudi kalmak da Yahudiliğin yeni ve anlamlı bir tanımını barındırıyordu. Tebaadan vatandaşlığa geçiş, Alman devletlerindeki Yahudilerin kendilerine dair algılarını belirlemişti ve bu algı yavaş yavaş değişiyordu. Sıklıkla pek Yahudi dostu olmayan imparatorlara karşı duydukları tebaa

* *Akkulturation*: Kültürel ilişkiler sayesinde bir kültürün diğerinden etkilenmesi. Bireylerin üyesi oldukları toplumun kültürünü edindikleri öğrenme süreci (ed.n.)

sadakati, genellikle amaca uygun düşüncelerden ortaya çıkıyordu; böylece yabancı olarak hissettikleri devlette güvenli olmalarını garantileyecekti. Oysa müstakbel vatandaş olarak içinde yaşadıkları devleti kendi vatanlarıymış gibi benimseyecek durumdaydılar. Kendilerini gittikçe daha fazla Alman ulusunun bir parçası olarak görürken Yahudilikleri daha çok dini inançlara özel alanla sınırlı kaldı. Daha sonra Frankfurt Halk Meclisi'nde başkan yardımcısı olan Hamburglu noter Gabriel Rieser, bir çelişkiyle karşılaşmaksızın şu tespiti yapmıştı: "Yahudi uyruğu artık sadece anılarda yaşıyor... Gerçekteyse öldü."

Hak elde etmeleri, elbette yükümlülük sahibi olmalarından daha uzun sürdü. Mesela Prusya'da Yahudilerin subay olması mümkün değildi. Tek istisna Meno Burg adındaki bir subaydı; o da kaideyi bozmadı. Avusturya'da durum farklıydı: Burada Yahudi subaylar da, yedek subaylar da vardı, ayrıca aristokratlığa yükselmek de söz konusuydu. Bavyera'da da az sayıda Yahudi, vaftiz olmadan subay olabiliyordu. 19. yüzyılın ilk yarısındaysa genellikle Yahudilerin devlet hizmetinde istihdam edilmeleri mümkün değildi, özellikle de söz konusu olan meslekler yargıçlık veya profesörlük gibi yüksek memurluklar olduğu zaman. 1848 yılından önce yerel merciler haricinde Yahudiler için siyasi bir görev üstlenme hakkı yoktu. Yahudiler eyalet meclislerine seçilemezdi, hükümette sorumluluk almaları düşünülemezdi bile. Burada da 1918 yılından önce kaideyi bozmayan bir istisna vardı: Badenlı Maliye Bakanı Moritz Elstätter.

Yahudiler, bu nedenle 1848 yılındaki devrimci olaylara özellikle iki anlamda büyük bir umut bağlamıştı: En ünlü Yahudi devrimcilerden biri, Königsbergli liberal Johann Jacoby bunu, "Nasıl ki ben hem bir Yahudi hem de bir Almansam, içimdeki Yahudi Alman olmadan, Alman da Yahudi olmadan özgür kalamaz" diye ifade etmişti. Viyana'da 17 Mart 1848 tarihinde yapılan bir cenaze töreni sembolik açıdan etkileyiciydi. Barikatlarda çarpışırlarken verilen beş kurban arasında iki Yahudi de vardı; bu nedenle tören sırasında bir Katolik papaz, bir Protestan rahip ve bir Yahudi rabbi uyum içinde yan yana durdu. Ama bu, kısa ömürlü bir ilerlemeydi. Özellikle Güney Almanya'nın taşrasında devrimine Yahudi karşıtı şiddet dalgaları eşlik etti. Hukuki gelişmeye gelince, Yahudilerin Almanya'da ilk kez eşit haklara sahip olacağına dair söz verilmesine rağmen devrimin başarısızlığa uğramasıyla verilen söz daha uygulamaya konmadan geri alındı.

Yahudiler bu yaşananlardan sonra Mart Olayları'nda gerçekten de tam eşit kabul edilip edilmedikleri veya eski barikat savaşçılarının onlara sadece müsamaha mı gösterdiklerinden de emin olamadılar. Richard Wagner bu konudaki görüşlerini, "Yahudilerin özgürleşmeleri için savaşırken aslında somut bir vakadan ziyade daha çok soyut bir ilkenin savaşçılarıydık.: Nasıl ki liberalizmimiz lüks bir düşünce oyunu, yani halkı tanımadan halkın özgürlüğü için tartıştığımız bir oyun olduysa hatta halkla gerçek her temastan tiksinerek, işte bu nedenle Yahudilerin eşit haklara kavuşması için gösterdiğimiz çaba da gerçek bir sempatiden çok salt düşüncelerimizin bizi iteklemesinden kaynaklanıyordu; ne de olsa Yahudilerin özgürleşmesi için yaptığımız onca konuşma ve yazıdan sonra Yahudilerle gerçek, somut bir temastan her zaman gayri-ihtiyari tiksinirdik." diye ifade etti.

1848 yılından sonra bir kez daha gerici bir dönemi yaşanmış, ama bu defa kısa sürmüştü. Bundan sonra daha yüz yıl önce Fransa'da hukuki eşitliğin ortaya çıkmasını sağlayan nedenlerle Ren Nehri'nin doğusunda da bu eşitlik geçerli olmak zorundaydı: Eşitlik, genel bir toplumsal zorunluluğa dönüşmüştü. 1862'de Baden'da ve 1864'te Württemberg'de olduğu gibi devletlerde teker teker kabul edilen özgürleşme kanunları, o sırada Yahudilerin kültürlenmesinin ödüllendirilmesinden ziyade bütün vatandaşlara hukuki olarak eşit hak verme ilkesinin gereğiydi. Bunu 1867 yılında Avusturya-Macaristan, iki yıl sonra da Kuzey Almanya Birliği'ndeki devletler izledi ve 1871 yılında da yeni İmparatorluğun anayasası bütün dini cemaat üyelerinin kanun önünde eşitliğini onayladı.

Dini Reformlar

Orta ve Batı Avrupalı Yahudiler açısından 19. yüzyılda sadece hukuki çerçeveler değil bütün yaşam biçimleri de değişmişti. Neredeyse sadece taşrada oturan, seyyar satıcılar, rehinciler ve hayvan tüccarlarından oluşan bir nüfus, iki-üç nesil içinde özellikle ticaret ve zanaatla parasını kazanan ve dine dayalı yaşam biçimini gitgide sekülerleştiren burjuva bir nüfusa dönüştü. Bu durum hem liberal Yahudiliği yaratan reformcular hem de topluma entegrasyona rağmen şeriata bağlı kalıp kendilerine Yeni Ortodokslar diyenler için geçerliydi.

Reformcular veya liberal Yahudiler, bütün o rabbinik Talmud ve yorumları geleneğinin artık ilahi bir kökenden gelmediğini, yemek ve Şa-

bat kanunları gibi önemli emirlerin zamana uygun olmadığını düşünerek reddetti. Onlar için esas önemli olan mesele Yahudi öğretisinin ahlaki yükümlülükleri, arada bir Tapınak dedikleri ve bununla da Tapınak'ın onlar için artık Kudüs'te değil Hamburg veya Berlin'de olduğunu kast ettikleri sinagog ayinlerindeki estetik değişikliklerdi. Dışa doğru sinagoglar, merkezi konumları ve etkileyici mimarileriyle özgürleşme ruhunu soluyacaktı. Mimari olarak sıklıkla Endülüs Emevi sanatı stili* seçilirdi. İç mekân da değişikliklere uğradı. Dualar artık sıklıkla Almanca okundu; Sion'a dönüşle ilgili dualar tamamen ortadan kalkmalıydı; rabbiler, Protestan din adamları gibi giyindi ve Tora'nın okunduğu kürsü, mekânın ortasından doğuya, Tora tomarlarının durduğu sandığın yanına kaydırıldı. On iki-on üç yaşındaki kız çocukları için sık sık on üç yaşındaki erkek çocuklarıyla birlikte ortak bir konfirmasyon† kutlaması yapıldı.

Çok önemli bir yenilik de orgun kullanılmasıydı; ilk orgu, Israel Jacobson 1810 yılında kuzey Alman kasabası Seesen'de kurmuştu. Geleneksel bir ayinde böyle bir şeyi hayal etmek bile imkânsızdı. Çünkü; bir: yıkılan Tapınak'a duyulan matem yüzünden sinagogta müzik çalınamazdı, iki: Hıristiyan ayinin bir kopyası olarak görülürdü; üç: org çalmak çalışma olarak kabul edildiğinden Şabat'ta zaten çalınması yasaktı.

Liberal Yahudiliğin en önemli temsilcisi Abraham Geiger'di; Geiger, önce Wiesbaden'da, sonra Breslau'da ve en son olarak da Frankfurt ve Berlin'de rabbi olarak etkili oldu ve "Muhammed Yahudilikten Neleri Almıştır?"‡ yazısıyla İslam bilimcisi olarak da ön plana çıktı. Yahudilikte dini uygulamalarda değişikliklere yol açan sürekli bir gelişme görüşünü temsil etti; ama kendisi yemek kanunlarına ve birçok başka geleneksel talimata bağlı kaldı. Reform hareketinin daha köktenci temsilcileri, Hıristiyan çevreye daha fazla uyum sağlanmasını, yeni doğan erkek çocuklarının sünnet edilmemesini ve dinlenme gününün cumartesiden pazara alınmasını talep ettiler. Bu akım uzun süre başarılı olamazdı çünkü Hıristiyan mezheplerle aradaki farklar fazlasıyla muğlaklaşırdı.

---

* En ünlü örneği Kurtuba Ulucamisi'dir. Granada'da da Elhamra Sarayı bu sanatın örneğidir (ed.n.)

† Latincede *Confirmatio* "Pekiştirme". Vaftizle kurulan insan ve Tanrı ilişkisini güçlendirme amaçlı ayin (ed.n.)

‡ Was hat Mohammed aus dem Judentume aufgenommen? (ç.n.)

Aslında Ortodoksluk da Reformcuların yeniliklerine bir tepki olarak 19. yüzyılda gelişmişti. Ortodoksluk dendiğinde akla gelen ad, en son Frankfurt anı Main'da etkin olan Samson Raphael Hirsch'ti. Onun da Doğu Avrupa'daki gelenekçilerle ortak yönü azdı. Örneğin dünyevi eğitimi reddetmeyip Yahudi din kanununa göre yaşamak ve yine de çevre kültürüne tamamen katılmak anlamına gelen "Dünyanın yolunda Tora"* diyerek yeni bir yol önerdi. Ortodoks rabbiler de giysileri, söz konusu ülkenin dilinde düzenli vaazlar vermeleri ve belli duaların kaldırılmasıyla çevrelerine uyum sağladı. Birçoğu, Alman klasiklerini iyi bilir ve öğrencilerine sabahları Talmud, öğleden sonraları da felsefe ve edebiyat dersi verirdi. Yeni talimatlar hem Ortodoks, hem de liberal sinagoglar için geçerliydi; böylece bireysel olarak okunan duanın yerine sık sık erkek korolarının şarkılarıyla desteklenen kantorun† duasının geçtiği düzenli bir ayin öngörüldü.

Yeni Ortodokslar, bir tek meseleden vazgeçmediler: Yahudi şeriatının bir parçası olan her şey Tanrı'nın kelamıydı ve değiştirilemezdi. Özellikle yemek ve Şabat kanunlarına uyulmaya, bayramlarda kısıtlama olmaksızın kutlama yapılmasına ve bütün duaları İbranice söylemeye devam edildi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Samson Raphael Hirsch, gitgide liberalleşen cemaatlerden çıkmaya çağırdığında Ortodoksluk bölündü. Artık vergi paraları ile ayinde org gibi Yahudi kanununa aykırı uygulamaların desteklenmesi vicdana sığamazdı. Hirsch, "İsrailli Din Cemaati" ile Yahudi cemaatinin genel çerçevesinden ayrılmak istedi ve 1876 yılında Prusya Eyalet Parlamentosu, bir yerde iki farklı Yahudi cemaatinin bulunmasına izin veren bir kanunu onayladı. Ama Ortodoksların bir kısmı Hirsch'e karşı çıktı. Onlara göre Birlik İlkesi (*klal israel*), bütün özel çıkarlardan öncelikliydi. Würzburglu rabbi Seligman Baer Bamberger'in liderliğindeki bu akım, "Cemaat Ortodoksluğu"‡ halinde şekillendi; gerçi bu cemaat "Ayrılıkçı Ortodoksluk"§ gibi dini teamüllere katı bir biçimde bağlıydı; ama Yahudi cemaatinin kalanından ayrılmak istemedi. Bu gelişmenin bir sonucu olarak birçok Alman şehrinde, kendi rabbilerine sahip üç çeşit sinagog ortaya çıktı: Bunlar, liberallerin, Cemaat Ortodoksluğunun ve Ayrılıkçı Ortodoks-

* Tora im derech eretz (ç.n.)

† Sinagog ayinlerinin lideri (ed.n.)

‡ Alm. *Gemeindeorthodoxie* (ç.n.)

§ Alm. *Austrittsorthodoxie* (ç.n.)

luğun sinagoglarıydı. Dördüncü grup olarak da Berlin'de ayinlerini pazar günleri yapan köktenci "Reform Tapınağı" sayılabilir.

Reformcular ile Ortodokslar arasında kendini "pozitif-tarihi" olarak adlandıran ve günümüzde ABD'de kullanılan tanıma göre "muhafazakâr" (veya İsrail'de *masorti*, yani geleneksel) olarak adlandırılan ılımlı bir ara grup ortaya çıktı. Reformcularla karşılaştırıldığında daha fazla özelliği korumak istiyorlardı ve Dresdenli rabbi Zacharias Frankel liderliğinde, İbranicenin dua dili olarak ortadan kaldırılmasına ve diğer yeniliklere karşı çıktılar. 1854 yılında Breslau'da kurulan "Yahudi İlahiyat Fakültesi" adlı modern bir rabbi yüksek okulu ilk bu grup kurdu. Burada rabbiler, bilimsel araçlar vasıtasıyla geleneksel Talmud okullarından çok farklı bir eğitim gördü. Ayrıca bu eğitimlerine paralel olarak üniversitede doktora çalışmaları yaptılar. Bunun üzerine "Doktor Rabbi" olgusu ortaya çıktı. Liberaller Abraham Geiger'in önemli bir katkısıyla 1871 yılında Berlin'de Yahudilik Bilimi Yüksek Okulu'nu; iki yıl sonra da Ortodokslar, Ortodoks kalesi Halberstadt'tan gelen rabbi Esriel Hildesheimer liderliğinde yine Berlin'de Hildesheimer Rabbi Fakültesi'ni kurdular. Diğer rabbi fakülteleri Padova, Budapeşte, Viyana, Londra, Metz ve Paris'te kuruldu.

Yahudilik Bilimi

Fakültelerde Yahudilik hakkında verilen bilimsel bilgiler 1819 yılında Berlin Üniversitesi'ndeki genç Yahudi Öğrenciler Birliği'nden ortaya çıkmıştı; bu gençler, Yahudi tarihi ve kültürü unutulmadan önce, özellikle yazılar ve belgelerle ilgilenmek istiyordu. "Yahudilerin Kültürü ve Bilimi Birliği"nin 1819 yılındaki kuruluşuyla bizzat tarih, bir tür kutsal kaynağa dönüştü. Kendi tarihleri ve kültürlerine dair bilgi edinmeleriyle özellikle sekülerleşen Yahudiler arasında yeni bir Yahudi kimliği ortaya çıkacaktı. Yahudilik bilimi ayrıca özgürleşme mücadelesini de ilerletecekti: Birliğin başkanı hukukçu Eduard Gans, "Avrupa'da artık kimin Yahudi, kimin Hıristiyan olduğunun sorulmayacağı bir zaman gelecek," demişti.

Hıristiyan Prusya'sındaki gerçeklikse bundan çok daha uzaktı. Birlik kısa sürede iptal edildi, Gans, aynı birlikten Heinrich Heine gibi vaftiz oldu ama üyelerinin bazıları yeni bilimin öncüleri haline geldi. Leopold Zunz, Yahudi edebiyatıyla ilgili sayısız makale yazdı ve Isaak Markus Jost,

1866 yılında Berlin'deki Oranienburger Caddesi'nde açılan "Yeni Sinagog", "Endülüs Emevi sanatı stili"yle, Berlinli Yahudilere, "altın" İspanyol-Yahudi ortaçağını, Yahudilerin çevreleriyle başarılı bir ortak yaşam yaratmalarına dair bir örnek olarak gösterecekti. Almanya'da birçok sinagog Yahudilerin Doğu kökenlerini ima eden bu stilde inşa edildi.

birkaç ciltlik *Geschichte der Israeliten** (1820-1828, 1846) ile ilk Yahudi yazar oldu. Ama sonraki nesilde Heinrich Graetz'ın yapıtı, Jost'un bu eserini gölgede bıraktı. Graetz, 1853 ile 1876 yılları arasında günümüze kadar

* İsrailoğullarının Tarihi (ç.n.)

19. yüzyılda Yahudi tarih yazımının klasik eseri olarak kabul edilen *Geschichte der Juden*'i* on bir cilt halinde yayımladı. Graetz, özellikle üç ciltlik *Volkstümliche Geschichte der Juden*† (1888) ile Yahudi tarihinin belki de en çok okunan tarihçisi oldu. Birkaç nesil içinde, özellikle de Almanca konuşulan bölgede, tarih ve edebiyat başta olmak üzere yoğun bir araştırma etkinliği başladı. Ama Alman üniversitelerinde Yahudilikle ilgili kürsülerin kurulması için gösterilen çaba nafileydi. Bunun yerine, diğer Avrupa ülkelerinde Yahudilerin geçmişiyle bilimsel olarak ilgilenenlerin sayısı arttı; bu araştırmalar da neredeyse sadece Yahudiler tarafından ve akademinin dışında gerçekleştirildi. Macar, İtalyan, İngiliz ve Fransız Yahudilerinin kendi ulusal tarihlerini yazmaları, kendi cemaatlerini Yahudi tarihinin odağına yerleştirip kendi çevrelerini Yahudi hayatının gelişiminde verimli bir yer olarak göstermeye çalışmaları dikkat çekici bir husustur. Tarih yazımı, özgürleşme sırasında ortaya çıkan yeni Yahudi kimliklerini yansıtan gerçek bir aynaydı.

19. yüzyılın sonunda Avrupa'daki Yahudi toplumu epey değişmişti. Doğuda ve güney doğuda Yahudilerin büyük bir bölümü Romanovlar, Habsburglar ve Osmanlıların imparatorluklarında görece geleneksel koşullarda yaşarken batıdaki Yahudiler, Yahudi dinine sahip Alman, Fransız veya İtalyan vatandaşları haline geldiler. Yahudilikleri resmen bir din olarak tanımlandı, milli olan her şeyi anımsatan unsurlar ortadan kaldırıldı. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni, ırk üzerinden tanımlanan bir antisemitizmin başlamasıyla özgürleşme hayali hızla sona erecekti.

---

* Yahudilerin Tarihi (ç.n.)
† Yahudi Halk Tarihi (ç.n.)

סדר
הגדה של פסח
מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?
New York,
Druck u. Verlag der H. Frank's Buchdruckerei, 205 Houston St.
1851.

1851 yılında yayımlanan bu Haggada'nın kapak sayfası baba ve oğlunu zarif kıyafetleriyle gösteriyor. Basım yeri New York, ama matbaanın adı Almanca yazılmış ve o yıllardaki çoğu Amerikalı Yahudinin Alman kökenlerine işaret ediyor. İbranice "Bu geceyi diğerlerinden farklı kılan nedir?" sorusu üçüncü bir kültürel unsuru oluşturuyor.

14

POZNAŃ'DAN NEW ORLEANS'A: AMERİKA'DA YENİ BİR BAŞLANGIÇ

"Dayanılmaz kederim, yoksulluğum ve utancımdan kaçmak ve ailemin lütfuna bağımlı olmamak için Amerika'ya göçmeye karar verdim. İkinci karım ve çocuklarım, aile evinde ve işinde iyi bir biçimde geçimlerini sağlıyorlar; en büyük çocuğumu, annem ile babama götürdüm. Ağustos 1852'nin sonunda karıma daha uygun bir geçim yeri seçmek için bildiğim bir bölgeye –Danzig, Marienwerder– gideceğimi söyledim. Yanıma sadece 25 taler seyahat parası ile en zaruri çamaşırlarımı aldım ve karıma seyahat planımı çaktırmadım. Danzig'e değil, Hamburg'a gittim; karımı ve beşikteki iki çocuğumu yüreğim kan ağlayarak terk etmek zorunda kaldım. Param gemi biletine yetmedi, gümüş saatimi ve altın yüzüğümü sattım. Eylül ortasında yelkenli bir gemiyle, ara güvertede 28 taler karşılığında yola çıktım. 44 ızdıraplı günden sonra New York'a demir attık." (Monika Richarz, *Jüdisches Leben in Deutschland. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte, 1780-1871,* Stuttgart, 1976, 473.)

Taşra Yahudiliğinin göçü

Poznań eyaletinde yoksul bir ailenin üyesi olan buğday tüccarı Isaak Bernstein, 1840 ile 1910 yılları arasında Amerika'ya gitmek için Orta

Avrupa'dan ayrılan yaklaşık 250.000 Yahudi göçmenden biriydi. Sonraki altı yıl boyunca şansını çeşitli mesleklerde denedi ve New York'tan Savannah'ya, New Orleans'tan Massachusetts'teki Bedford'a kadar dolaştı. Nihayet Avrupa'daki karısı ve çocuklarına dönerken birçok göçmen de ailelerini Yeni Dünya'ya getirdi. Onlar çok daha büyük bir Alman göçmen dalgasının bir parçasıydılar. Hıristiyan komşuları gibi onlar da siyasi baskılardan, yasalar karşısında mağduriyetten ve ekonomik sıkıntıdan kaçmışlardı. Almanya'dan göç eden Hıristiyanların çoğu orta sınıfa ait ve aileleriyle birlikte gelmişken, tipik Yahudi göçmen genç, yoksul ve bekârdı. İki göçmen grubunun coğrafi ağırlık merkezi de birbirinden farklıydı. Mesela, ayrımcı nüfus kütüğü kanunlarının yerleşmelerdeki Yahudi sayısını hâlâ sınırladığı Bavyera'dan göç eden Yahudilerin oranı, Hıristiyanlardan çok daha yüksekti. Özgürleşme Württemberg'de de gerçekleşmiş olmasına rağmen, 1860'lı yıllardaki sayıları üç kat daha yüksekti. Köyler yarı yarıya boşalmıştı, şehre ve okyanus ötesine çifte göçün sonucu olarak taşradaki bazı Yahudi cemaatleri birkaç yıl içerisinde kayboldu. Württemberg'in Jebenhausen yerleşiminde, 1838 yılında yerleşik 537 Yahudi toplam nüfusun neredeyse yarısını oluştururken 1871 yılında köyde 127 Yahudi kalmıştı; yüzyılın sonunda ise aynı yerde sadece 9 Yahudi yaşıyordu.

Amerikan Yahudiliğinin başlangıçları

Henüz 1820 yılı civarında bile, yani Reçife'den gelen ilk Hollandalı Yahudilerin Yeni Amsterdam'a gelişlerinden 150 yıl sonra, Birleşik Devletler'de topu topu 3.000 Yahudi yaşıyordu. Atlas Okyanusu kıyıları boyunca sekiz cemaate ayrılmışlardı. Altmış yıl sonra, sadece New York'ta yirmi olmak üzere ülkenin her yönüne dağılmış 300 cemaatte yaklaşık 250.000 Yahudi yaşamaya başlamıştı bile.

19. yüzyılın başında Yahudi cemaatlerinde ne rabbi ne de bir Yahudi dergisi vardı. İnançlar arası sayısız evlilik ve zayıf organizasyon yapısı nedeniyle belirgin çözülme belirtileri görülüyordu. Cemaatlerin çekirdeği Sefardi kökenliydi; ama kısa sürede çoğu Aşkenazi oldu. 18. yüzyılda cemaatin tek ruhani lideri Gershom Mendes Seixas, kendisine New York'taki Shearith Israel cemaatinin "papaz"ı diyordu (burada Bağımsızlık Savaşı'nın sürdüğü yıllarda etkiliydi ve 1784'te Philadelphia'daki geçici bir görevden sonra buraya tekrar döndü). Ama büyük bir bilgin değildi. Geriye bıraktığı

belgelerden İbraniceyi büyük yanlışlarla yazdığı anlaşılıyor. Ama Seixas, Yahudi cemaatinin dışında saygı gören, birçok onur unvanı alan ve Columbia Üniversitesi'nin mütevelli heyetinde olan biriydi. Bu durum, Yahudilerin Amerikan toplumundaki statülerine dair çok şey anlatıyor. Fransa'daki Yahudilerden bile önce, hiç kimsenin dini inancı nedeniyle ayrımcılık görmemesini öngören Amerikan Anayasası sayesinde, kanunlar önünde eşit haklara kavuşmuşlardı.

Amerikalı Yahudiler, İngiliz egemenliği altında bile 1740 yılındaki Plantasyon Kanunu'yla diğer vatandaşlarla eşit haklara sahip olmuşlardı. Bir tek Maryland ile New Hampshire'da resmi görevlere seçilemiyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nin 1776 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra (en azından Beyaz erkekler için geçerli olan) kanunlar önündeki bu eşitlik, genel olarak hoşgörülü bir siyaset çerçevesinde onaylanmıştı. Ağustos 1787'de oluşturulan Anayasa'nın VI. Maddesi'nde, Birleşik Devletler'de resmi bir göreve atama işleminin dini önkoşullara dayandırılması iptal edildi: "Amerika Birleşik Devletleri'nde herhangi bir makama veya kamu güvenine yeterlik olarak hiçbir dini sınamaya gerek duyulmayacaktır."

Başkan Washington'un Newport şehrini ziyareti sırasında Yahudi cemaatini selamlama konuşması, bu ilkeleri iyi niyetle onaylamıştır: "İbrahim'in kabilesinin bu ülkede yaşayan çocukları, herkes kendi asması ve incir ağacı altında oturup kimse kimseyi korkutmadan, diğer vatandaşlarının saygısı ve iyi niyetiyle karşılaşmaya devam etsinler."

Yahudiler, göçmenliklerinin başlangıcından beri Amerika ile kölelikten kurtulma hayalini birbirine bağlıyordu. Kimi İspanyollar ile Portekizlilerden, kimi Alman devletlerinin ayrımcı kanunlarından kaçmıştı; daha sonra Çarlık Rusya'sında yaşanan pogromlar da bir ana itici güç olacaktı. Yahudilerin kurtuluşuna dair Mesih hayalleri ile yeni kıtada devlet egemenliklerini yeniden kurma hayalleri birleşmişti. Örneğin, "Amerikan bağımsızlığının 50. Yılı"nda New York'ta High Sheriff olan Mordechai Immanuel Noah, 1825 yılında bütün Yahudilerin sığınabilecekleri bir yerin kurulmasıyla ilgili olarak, "süt ve bal dolu bir ülke, İsrail'in asmaları ve incir ağaçları altında, yeniden barış içinde yaşayabileceği bir ülke" açıklamasını yazdı. Bu ülke Şeria Irmağı'nın kıyılarında değil, Grand Island'daki Niagara Şelaleleri'nin yakınlarındaydı. Noah Buffalo'ya yerleşmiş, burada sinagog olmadığından 15 Eylül 1825 tarihinde St. Paul Kilisesi'nde pro-

jesinin sembolik temelini atmıştı. Noah'ın eylemi uluslararası basında ve Yahudi dünyasında fark edilse de, en başından beri gerçekçi olmayan bir macera olarak reddedilmişti. Noah, Grand Island'a akın edecek Yahudileri boşuna bekledi.

Reform planları

Bu tarihte Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Yahudi cemaati henüz küçüktü. Bu durum ancak 19. yüzyılın altmışlı yıllarından sonra Orta Avrupa'dan gelen yoğun göçle değişmeye başladı. Bundan sonra, örneğin özellikle yoksul Yahudi göçmenleri dinlerinden döndürmek isteyen ve bunun için de 1820'de American Society for Meliorating the Condition of the Jews derneğini kuran Hıristiyan misyonerlere karşı daha bilinçli davranışlar da gözlemlenir. Bu derneğin kuruluşuna tepki olarak *The Jew* (1823-25) dergisi yayımlanmaya ve yoksul Yahudi çocuklar için ücretsiz okullar kurulmaya başladı. Burada Yahudi kızların da eğitimiyle ilgilenen ve Yahudi pazar okullarının yanında daha 1819 yılında bile, bir sinagog dışında, Philadelphia'da Female Hebrew Benevolent Society adındaki ilk hayırsever örgütü hayata geçiren Rebecca Gratz olağanüstü bir rol oynadı.

Dini reformlar, değişen bir çevrede Yahudiliğin icra edilmesini daha çekici kılacaktı. 1824 yılında Charleston'daki Beth Elohim cemaatinde başlatılan reformlar dini anlamda ilk değişikliği tetikledi. Cemaatteki genel dini kayıtsızlık İngilizce dualar ve vaazlarla, ayrıca ayinin kısaltılmasıyla aşılmaya çalışıldı. 1840'lı yıllarda yavaş yavaş Amerikan Reformcu Yahudiliği gelişti. 1841 yılındaysa ilk org, Charleston'da kuruldu. Yeni sinagog binasının açılışında kantor Gustav Poznanski yeni bir Amerikan-Yahudi bilincini ifade eden sözler etti: "Bu sinagog Tapınak'ımız, bu şehir Kudüs'ümüz, bu mutlu ülke Filistin'imizdir." Ama 1850 yılından önce sadece üç reform cemaati vardı: Charleston'da Beth Elohim, Baltimore'da Har Sinai ve New York'ta Emanu El. Aslında bir yerleşimde sadece bir Yahudi cemaatinin bulunduğu Eskidünya'nın aksine Yenidünya'da birbirinden bağımsız hareket eden *congregations* veya sinagog cemaatleri ortaya çıktı. Böylece kapılar dini çoğulculuğa açılmış oldu. ABD'deki Reformcu cemaatler, sık sık erkekler ile kadınların bir arada bulunduğu bir oturma düzeni kullanmaya başladı; fakat geri kalan hususlarda Alman devletlerindeki gelişmeleri sürdürdüler. İlk rabbiler Almanya'dan geldi, Almanca konuşup

vaaz verdiler. Rabbi makamının maaşı düşüktü ve din adamı olmayanlardan oluşan yönetimin merhametine bağlıydı. Artık hukuki sorunları çözmek için rabbilere ihtiyaç yoktu; gitgide daha çok bir vaizin ve rahibin işlevlerini yerine getiriyorlardı.

Reform hareketinin başarısının devamı açısından üç etken önemli hale geldi: sosyal yükselme, Amerikanlaşma ve özellikle de Amerikan Yahudiliğinin çeşitli düzeylerde kurumsallaşmasını sağlayan bir liderin ortaya çıkışı. Bu lider de Bohemyalı Isaac Mayer Wise'dı, daha 1850'den önce Albany cemaatinde reformları uygulamış ve 1854'te ılımlı Reformcu olarak Cincinnati'deki B'nai Yeshurun cemaatinin rabbisi seçilmişti. *The Israelite* dergisini (daha sonra *American Israelite* adını alacaktı) Almanca eki *Die Deborah* ile birlikte yayımladı. 1856'da Amerikan-Yahudi cemaatleri için ilk dua kitabını, *Minhag Amerika*'yı ("Amerika Ritüeli") bastırdı. Günümüzde de geçerliliğini sürdüren örgütlenme yapılarının ortaya çıkışına öncülük eden bu dönem, 1970'lerde başladı: 1873 yılında Union of American Hebrew Congregations ve 1875 yılında da Cincinnati'de Hebrew Union College rabbilerin eğitimine başladı. 1889 yılında onları Central Conference of American Rabbis izledi.

Wise, bu kurumların Avrupa'daki gibi Ortodokslar ve Reformcular olarak bölünmesini önleyerek yeni bir Amerikan Yahudiliği yaratmalarını ummuştu. Ancak Amerika'da bir azınlık olan Ortodoks Yahudiler, reform önerilerini kabul etmediler. Bu Yahudilerin ilk sözcülerinden biri Westfalen kökenli Isaac Leeser'di, Philadelphia'nın Sefardi cemaatinde kantorluk yapıyordu. Tanah'ın ilk popüler İngilizce tercümesini gerçekleştirdi ve Birleşik Devletler'de ulusal öneme sahip ilk İngilizce Yahudi dergisini, *Occident*'i yayımladı. Wise'ın 1855'te Cleveland'da topladığı ve Amerikan Yahudiliğindeki tüm akımları birleştirmeye çalışan, Tora'nın ilahi kökenine ve Talmud'un bağlayıcı özelliğine dair Ortodoksluktan ayrılan yorumların çoğunluğu elde ettiği konferansta, Wise ile Leeser'in Ortodoks gruplar arasında bir çatlak oluştu.

Diğer taraftan, Baltimorelu rabbi David Einhorn'un (eskiden Mecklenburg-Schwerinli taşra rabbisi) liderliğindeki radikal akıma göre reformlar yeterince geniş çaplı değildi. Bu grup, pazar ayinini uygulamaya başladı ve toplumsal reformlar talep etti. Onlar için işçi hakları, kadınların seçme hakkı, dünyada barış talebi modern teolojinin ana konularıydı. Bir başka grup daha da ileri gidip "Etik Kültür Topluluğu"nu kurdu. New York'taki

Montana'daki Yahudi yerleşimciler, 1890 civarı.

zarif Emanu-El tapınağı rabbisinin oğlu Felix Adler, kendisini, örgütlü Yahudiliğin değil de *social justice movement*'in (sosyal adalet hareketinin) bir parçası olarak gören ve gitgide görünür hale gelen kapitalist sömürüye karşı çıkan bu topluluğun başındaydı.

Amerikan Yahudileri arasında en önemli akım olarak kendini kabul ettiren Reformcu Yahudilik, 1885'te "Pittsburgh Platformu" aracılığıyla din ve dindışı hayatın bütün alanlarını ilgilendiren kendine ait kurallar geliştirdi. New York'taki Beth El cemaatinin rabbisi Fürth doğumlu Kaufmann Kohler, daha sonra Hebrew Union College'ın başkanı olarak hayata geçirmeye çalıştığı bu kuralların *spiritus rector*'u, yani fikir babasıydı. Sadece Eski Ahit'in ahlak kanunları zorunlu olacaktı. Modern uygarlıkla çelişenler değiştirilebilirdi. Böylece yemek kanunlarının ve kıyafet talimatlarının bağlayıcılığı ortadan kalktı. Pittsburgh Programının ilkelerine göre artık Sion'a dönüş beklenmiyordu, çünkü Mesih hedefleri modern çağın içinde gerçekleşiyordu. Yahudiler artık bir ulus değil, bütün tektanrılı dinlerin şartlarıyla bağlantılı olarak sürekli kendini geliştiren bir din cemaatiydi.

Seyyar Satıcılar ile Bankerler

Doğu kıyısı Yahudi nüfusunun merkezi olmayı sürdürse de (1860'da Amerika'daki 150.000 Yahudi'den 40.000'ı New York'ta yaşıyordu; sonraki büyük merkezler Philadelphia ile Baltimore'un her birinde de 8.000 Yahudi yaşıyordu) batı ile güneyde yeni merkezler ortaya çıkmaya başladı. Cincinnati ile New Orleans'a 1860 yılı civarında 5.000-8.000 Yahudi yerleşti; San Francisco'ya da öyle.

Amerika Birleşik Devletleri, bireycilerin ülkesi olarak kabul ediliyordu. Eskidünya'da toplumsal ve yasal engeller nedeniyle imkânsız olan fırsatlar burada vardı. Bulaşıkçılıktan milyonerliğe veya seyyar satıcılıktan bankerliğe yükselme hayali, birçok Yahudi göçmen için gerçekleşmesi uzak bir hayal olarak kalsa da, sonraki gözlemcilerin genel olarak göçmenlik hareketine dair algılarını bu imge belirlemişti. Joseph Seligman'ın kaderi burada özellikle olağandışı kabul edilmeli. 1837'de Baiersdorf'tan Birleşik Devletler'e göç eden Frankenli Seligman'ı 1940'larda sekiz erkek, üç kız kardeşi izledi. Çoğu geçimlerini seyyar satıcı olarak kazanıyordu. Biriktirilen parayla önce bir tekstil imalathanesi, sonra da bir banka kurdular. İç Savaş sırasında ordu birliklerinin her türlü ihtiyacını tedarik ettiklerinde ellerine büyük bir fırsat geçti. Savaşın sonunda devlet onlara 1 milyon dolar borçlanmıştı. Bir başka örnek de, İsviçre'nin Lengnau köyünden göç eden terzi Simon Guggenheim'dı; ailesi bir süre sonra Bavyeralı Benjamin Bloomingdale gibi kısa sürede ülkenin finans aristokrasisine girdi. Guggenheim müzeleri ile Bloomingdale mağazaları, günümüzde de bu ailelerin adlarını yaşatmayı sürdürüyor. Aynı şekilde Frankenli Buttenheim'den gelen jean kralı Levi Strauss'un yükselişi de efsanevidir: O da kariyerine seyyar satıcı olarak başladı, altına hücumu izleyerek San Francisco'da yerleşenler için önce çadır kumaşından dayanıklı iş kıyafetleri, ardından da Rigalı ortağı Jacob Davis ile indigo mavisi boyalı bir tür pamuklu kumaş olan denimin patentini aldı.

Bunlara daha birçok başarı öyküsü eklenebilir. Genel resim içinde orta sınıfa toplumsal yükselişle ilgili elbette çok daha az görkemli hikâyeler var. Mesela Boston'da 1850'li yıllarda birçok Yahudi vergi mükellefi 200 doların altındaki gelir sınıfına dahilken, 10.000 doların üstünde gelirle, toplam nüfusun %13'ünü oluşturan en yüksek vergi sınıfında hiçbir Yahudi yoktu.

Kot fabrikası Levi Strauss & Co.'nun San Francisco, Battery Street 14-16 adresindeki şirket merkezi önünde çalışanlarıyla çekilmiş fotoğraf. Bina, 1906 yılında San Francisco depreminde yıkıldı.

Yeni vatanda reddedilme

Amerika'ya göç, bireyler için genel anlamda kuşkusuz toplumsal bir iyileşme demekti. Alt orta sınıfa yükseliş bile birçok göçmen için büyük bir başarıydı, çocukları da toplumsal merdivende çok daha yükseklere tırmanabiliyordu. Ama Yahudiler, Yenidünya'da da Eskidünya'nın Yahudi karşıtı duygularını hatırlatan gericilikten muaf değildi. Amerikan İç Savaşı'nın kahramanlarından biri, General Ulysses Grant, 17 Aralık 1862 tarihinde bir talimatta ("General Order No. 11") genelleme yaparak Yahudileri ticaret kanunlarını ihlal etmekle suçladı ve ileride Tennessee, Mississippi ve Kentucky olacak bölgelerden sınır dışı edilmelerini emretti. Başkan Lincoln, bu talimatı iptal ettiğinde ve Grant bu talimatın arkasında durmadığında, Yahudilerin kaderlerinde güvenli vatan Amerika'da bile kovulma tehlikesi bulunduğu izlenimi baki kaldı.

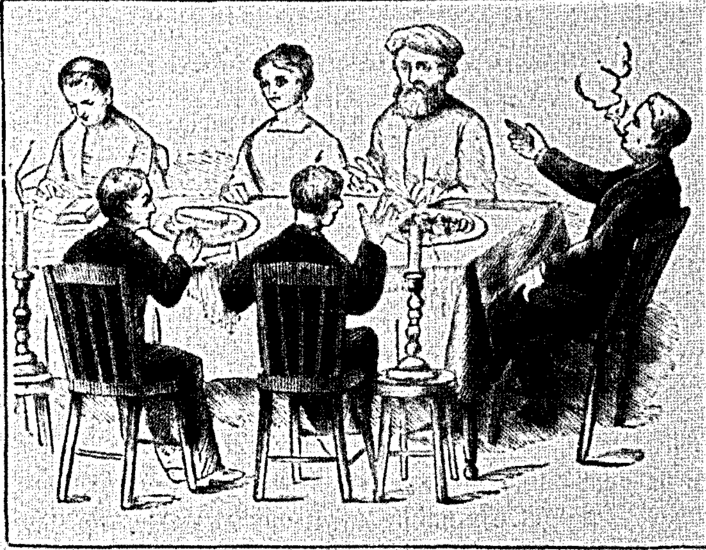
Birkaç yıl sonra yüksek sosyetenin tatillerini geçirdiği Saratoga Springs'te, o dönemde belki de Amerika'nın en ünlü Yahudisi olan Banker Joseph Seligmann'la ilgili tartışmalı bir olay meydana geldi. Her yıl olduğu gibi 1877'de de New York finans aristokrasisiyle birlikte tatil yapmak için kendi tren vagonu ve arkadaş çevresiyle gelmişti. Grand Union Oteli'ndeki odasına geçmek istediğinde kendisine rezervasyonu olmadığı bildirildi. Bu Protestan Anglosakson kurumunun zengin müşterileri, Yahudileri ve sıklıkla da Katolikleri aralarında görmek istemiyordu. Seçkin oteller ile kulüpler onlara kapalıydı. Daha iyi konut alanlarına biraz fazla Yahudi yerleştiğinde Hıristiyan komşular taşınıyordu, böylece resmi bir planlama ol-

madan Yahudi mahalleleri oluşuyordu. 20. yüzyılın ilk yarısında Yahudi öğrenci sayısını azaltmak amacıyla en itibarlı üniversiteler kota uygulamasına geçti. Seçkin çevrelerden gelen Yahudiler, sosyal anlamda dışlansa da siyasi antisemitizm asla gerçek bir tehlikeye dönüşmedi. Bahtsız talimatından on yıl sonra Ulysses Grant'in artık Birleşik Devletler'in başkanı olarak, Joseph Seligmann'a hükümetinde bir bakanlık görevi teklif etmesi gerçeğinden başka hiçbir şey, bu konuda daha açıklayıcı değildir. Seligmann teklifi reddetmiş, bankerliği sürdürmüştü. Amerikan hükümetinde bir Yahudi'nin bakan olması için, her ne kadar Theodore Roosevelt hükümetinin 1905'te Oscar S. Straus'u atamasını beklemek gerekecekse de, artık Yahudilere en yüksek siyasi görevler açıktı. Yerel mercilerdeyse daha çok resmi görevlere geliyorlardı ve birçok şehirde belediye başkanı seçilmişlerdi.

Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi kendi kulüplerini ve kurumlarını oluşturmaları, zengin Protestan çevrelerin, Yahudileri toplumsal alandan dışlamalarına karşı bir tepkiydi. 1843 yılında Odd Fellows Lodge'a üye olmaları reddedildiğinde bir grup genç Yahudi, kendi hayırsever kuruluşlarını, B'nai B'rith* örgütünü kurdular. Bu örgüt hızla birçok yere yayılıp yüzyılın sonuna kadar Amerikan Yahudilerinin en önemli seküler kurumu olmayı sürdürdü. Öne çıkan amaçlarından biri, göçmenlerin Amerikan toplumuna uyum sağlamasıydı.

19. yüzyılın sonunda (birçoğu Polonya, Bohemya ve Macaristan kökenli) "Alman" Yahudiler Amerika'ya yerleşmişti. Sinagoglardaki Almanca vaazların yerini İngilizce metinler almış, reform hareketi kendi ideolojisiyle uygulamasını geliştirmiş, seyyar satıcılar, mağazaları olan tüccarlara, hatta avukat ve doktorlara dönüşmüştü. Amerika Birleşik Devletleri onların vatanı, çocuklarının vatanıydı. Bir sonraki, çok daha büyük Yahudi göçmen dalgası başladığında bu süreç henüz tamamlanmamıştı. Özellikle de Çarlık Rusya'sından kaçan Doğu Avrupalı Yahudiler, Alman Yahudileri çoktan kök salmış bir kesim olarak görüyordu.

* İbranice "Ahit'in Oğulları" (ed.n.)

הגדה של פסח.

ימי חייך העולם הזה. כל ימי חייך להביא
לימות המשיח:
ברוך המקום ברוך הוא. ברוך שנתן תורה

denotes this time only; but ALL the days of thy life, denotes even at the time of the Messiah.

Blessed be the Omnipresent; blessed is he, blessed is he who hath given the law to his people Israel, blessed be he: the

Chicago kaynaklı bu Haggada (1883, ilk kez 1879'da basıldı) Amerikan Yahudilerinin ilerleyen asimilasyonunu gösteriyor. Geleneksel giysiler içindeki baba, karısı ve dört oğluyla sofrasını paylaşıyor. Resmin sağ kenarında kutlamalar sırasında yaramaz oğul kışkırtıcı bir biçimde sigara içiyor; bu da göçmen nesilleri arasındaki uçurumu işaret ediyor.

15

PŁOŃSK'TAN LOWER EAST SIDE'A: DOĞU YAHUDİLERİNİN HAYALLERİ VE AMERİKAN GERÇEĞİ

"Neden bizim de bu karanlık ülkeden gitme imkânımız olmasın? ... Her insan özgür bir varlık gibi yaşamayı, gülmeyi ve nefes almayı özlemez mi? ...Varımızı yoğumuzu satacağız; Amerika'ya gideceğiz. Her gün beyaz ekmek ve et yiyeceğiz; Amerika'da!" (Gerald Shapiro, Yay., *American Jewish Fiction*, Lincoln 1998, 18). 1920 yılında yayımlanan *How I Found America* adlı hikâyesindeki kahramanı gibi Anzia Yezierska da, yüzyıl dönümünde on beş yaşındayken Varşova yakınlarındaki Płońsk kasabasından, Doğu Avrupalı Yahudilerin "Goldene Medine" ("Altın Ülke") dedikleri ülkeye göç etmişti. Yezierska'nın kahramanının ailesi varını yoğunu satmadan önce, kahraman karısını Amerika'ya getirmek isteyen su taşıyıcısı Gedalje Mindel'in bir mektubunu okur. Sokak satıcısı olarak günde iki dolar kazanıyordur, aile için bu hayal edilemez bir rakamdır ve vatandaş olduğunda oyu, "en büyük milyoner Bay Rockefeller'ın" oyu kadar değerli olacaktır. En iyisi, "Amerika'da çar yok"tur Deniz yolculuğunda "orası"nın nasıl olacağı hayal edilir: "Amerika'da ne istersen söyleyebilirsin, Kazaklardan korkmadan sokakta düşüncelerini ifade edebilirsin. Amerika'da herkes için

bir vatan var. Ülke, senin ülken. Rusya'daki gibi değil, hani doğduğun ve büyüdüğün köyde, babanın ve büyükbabanın gömüldüğü köyde kendini yabancı olarak hissettiğin gibi değil." Ne çar, ne Kazaklar, ne de pogromlar; bütün bunlar bile göçmenler için paha biçilmez bir beklentiydi. Ebeveynler ile büyük ebeveynlerin yaşayıp gömüldükleri yeri terk etmek için yeterli bir nedendi. Yezerskia, diğer kardeşleriyle birlikte 1900 yılında, on yıl önce göç eden erkek kardeşlerini izlediğinde dönemin en büyük Yahudi göç hareketinin bir parçası olmuştu.

Çarların yönetiminde

Yahudiler, tam bir asır önce çarların egemenliğine girmişlerdi. 1772 yılında başlayan Polonya devletinin dağılma süreci, eski Polonya'nın büyük Rusya, Avusturya ve Prusya imparatorlukları arasında paylaşıldığı 1795'te tamamlanmıştı. Bu siyasi iktidarların her biri Yahudiler üzerinde artık kendi siyasetini yürütüyordu. Galiçya'yı alan Avusturya'da ve Poznań ile Batı Prusya eyaletlerini alan Prusya'da halihazırda Yahudi cemaatleri varken, Çarlık Rusya'sında Yahudi cemaatlerine resmen izin verilmiyordu. Ama Orta ve Doğu Polonya, Litvanya'yla birlikte sadece Polonya devletinin en büyük bölümünü almakla kalmamış, aynı zamanda birden bire yaklaşık 750 bin üyesiyle dünyanın en büyük Yahudi cemaatini de barındırır hale gelmişti. Viyana Kongresi'nden sonra Çarlık Rusya'sı Beyaz Rusya, Ukrayna ve Litvanya'dan oluşan doğu bölgelerini ilhak etti ve resmi olarak bağımsız Orta Polonya ("Kongre Polonyası") üzerindeki kontrolü elde etti.

Rus siyaseti, Yahudi azınlıkla baş etmedeki güvensizliği ve eksik deneyimi yansıtır. Bu siyaset, medeni hakların cömertçe verilmesi ile şiddetli bir biçimde reddedilmesi arasında gidip gelmişti. Almanya kökenli II. Yekaterina'nın siyaseti, başlarda Aydınlanma fikirlerine dayanıyordu. 1762-1796 yılları arasında hüküm süren Çariçe, Yahudileri iyi vatandaş yapmak istedi ve bunu da Prusya'da Dohm veya Avusturya'daki II. Joseph'in yaptığı gibi bir eğitim politikasıyla başarabileceğine inandı. Böylece 1772'deki ilk bölünmeden sonra Yahudilere özel haklar verilmedi. Halkın diğer kesimleriyle aynı muameleyi gördüler. Ama onları, Rusya'nın toplumsal sisteminin katı sınıflamalarına dâhil etmekte zorluk çekiliyordu. Yahudiler ne aristokrasiye aittiler, ne de özgür köylü veya serftiler. Yekaterina, onları şehirli kategorisine soktu ama bu durum da gerçeği kısmen yansıtıyordu,

çünkü çoğu Yahudi taşrada yaşıyordu. Oysa şehirliler, şehirde yaşamalıydı. Başlangıçta kötü niyet taşımayan bu sınıflandırma onların taşradan kovulmalarına kapı araladı. Hükümet, 1808 ve 1823'te gerçekten de Yahudi köy nüfusunu şehirlere taşımaya çalıştı ama iki girişim de başarısız oldu.

Yekaterina'nın 1791 yılındaki bir talimatı daha önemliydi. Bu talimat herhalde rekabetten korkan Moskovalı tüccarlara saygı gösterme amacını taşıyordu ve Yahudilerin İmparatorluğun içlerinde değil bir zamanlar Polonya'ya ait olan eyaletlerde ve yeni kazanılan Karadeniz bölgelerinde yerleşmelerini emrediyordu. Böylece "Pale Yerleşimi" denilen bir bölge ortaya çıktı ve Çarlık Rusya'sında neredeyse sadece Yahudilerin yaşadığı bir vatana dönüştü. Kısıtlanan yerleşme fırsatı ile asimilasyon siyaseti denemesi birbirine koşut bir biçimde ilerliyordu. 1804 yılında çıkarılan kanun, özgürleşebilmeleri için Yahudilerin önce bir eğitim sürecinden geçmeleri gerektiğini belirledi. Bu süreç, dinlerinden vazgeçmeye zorlanmaksızın ilkokuldan üniversiteye kadar modern eğitim kurumlarına erişim sağlamalarını mümkün kılıp meslek yapılarını değiştirecekti. Bu, bazı açılardan Batılı ülkelerdeki benzer önlemleri hatırlatıyordu. Yahudilere soyadları verilecek, resmi belgelerde Yahudi olmayan "yüksek dil"ler kullanılacak, rabbileri de özel bir denetime tabi kılınacaktı. Bazı konular, özellikle Doğu Avrupa'daki duruma değiniyordu: Özellikle köylüler üzerindeki etkilerinin zararlı görülmesi nedeniyle Yahudi meyhanecilerin bu meslekten mümkün olduğunca tamamen uzaklaştırılmaları için uğraşıldı.

Daha sonraki önlemlerle birlikte bir adım daha atıldı. I. Aleksandr'ın (1801-1825) Aydınlanma ile despotluk arasında gidip gelen iyi niyetli siyasetinin yerine, I. Nikolay'ın (1825-1855) açık ama katı çizgisi geçti. Eğitim sürecinin sonunda Yahudi cemaatlerinin özerkliği ortadan kaldırılacak ve kendileri de ideal olarak Ortodoks kilisesine geçeceklerdi. Bunun için de en iyi aracı, "kantonistler"in uzun eğitim süresiydi: On iki yaşındaki erkek çocuklar, yirmi beş yıllık bir askeri hizmetle sonuçlanabilecek askerlik öncesi bir eğitim almaları için ailelerinden koparıldı. Bu yıllar boyunca Yahudi kanunlarına uygun bir biçimde yaşama fırsatları olmadı; askerliğe zorla alınan yaklaşık 50.000 çocuğun büyük bir bölümü, sonunda kendini Ortodoks Kilisesi'nin kucağında buluverdi. Yahudi cemaatleri hükümete karşı görevlerini yerine getirmenin derdine düşüp, askerlik çağı gelen gençlerin izini sürmek için *Chapper*'leri (mübaşirler) gönderirlerdi. Bu durum iç

gerilimlere ve cemaat otoritesinin altının oyulmasına yol açtı. Yahudilerin zorla asimilasyonuyla ilgili önlemler karşısındaki direniş dikkate değerdir. Anne babalar askerliğe alınmamaları için çocuklarını saklıyor veya uzakta yaşayan akrabaların yanına gönderiyorlardı; bazı genç erkekler Yahudiliğe zorla yabancılaşmak yerine kendilerini sakatlamayı tercih ediyordu. 1844 yılında özerk Yahudi cemaat yönetimi *Kahal*'ın feshi emredildi ama bu emir uygulamaya geçemedi. Aynı durum, cemaatlerin dini açıdan yenmesi uygun et ve Şabat mumları için aldıkları vergiler için de geçerliydi. Yüzyılın ikinci yarısında Çar II. Aleksandr'ın egemenliğinde Yahudi karşıtı önlemler gevşedi. Ama 1870 yılındaki reformlardan sonra bile Yahudilerin (nüfusun çoğunluğunu oluştursalar da) belediye meclisi koltuklarının en çok üçte birini almalarına izin veriliyordu ve belediye başkanı görevine gelmeleri yasaktı.

Dini yenilenme ile sekülerleşme arasında

Aydınlanma fikirlerinden etkilenen Yahudi azınlık bir kısırdöngüyle karşı karşıyaydı. Bir yandan Yahudi cemaatinin değişmesi gerektiğine inanıyor, Hasidilerin "batıl" gelenekleriyle alay ediyor, Talmud eğitimine ilaveten seküler bir eğitim talep ediyor, Yahudilik dışı dillerin kullanımını vaaz ediyor ve Yahudilerin meslek seçimini değiştirmeleri gerektiğini savunuyorlardı. Diğer yandan da bu önlemlerin birçoğunu sadece Ortodoks Yahudileri, Ortodoks Hıristiyanlara dönüştürmek için bir bahane olarak kullanan bir hükümetin yardakçılarına dönüşmek istemiyorlardı.

Hasidi olmayan Yahudilerin entelektüel ve dini yaşamları için Litvanya'daki yeni *Yeşivaların* (Talmud okulları) kuruluşu çok önemliydi. Vilna Gaon'un öğrencisi Volozhinli Rabbi Chaim 1803'te Volozhin Yeşiva'sını kurdu, bu Yeşiva ülkenin dört bir yanından öğrenciler çekerek, mali açıdan destekledi. Volozhin bilginleri uzun süre kanun yorumları ve hayatın nasıl sürdürüleceğine dair konularda en yüksek otorite olarak kabul edildi. Bu okulda, Tora ve Talmud'la ilgili açık ve rasyonel bir metin yorumu destekleniyor ve çoğu kez kendi yerleşmelerinde entelektüel seçkinleri oluşturan ve gerek Hasidim gerekse Aydınlanmacılarla mücadelesinde Rabbinik Yahudiliğin direklerinden biri olan bir yüksek eğitimliler tabakası oluşuyordu. Mir, Telz ve Slobodka'da Volozhin modelini örnek alan başka önemli yeşivalar da kuruldu.

1810 yılında Kovno'da doğan Israel Salanter, *Mussar* hareketini kurarak, Maskilimler tarafından artırılan sekülerleşmeye olduğu kadar salt Talmud eğitimiyle yetinmeye karşı çıkmaya çalıştı. *Mussar,* ahlak veya etik anlamına gelir; Salanter ile öğrencileri yorumların odak noktasına şeriatın etik anlamını koymuşlardı, istiğrak ile tövbeyi Hasidilerin duygusallığına ve Aydınlanmacıların salt akıl inancına alternatif olarak görüyorlardı. Salanter, Hasidim ile Ortodoks düşmanları Mitnaggedim arasında, ikisini de eleştirerek denge kurmaya çalışmıştı: "'Dini eğitim için neden bir kitaba ihtiyacım olsun ki, benim rebbem var,' der Hasid, buna karşı Mitnaggedim de, 'Dini eğitim için bir kitabım var, rabbiye neden ihtiyacım olsun?' diye cevap verir."

Maskilim, yani Aydınlanmacılar büyük bir adım daha atmıştı; ancak, bunların tümü 1828 yılında meslek değiştirme ve eğitim reformu çağrısını (*Te'uda be'Israel,* "İsrail'de Tanıklık") Çar Nikolay'a adayan Isaac Baer Levinsohn gibi hükümeti coşkuyla karşılamıyordu. Aydınlanmacılar, arkalarında çocukluklarının inancına duydukları kuşkuyu anlatan birkaç duygu dolu belge bırakmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısının en önemli İbrani yazarlarından biri olan Moşe Leib Lilienblum, 33 yaşındayken 1876'da kaleme aldığı otobiyografisinde şunları yazıyordu: "Bu barışma gününde sanki bir gök gürültüsüyle sarsılmış gibi hissediyorum kendimi... Kantor dua etti: 'Buradayım işte, iyi işlerden yoksun.' Cemaat, sesi karşısında titredi. Herkesin elleri ile yüreklerini Tanrı'ya doğru uzattıklarını gördüm, bense – ah, neredeydi benim Tanrım? Yüzümü dua örtüsüyle örttüm, gözlerimden yaşlar akıyordu." Lilienblum önce kötü düşüncelerden kurtulup Talmud çalışmasına giden yolu bulmaya, bir Yeşiva kurmaya ve öğrencilere eğitim vermeye çalışmıştı. Ama kısa sürede seküler kitaplar okuduğu, sapkın düşünceleri olduğu konuşulmaya başladı. Gammazlandı, kovuşturuldu ve hem İbrani edebiyata hem de sosyalizm ile Siyonizm fikirlerine yöneldi.

Genel kültür ve Yahudilik dışı diller öğrenmenin yanında İbranicenin geliştirilmesi Doğu Avrupalı Maskilim'in en önemli hedeflerinden biri haline gelmişti. Böylece yüzyıl ortalarından itibaren İbranice romanlar ve Alexander Zederbaum'un 1860'da kurduğu ve şair Juda Leib Gordon'un yayımladığı *Ha-Meliz* ("Avukat"), Peretz Smolenskin'in 1868'de hayata geçirdiği *Ha-Schachar* ("Tan Vakti") veya Ahad Ha'am'ın 1896'da kurduğu (adını Eski Ahit'teki Kudüs su havuzundan alan) *Ha-Schiloach* gibi İbranice

Maurycy Gottlieb, 1878 yılında Galiçya'daki vatanı Drohobycz'deki Yom Kippur ayinini resmetti. Dua edenlerin arasında, dünyevi bilgiyle karşı karşıya kalan birçok Aydınlanmacı gibi kendisi de inancından kuşku duyar gibidir. Gottlieb 15 yaşında Viyana Sanat Akademisi'nde eğitim görmüştü ve Krakowlu ressam Jan Matejko'nun öğrencisiydi. Bu portreyi yaptıktan yalnızca bir yıl sonra 23 yaşında öldü. Tora kapağında, sanki ölümünü öngörmüş gibi şunlar yazılıdır: "Vefat eden öğretmen Mosche Gottlieb'in anısına bağışlanmıştır, unutulmayacaktır, 1878."

dergiler ortaya çıktı. Bu yeni fikirlerin yaygınlaşması –ki Litvanyalı muhabir Elieser Ben-Yehuda bunun için ilk modern İbranice sözlüğü hazırladı– İbranice okuryazar halk arasında yaygınlaştırılması, yüzyılın son yirmi yılında siyasi ve kültürel Siyonizmin ortaya çıkışı açısından olağanüstü büyük bir önem taşıyordu.

Odessa, seküler bir Yahudiliğin orta çıkmasında çok önemli bir merkezdi ve Doğu Avrupalı Yahudi entelektüellerinin merkeziydi. 19. yüzyılda liman ve ticaret şehrine dönüşen ve yeni fethedilen Güney Rusya'daki bu şehir, farklı millet ve dinden insanların vatanıydı. Burada Ruslar ile Ukraynalıların yanında Yunanlılar ile Ermeniler ama özellikle de Yahudiler yaşıyordu. 19. yüzyılın sonunda 400.000'lik nüfusun yaklaşık 140.000'i Yahudiydi. Şehirdeki doktorların ve bankerlerin üçte ikisi; avukatların yarısından fazlası Yahudiydi. Ama Yahudilerin üçte biri şehrin proletaryasındandı, sanayi işçisi veya gündelikçiydi. Şehir, Maskilim'in gerçek anlamda etkili olduğu ve ülkenin başka bölgelerinden kendine birçok Maskilim çeken ilk cemaatti. Yüzyıl dönümünden sonra Odessa, Siyonist hareketin oluşumunda önemli bir rol oynadı. İbrani işletmelerin yanı sıra 1860 yılında ilk Rusça Yahudi dergisi de burada doğdu (*Rasswet*, "Tan Vakti").

Çarlık Rusya'sındaki Yahudilerin çoğu açısından ne İbrani ne de Rus kültürüne giden yol belirleyiciydi. Dahası Doğu Avrupa'daki Yahudi kitleler, Yahudiliğe sadık kalıp Yidiş dilinde konuşmayı sürdürdü. 1897 yılında Rusya'da anket yapılan Yahudilerin %97'si Yidiş dilinin anadili olduğunu söylemişti. Bu nedenle artan sayıda Yahudi yazarın Yidiş dilini kullanması da tutarlı bir gelişmeydi. Mendele Mojcher-Sfojrim (Şolem Yankev Abramowitz), Yahudi edebiyatının "büyükbabası" *(Sejde)* unvanını alıp 1863 yılından itibaren Odessa'da ilk Yidişçe dergiyi *(Kol mevasser)* yayımladı. O da başta dergiyi İbranice yayımlamıştı; daha sonraki yazılarında Yidişe geçişinin gerekçelerini de şöyle açıkladı: "Halkımın nasıl yaşadığını gözlemledim ve kutsal dilde hikâyeler yazmak istedim ama birçoğu bu dili anlamıyor. Yidiş dilini konuşuyorlar. Halka yararı dokunmuyorsa yazarın yapıtı ve düşüncelerinin ne yararı var? Kimin için çalıştım? Bu sorular bana rahat vermeyip beni bir ikileme düşürdü. Benim zamanımda Yidiş, sadece gülünçlüğe, insanlar gibi konuşamayan ve adları kötüye çıkmış budalaların takırtılarına peşkeş çekilen boş bir kaptı. Ne okuduklarını anlamadan kadınlar ve en basit insanlar bu saçmalığı okurdu. Bazılarıysa başka bir

dil bilmeseler de Yidiş okuyup geri kalmışlıklarını göstermeye utanırdı." Daha ileride Yitshak Leib Peretz ile Şolem Alehem, Yidişi bir edebiyat dili rütbesine yükseltmeye katkıda bulunacaktı. Seçkin bir kültürün taşıyıcıları olmak istemiyor, halkın çoğunluğu tarafından anlaşılmaya özen gösteriyorlardı. Bu da sadece Yidişle mümkündü. Yidiş, Çarlık Rusya'sı Yahudilerini, Doğu Avrupa'nın diğer bölgelerindeki Yahudilerle birleştiriyordu. Aralarındaki bütün siyasi ve hukuki farklara rağmen, güneydeki Romanya ve Macaristan'dan Slovakya ve Galiçya üzerinden ta yukarılardaki Beyaz Rusya ve Litvanya'ya kadar Doğu Avrupalı Yahudiler arasında kültürel bağlar sürdü.

Habsburg İmparatorluğu'nda

Habsburg İmparatorluğu, 19. yüzyılın sonunda yaklaşık 2 milyon Yahudiyle dünyanın ikinci en büyük Yahudi cemaatini barındırıyordu. Galiçya'daki Yahudi nüfus, Polonya'nın bölündüğü dönemde yaklaşık 200.000'den, 19. yüzyılın sonunda 800.000'in üzerine çıkmıştı. Yahudiler, çoğunluğu Katolik Polonyalılar ve Ortodoks Ukraynalıların oluşturduğu bölgede görece sabit bir biçimde nüfusun %10'undan biraz fazlasını oluşturuyorlardı. Brody gibi bazı şehirlerde nüfusun %90'ını, Lemberg'in (Lvov) merkezinde bile üçte ikisini oluştururlardı. Doğu Yahudiliğin yaşam alanının bir parçası olan Galiçya, aynı zamanda Viyana'da hüküm süren Aydınlanma ve bütünleşme fikirlerinin de etkisi altındaydı. Geleneksel Yahudi yaşam biçimi, burada özellikle şiddetli bir biçimde dinsel ve kültürel reform çabalarıyla karşı karşıya kalmıştı. Bir taraftan Hasidi mirası burada özellikle güçlüydü. Neredeyse bütün dindar Yahudiler, kendilerini sayısız Hasidi hanedanından birine bağlı hissediyordu; bu hanedanların liderleri Beiz, Zanz veya Sadagora gibi küçük yerleşmelerde deyim yerindeyse saray hayatı sürüyordu ve evleri, inananlar için hac yerlerine dönüşmüştü.

Diğer taraftan da Yahudi Aydınlanması Haskala, 19. yüzyıl Galiçya'sında özellikle daha büyük şehirlerde kök salmıştı. Haskala'nın başlangıcı bir yandan Moses Mendelssohn'un çevresine, diğer yandan da İmparator II. Joseph'in eğitim politikasına dayandırılabilir. Moses Mendelssohn'un çalışanlarından biri olan Bohemyalı Herz Homberg gibi Yahudi Aydınlanmacılar, Galiçya'da önce özellikle katı bir reform siyaseti güttü. Çocuklara sadece Almanca öğretilmeyecek, aynı zamanda Protestanlığa dayanan il-

mihallerle yeni bir Yahudilik öğretisi de verilecekti. Buna hem Yahudilerin gündelik yaşam kültürünün belli inanç öğretileriyle sınırlı tutulması hem de İmparator ve devlet odaklı vatanseverliğin aktarılması dahildi. Homberg'in başlattığı okul sistemi daha 1806'da kaldırıldı. Nefret edilen ilmihallere dayalı Almanca yapılan bir sınav, resmi evliliğin sıklıkla kaçınılmaya çalışılan bir önkoşulu olarak kaldı. Dini açıdan yenmesi uygun olan etler ve Şabat mumlarının vergilendirilmesi de yoksullaşan Yahudi halkını mali açıdan gitgide zora soktu.

Homberg okul reformunun başarısızlığından sonra önemli birkaç Aydınlanmacı, eğitim reformu için yeniden kolları sıvadı. Joseph Perl, 1813'te Tarnopol'da "Ücretsiz Yahudi Okulu"nu kurdu; hicivli polemiklerinde alay ettiği Hasidi hareketinin en şiddetli muhaliflerindendi. Yidiş ve İbranice yazılarında rasyonel Yahudilik öğretisini talep eden Mendel Lefin de kendini Hasidilikle mücadeleye adadı. Bu nedenle de İbn Meymun'un *Şaşırmışların Kılavuzu*'nu* modern İbranice şekliyle yayımladı. İbn Meymun, Aydınlanmacıların en sevdiği Yahudi filozoftu ve birden fazla Maskilim nesline örnek olmuştu. Salomon Maymon, adını bu büyük bilginden esinlenerek almıştı. Nachman Krochmal da Almanya'daki Yahudilik bilimini etkileyen ve en önemli temsilcisi Leopold Zunz'un, Krochmal'in ölümünden sonra yayımladığı, İbn Meymun'unkini hatırlatan *Çağımızın Şaşırmışlarının Kılavuzu*† adlı tarihsel bir felsefe eseri geliştirdi.

Alman örneğine göre düzenlenmiş bir dini reform fikirlerineyse çoğu Doğu Avrupalı Maskilim uzak durdu. Bu fikirler çoğu zaman Almanca konuşan bölgeden gelen rabbilerce ithal edilirdi. Batı Bohemya doğumlu, uzun süre Vorarlberg'in Hohenems şehrinde çalışan rabbi Abraham Kohn, Lemberg'deki yeni cemaatinde hem vaazlarını Almanca verdi, hem de düzenli bir ayin ve koro şarkıları kullanmaya başladı. Almanya'da Ortodoks Yahudiliğin bile benimsediği bu yeniliklere Lembergli Yahudiler o kadar şiddetle karşı çıktı ki bazıları kutsallığı bozulan sinagoga duydukları üzüntünün bir işareti olarak bir cenazedeymişçesine kıyafetlerini yırttı. Kohn, geleneksel cemaatini Bar Mitzva'nın yerine erkek ve kız çocukları için Protestan örneğine uygun bir konfirmasyon ayini düzenleyerek kışkırttı. Bu reformlar, batı bölgelerindekilere nazaran ılımlı olsa da, Ha-

---

* *More nevihum* (ç.n.)

† *Moreh Nebukhe ha-Zeman* (ç.n.)

sidi halk, Kohn'dan o kadar çok nefret etti ki 1848 yılında zehirlenerek katledildi.

1848 yılı, Doğu Avrupa'daki Yahudiler açısından geçici umutların yılıydı; kısa ömürlü devrim, Habsburg İmparatorluğu'nda da özgürleşme beklentilerine yol açmıştı. Şehirlerde devrimci Bohemyalılar, Macarlar veya Polonyalılarla birlikte burjuva sınıfından Yahudiler de otoriter imparatorluğa ve milli azınlıkların uğradığı baskılara karşı yürüttükleri mücadelede barikat başına geçtiler. Ama Galiçya'da eşitliğin uygulanmaya başlaması zaman alacaktı. Yahudiler, yerel ve bölgesel düzeyde daha hızlı tanındılar. Örneğin, bütün bölge dikkate alındığında 1874'te bölgesel parlamentolarda 71 Yahudi, Galiçya Sejm'inde [Parlamento] 155 delege arasında 5 Yahudi, 10 Yahudi belediye başkanı ve 261 Yahudi belediye meclisi üyesi vardı.

Macaristan'daki hukuki durum da aynı dönemde iyileşmişti. Burada 1848 yılının devrimci olaylarına çok sayıda Yahudinin katılması nedeniyle Yahudi cemaatlerine para cezası verilmesine ve 1850'li yıllarda gayrimenkul satın almalarının yasaklanması veya evlenmeden önce özel bir sınav gibi hukuki ayrımcılıklara katlanmak zorunda kalmalarına rağmen 1859-1860 tarihinde bu hukuki hükümlerin çoğu ortadan kaldırıldı ve 1867 Macaristan-Avusturya Uzlaşması'ndan sonra Macar Yahudilerine de bütün haklar tanındı. Sayıları, özellikle de Galiçya'dan gelen göçle birlikte 1850 ile 1869 arasında 340.000'den 540.000'e çıktı. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Macar Yahudi cemaatinin üyesi 900.000'in üzerindeydi, Budapeşte'de yaşayanların neredeyse dörtte biri Yahudiydi. Ülkedeki bütün tüccarların, avukatların ve doktorların yaklaşık yarısını oluşturuyorlardı.

Üstelik Macar Yahudileri, çok heterojen bir topluluktu. Avusturya ve Moravya sınırındaki Yukarı Bölgeli Yahudiler, Almanca veya Yidiş konuşurdu; en geleneksel cemaatler kuzey doğudaydı (Aşağı Bölge) ve dilsel, kültürel ve dinsel açıdan Galiçya Yahudiliğine yakınlardı; Orta Macaristan ve başkent Budapeşte'deki Yahudilerin çoğu Macarca konuşup kendilerini önce Macar olarak görüyordu. Dini açıdan da önemli farklar vardı. Örneğin, Macaristan'ın kimi bölgeleri, Bratislavalı rabbi Moses Schreiber, namı diğer Hatam Sofer'in geleneğini izleyen Ortodoks Yahudiliğin kalesi olarak kaldı; Moses Schreiber'in sloganı da şöyleydi: "Tora dışındaki yeni olan her şey yasaktır" (*hadash assur min ha-tora*). Hatam Sofer, her tür reform çabasına ve Talmud'un ilahi kökenini sarsmaya çalışan herkese

karşı özellikle şiddetli bir mücadele sürdürdü. Eğer bu bilgi daha yüce bir amaca, yani dini eğitime veya ekmek kazanmaya hizmet edecektiyse, seleflerinin birçoğu gibi dünyevi bilgi edinmeye elbette açıktı. Özgürleşmeye ise şüpheyle bakardı, ne de olsa bunun geleneksel Yahudi dünyasını sona ereceğini düşünüyordu. 19. yüzyılın ikinci yılında da bu görüş, Ortodoks Macar rabbiler arasında, özellikle de Akiba Schlesinger'de yankısını buldu. Schlesinger, dilleri, adları ve kıyafetleri ile ilgili olarak çevrenin taklit edilmesine karşı çıktı ve böylece Yahudilerin geleceğinin tehlike altında olduğu gerekçesiyle özgürleşme projesini tümüyle reddetti.

Macaristan'ın kuzey doğusunda Sighet ve Munkacz'da kendi hanedanları bulunan Hasidi merkezler vardı. Dini reform hareketiyse sonunda hızla kök salmıştı. Çoğu zaman Neolog olarak adlandırılan temsilcileri Almanya'dakilerden çok daha ılımlı köktenciydi. Ama Ortodokslukla ihtilafları o kadar keskindi ki hükümet 1868 yılında bir Yahudi Kongresi topladı; Neologlar ile Ortodokslar anlaşamayarak, kavga ettiler. Ortodokslar tıpkı Almanya'daki gibi kendi cemaatlerini kurma iznini kabul ettirdiler. Bu iki grubun yanında iki kampa da bağlı olmayıp Kongre'den önceki statüsünü sürdürmek isteyen ve bu nedenle de kendilerine "statüko cemaatleri" diyen üçüncü bir grup da varlığını sürdürdü.

Romanya Yahudileri, hukuki açıdan Habsburg İmparatorluğu'ndan ziyade Çarlık Rusya'sına daha yakındı. Hem meslek icralarında hem de gayrimenkul sahibi olma konularında imkânları kısıtlıydı. Romanya bağımsızlık savaşında Yahudi entelektüellerinin rolü önemsiz olmasa da ve 1866 yılından beri yönetimde olan Kral I. Carol (Hohenzollern-Sigmaringen Prensi Karl) medeni hakların verilmesini savunsa da, bu duruma karşı çıkan halk bu yönde atılacak adımları engellemeyi başardı. Bunun sonucunda birkaç istisna dikkate alınmazsa, sadece Hıristiyanlar Romanya vatandaşı olabilirdi. Komşu Avusturya-Macaristan'da 1867 Uzlaşması'yla Yahudilerin özgürleşmesi tamamlanmışken aynı yıl Romanya Yahudileri köylerinden kovuldu. Romanya Yahudilerinin büyük bir bölümü şehirlerde yaşıyor ve bu şehirlerde nüfusun büyük bir bölümünü oluşturuyorlardı. Yaş'ta nüfusun %40'ı, hatta Bükreş'te %15'i Yahudiydi. 1868 yılında Galati şehrinde şiddet dolu Yahudi karşıtı pogromlar yaşandı, bunlar birkaç yıl sonra da başka şehirlerde tekrarlandı. Romanya'daki Yahudilerin durumu uluslararası sansasyon yaratarak 1878 Berlin Kongresi'nde bir sorun olarak ele alındı. Bulgaristan ve Sırbistan'la birlikte Romanya da bütün vatan-

daşlarına eşit haklar tanıdığını açıklamak zorunda kaldı. İlk ikisi bu vaadi yerine getirirken (Sırbistan Parlamentosu ancak 1889 yılında onayladı) Romanya hükümeti kararı göz ardı etti. Berlin Kongresi'nde sırasındaki tartışmalarda Yahudilerin özgürleşmesi uluslararası bir ilke olarak beyan edildi. Ama bu açıklama Romanya Yahudilerinin pek işine yaramadı. Yüzyılın sonunda yaklaşık 300.000 Yahudiyle Avrupa'nın en büyük cemaatlerinden biriydi; ama sadece birkaç yüz kişinin medeni hakları tanınmıştı.

Sırbistan'daki Yahudi nüfus, 5.000 kişiyle oldukça azdı, Hırvatistan ile Bosna'daysa ayrı ayrı 100.000 Yahudi yaşıyordu. Bulgaristan'daki 30.000 Yahudiyle birlikte Bosna'dakiler büyük oranda Sefardiydi ve Yahudi İspanyolcası konuşuyorlardı.

Pogromlar

Çarlık Rusya'sında Yahudilerin varoluş esasları Çar II. Aleksandr'ın 1 Mart 1881 tarihinde öldürülmesiyle dramatik biçimde kötüleşti. Suikast sonrasındaki durum, bu tehlikeyi birkaç faktörün birlikte yarattığını gösterir. O yıl Paskalya ile Yahudi Pesah bayramı aynı günlere denk gelmişti. Tanrı katili suçlaması ile ortaçağa özgü kan iftirası birbirine karıştı. Ayrıca suikastçıların çevresinde bir Yahudi kadının da bulunduğu gerçeğine dayanan gericiler, Yahudi halkının tamamını devrimcilerin sempatizanı olmakla suçladı. Bunu izleyen, Rusça "pogrom" olarak ifade edilen Yahudi karşıtı çatışmalar, hükümetin işine yaradı; böylece Yahudileri patlayan toplumsal huzursuzluklarda paratoner olarak kullanabildiler.

1881 yılının pogromları 15 Nisan'da önce Yelizavetgrad'dan [bugün Kirovograd] başlayıp hızla 200-250 şehre yayıldı. Bunlar, Yahudilerin Çarlık Rusya'sında karşı karşıya kaldığı ilk şiddet olayları değildi. 1859 ve 1871 yıllarında da Odessa Yahudileri fiziksel bir şiddet dalgasına maruz kalmıştı. Ama 1881 yılından sonra pogromlar birbirini izledi. Hâlâ Pale yerleşimiyle sınırlanan Yahudilerin ekonomik ve hukuki açıdan zaten sallantılı olan durumlarına fiziksel şiddet korkusu da eklendi. En şiddetli olaylar, 3 Nisan 1903 tarihinde (yine Paskalya döneminde) Kişinev şehrinde patlak verdi ve üç gün sürdü. Bir hafta önce bir muhabirin yayımladığı ve eski kan iftiralarını yeni komplo teorileriyle ilişkilendiren broşür, kitleleri kışkırttı. Bu pogrom, 50 kişinin ölümü, 500'den fazla kişinin yaralanması ve 2.000 Yahudinin evsiz kalmasıyla sonuçlandı. Evler ve mağazalar yıkılıp

Polonyalı Yahudi ressam Maurice Minkowski, "Pogromdan Sonra" adlı resminde (yaklaşık 1910) evlerini kaybeden Yahudi halkın şiddetten kaçışını resmetmiştir. Birçoğu umutsuzluğa düşerek Atlas Okyanusu üzerinden kaçmayı tercih etmişti.

yağmalandı. Rus ordusu ve polisi bu şiddeti hızla sona erdirebilirdi ama bilinçli olarak arka planda kaldı. Siyasi ve ekonomik açıdan yılmış kitleler, öfkelerini devlet otoritesine değil, Yahudilere kusmayı tercih etti. Şiddete eğilimli kalabalıkta sadece Ruslar yoktu. Odessa'da Yunan kökenlilerin Yahudilere saldırması gibi Kişinev'in Romen halkı da yağmalara ve cinayetlere hevesle katıldı.

Kişinev pogromu uluslararası protestolara da yol açmıştı. Daha sonra, milli ozan Hayim Nahman Bialik'in ünlü "Kıyım Şehrinde" şiirine esin kaynağı oldu. Bu şiir, teröre karşı sızlanmakla yetinmeyip Yahudi kurbanlarının edilgenliğinden de şikâyet eder ve Yahudilerin sadece kendi devletlerinde güvenli olabileceklerine dair Siyonist fikri de tetikler.

İlk kez Rus muhalifler ile entelektüeller de yüksek sesle Yahudi karşıtı şiddete karşı çıkıp olaylardan hükümeti sorumlu tuttu. 1880'li yıllardaki pogromlar karşısında sessiz kalan Lev Tolstoy, bu sefer hem hükümetin hem de kilisenin halkı cahil ve fanatik bir durumda bırakmaları karşısında

hissettiği tiksintiyi ifade etti. Komplo teorileri, Çarlık Rusya'sında popülerlik kazandı; özellikle de günümüze kadar gelen ve "Siyon Bilgelerinin Protokolleri" nin bahsettiği, Yahudilerin sözde dünyaya hâkim olmayı planladıklarına dair teoriler. Bu protokoller ilk kez Rusçada 1903 yılında *Snamja* ("Bayrak") dergisinde, herhalde kayıp Fransızca özgün metninden çevrilip kısaltılarak yayınlandı. Yayıncısı, daha önceleri Kişinev pogromunu sahneleyenlerden biri olan fanatik antisemitist Pavolatsi Kruşevan'dı. Sonraki tercümeler ve işlemelerin dayandıkları özgün metin, 1905 yılında dinci fanatik Sergey Nilus tarafından yayınlandı. Paris'teki Rus gizli servis çevrelerinden gelen yazarların amacı, Çar'ı ve etkili siyasetçileri açık bir biçimde Yahudi düşmanı bir siyasete yönlendirmekti. Protokoller daha sonra sayısız dile tercüme edilip otomobil fabrikatörü Henry Ford tarafından da İngilizce olarak dağıtıma sokuldu.

Kişinev'deki kanlı olaylardan sonra komplo teorileri ve kan iftiraları Doğu Avrupa halkları arasında varlığını sürdürdü. 1911 yılında Kiev'de bir Hıristiyan çocuğun ölümünden sonra bir tuğla atölyesinde çalışan Yahudi Mendel Beilis'e uzun süren bir dava açıldı, oysa devletin yetkili makamları gerçek suçlunun kimliğini biliyordu. Çar II. Nikolay'ın da işe karışmasıyla adalet bakanının desteklediği iddia makamı, sürekli yeni kanıtlar oluşturup Yahudiliği genel anlamda mahkûm etmeye çalıştı. Sonunda Beilis serbest bırakıldı, ama Yahudiliği aklayacak sözler edilmemişti.

Kan iftiraları Orta ve Doğu Avrupa'nın diğer ülkelerinde de yeniden çok yaygınlaşmıştı. Sadece 19. yüzyılın son on yılında bu konuyla ilgili 70'den fazla vaka yaşandığı biliniyor. Bu vakaların en ünlüleri, Macaristan'ın Tiszaeszlári şehrinde ve Kuzey Bohemya'da yaşandı; burada Yahudi kunduracı kalfası Leopold Hilsner, bir kızın öldürülmesi nedeniyle önce ölüme mahkûm edildi, sonra affa uğrayıp ömür boyu hapse çarptırıldı. 1899 ile 1916 yılları arasında hapis yattı. Almanya'da da ortaçağ masalları yeniden hortlatılmış, en ünlü vakalar 1891'de Rheinland'daki Xanten ve 1900'de Batı Prusya'daki Könitz'de yaşanmıştı. Her iki vakada da suçlular serbest bırakılmış olmasına rağmen evleri ve varlıkları yok edildi. Könitz civarında Yahudi karşıtı ayaklanmalar yıllarca sürdü. Her iki vakada da kan iftiraları ile dini açıdan yenmesi uygun hayvan kesimiyle ilgili Yahudi karşıtı stereotipler birbirine karıştı.

Daha doğuda, Çarlık Rusya'sında, 1881 yılından sonra Yahudiler için sadece fiziki değil, hukuki durum da belirgin ölçüde kötüleşmişti. 1883 yılında "Yahudiler için geçerli devlet kanunlarının yeniden incelenmesine dair en yüksek komisyon" veya başkanlarından esinlenerek Pahlen Komisyonu olarak adlandırılan komisyon, Yahudi azınlığın diğer halkla yavaş yavaş eşitlenmesini önerdi. Ama III. Aleksandr (1881-1894) bu tavsiyeye uymayı reddedip yasal kısıtlamaların sürdürülmesini savundu. Yeni kanunlar, Yahudilerin üniversiteler ve yüksek okullardaki sayılarını sınırladı, avukatlık mesleğinden men etti, yeni yerleşimleri ve kira sözleşmelerini yasaklayıp yerel düzeyde seçilme haklarını ellerinden aldı. 1891 yılında Moskova'ya yerleşme izni alan sayısız Yahudi, şehirden ve vilayetten kovuldu. Yahudiler seçme hakkını ancak 1905 devriminden sonra elde ettiler, 1915'te I. Dünya Savaşı sırasındaki askeri durumlardan ötürü Pale yerleşimi feshedildi. Daha önce Pale yerleşiminin dışına, sadece istisnai durumlarda –örneğin en yüksek sınıftan tüccar, zanaatkâr veya asker olduklarında– yerleşebiliyorlardı.

Doğu Avrupa Yahudileri arasındaki ekonomik yapılanma da hukuki kısıtlamalarla birlikte gittikçe kutuplaştı. Şehirlerde ekonomik gücü olan bir seçkinler sınıfı ortaya çıktı, aralarında Lodzlu tekstil fabrikatörü Poznanski'nin, "demiryolu kralları" Poljakov ile Bloch'un ya da St. Petersburg'da yerleşme hakkı elde eden ve yüzyıl sonuna kadar 20.000 kadar bir nüfusa (halkın %1,5'i) sahip zengin tüccar, akademisyen ve zanaatkârdan oluşan küçük bir cemaat vardı. 1863 yılında şehirdeki Yahudi hayırseverler ve Aydınlanmacılar, Banker Leon Rosenthal ve Baron Joseph Günzburg etrafında, "Rusya'daki Yahudiler Arasında Kültürün Desteklenmesi Birliği"ni kurdular; bu birlik eğitim reformları, meslek değiştirme ve Rus (ama aynı zamanda İbrani ve Alman) dili ile kültürünün teşvikiyle ilgilenip toplumsal bir reform ve Ruslaştırmanın taşıyıcıları olarak gördükleri öğrencilere sayısız burs verdi. Büyük şehirlerde bir finans ve entelektüel aristokrasisi gelişirken orta sınıf gitgide yoksullaştı. *Ştetl* manzarasına gitgide küçük zanaatkârlar, seyyar satıcılar, eğitimsiz ve mesleksiz "boşta gezen insanlar" hâkim oldu. Boşta gezen insanlar birçok yerde Yahudi nüfusunun üçte biri ila yarısını oluşturuyordu.

1897 yılında Çarlık Rusya'sında 5 milyon, yani ülkedeki toplam nüfusun yaklaşık %5'i ve dünya üzerindeki bütün Yahudilerin yarısı kadar

Yahudi yaşıyordu. Yahudilerin %90'ından fazlası toplam nüfusun %11,5'ini oluşturdukları Pale yerleşmesinde yaşamaya devam ediyordu. Polonya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'da çoğunluğu oluşturdukları sayısız tipik Yahudi ştetl vardı; örneğin Berditçiv'de nüfusun %87,5'i, Plinsk'te %80'i ve Bialystok'ta %66'sı Yahudiydi. Geçim derdine düşen giderek daha fazla Yahudi büyük şehre gidiyordu. Varşova'da I. Dünya Savaşı'nın arifesinde nüfusun neredeyse %40'ını oluşturan 337.000 Yahudi vardı, Lodz'da 480.000 olan nüfusun %36'sı Yahudiydi ve Odessa'daki 150.000 Yahudi bütün şehir nüfusunun üçte birini oluşturuyordu. Resmi olarak Yahudilere kapalı St. Petersburg'ta bile 35.000 Yahudi yaşıyordu. Büyük şehirlerde çoğu Yahudi kendi mahallelerinde yaşayıp, toplumsal olarak çoğu kez bir arada bulunuyordu.

Modern bir Exodus

11 Ağustos 1881 tarihinde Baron Horace Günzburg'un Petersburg'taki evinde, Çarlık Rusya'sının en etkili ve zengin Yahudilerinden bir grup bir araya gelerek Rus Yahudilerinin beklenen kitlesel göçüyle ilgili hoşnutsuzluklarını dile getirdi. Hükümetin işinin bu şekilde kolaylaştığı söyleniyordu; Yahudileri yeterince kışkırtmak yetiyor, onlar da ülkeden ayrılıyordu. Oysa Günzburg ile arkadaşları, Rus Yahudilerinin geleceğinin Batı Avrupa'daki gibi bütünleşme ve kültürlenme ilkelerini barındırması gerektiğini hayal ediyordu. Ortodoks rabbiler de Batı'ya kaçışın yaratacağı asimilasyon tehlikesini algılayarak bu Yahudi ileri gelenlerini destekliyordu.

Rus Yahudiliğinin iki tarafı da II. Aleksandr suikastından ve bunu izleyen pogromlardan beri şiddet, ekonomik muhtaçlık ve hukuki baskı nedeniyle Batı'ya ve özellikle de Atlas Okyanusu yoluyla kaçmaya çalışan göç isteklilerinin yarattığı dalga karşısında çaresizdi. 1881 ile I. Dünya Savaşı arasında 2 milyondan fazla Yahudi Çarlık Rusya'sını terk etmişti. Bu göçmenlere Habsburg İmparatorluğu'ndan birkaç yüz bin ve her dört Yahudiden birinin vatanını terk ettiği Romanya'dan da 75.000 Yahudi eklendi. Hamburg, Bremen veya Rotterdam limanlarına ulaşmak için günlerini trenlerde geçirdiler. Üçüncü sınıf gemi biletleri için gerekli olan rubleleri zar zor biriktirmişlerdi. Alman ve Avusturyalı Yahudiler, gemiye binişlerine kadar olan zorlu yolculuğu hafifletmek amacıyla, gıda ve konaklama sağlayan yardım örgütleri kurmuşlardı. Bu asil yardımcıların bazıları,

Yahudi yeni yıl bayramıyla ilgili esprili bir Yidiş kartpostalı (yaklaşık 1914), "hayat nehrinde 120 yıllık gidiş dönüş seyahati için geçerli", altta bulunan Özgürlük Heykeli'yle, Amerika'ya giden göçmen gemilerini ima ediyor.

belki de yoksullaşan Doğu Avrupalı kitlelerin en kısa sürede yanlarından geçmeleri, henüz yeni özgürleşen Alman din kardeşlerinin kesin olarak onlarla karıştırılmamaları için onlara yardım etmek istemişlerdi. Nedenleri her ne idiyse, davranışları göçmenler açısından büyük bir şanstı, hatta bazı durumlarda hayat kurtarıcıydı.

Doğu'dan göç edenlerin bir kısmı Avrupa'da kaldı. Ne de olsa I. Dünya Savaşı'ndan önce Büyük Britanya'ya gelen 250.000 Yahudinin %80'i son otuz yıl içinde Doğu Avrupa'dan gelmişti, Fransa'daysa yeni göç edenler 150.000 kişilik Yahudi cemaatinin yarısından fazlasını oluşturuyordu. I. Dünya Savaşı'ndan önce doğudan gelen 70.000 Yahudi, Alman İmparatorluğu'nda kaldıysa da bütün Yahudilerin sadece %15'ini oluşturuyorlardı. Büyük çoğunluk Avrupa'dan kaçmak istiyordu. Kimileri Avustralya'ya, Güney Afrika'ya, Güney Amerika'ya ve Kanada'ya gitmek istiyordu; %85'i tek bir hedefi gözüne kestirmişti: "*Goldene Medine*" (Altın Ülke), yani Amerika Birleşik Devletleri.

Böylece, Avrupa'da özellikle Londra ile Paris'e, Avustralya'da Sydney ile Melbourne'e, Güney Amerika'da Buenos Aires, Montevideo, Sao Paulo ile Rio de Janeiro'ya yerleştikleri gibi, Amerika Birleşik Devletleri'nde de New York metropolü onları kendine çekmişti. I. Dünya Savaşı çıktığında ABD'de 3 milyondan fazla Yahudi yaşıyordu, bunların yarısı New York'taydı, dünyanın en çok Yahudi nüfusunun bulunduğu ikinci en büyük şehir olan Varşova'dan beş kat daha fazla Yahudi nüfusu vardı. Varış limanının yakınındaki karanlık, rutubetli ve aşırı yoğun apartmanlarıyla Manhattan'daki Lower East Side, çok sayıda neslin geçici yuvasına dönüşmüştü. Yüzyılın başında 285.000 ve 240.000 kişiyle dünyanın en büyük üçüncü ve dördüncü Yahudi cemaatine dönüşen ve Viyana, Berlin ve Budapeşte'deki büyük Avrupa cemaatlerinden daha fazla Yahudi barındıran Chicago ile Philadelphia'da da büyük Yahudi merkezleri kuruldu.

Bir-iki nesildir Amerika'ya yerleşmiş Yahudi cemaatleri, yeni göçmenlere yardım etmeyi kendilerine görev edinmişti. Aynı zamanda Doğu Avrupalı Yahudiler kendi kendilerine de yardım etmeye başladılar. 1881'de yeni göçmenlere giysi, barınma ve gıda sağlayan Hebrew Immigrant Aid Society* (HIAS) derneğini kurdular. Bunun dışında kendi hemşerilik birliklerini de kurmuşlardı. Yeni metropolde, terk ettikleri neredeyse her şeh-

* İbrani Yardımlaşma Topluluğu (ed.n.)

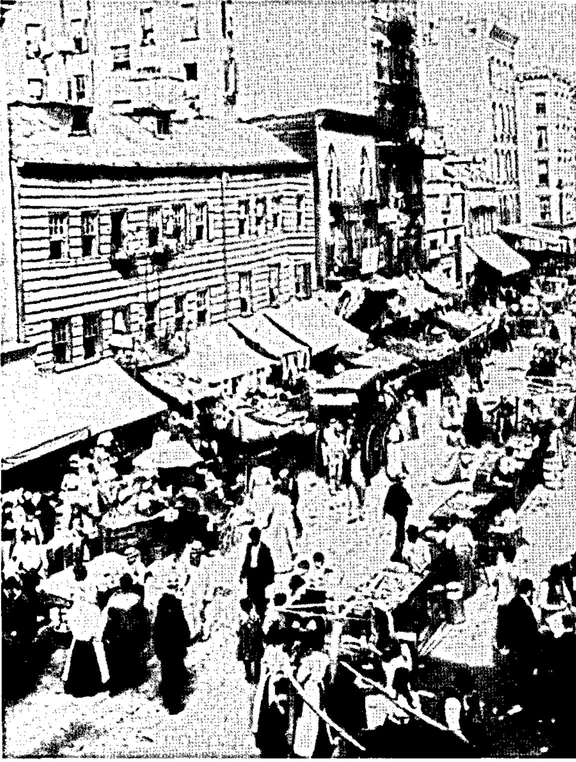
rin ve her köyün kendi hemşeri birliği vardı. Bu kurumların ilki 1886 yılında kurulan Bialystok Mutual Aid Society'ydi.

Göçmenlerin kendilerine ve özellikle de çocuklarına sağlayabildikleri en büyük yardım, onları eğitim yoluyla sosyal yükselmeye hazırlanmaktı. Daha 19. yüzyılda birçok seküler Yahudi, geleneksel dini eğitimin yerine akademik eğitim almaya başladı. İster dini, ister seküler olsun, eğitim geleneği Amerikalı Yahudiler arasında da geçerliliğini sürdürdü. Burada devlet okullarının ve üniversitelerin kapıları onlara açıktı. Henüz 1905'te bile New York'taki City College öğrencilerinin yarısı, 1910'da da Amerikan üniversitelerindeki tıp öğrencilerinin neredeyse dörtte biri Yahudiydi. New York devlet okullarındaki öğretmenlerin, özellikle de kadın öğretmenlerin büyük bir bölümü, Yahudi göçmenlerinin çocuklarıydı. Doğu Avrupa'daki dini geleneğin bekçileri göç edenlerin hızla çevreleriyle asimile olacaklarından ve artık Yahudi şeriatına uygun yaşamayacaklarından endişe ediyorlardı. Ünlü bilgin Israel Meir ha-Kohen gibi birkaçı, Amerika'ya göçü bile yasakladı. Gerçekten de göçmenlerin bir kısmı daha geçiş sırasında ya da varışlarından kısa bir süre sonra dini gelenekçilerden özgür düşüncelilere, sosyalistlere ve anarşistlere dönüşmüştü. Ama büyük bir bölümü, dinleri ile yeni yaşamları arasında uyum sağlamaya çalıştı. Jewish Theological Seminary, 1886 yılında kuruldu; amacı Ortodoksluk ile Reform hareketi arasında duran ve kendilerini muhafazakâr olarak gören rabbileri eğitmekti; aynı sırada ileri bir tarihte Yeşiva Üniversitesi'ne dönüşecek olan Isaac Elchanan Yeşivası, modern çevre karşısında açık bir Ortodoksluğu savunuyordu. Bu okulda kapsamlı bir Yahudi ve seküler yüksek öğretimin temeli atıldı.

Büyük şehirlerde başrabbiler atama denemesi, tıpkı bir yerde bütün Yahudileri kapsayan bir cemaat oluşturma çabaları gibi başarısız oldu. Dini cemaatler, gönüllü birlikteliklerdi; dini açıdan yenmesi uygun etle ilgili denetim de böylece özel rekabete bırakıldı. Özel gıda üreticileri, otoritesi müşterilerce ya kabul edilen ya da itiraz edilen bir rabbi çalıştırmaya başladılar.

Lower East Side'da

Ştetl'in güvenli dünyasından kopuşla birlikte Lower East Side'daki zor toplumsal yaşam koşulları, fuhuş ve suçlar için ideal bir ortam oluşturmuştu.

Yahudi Lower East Side: Sokak satıcılarıyla Hester Caddesi manzarası, 1900 civarı.

Ama aynı zamanda, Eskidünya'nın başarılarını devam ettiren kültürel bir çağın da gelişmesini sağladı. Bir düzineden fazla Yidiş tiyatro kuruldu; sahnelenen yapıtların birçoğu Yahudi dinini eleştiriyor, hatta reddediyordu, ele aldıkları konular da Yahudi geleneklerinden besleniyordu. Şolem Alehem ve J. L. Peretz gibi Yidiş klasik yazarların yanında Shakespeare'den Ibsen'e, Moliere'den Schiller'e kadar Yidiş uyarlamalar da sahnelendi.

Amerika'da da Yidiş dilini sonraki nesle iletme çabaları eksik değildi. İki yüzün üzerinde Yidiş okulunda 16.000'den fazla öğrenci kayıtlıydı. Bu okullar seküler, hatta çoğu kez ciddi bir biçimde din karşıtıydı ve *Arbeter-Ring* gibi sosyalist kuruluşlarca destekleniyordu. Ama Amerika'da doğanlar için Yidiş, İngilizce konuşan topluma açılma yolunda bir engeldi. Yidiş kültürünün zengin hazinesi, savaş yılları arasında yavaş yavaş azalacaktı; bu nedenle de kitlesel bir fenomen olarak sadece göçmenlerle sınırlı kaldı.

Almanya'da doğan Yahudilik bilimi de Amerika'da yavaş yavaş kendine yeni bir merkez buldu. Birkaç üniversitede İbranice kürsüleri açıl-

Farklı milletlerden New Yorklu tekstil işçileri 1913 yılında kötü çalışma koşulları ve ücretlere karşı grev yaptılar. Bir gösteride birlik ve beraberlik andı içtiler.

dı; Philadelphia'daki Dropsie College, Yahudilik biliminde uzmanlaştı ve Cambridge Üniversitesi'nden Jewish Theological Seminary 1902 yılında Solomon Schechter'le dünya çapında üne sahip bir bilgini yöneticisi yaptı. Yenidünya'daki bilimsel başarılar, 1901 yılında New York'ta yayımlanan *Jewish Encyclopedia*, yani Yahudiliğin ilk kapsamlı ansiklopedisiyle taçlandı. Yidiş yazarlar, Doğu Avrupalı Yahudilerin farklı bir yere taşınan dünyalarında şanslarını denediler. En ünlü Yidiş yazar Şolem Alehem, I. Dünya Savaşı'nda ömrünün son iki yılını New York'ta geçirse de Yenidünya'ya uyum sağlayamadı. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde bir başka Yidiş yazar, Şolem Aş New York'a geldi. Yidiş edebiyatında *ştetl* temalarını aşan ve ilk Yidiş yazar olarak Yahudi olmayan bir dünyada uluslararası üne kavuşan Aş da, Yenidünya'da kendini evinde hissetmeyip 1920'li yıllarda geçici olarak Polonya'ya döndü.

Göçten sonraki yıllarda, yaklaşık 150 Yidiş gazete ve dergi yayımlandı. 1897 yılında Abraham Cahan'ın kurduğu *Forverts,* 200.000 tirajıyla I.

Dünya Savaşı sırasında dünyanın en büyük Yidiş günlük gazetesi ve Amerika'daki en yüksek tirajlı gazetelerden biri oldu. Cahan, sosyalizm fikirlerini Yahudi gelenekleriyle dengelemeye çalıştı. Mesela, *Forverts*'teki döneminden önce, bir başka Yidiş gazetesinde "Proleter Vaiz" adını taşıyan bir köşede Eski Ahit'in sosyal başarılarını işaret ettiği makaleler yazmıştı. İsrailli köleleri, firavunun talep ettiği vergileri reddetmeye çağıran Musa, ilk grev lideriydi.

Okurlar, en sevdikleri gazete sütununda, "A Bintel Brif"'te ("Bir deste mektup"), gündelik yaşamlarında karşılaştıkları sorunlarla ilgili sorular ile bu sorulara verilen cevapları yayımlayan *Forverts*'in yayıncısına başvururdu. Mesela, işçilerine eziyet eden bir işverene nasıl davranmalı? Kocasını Amerika'ya kadar izleyen ve onun bir başka kadınla birlikte yaşamaya başladığını gören bir kadın ne yapmalı? Çocuklarla hangi dili konuşmalı? Okurların cevap aradığı sorunlar, yaşamın neredeyse bütün alanlarını ilgilendiriyordu. Gazetenin sosyal demokrat anlayışı, çoğu zaman ülkeye varır varmaz "Golden Medine" hayallerini kaybeden Yahudi göçmenler arasındaki siyasi ruh halini yansıtıyordu. Göçmenlerin çoğu, şehirli sanayi işçilerinin neredeyse yarısının girdiği tekstil sektöründe düşük ücretli işler buluyordu. Vasıfsız işçiler *sweatshop* denilen özel evlerde istif ediliyor, kötü ve sağlıksız çalışma koşullarında daha fazla saat çalışmak zorunda kalıyor, ama bunun karşılığında Şabat gününde çalışmıyorlardı. Aralarında, sadece New York'ta, 60.000 çocuk vardı.

Birçok işçi, sosyalist örgütlere ve sendikalara girmişti. On altı yaşında New York'a gelen ve New York Üniversitesi'nde hukuk okuyan Meyer London, ilk New Yorklu sosyalist milletvekili olarak Parlamento'ya seçildi. Beş kere Kongre'ye başarısız bir biçimde aday olan Morris Hillquit, 1888 yılında United Hewbrew Trades'i kurdu; ama Yahudi işçiler için bu birleşik sendika kurma girişimi uzun vadede başarısız oldu. Bu sendika, başında Hollanda kökenli Yahudi, Londra doğumlu Samuel Gompers'in bulunduğu American Federation of Labor (AFL) içinde eridi. Gompers, 1900 yılında International Ladies' Garment Workers' Union'un kuruluşunda da önemli bir rol oynadı. 1909 yılına kadar sayıları 20.000'e ulaşan üyeleri arasında Yahudi kadınlar büyük bir çoğunluğu oluşturuyordu. Bu kadınlar, fabrikalardaki haftada 60-70 saatlik insanlık dışı çalışma koşullarına karşı çıkıp, Eylül 1909'da dönemin en büyük işletmesi Triangle Shirtwaist

Company'de başlayan ilk kadın işçi grevini düzenlediler. Bir buçuk yıl sonra, kötü sağlık koşullarına sahip bu işletmede 25 Mart 1911 tarihinde çıkan bir yangında 147 kadın ve 21 erkek öldü. Triangle yangını, sendikaların, çoğu Yahudi erkek ve kadından oluşan işçilerin hakları için verdiği mücadeleyi tetikledi. Bu mücadele büyük ölçüde Yahudiler arası bir çatışmaydı, çünkü çoğu tekstil fabrikasının sahibi de Alman Yahudisiydi. Parlayan her şeyin altın olmadığı, sonunda "Goldene Medine"de de anlaşılmıştı.

Anzia Yezierska'nın bu bölümün başında tanıdığımız, *How I Found America* adlı hikâyesindeki kadın kahraman da aynı anlayışa varmıştı. "Hayallerimin altın ülkesi nerede?" Tüm aksiliklere rağmen vazgeçmeyip hayallerinin Amerika'sını aramış ve sonunda onu arayışın kendisinde bulmuştu: "Hepimiz Amerika'yı arıyoruz. Onu bu arayışımızda buluyoruz. Arayışımızın niteliği hangi Amerika'yı yarattığımızı belirliyor." Göçmenlerin manevi ve maddi şeyler, yeni bir vatan ve özellikle de çocukları için güvenlik arayışları sırasında aradıklarını bulmalarını sağlayan şey herhalde kendilerini bu şekilde yeniden yaratmalarıydı.

1930 yılında Tel Aviv'de basılan bu Haggada parodisinin kapak sayfasında, I. Dünya Savaşı sırasında Britanya hükümeti adına Yahudilere Filistin'de ulusal bir vatan sözü veren, yeni vefat eden Britanya Dışişleri Bakanı Lord Balfour Cennet'e adımını atıyor ve melek Theodor Herzl tarafından karşılanıyor. İkisi de Balfour Deklarasyonu'nun yerine getirmediği vaade dair hayal kırıklıklarını ifade ediyor.

16

BUDAPEŞTE'DEN TEL AVİV'E: SİON'DA ESKİ YENİ ÜLKE

Budapeşte, Habsburg monarşisinin küçük bölümünün başkentiydi, 1867 Uzlaşması'ndan sonra buradan Macarlara, Slovaklara ve Hırvatlara hükmedildi. O tarihte Theodor Herzl yedi yaşındaydı. Daha sonraları beş vatandaştan birinin Yahudi olduğu, Herzl'in doğduğu bu şehre antisemitistler Yudapeşte dediler. Dori ilk antisemitist deneyimlerini çocukken Budapeşte'de yaşamıştı, ama özellikle ailesiyle birlikte imparatorluğun büyük bölümünün başkentine taşınmalarından sonra Theodor, hukuk öğrencisiyken doğuştan Yahudi olmakla damgalanmanın ne anlama geldiğini anlayacaktı. Viyana Öğrenci Birliği "Albia"ya kabul edilmesine rağmen kısa bir süre sonra bu birlik "Ari Maddesi"ni kabul edip açıkça antisemitist olduğunu belli etmişti.

Modern Antisemitizm

Sözde bilimsel bir kelime olan antisemitizm, artık dini değil, yeni ve ırka dayalı Yahudi nefretini tarif eden bir kelime olarak ilk kez bu yıllarda ortaya çıktı. Bu kelimeyi ilk kez muhabir Wilhelm Marr, 1879 yılında "Yahudiliğin Almanlığı Yenmesi. Mezhepçi olmayan bir bakış açısından

bakarak"* başlıklı Yahudi düşmanı bir yazısında kullanmıştı. Aynı yıl, daha sonraları "Berlinli Antisemitizm Kavgası" olarak ünlenen bir tartışma yaşandı. Muhafazakâr tarihçi Heinrich von Treitschke, saygın *Preußische Jahrbücher*'de "Doğulu pantolon satan gençlerin" sözde akınına karşı uyarılarda bulunup, daha sonraları kışkırtıcı *Der Stürmer* gazetesinin kullanacağı "Yahudiler bizim talihsizliğimizdir" ifadesini halkın diline doladı. Treitschke, antisemitizmi salonlara sokarken I. Wilhelm'in saray vaizi Adolf Stoecker de saraya soktu. Stoecker, 1878 yılında sosyal demokrasinin elinden işçi sınıfını çalmaya çalışan bir Hıristiyan Sosyal İşçi Partisi (1881 yılından itibaren: Hıristiyan Sosyal Partisi) kurmuştu. İşçileri safına geçirmeyi başaramadığında da özellikle küçük burjuva katmanlara yönelip Yahudileri toplumdan dışlanmayı hedefledi. Treitschke gibi Reichstag† üyesiydi; burada 19. yüzyılın son yıllarında onlardan daha da köktenci antisemitistler kendi hizip partileriyle temsil edildi.

Siyasi antisemitizm bu yıllarda Berlin'de değil Herzl'in ikinci vatanı Viyana'da büyük başarılara imza atmıştı. Georg Ritter von Schönerer'in Alman milli antisemitizmi ile Karl Lueger'in antisemitizmi birbirleriyle yarışıyordu ve zafere ulaşan ikincisi olmuştu. 1891'deki ilk seçim zaferinin ardından Mayıs 1895'teki Viyana seçimlerinden sonra ilk kez oyların mutlak çoğunluğunu kazanıp İmparator Franz Joseph'in iki yıl boyunca von Schönerer'i atamayı reddetmesi üzerine 1897'de sonunda belediye başkanı olmuştu.

Herzl'in yazar olup Burg Tiyatrosu için dram yazma hayali sadece kısmen gerçekleşti. Oyunların birkaçı gerçekten de ama sınırlı bir başarı kazanmıştı. Buna karşın 1891-1895 yılları arasında Paris'te muhabiri olarak çalıştığı Viyanalı *Neue Freie Presse*'de oldukça başarılı bir yazar olduğunu kanıtladı. Paris'teyken Yahudi Fransız subayı Alfred Dreyfus skandalına tanık olduğunda, Yahudilerin Avrupa toplumlarıyla bütünleşmesine dair taşıdığı umut tümüyle yok olmuştu. Rütbesi vatana ihanet suçlamasıyla resmen indirilen Dreyfus, sonra da kitlelerin öfkesine maruz bırakılmıştı. Herzl'in Paris'ten aktardıklarından anlaşıldığı gibi sokağa dökülen kitleler Dreyfus'a yönelik şahsi saldırılarla yetinmeyip "Mort aux juifs" (Ya-

---

* *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nichtconfessionellen Standpunkt aus betrachtet* (ç.n.)

† İmparatorluk Meclisi (ed.n.)

hudilere ölüm) diye bağırıyordu. Fransız toplumunu Dreyfus taraftarları ve düşmanları olarak ikiye bölen ve yıllarca süren tartışmalardan sonra, Dreyfus'un masumiyeti kanıtlanıp saygınlığı iade edildi. O ana kadar Herzl antisemitizmin özgürlüğün vatanında bile kök salabildiğini çoktan anlamıştı elbette.

Fransa'da da Yahudi karşıtı duyguların kökleri derindi ve bunlar elbette gerici siyasi kamplarla sınırlı değildi. Tıpkı Almanya'da Karl Marx'ın ilk yazılarından biri olan "Yahudi Sorunu Üzerine"* olduğu gibi, Yahudiler ile sermayeyi bir tutanlar, özellikle de Charles Fourier, Alphonse Toussenel veya Pierre Joseph Proudhon gibi erken sosyalistlerdi. Sayısız antisemitist sloganlar, hakaret yazıları ve siyasi broşürler arasında Edouard Drumont'un, 1887 yılında halk baskısı ve 1892 yılında resimli baskıyla yayımlanan ve çok yayılan antisemitist yapıtı *La France juive* (1886) önde geliyordu. Alman ve Fransız antisemitistlerin körüklediği korkular, çoğunlukla birbirine benziyordu. Wilhelm Marr, tuvale Yahudilerin hâkim olduğu bir Almanya tasavvurunu çizerken Drumont, "Yahudileşmiş" bir Fransa'nın çarpıtılmış bir resmini tetiklemiş ve Treitschke de Doğu Yahudi göçmenlerinin ayrıştırıcı etkisinden endişe duymuştu. Daha 1850 yılında Richard Wagner (ilk önce anonim, daha sonra 1869'da adıyla yayımlanan) *Das Judenthum in der Musik* [Müzikte Yahudilik] adlı broşüründe, Yahudilerin (aralarında Protestan olarak vaftiz edilen Felix Mendelssohn Bartholdy de vardı) müzik üzerindeki zararlı etkilerine dair uyarılarda bulunmuştu.

Bütün bu akıldışı korku senaryolarının ortaya çıkışı nasıl açıklanabilir? Avrupa toplumu 19. yüzyılın ikinci yarısında birçok insan için güvensizliklerin ve korkuların eşlik ettiği hızlı bir dönüşüm geçiriyordu. Geleneksel toplumsal konumları, işlerini kaybetmeleri veya şehirlere taşınmaları sorgulanmaya başlamıştı. Halkın geniş kesimleri proleterleşiyordu. Avrupa toplumunun bu temel dönüşümünde Yahudiler yükselen gruba aitti. Oysa eskiden beri Hıristiyan olarak tanımlanan bir toplumda onlara en alt sıra ayrılmış; artık, eşit haklara sahip vatandaşlar olmaya başlamışlardı. Ortaçağdan bu yana zorla yönlendirildikleri ticaret ve tefecilik gibi mesleklerin Yahudilerin ekonomik yükselişinde araç olduğu anlaşılmıştı. Kısa süre içinde Yahudi komşu, artık Hıristiyan toplumun en alt tabakasındaki birinin bile küçümseyemeyeceği biri oluverdi.

---

* *Zur Judenfrage* (ç.n.)

Le Petit Journal

SUPPLEMENT ILLUSTRE

Alfred Dreyfus'un rütbesinin herkesin önünde düşürülmesi, 13 Ocak 1895 tarihli *Le Petit Journal* dergisinde.

Toplam nüfusun %1'inden azını oluşturan Yahudi toplumunun ne Almanya'da ne de Fransa'da kolektif bir tehdit oluşturmaması, hatta hiçbir biçimde kendini kapalı bir toplum olarak tanımlamaması önemli değildi. Ekonomik sorunlar ve sosyal haksızlıklar için yeni bir kara koyun bulmaya gerek yoktu, eski dini önyargılar yeni bir sözde bilimsel temele dayandırıldı ve 19. yüzyılda ortaya çıkan ırkçılık da sloganları sağladı. Artık önemli olan inanç değil, kandı. Alman ya da Fransız ortamına ne kadar uyum sağlarlarsa sağlasınlar, hatta din bile değiştirseler; Yahudiler bir kez bir ırk olarak tanımlandıklarında, bunların hiçbirinin önemi kalmıyordu.

Bu durum da Yahudi toplumunun derin bir biçimde siyasileşmesine yol açtı. Antisemitistlerin ortak suçlamasıyla, ancak ortak bir cevap vererek etkili bir biçimde baş edilebilirdi. Bunu uluslararası düzeyde deneyen ilk siyasi örgütlenme 1860 yılında Paris'te kurulan "Alliance Israélite Universelle"'di; bu birlik çok sayıda antisemitist olaydan sonra kurulmuş

ve zaman içinde kendini özellikle de Doğu ülkelerindeki ve Balkanlar'daki Yahudilerin eğitimine adamıştı (bkz. 17. Bölüm). Doksanlı yıllar da kendilerini antisemitizme karşı savunmaya ve tam toplumsal bütünleşmeye adayan yeni Yahudi örgütlerin kurulmasına tanıklık etti.

1893 yılında kurulan "Yahudi İnancı Taşıyan Alman Vatandaşlarının Merkez Birliği"nin mesajı isminde yazılıydı: Alman Yahudiler, bütün diğer Almanlar gibi vatandaştı; Protestan veya Katolik komşularından sadece dinleri farklıydı. Almanya İmparatorluğu'nun anayasası onlara eşitlik tanımıştı. Ama antisemitistler buna itiraz ettikleri için onlarla yayın ve hukuki yollarla mücadele edilmeliydi. Kısaca CV olarak adlandırılan Merkez Birlik bunun için gerekli olan donanımı sağladı. Temsilcileri, antisemitistleri iftira attıkları gerekçesiyle mahkemelerde dava ettiler, antisemitist siyasetçilerin yalanlarını ortaya çıkardılar ve Yahudiliğin esasları hakkında broşürler yayımladılar. Ama bu çabalar toplamda ne yazık ki sınırlı ölçüde başarılı olmuştu. Yahudi olmayanların kurduğu "Antisemitizme Karşı Savunma Birliği"nin aktif bir üyesi olan tarihçi Theodor Mommsen, bu durumu şu şekilde açıkladı: "Bir şeyleri düzeltebileceğime inanmakla hata ediyorsunuz. ... Her şey boşuna. Size tek anlatabileceğim sadece nedenlerdir, mantıklı ve ahlaki argümanlar. Tek bir antisemitist bile dinlemez bunları. Sadece kendi nefretlerini ve hasetlerini, zararlı içgüdülerini dinlerler. Başka hiçbir şeyi umursamazlar. Akla, hukuka ve ahlaka kulakları tıkalıdır."

Merkez Dernek, buna rağmen vazgeçmeyip en büyük Alman-Yahudi örgütü haline geldi. Yahudiliklerini din olarak tanımlayan ama dindar olmayan Yahudileri de gitgide daha fazla kapsamış olması ilginçtir. Alman Yahudiler ile Hıristiyan komşuları arasındaki fark, birinin pazar günü kiliseye diğerinin de cumartesi günü sinagoga gitmesiyse, cumartesileri sinagoga ve pazarları kiliseye gitmeyen insanlar arasında nasıl bir fark vardı? Theodor Mommsen gibi antisemitizmin kararlı bir düşmanının bile Yahudilere tavsiye ettiği üzere, Hıristiyan çoğunluk toplumuna resmen geçme adımını Alman Yahudilerinin sadece küçük bir bölümü (çoğu kez en ünlüleri) atmaya hazırdı. Ayinlerini artık uygulamasalar da çoğu Yahudiliğe bağlı kalmıştı. Kimisi hâlâ zulme uğrayan bir topluma sırtını dönmeyi bir saygısızlık olarak görüyor, kimisi de bin yıllık bir kültürle bağlarını koparmayı reddediyordu. Merkez Dernek, sinagog ve geleneksel Yahudi cemaati dışında Yahudi değerleriyle özdeşleşme, özgürleşmenin tamam-

lanması mücadelesini Yahudi kimliğinin bir parçası olarak görme fırsatı sunmuştu. Kendini Yahudi inancına sahip Alman vatandaşlarının temsilcisi olarak gören bir örgütün bu şekilde seküler bir Yahudi cemaatinin lideri olması ironiktir.

Doğu Avrupa'da Yahudi toplumunun siyasileşmesi farklı şekillere bürünmüştü. Burada Yahudiler özgürleşmeden çok uzaktı. Kendilerini sadece dini değil, aynı zamanda kendi dili ve kültürü olan milli bir topluluk olarak görüyor ve dışarıdan da bu şekilde görülüyorlardı. Burada da sekülerleşme ilerleyip, çoğu zaman da bir proleterleşmeyle bir arada gerçekleştiğinde Yahudiler kendi dillerini ve bununla bağlantılı kültürel ifade biçimlerini korumuşlardı. Böylece tarihçi Simon Dubnov, kendi Yahudi halk partisi (Folkspartey) ile kendi bölgesi olmayan ama bir milletin diğer bütün özelliklerine sahip Yahudi azınlık adına özerklik hakları talep edebilmişti. Buna karşın Rus sosyal demokrasisinden de önce, Rusya'nın en eski sosyalist partisi olarak 1897 yılında Riga'da kurulan Genel Sosyalist İşçi Birliği (Allgemeiner Sozialistischer Bund) daha başarılıydı. Bundçular için Yidiş dili ve kültürü kendine yeten bir amaç değil, sınıfsız toplum yolunda sadece bir araçtı. Yahudi dini onlara göre halkın afyonuydu, tıpkı Rus Ortodoks Hıristiyan silah arkadaşları için olduğu gibi. Kışkırtmak için herkesin önünde Yahudi şeriatını ihlal edip rabbilere lanet okudular. Buna rağmen bir Yahudi dilinde iletişim kurmaları ve Yahudiliğin sosyal değerlerini sekülerleştirmeye çalışmaları itibarıyla birer Yahudiydiler. Diğer taraftan 1912 yılında Ortodoks Yahudiler, 1918-1939 döneminde Polonya Parlamentosunda, yani Sejm'de, kendi milletvekilleriyle temsil edildikleri *Agudat Israel*'i kurdular.

Theodor Herzl ve Siyasi Siyonizmin Başlangıcı

Yeni Yahudi nefretine cevap olarak Theodor Herzl 1896 yılında "Yahudi Devleti. Yahudi sorununa modern bir çözüm denemesi"* yazısında köktenci bir öneri yayımladı. Herzl seküler bir ailede doğmuştu. 13 yaşındayken Bar Mitzva töreni yapılmamış ve oğlu Hans'ı da sünnet ettirmemişti. Ne İbraniceye ne de toplu dua ayinine aşinaydı. Hem anne babasının hem de kendisinin hedefi, Almanca konuşan topluma ve onun kültürüne karışmaktı. Yeni antisemitizm Yahudilerin burjuva toplumuna girişini bile sor-

* *Der Judenstaat. Versuch einer modernen Lösung der jüdischen Frage* (ç.n.)

guluyordu. Herzl'in asimilasyon hayalinden uyanışını doğru bir biçimde yargılayabilmek için önce bu asimilasyonun uğradığı başarısızlıktan duyduğu derin acıyı anlamak gerek: "Her yerde içtenlikle etrafımızı saran topluma girip sadece atalarımızın inancını korumaya çalıştık," diye yazmıştı *Judenstaat*'ta. "Buna izin vermiyorlar. Boşuna sadık, hatta bazı yerlerde içi içine sığmayan vatanseverleriz, boşuna birlikte yaşadığımız diğer vatandaşlarla aynı biçimde malımızdan ve canımızdan fedakârlık ediyoruz, boşuna sanatta ve bilimde vatanlarımızın ününü, zenginliğini ticaretle, ilişkilerle yükseltmeye çalışıyoruz. Yüzyıllardır yaşadığımız vatanlarımızda yabancı olarak yuhalanıyoruz... Keşke rahat bıraksalar bizi... Ama sanırım rahat bırakılmayacağız."

Herzl, *Judenstaat*'ta pragmatik bir "Yahudi Toplumu" (Society of Jews) resmi çizdi, bu toplumun ekonomik olarak hayata geçirilmesi amacıyla bir "Yahudi Şirketi" (Jewish Company) kurulmalıydı. Yahudi devletinin nerede, Filistin'de mi yoksa Arjantin'de mi olacağıysa henüz belirsizdi.

Herzl yazısını yayımlamadan önce planlarıyla zengin Yahudi hayırseverlerini fikirlerine ikna etmeyi umdu. Böylece "Jewish Colonization Association" derneğiyle, ezilen Doğu Avrupalı Yahudilere Güney Amerika'da tarım yerleşimleri satın alan, Paris'te yaşayan Münihli milyoner Maurice de Hirsch'le buluştu. Ama Hirsch, Herzl'in bir Yahudi devletine dair siyasi planlarına ısınamadı. Viyanalı Yahudiler arasında da Herzl'in fikirlerine ilgi duyanların sayısı azdı. Gazetesi *Neue Freie Presse*'nin iki Yahudi yayıncısı, planlarını yayımlamayı reddetti ve Viyanalı Başrabbi Max Güdemann'sa Herzl'in Siyonizmi aleyhinde bir yazı yayımladı.

Birçok Yahudinin Herzl'in planlarına başta karşı çıkmasının birkaç nedeni vardı. Dindar Yahudiler için Tanrı'dan önce bir Yahudi devletini kurma planları neredeyse Tanrı'ya küfretmek demekti. Bir de bu devletin Herzl gibi asimile olmuş bir Yahudi tarafından gerçekleştirilmesi muhtemelen meseleyi olumlu etkilemedi. Ortodoks görüşe göre ancak Mesih geldiğinde Yahudiler tarihi vatanlarına döneceklerdi. Herzl gibi asimile olan Yahudiler için Siyonizm, antisemitistlere gereksiz bir cephane sağladı. Yahudiler, yaşadıkları ve kendilerini ait hissettikleri ülkelere sadık birer vatandaş olarak yerleşmek istiyorlardı. Başka bir devlete duyacakları her tür sadakat, içinde yaşadıkları devletin sadakatlerinden kuşkulanmasına yol açardı. Nihayetinde Yahudiliklerini, Fransız Devrimi'nin taleplerine uygun

Theodor Herzl'in en ünlü fotoğrafı, onu Basel'deki "Drei Könige" otelinin balkonunda gösteriyor. Fotoğrafı 1901'de toplanan 5. Siyonist Kongresi sırasında Ephraim Moses Lilien çekti ve pekçok şekilde kullanıldı.

olarak salt bir dini cemaat olarak tanımlamışlardı. Herzl, bir Yahudi halkının varoluşundan tekrar bahsederek, Yahudiliğin bu şekilde algılanmasının sorgulanmasına yol açmıştı. Asla sinagoga gitmese de bir Yahudinin Yahudi kaldığını biliyordu: Bu hem başkalarının gözünde, ama hem de çoğu zaman insanın kendini algılayışı açısından geçerliydi. Herzl'e göre bütün Yahudileri birleştiren şey ortak kökenleri, kendi tarihleri ve içinde yaşadıkları toplum tarafından bir azınlık olarak dışlanmalarıydı.

Viyanalı eleştirmen Karl Kraus'ta olduğu gibi, karşılaştığı itirazlar her zaman sert olmadı: Kraus, Siyonistleri, antisemitistlerin "Defolun, Yahudiler!" savaş çığlığına, "Hayhay, defolalım biz Yahudiler!" cevabını vermekle suçladı. Ancak örgütlü Yahudi cemaati de, Münih'teki ilk Siyonist kongresini hazırlarken Herzl'e onu reddettiklerini hissettirdi. Yerel İsrailoğulları Kültür Cemaati'nin ve Genel Alman Rabbi Birliği'nin şiddetli direnişi nedeniyle Herzl toplantı yerini aniden Basel'e taşımak zorunda kaldı.

Ağustos 1897'de toplantının odak noktası tek başına Herzl'di. Kongre katılımcıları Herzl'in bir kral gibi kutlandığını anlattılar. Karizmatik bir hatipti; ama özellikle de dâhiyane bir organizatördü. 200'ün üzerindeki

katılımcı (aralarında yaklaşık 20 kadın da vardı) tam olarak arzulamış olduğu seyirciler değildi: Ne Hirschler ne de Rothschildler, önemli kimse yoktu, Paris, Viyana veya Berlin Yahudi çevrelerinden de öyle. Max Nordau, uluslararası üne sahip tek katılımcıydı, yüzyıl dönümünde en çok okunan kültür eleştirmeniydi ve "Kültür insanlığının geleneksel yalanları"* (1883) makalesi on beş dile tercüme edilmişti. Herzl belli bir gururla bir araya getirdiği "dilenciler ordusu"ndan söz ediyordu, oysa delegeler dilenci değildi; Cezayir'den Birleşik Devletler'e kadar yirmi ülkeden doktorlar, avukatlar, gazeteciler, yazarlar ve on bir rabbiydi. Sadece Rusya'dan 63 delege gelmişti ve Batılı delegasyonların kimisi de başka ülkelerde eğitim gören ve çalışan Rus Yahudilerinden oluşuyordu.

Herzl ilk Siyonist değildi. Kudüs'te Mesih'e dair umutlarla bağlantılı ve Yahudi halkının tarihi vatanının sembolü olan Sion'a dönüş fikri, binlerce yıllık sürgünde bile varlığını sürdürmüştü. Bütün dünyadaki Yahudiler, her gün kurtuluşları ve Sion'a dönüşleri için dua ediyordu. Ortaçağ ozanları bu özlemi şiirlerde Herzl'den önceki nesilde de bir Yahudi devletinin kuruluşunu, modern milliyetçiliğe verilecek doğal bir cevap olarak gören bazı yazılar yayınlanmıştı; bu yazılar arasında Karl Marx'ın dava arkadaşı Moses Hess'in 1862'de yayınlanan ve pek bilinmeyen "Roma ve Kudüs"† yazısı vardı.

Yahudiler için özellikle Doğu Avrupa'da Çar'ın suikastı ve 1881 *pogrom* dalgasının ardından durum kötüleştikten sonra Yahudi devleti kurma fikri siyasi açıdan itici bir güç kazanmaya başlamıştı. Burada da ilk feryadı aslında iyi entegre olmuş bir Yahudi atmıştı: Odessalı saygın doktor Yahudi Leon Pinsker, "Kendi Kendini Özgürleştirme"‡ (1882) broşüründe asimilasyon yönteminin başarısızlığa uğradığını yazdı ve asimilasyon yerine Yahudilerin ulus olarak kendilerini özgürleştirmesini talep etti. Pinsker'in yazısıyla Herzl'in *Judenstaat*'i arasındaki benzerlikler çarpıcıydı ve Herzl daha sonra Pinsker'in yazısını bilseydi *Judenstaat*'i herhalde yazmamış olacağını ileri sürdü. Pinsker ayrıca Filistin'e göç etmek isteyen grupların (*Chovevei Zion* Çevresi) siyasi bir hareket olarak birleştirilme çabasına önemli katkılar sağladı.

---

* *Die conventionellen Luegen der Kulturmenschheit* (ç.n.)

† *Rom und Jerusalem* (ç.n.)

‡ *Auto-Emancipation* (ç.n.)

Odessalı entelektüeller arasında Theodor Herzl'in eline su dökebilecek tek parlak kişi Aşervar'dı: Asher Ginzberg, namı diğer Ahad Haam ("Halktan Biri"). Herzl, Sion'u keşfetmeden çok önce de Siyonistti. Herzl bir Yahudi devleti isterken Ahad Ha'am Yahudi bir devletin propagandasını yapıyordu. İkisi de bu devletin dini bir devlet olmaması gerektiği konusunda hemfikirdi; ama Ahad Haam yeni Yahudi cemaatinin merkezi olarak yeniden canlandırılan bir İbrani kültürünü hedeflerken Herzl'in amacı, Yahudileri fiziksel tehditten kurtarmaktı. Ahad Haam için Herzl'in planı kolektif bir temelde asimilasyon demekti. Yahudiler, bütün diğer milletler gibi bir devlet kuracaklardı. Mesela gerekli bir ön adım olarak, Yahudi kültürünün yenilenmeye başlayacağı Filistin'de ruhani bir merkezin kurulmasını Ayrıca Ahad Haam, Arap halkıyla yaşanabilecek gerilimlere karşı uyarılarda bulunan ilk Siyonistlerden biriydi.

Ahad Haam ile Herzl arasındaki fark, Theodor Herzl'in ütopik romanı *Altneuland*'ın 1902'de yayımlanmasıyla zirveye ulaştı. Bu romanda Herzl, Yahudiler ile Arapların barış içinde yaşadığı, neredeyse hiç siyasi çatışmanın olmadığı ideal bir toplum resmetmişti; bu, bütün Avrupa ülkelerinin en iyi özelliklerini alan bir toplumdu: İngiliz mekteplerini, Fransız opera salonlarını ve elbette Avusturya kahvesi ve simitlerini. Ahad Haam bunları reddetti: "Burada... hiçbir milli özgünlük içermeyen mekanik bir öykünme var..."

Herzl'in *Judenstaat*'inin, gerçekten de sakinleri dışında Yahudilikle ilgisi çok azdı. Avrupa'da henüz bilinmeyen seçme ve seçilme hakkı dâhil kadınların eşit haklara sahip oldukları modern bir sosyal devlet olacaktı. Herzl'in çizdiği bayrağı, yedi saatlik iş gününü simgeleyen yedi yıldız süslüyordu. Bir başka devrimci yenilik olarak, palmiyelerde "elektrikli sokak lambaları... camdan yapılmış kocaman meyveler gibi" asılıydı. Herzl'e göre yerli Arap halk, siyasi ve sosyal olarak mükemmel olan bu sisteme elbette açık olacaktı.

Yişuv – Filistin'deki Yahudiler

19. yüzyılın başlarında, farklı tahminlere göre toplam nüfusun 150.000 ile 300.000 arasında olduğu Filistin'de en fazla 10.000 Yahudi yaşıyordu. En büyük Yahudi cemaati (4.000) ülkenin kuzeyindeki Safad'daydı; burada aynı zamanda yerli halkın çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Taberiye ile El

Halil'de [Hebron] geleneksel başka cemaatler bulunuyordu. Kudüs, Filistin Yahudi cemaatinin merkezi, yani *Yişuv*'u olarak gitgide daha fazla öne çıkıyordu. 1880'de, yani ilk göç dalgası* (*Aliyah*) başlamadan önce yaklaşık 17.000 Yahudi uzun zamandan beri ilk kez şehirde çoğunluğu oluşturuyordu. Hayfa ile Yafa'da daha küçük cemaatler de ortaya çıkmıştı.

Siyonist göç dalgası başlamadan önce Filistin'deki Yahudi halkı, özellikle Yahudi Diaspora'sında onlar için toplanan parayla, yani *haluka*'yla geçiniyordu. Filistin'deki yaşam koşulları hiç rahat olmasa da Kutsal Ülke'deki yerleşim dini bir emir olarak kabul edildiği için *haluka* İsrail ülkesinde yaşamayı üstlenen kardeşlere yapılan bir tür hayırseverlikti. Ama göçün başlamasıyla *haluka* sistemi, gitgide verimsiz bir yaşam biçiminin desteklenmesi olarak suçlanmaya başladı. Filistin'deki tarımsal yerleşimlerin ilk aşaması, 1870'de Yafa'nın güney doğusundaki tarım okulu "Mikve İsrail"in kurulmasıyla başladı. Rothschildler'in ve Baron Maurice de Hirsch'in girişimleriyle mali açıdan garantiye alınan başka yerleşimler de kurulacaktı. Paris'ten Alliance Israélite Universelle veya Jewish Colonization Association gibi kurumlar tarafından yönetilen bu yerleşimler de, Kuzey ve Güney Amerika'daki projelerle benzer işlevlere sahipti. Bu proje girişimcileri Herzl'in bir Yahudi devletine ilişkin siyasi planları hakkındaysa bir şey duymak istemediler.

Çağların İsrailliler tarafından nasıl bölündüğüne bakacak olursak, İsrail ülkesine ilk göç dalgası veya *aliyah* (yükseliş) 1881-1882'de başlamıştı, yani Herzl'in ortaya çıkmasından çok önce. Diaspora'dan gelen bağış paralarıyla yaşayan "Eski Yişuv"un tersine "Yeni Yişuv" Siyonistleri, Yahudi halkının üretkenliğini sağlayacaklardı, ağırlık da tarımda olacaktı. Burada da Rus sosyal devrimcilerinin ve romantiklerin etkisinin görülmesi pek şaşırtıcı olmasa gerek. Filistin'deki Yahudi toplumunun asıl temelleri ideolojik açıdan çok daha güçlü İkinci *Aliyah* (1905-1914) çerçevesinde atıldı.

1904-1914 yılları arasında Doğu Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya yaklaşık 850000 Yahudi göç etti. Aynı dönemde Filistin'in Yahudi nüfusu 50.000'den 80.000'e yükseldi; yine de bu on yıl içinde hem personel hem de ideolojik olarak Filistin'deki Yahudi nüfusunun gelecekteki kalkınmasının yolunu açtı. Yirmili ve otuzlu yıllarda Filistin'deki Yahudi siyasetine

* Eskiden Kutsal Topraklar'a "yükselmek" anlamını taşıyan terim, günümüzde göçmenlerin başka topraklardan İsrail'e "yükselmesi"ni ifade eder (ed.n.)

Yahudi yeni yıl bayramı için hazırlanan üç boyutlu kartpostal, 1912 yılında Almanya'da basıldı, Yidiş "Tel Aviv Panoraması" yazısıyla, "ilk Yahudi şehri" idealize ediyor. Deniz kenarı ile palmiyeler arasında henüz üç yıl önce kurulan şehrin tarihi merkezi görünüyor.

hâkim olan ve daha sonra genç İsrail Devleti'nin siyasi seçkinlerini oluşturan erkeklerin çoğu I. Dünya Savaşı'ndan önce göç ederek gelmiş ve benzer şekilde sosyalleşmişlerdi: Bunların arasında ilk başbakanlar David Ben Gurion ile Levi Eşkol, sonraki devlet başkanları Yitzhak Ben-Zvi ve Zalman Shazarla birlikte Berl Katznelson ile Yitzhak Tabenkin (1887-1971) gibi hâkim sosyalist kesime mensup birçok başka kişi de vardı. Rusya'daki sosyalist geleneklerin etkisi altında kalsalar da açık bir parti sistemini savunan bir demokrasi anlayışı geliştirdiler.

Tarımın kutsallaştırılmasının yanında bu göçmen nesli için İbrani dilinin yeniden canlandırılması ideali önemliydi. İkinci *Aliyah* sırasında Yosef Haim Brenner, A.D. Gordon, Samuel Josef Agnon (ne yazık ki on yılı aşkın bir süre Almanya'ya gidecekti) ve diğer İbranice yazan Doğu Avrupalı yazarlar Filistin'e gelmişti. Elbette İbranicenin yeni kurulan Yahudi eğitim kurumlarında resmi dil olarak kabul edilmesi tartışmasız değildi. 1912 yılında Alman Yahudilerinin yardım derneği, Hayfa'daki teknik yüksek okulu Almanca ders verilmesi koşuluyla kurduğunda şiddetli bir dil kavgası patlak vermişti. Dernek, bu duruma tepki olarak, I. Dünya Savaşı'ndan önce 3.000'den fazla öğrencisi bulunan İbranice eğitim verilen kendi okul sistemini kurdu.

İlk Kibutz 1910 yılında, on erkek ve iki kadının Taberiye Gölü kıyılarında bir ekonomik ortaklık idealini gerçekleştirdikleri Degonya'da kuruldu. Kibutz üyeleri, kendi meselelerini dışarıdan denetlenip yönetilmeden özerk bir biçimde idare ettiler. İlk Kibutzlar, özel mülkiyet, kapitalist kazanç biçimleri, şehirli yaşam şekli, çekirdek aile gibi geleneksel burjuva yaşam biçimlerinden ayrılmak isteyen yirmi ila elli üyelik küçük birimlerden oluşuyordu. Çocuklar ebeveynlerinin yanında mı yoksa Kibutz'daki kolektif bir çocuk evinde mi büyümeliydi? Kadınlar erkeklerle aynı tarım işini yapabilirler miydi ve yönetimde eşit haklara sahipler miydi? Kibutz kendi kendine yetip bütün temel ihtiyaçlarını kendisi mi karşılamalıydı? Bu soruların her zaman tek bir cevabı olmadığı için kısa bir süre sonra, özellikle de I. Dünya Savaşı'ndan sonra artan Kibutzlar arasında birkaç akım ortaya çıktı.

Ancak yerleşmek için yine de şehirler seçilmişti. Şehirler arasında da Tel Aviv'in gelişimi eşsizdir. İlkbahar Tepesi anlamına gelen adı, Eski Ahit'e dayanan kaynaklardan esinlenmiştir, ama doğrudan Theodor Herzl'le de ilişkilidir, ne de olsa bu isim *Altneuland* romanının İbranice başlığıydı. Roman yayımlandığında şehir henüz yoktu. İlk "Yahudi şehri" ancak 1909 yılında Yafa'nın kuzeyinde kurulmuştu. Ortaya çıkışı sayısız efsaneye vesile oldu: Bunlar, ilk altmış araziyle ilgili şehir kurucularının arasında çekilişin nasıl yapıldığı, kıyıdan yukarıya doğru ilk kumlu yolların nasıl inşa edildiği, etraflarına da şehrin ilk kurumu "kiosk"un nasıl yerleştirildiği ve birkaç yıl içinde mağazalar ve okullarla birlikte altyapının nasıl bir oluştuğuna dair efsanelerdir. Theodor Herzl, esin kaynağı olduğu şehrin kuruluşunu göremedi. 1904 yılında daha 44 yaşındayken öldü. 3 Eylül 1897 tarihinde günlüğüne yazdığı giriş neredeyse vahiy gibiydi: "Basel Kongresi'ni özetlemem gerekirse... şöyle demem gerek: Basel'de Yahudi devletini kurdum. Bugün bunu yüksek sesle söyleyecek olsam herkes bana güler. Belki beş yıl sonra, belki de elli yıl sonra herkes bunu kabul edecek." İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar tam tamına elli bir buçuk yıl geçecekti.

Devletin kuruluşuna dair ilk somut diplomatik taviz I. Dünya Savaşı sırasında, Filistin Britanya denetimine girdiğinde verildi. 2 Kasım 1917 tarihli bir yazıda Britanya Dışişleri Bakanı Lord Balfour, hükümetinin Filistin'de Yahudi halkına bir yurt verilmesine olumlu baktığını ve bu hedefe ulaşmak için elinden geleni yapacağını belirtti. Bu çok muğlak bir ifade olmasına rağmen ilk kez bir süper güç, Yahudilerin kendi devletlerini kurma talebine karşılık bir söz vermişti.

19. yüzyılda Iraklı Yahudiler, ticari ilişkilerini geliştirip Hindistan'a yerleştiler. Burada halihazırda Bombay ve diğer şehirlerde bulunan Yahudi cemaatleriyle karşılaştılar. 1874 yılında Pune'de basılan bu Haggada dil, kıyafet ve görenekler açısından Hintli Yahudilerin çevrelerine ne kadar bağlı olduklarını gösteriyor. Resmin alt kısmı, Hintli-Yahudi kadınları sariler içinde ve tipik Hintli oturuş şekliyle Mazze pişirirken gösteriyor.

17

TETUAN'DAN TAHRAN'A: İSLAM DÜNYASINDAKİ YAHUDİLERİN AVRUPALILAŞTIRILMASI

1892 yılında Doğu dünyasındaki Yahudilere yardım eden en önemli örgütlerden biri olan Alliance Israélite Universelle'in memuru Maïr Lévy, Fas'ın kuzeyindeki Tetuan şehrinden gerçekleşen göçe dair ayrıntılı bir rapor yazdı: "Tetuan hiçbir zaman burada yaşayan 6.000 Yahudi canı besleyemedi. Burası ne bir ticaret şehri ne de bir sanayi şehridir. Burada yaşayan Yahudiler başta doğdukları şehirden uzağa gitmediler. Ya ülke içlerine ya da Alcazar, Larache, Kazablanka ve Tanca'ya gittiler... Ama başkaları gitmeye devam etti... Bugün Cebelitarık'taki Yahudi cemaatinin çoğunluğu göçmenler ile torunlarından oluşuyor. Şehrin bütün ticareti onların elinde." Tetuan'daki başka Yahudiler, daha da uzak hedefler koydular kendilerine. Fransız denetiminde bulunan Cezayir'e veya Rio de Janeiro'ya, Buenos Aires'e ve Caracas'a gittiler, burada sosyal yükselme fırsatı ve Batılı eğitim onları bekliyordu: "On dördünde servet sahibi olmayı hayal ettiler. On altısında veya on yedisinde seyahate çıkmışlardı bile... Nasıl ki 25 yıl önce Cebelitarık veya Oran'a gidildiyse bugün de öyle kolayca Caracas'a doğru yola çıkılıyor." (Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands in Modern Times*, Philadelphia 2003, 203)

İslam dünyasında durgunluk ve dönüşüm

18. yüzyılın başlarında Kuzey Afrika ile Yakındoğu'da yaklaşık 370.000 Yahudi, yani Avrupa'daki Yahudi nüfusunun yaklaşık yarısı kadar Yahudi yaşamıştı. Yüz yıl sonraysa İslam dünyasının yarım milyonluk Yahudi nüfusu artık dünyadaki bütün Yahudilerin sadece %20'sini ve 20. yüzyıl başlarındaysa sadece %10'unu oluşturuyordu. Ama Yakındoğulu ve Kuzey Afrikalı Yahudiler sadece Hıristiyan Avrupa'yla karşılaştırıldığında değil gündelik yaşamlarında da önemli değişimler geçirmişlerdi. Batı'nın gitgide artan siyasi ve kültürel etkisi, Yahudi azınlığı Müslüman çoğunluktan daha fazla etkilemişti. Avrupa sömürgeciliği, birkaç nesil içinde yetiştirilme tarzlarını, dillerini, kültürel ve dini değerlerini değiştirdi. Bunun sonucunda cemaatleri sayısız çelişkiler barındırmaya başladı. Yahudi cemaati, Doğu'nun bir parçası olarak kaldı, ama çevreleri onları Batılı olarak tanımladı; bir dizi derin reformlar geçirse de Aşkenazi Yahudileri tarafından gerici olarak algılandı; Avrupa'nın yardımıyla İslamcı-Yahudi karşıtı geleneklerden kurtuldu ama Batı'nın naklettiği bir antisemitizmin hedef tahtasına dönüştü.

Tetuanlı Yahudilerin en sevdikleri hedeflerden biri olan Cebelitarık, bölgenin ilk Batılı anklavlarından* biriydi. İspanya'nın güneyindeki kayanın İngiltere'ye verildiği 1713 Utrecht Antlaşması aslında Yahudilerin kraliyet sömürgesinden kalıcı olarak sürgün edilmelerini öngörüyordu. Ama daha 1729 yılında Fas Sultanı ile İngiliz hükümeti Yahudileri ticari amaçlarla geçici olarak kabul etmeye karar verdi. Kalıcı bir yerleşimin doğması da uzun sürmedi. Yirmi yıl içinde Cebelitarık'ın sivil halkının üçte biri Yahudi oldu. İspanya ile Portekiz'de Yahudilerin yerleşme yasağı sürerken, İber Yarımadası'ndaki bu anklavda Yahudiler birkaç sinagogda dinlerini özgürce icra edebildi.

Genel olarak bakıldığında İslam dünyasındaki zimmîlerin kaderi ortaçağdaki durumlarıyla karşılaştırıldığında bozulmuştu. Avrupalı gezginler 19. yüzyıl boyunca neredeyse söz birliği etmişçesine onların durumunun Hıristiyan dünyasına, hatta otoriter Çarlık Rusya'sındakine göre çok daha zorlu olduğunu belirlediler. Durumları özellikle Batı etkisinin en az olduğu yerlerde sallantıdaydı. Bu durum, Yahudilerin tek gayrimüslim azınlığı oluşturuldukları ve ülke içinde dağınık bir biçimde yaşadıkları İran, Yemen ve Fas için geçerliydi. İran'da sokak ortasında sözlü ve fiziksel saldırıya

* Yabancı topraklarla kuşatılmış bölge (ed.n.)

uğrarlar, üzerlerine tükürülürdü. Yağmurda sokağa çıkmaları yasaktı çünkü mundarlıklarının akıp Müslümanları kirletebileceklerinden korkulurdu. Zaten fakir Yemen'de Yahudiler halkın en yoksul kesimiydi. Tuvalet temizliği gibi küçük düşürücü işleri yapabilirlerdi, iki katı aşan evler inşa etmeleri yasaktı, Müslümanların sol tarafından yürümek zorundaydılar ve sadece eşeklere, üstelik kadınlar gibi eyerde yan oturarak binebilirlerdi. Müslüman otoritelere karşı her türlü eleştiri ölüm cezasına yol açabilirdi. 1839 yılında İngilizler Aden'i fethettiklerinde yeni sömürge bu nedenle Yemen'in diğer bölgelerinden birçok Yahudiyi kendine çekmişti. Başka Yemenli Yahudiler de Filistin'e göç etti. Sadece Kudüs'te 1908 yılında yaklaşık 2.500 Yahudi yaşıyordu. Yemen'den farklı olarak Fas, Osmanlı İmparatorluğu'nun denetiminin tamamen dışındaydı. Burada Arap dünyasının en büyük Yahudi cemaati, genel olarak küçük düşürücü koşullar altında yaşıyordu. Sadece koyu renk kıyafet giymek, yalın ayak yürümek zorundaydılar ve gettolara (*mellah*) sıkıştırılmışlardı. Tetuan ve Fas'ın diğer şehirlerindeki sayısız Yahudinin Batılı veya en azından Batı etkisinde olan dünyaya göç etmeye hazır olmalarının nedeni buydu.

Yahudilerin özellikle Müslüman İspanya'da görece hoşgörülü bir ortamda yaşadıkları ve daha sonra İber Yarımadası'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na sığınabildikleri ortaçağdan bu yana durum, bir bakıma tersine dönmüştü. Artık birçok Yahudi İslam dünyasından tekrar Hıristiyan dünyasına göç ediyor veya kaderlerini Hıristiyan kültürüne yaklaşarak iyileştirmeye çalışıyordu.

İslam egemenliği altındaki Yahudilerin büyük bir bölümü, Balkanlar'dan Basra Körfezi'ne, Mağrip'ten Arap Yarımadası'na uzanan Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşıyordu. 19. yüzyıl sırasında Osmanlı İmparatorluğu'na gitgide daha fazla Batılı düşünce sızarken burada da Yahudilerin hayatları etkilendi. 1839 yılında reform düşkünü Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın "Tanzimat" adı altında başlattığı reformlar, hayatın bütün alanlarında köklü değişikliklerle sonuçlandı. Bu değişiklikler, Batılı kıyafetlerin giyilmesinden mimaride yeni biçimlere ve toprak reformuna kadar uzandı. Ayrıca, en azından teorik olarak, gayrimüslim vatandaşlara İmparatorluk'ta sadece Müslüman çoğunluğun kullandığı medeni haklar verildi. Aynı zamanda Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi "millet" olarak tanımlanan çeşitli etnik-dini gruplar, Batı'dakinden farklı olarak daha bü-

1832 yılında Kuzey Afrika'yı ziyaret edip buradaki yaşamı Avrupalı bir bakış açısıyla resmeden ressam Eugène Delacroix'nun çizimiyle Fas'ta bir Yahudi düğünü.

yük ölçüde özerkliklerini koruyabildiler. Bu şekilde, bölgede gitgide daha etkili hale gelen Batılı güçlere uyum sağlamak isteniliyordu. 1856 yılında gayrimüslimlerin eşit haklara sahip olmaları onaylandı. Bütün özel vergiler, özellikle küçük düşürücü nitelikteki "cizye" (bkz. Bölüm 6) kaldırıldı; onların yerine Hıristiyanlar ile Yahudileri askerlikten muaf tutan yeni bir vergi kondu. Bir başka önemli reform da Yahudilerin iç yapılanmalarının sıkılaştırılmasıydı. 1837 yılında önce İstanbul, sonra da başka şehirler ve iller için, Türk makamlarıyla ilişki kuracak en yetkili kişi olan başrabbi –yani Hahambaşı– atandı.

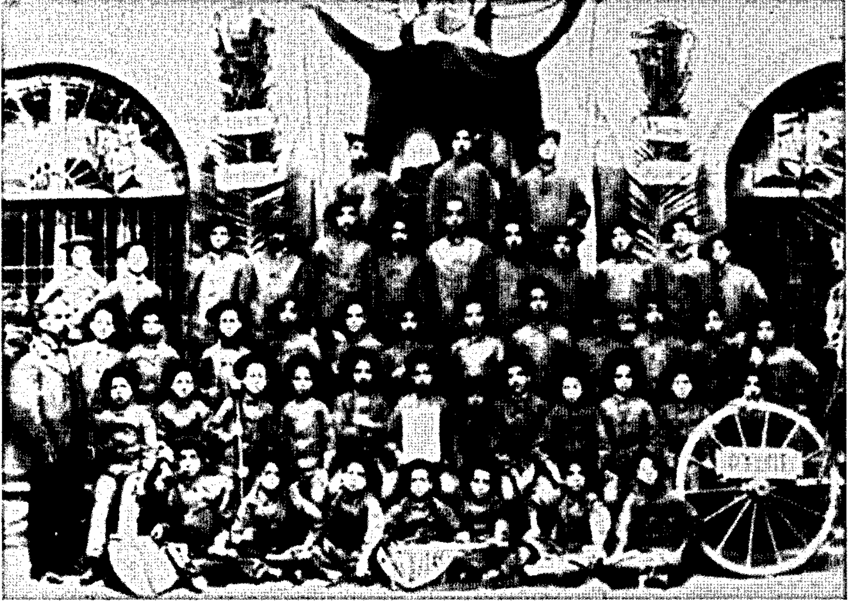
Sömürgeleştirme

En önemli değişiklikler, Avrupalı güçlerin Müslüman dünyasını giderek daha fazla sömürgeleştirmesiyle birlikte gerçekleştirildi. Cezayir, bu konudaki en radikal örnekti. Burada 1830 yılında daha sonra bir vilayete dönü-

şen bir Fransız protektorası kuruldu. 1845 yılında önemli idari reformlar gerçekleştirildi; bunlar arasında kendi başrabbilerine sahip "konsistoryum" denen üç Yahudi yönetim makamı kuruldu ve bu makamlar sadece dini eğitimi denetlemekle kalmayıp cemaat üyelerini tarım gibi "yararlı" meslekler edinmeye teşvik edecekti. Avrupa'daki özgürleşmenin rotasını belirleyen tartışmalar böylece Kuzey Afrika'ya sıçradı. Cezayirli Yahudilerin hukuki statülerinde 1870 yılında önemli bir değişiklik yaşandı; Cezayir'in kuzeyindeki 30.000 Yahudi (Sahra'da yaşayanlar hariç) bir gecede Fransız vatandaşı ilan edildi. Böylece ilk kez Müslüman egemenlik bölgesindeki bir kısım Yahudi, bir Avrupa devletinin eşit haklara sahip vatandaşı haline geldi. Fransız protektorasının 1881'de Tunus'ta ve 1912'de Fas'ta başlamasıyla Yahudi halkının Avrupalılaşması burada da ilerlemeye başladı.

Başta bahsi geçen Tetuan, başka bir açıdan da yol göstericiydi. Burada 1862 yılında Alliance Israélite Universelle ilk okulunu kurdu. İki yıl önce Fransız Yahudileri tarafından kurulan ve uzun bir süre Adalet Bakanı Adolphe Crémieux'nün yönettiği yardım örgütü, gitgide artan bir antisemitizm karşısında Yahudilerin çıkarlarını dünya çapında temsil etmeyi kendine amaç edinmişti. Niyeti de özellikle Müslüman egemenliği altındaki Yahudilerin eğitimini Batı standartlarına çekmekti. Bu "uygarlaştırma misyonu"nun (*mission civilisatrice*) amaçlarını gerçekleştirmek üzere, yüzyıl dönümüne kadar yüzden fazla okul kuruldu; bu okulların sayısı 20. yüzyılda daha da arttı. Bu okullarda gerek dini gerekse seküler dersler veriliyordu; eğitim dili genellikle Fransızcaydı. Ayrıca yaygın kız okullarına yönelik eğitim sistemi de dikkate değerdi. Bu ve diğer önlemler zaman zaman bizzat bölgedeki geleneksel dini otoritelerin direnişiyle karşılaştı. Buna karşın Fransa'da okul sisteminin genişletilmesine öncelik tanındı. Alliance, 1867 yılında Paris'te kendi okul sistemi için öğretmenlerin eğitildiği kendi öğretmen okulunu kurdu.

Böylece Tanca ile Bağdat, Tunus ile Tahran arasında bir nesil içinde, Yahudilerin hayatını sadece İslam dünyasında değil Balkanlar'da da önemli ölçüde değiştiren modern bir Fransız-Yahudi eğitim sistemi doğdu. Modern Hıristiyan okulların mezunlarıyla birlikte Alliance sisteminde eğitilen Yahudi öğrenciler, ticaret ve serbest mesleklerde kendini kanıtlayabilen yeni orta sınıfın direği oldu. Yahudiler için bu birçok açıdan Batı ve Orta

Alliance Israélite'in Tunus'taki bir okuldaki çıraklar, 1901.

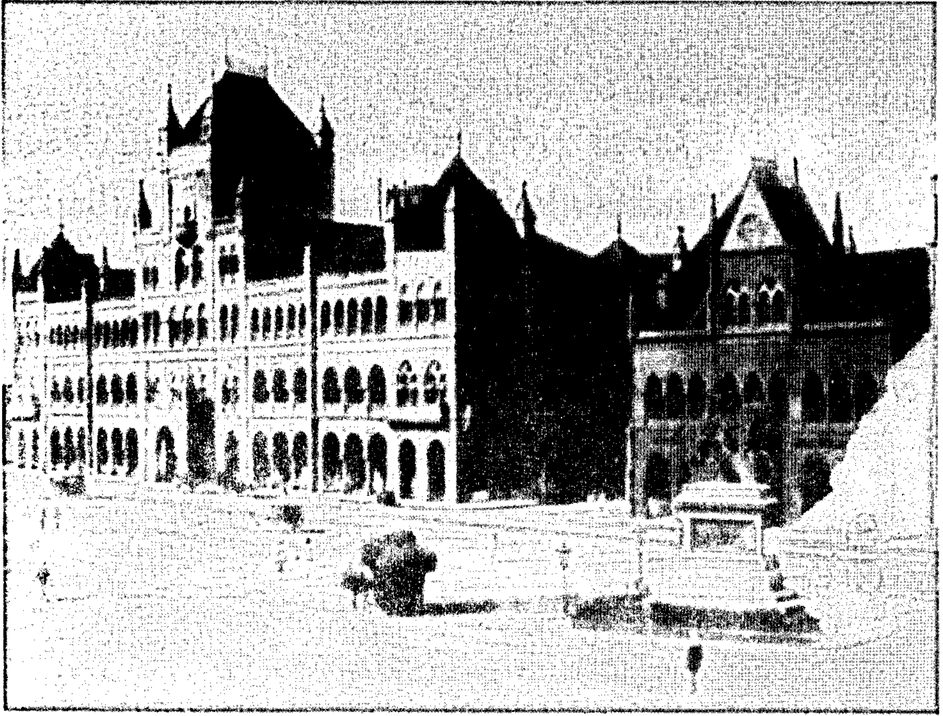
Avrupa'da bir-iki nesil önce yaşanan bir gelişmeye denk, en alt sosyal tabakadan çıkıp hızlı bir biçimde yükselmek demekti. Ama burada da sosyal ve ekonomik başarının bir bedeli vardı. Batılı eğitim, Yahudileri Müslüman çevreye yaklaştırmadığı gibi daha da uzaklaştırmıştı. İslam dünyası, Yahudileri artık yabancı bir madde olarak görülen Avrupa sömürge gücünün müttefikleri olarak kabul ediyordu.

Sekülerleşme taşradan sayısız göçmenin gitmek istediği, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun Selanik, İzmir, İskenderiye ve Beyrut gibi liman şehirlerinde ilerlemişti. Sık sık ticaret ve dış ticaret yapan gayrimüslim azınlıklar, bu şehirleri büyük ölçüde etkilemişti. Bazı bölgelerde Yahudilerin çoğu, birkaç şehirde yoğunlaşmıştı. Tunus'ta 20. yüzyılın başında 20.000 Yahudi nüfusun yaklaşık beşte birini, Kazablanka'da 6.000 Yahudi şehirlilerin dörtte birini oluştururken, o dönemde Bağdat'ta 50.000, yani nüfusun üçte biri kadar Yahudi yaşıyordu.

Selanik, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudilerin iz bıraktığı şehirler arasında özel bir konuma sahipti. Burada 1882 yılında 48.000 Yahudi şehir nüfusunun yarısını ve Rumlara ve Türklere göre nüfusun çok daha büyük

bir bölümünü oluşturuyordu. "Balkanlar'ın Kudüsü"nde birçok mağazayla birlikte şehrin en büyük ekonomik kaynağı olan liman da Şabat günlerinde kapalı kalıyordu; çünkü liman işçilerinin çoğu Yahudiydi. Bu Yahudi cemaatinin canlı bir kültürel yaşamı vardı; özellikle İspanyolca, arada da Fransızca ve İbranice, konuşulurdu. Selanikli Yahudilerin İspanyolcası şehirde o kadar yoğun konuşuluyordu ki, Yahudi olmayan kimi kişiler de bu dili öğrenmişti. 1912 yılında Yunanistan'ın ilhakına uğramaları, bunu izleyen nüfus mübadelesi ve sonunda 50.000 Yahudinin evsiz barksız kaldığı 1917 yangınıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bu geleneksel cemaatinin altın çağı sona erdi. Yahudi nüfusunun büyük bir bölümü Yahudi karşıtı önlemlere başvuran Yunan egemenliği yerine Türk egemenliğinde yaşamayı tercih ederek şehirden ayrıldı.

Müslüman egemenliğindeki sekülerleşme süreci Avrupa'daki kadar köklü olamasa da çağdaş gözlemciler için geçmişten keskin bir kopuşu temsil ediyordu. Gelenek ile yenilik arasındaki uçurum, özellikle Cezayir'de hızla açılacaktı. Burada yüzyıl dönümünde Yahudi öğrencilerin çoğu artık Yahudi okulları yerine Fransız okullarına gidiyordu. Cezayir'in Yahudi cemaati arasında, genç nesli kendi büyükanneleri ile büyükbabalarına karşı kelimenin tam anlamıyla dilsiz bırakan, çoğu kez aşılamayan bir uçurum ortaya çıkmıştı. Dilbilimci Marcel Cohen 20. yüzyıl başlarında şunları yazdı: "Büyükanne ve büyükbabalar kendi aralarında ve çocuklarıyla Arapça konuşurdu. Fransızcayı ya az ya da hiç anlamıyorlardı. Ebeveynler, yani orta nesil, iki dilliydi. Evde, okulda öğrendikleri Fransızcanın yanı sıra sık sık Arapça da konuşuyorlardı. Ama çocuklarını yetiştirdikleri dil Fransızcaydı ve bu yüzden de torunlar sık sık büyükanneleri ve büyükbabalarıyla iletişim kuramıyordu." (Stillman, *Jews of Arab Lands in Modern Times*, 28) Büyükanneler ile büyükbabaların Arapçası, çevrelerinde konuşulan Arapçaya çok benzeyen bir Yahudi-Arapça lehçesiydi ama telaffuzu farklıydı ve İbranice kelimeler içerip İbranice harflerle yazılıyordu. Aynı durum İranlı Yahudilerin Yahudi-Farsçası için de geçerliydi. Kürt Yahudiler de Talmud'un yazıldığı antik Aramcanın çeşitli farklı lehçelerini geliştirmişlerdi. Fas'ın bazı bölgelerinde Yahudiler, Berberi dillerini konuşuyordu. Yahudilerin İslam bölgesindeki dil çeşitliliği, neredeyse Müslümanlarınkiyle aynıydı.

Bombay'daki, yani bugünkü Mumbai'nin merkezindeki Elphinstone Koleji ve David Sassoon Kütüphanesi 1870 yılında tamamlandı.

Balkanlar'da, Türkiye'nin ve Yakındoğu'nun geniş kesimlerinde ve Fas'ın kimi şehirlerindeki İber Yarımadası Yahudilerinin torunları sık sık yanlışlıkla Ladino olarak adlandırılan Yahudi-İspanyolcasına (Sefardi dili) bağlı kaldı. Aslında (İspanyolca için ortaçağda kullanılan *nuestro latin* tanımı) Ladino, sadece yazı için olarak kullanılan ve kutsal amaçlarla İbraniceye uyarlanan bir İspanyolcayı ifade eder. Judéo-Español, namı diğer *ğudezmo*, 19. yüzyılın sonunda değişti. İbraniceden aktarma kelimeler azaldı ve neredeyse sadece dini terimlerle sınırlı kaldı; diğer yandansa dile, Türkçe ve Batı Avrupa dillerinden aktarılan gitgide daha fazla kelime sızdı. 1840'lardan sonra İzmir, İstanbul, Selanik ve Balkanlar'da Yahudi-İspanyolcasıyla yazılmış önemli gazeteler yayımlandı. Ama eğitimli nüfus arasında uzun vadede Fransızca yayılmaya başladı. Birçok Livornolu Yahudinin yerleştiği ve İtalya'yla yakın ticari ilişkilerin bulunduğu Libya'da, Yahudiler arasında eğitim dili olarak İtalyanca hâkimdi.

Avrupalı sömürgeci güçlerin gitgide artan etkisi beraberinde sadece sosyal yükselme fırsatları ve yeni eğitim olanaklarını getirmedi. Antisemitizmin Hıristiyan gelenekleri de Avrupa'dan ithal edildi; özellikle de kan iftirası. Suriyeli Yahudiler, 1840 yılında bu durumu dramatik bir biçimde fark ettiler. Sardinya kökenli bir Kapuçin rahibin Şam'da kaybolması üzerine makamların sorguladıkları Yahudi bir berber, ağır bir işkenceden sonra cinayeti itiraf etti. Bunun üzerine rahipler Yahudi cemaatini söz konusu Rahip Tomaso'yu ayinsel amaçlarla öldürmekle suçladılar. Şam'daki Fransız konsolosunun aktif müdahalesiyle önde gelen cemaat liderleri tutuklandı. Biri işkencede öldü, bir diğeri Müslümanlığa geçti, diğerleri de ne istenirse onları söyledi. İngiltere'nin ve bir ölçüde de Avusturya ile Prusya'nın desteklediği Şamlı Yahudilerin Fransız hükümetine gönderdikleri dilekçeler sonuç vermedi. Adolphe Crémieux, Fransız oryantalisti Salomon Munk ve İngiliz hayırsever Sir Moses Montefiore gibi ünlü Avrupalı Yahudilerden oluşan bir delegasyon bölgeye gitti ve Mısırlı Muhammed Ali Paşa'nın hâlâ tutuklu olan Yahudileri serbest bırakmasını sağladı. İstanbul'daki Sultan* ise daha sonra kan iftirasını yalan olarak lanetledi. Ne yazık bu iftira sonraki yıllarda Balkanlar'da ve Levant'ta sık sık tekrar ortaya çıktı. Fas veya İran gibi Hıristiyan halkların bulunmadığı bölgelerde bu iftira bilinmese de Yahudi karşıtlığı hiç de az değildi.

Şamlı Yahudiler lehindeki bu ilk uluslararası yardım eylemi, Alliance'in ve 1871 yılında kurulan Anglo-Jewish Association, 1873'te kurulan Viyana'daki Israelitische Allianz, 1901'de oluşturulan Alman Yahudileri Yardım Derneği ve 1906 yılında ortaya çıkan American Jewish Committee gibi diğer Yahudi yardım örgütlerinin öncülü olarak kabul edilebilir.

İslam dünyasındaki Yahudiler, Hıristiyan Avrupa'sındaki gibi heterojen bir gruptu. Görece tecrit edilmiş olarak yaşayan Yemenli Yahudilerin ve Fransız egemenlik dünyasına uyum sağlayan Cezayirli Yahudilerin yaşadıkları çok farklıydı. Bağdat, Beyrut veya İskenderiye gibi şehirlerde küçük bir Yahudi grubu, toplumsal ve ekonomik seçkinler sınıfına yükselmişti. Çoğu Mısırlı Yahudi henüz 19. yüzyılda Kuzey Afrika'nın ve Yakındoğu'nun diğer bölgelerinden göç etmiş, kimi tekstil ticaretinde ve bankacılıkta epey zenginleşirken diğerleri de avukat ve doktor olarak saygınlık kazanmıştı.

* I. Abdülmecid (ed.n.)

Yahudi üst sınıfı üzerindeki Batı etkisi, yetiştirme biçimi, beslenme ve kıyafetlerde kendini gösteriyordu. Toplumsal olarak yükselen Yemenli Yahudiler, Osmanlı fesini takarken Iraklı Yahudiler, İngiliz kraliyet ailesine öykünerek Edward veya Victoria gibi adlar almışlardı.

Sosyal yelpazenin diğer tarafındaysa Fas'ın birçok şehrinde Yahudiler, Batı dünyasından etkilenmeden kapalı gettolarda (*mellah*) yaşıyordu. Libya'daysa yaşamlarını, modern uygarlığın el değmediği mağaralarda sürdürüyorlardı. Ama aynı bölge içinde zengin ile yoksul, dinci ve sekülerleşmiş, uluslararası dünyayı bilen ile mahallesinden dışarı adım atmayan Yahudiler arasında dünya kadar fark olabiliyordu. Tunus'ta Arapça ve İtalyanca konuşan Yahudilerin kendi sinagogları ve mezarlıkları vardı ve sadece kendi aralarında evlenirlerdi. Tunus'un Cerbe Adası'ndaki Yahudiler, başkenttekilere oranla Fransız sömürge gücünden çok daha az etkilenmişti. Fas'ta İber Yarımadası'ndan kovulanlar (*megoraşim*) ile eskiden beri Afrika'da yaşayan (*toşavim*) ailelerin torunları arasında bir ayrım vardı.

Bağdat'taki Yahudilerin yaklaşık yarısı yoksulluk sınırının altında veya sınırında yaşarken bazıları bütün Asya kıtasına yayılan aile imparatorlukları kurdu. Bu açıdan Irak'tan Bombay ve Şanghay'a kadar şubeler açan banker ve tüccar ailesi Sassoon kadar başarılısı yoktu. Şeyh Sassoon Salah, 19. yüzyılın başında Bağdat paşasının maliye bakanıydı. Güney Asya'ya kadar uzanan ticareti aileye "Doğu'nun Rothschildleri" lakabını kazandırmıştı. Oğlu David, Bombay'da genişleyen Yahudi cemaati için muhteşem bir sinagog inşa edip şehirdeki yetimhane, hastane, okul, müze ve kütüphanelere cömertçe bağışlarda bulundu.

Sassoonlar Uzakdoğu'da neyse, Camondolar da Yakındoğu'da oydu. Padişah'la yakın ilişkileri bulunan Abraham Salomon Camondo ve kardeşi Isaac, İstanbul'daki en başarılı bankalardan birini kurdular. Banka, Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği kredilerle Kırım Savaşı'nın büyük bir bölümünü finanse etti. Abraham Camondo, Avusturya ve teşekkürlerini göstermek için onu aristokratlığa yükselten İtalya hükümetlerine danışmanlık yaptı. Camondo ailesi, tramvay sistemi ve şehrin diğer teknik başarılarında önemli bir etkiye sahipti. Abraham'ın oğlu Moïse, Paris'e yerleşip önemli bir süsleme sanatı koleksiyoncusu oldu. Camondoların son torunlarının, yani Doğu'nun Avrupalılaştırılmasının büyük destekçilerinin bizzat

Avrupa'nın kurbanı olması, Yahudi ve Avrupa tarihinin trajik ironilerinden biridir. Moïse de Camondo'nun oğlu Nissim, Fransız askeri olarak I. Dünya Savaşı'nda şehit düştü; kızı Béatrice, kocası ve iki çocuğuyla birlikte Nazi imha kamplarında katledildi. Camondoların bir zamanki ününe günümüzde İstanbul'daki Camondo Merdivenleri veya Paris'te Parc Monceau'da dekoratif sanatlar müzesi olarak donatılan Hotel Camondo gibi sadece taştan kalıntılar tanıklık ediyor.

Konstrüktivizmin kurucularından Rus avangart El Lissitski, 1919 yılında Pesah Haggadası'nın bir parçası olan "Had gadia" şarkısı için resimler yapmıştır. Lissitski, en önemli Sovyet avantgartlarından biriydi ve sanatıyla Rus Devrimi'ni destekledi. Yahudi kitap sanatına dair bu örnek, Yahudi geleneği ile çağdaş sanatın birlikteliğinin sunduğu yeni olasılıkları temsil ediyor.

18

ÇERNOVİST'DEN CERNAUTİ'YE: SAVAŞLAR ARASI DÖNEMDE SİYASİ KRİZ VE KÜLTÜREL GELİŞME

Çokuluslu devletten ulus-devlete

Rose Ausländer, Avusturya-Macaristan'da okumuş, ilk şiirlerini Romanya'da yayımlamış, kendini Almanların denetiminde inşa edilen bir gettoda bulmuş ve savaşın sonunu Sovyetler Birliği'nde yaşamıştı. Bunlar için doğduğu şehri terk etmek zorunda kalmamıştı. Değişen, şehrin bizzat kendisiydi: Çernovits adı 1919'da Cernauti (Rumence), 1940'ta Çernovitsi (Rusça), 1941'de tekrar Cernauti, 1944'te bir kez daha Çernovitsi olarak değiştirildi ve 1991'den itibaren Ukrayna'nın bir bölümü olarak Çernovtsi adını taşıyor. Çernovits'in nüfusunun yarısının Yahudi olduğu 1918-1939 arası dönem belirsizliklerin ve dönüşümün dönemiydi. Lemberg, Lwów (Lehçe; sonra Ukraynaca Lviv); Posen, Poznań (Macarca) ve Pozsony daha önce Pressburg'a dönüşüp bugün Bratislava oldu. Eski imparatorluklar düştü, yeni devletler kuruldu. Arada vatanından ayrılıp Amerika'ya göç eden ancak birkaç yıl sonra en ünlü Çernovitsli şair Paul Celan'a için

"insanlarla kitapların yaşadığı" Bukowina'ya dönen Rose Ausländer için de durum aynıydı.

I. Dünya Savaşı yılları bütün Yahudi dünyasını üç açıdan önemli ölçüde değiştirmişti. Birincisi, birçok Yahudinin entegrasyonun tamamlanmasına bağladığı büyük umutlar savaş sırasında yok edildi. İkincisi, savaş hiç bilinmeyen boyutta fiziksel şiddet ve ırkçı düşüncelere yol açtı. Üçüncüsü, devletlerin çöküşü ve yükselişi Yahudilerin siyasi geleceğini önemli ölçüde etkiledi. Birçok Yahudi savaşın başında Romanovların, Habsburgların ve Osmanlıların çokuluslu devletlerinde yaşarken, kendilerini yeni ulus-devletlerde buldular. Üstüne üstlük İngilizler, Filistin üzerinde denetimi ele geçirmiş ve 1917 Balfour Deklarasyonu'nda Yahudilere "Filistin'de milli bir yurt" hakkı vaat etmişlerdi.

I. Dünya Savaşı başlayana dek Yahudilerin kendilerini tam anlamıyla bütünleşmiş hissetmedikleri ülkelerde, yasaların başaramadığını siperler başaracaktı; ortak cephe deneyimi mevcut son farkları da aşmaya yardım edecekti. 85.000 Alman Yahudisi, imparator ve vatan adına savaşa gitti, 12.000'i bir daha dönmedi. Benzer durumlar diğer ülkelerde de yaşandı. Örneğin, Fransa'daki Heine Belediyesi ve Cezayir 46.000 askeri seferber etmişti, bunlardan 6.400'ü düşmüş ve 40.000'in üzerinde İngiliz-Yahudi askerden 2.000'den fazlası hayatını kaybetmişti. Yahudilere her zaman olumlu davranmayan Çar'ın ordusunda da 600.000 Yahudinin asker olarak savaştığı ileri sürülür. Katoliklerin Katoliklere ateş etmesi gibi Yahudiler de din kardeşleriyle karşı karşıya kalmıştı.

Buna rağmen savaş sırasında, siperlerde bile, kısa sürede antisemitist saldırıların hedef tahtasına dönmüşlerdi, ne kadar vatansever olduklarının önemi yoktu. Fransa ve İngiltere'de Yahudi cemaatleri büyük ölçüde Doğu Avrupalı göçmenlerden oluşuyordu. İtilaf Devletleri'nde, Çarlık rejiminden kaçmalarına rağmen nasıl Rusya'nın safında savaşırlar, deniliyordu. Kozmopolit oldukları suçlaması her yerde duyulabiliyordu. Vatanseverliklerine inanılmıyordu, oysa en önemli Alman Yahudisi filozof Hermann Cohen, "Almanlık ile Yahudilik" simbiyozunun propagandasını yapıyordu; nasyonalizm açısından aşılmaz "*Hassgegang gegen England*" [İngiltere'ye Nefret Şarkısı] Ernst Lissauer'in kaleminden çıkmıştı ve inançlı Siyonistler bile içinde yaşadıkları devletler adına savaşa gidiyordu. Savaşın sonunda

Lovis Corinth: "Makabi - Hermann Suasso, Isaac Israel " (1915). Hermann Struck, Ortodoks bir Yahudi ve inançlı bir Siyonistti. Yine de vatansever bir Alman olarak Prusya üniformasıyla Rusya'ya girdi. Orada Litvanyalı Yahudilerle doğrudan temas etmesiyle *Das ostjüdische Antlitz* kitabının çizimlerinin esin kaynağını buldu; yazar Arnold Zweig da bu kitaba Doğu Yahudilerinin dünyasını idealleştiren metinleriyle katkı sağladı.

çoğu Yahudi toplumsal açıdan takdir görmedi. Onların anılarında da, siperlerdeki antisemitizmin büyük ağırlığı vardı.

Buna karşın bu savaş deneyimiyle, Yahudi cemaat duygusunun sınırlarının aşılmış olması gariptir. Özellikle de asimile olmuş ailelerden gelen Alman Yahudisi askerlerin, özgün görünen Doğu Avrupalı Yahudilerle karşılaşması, onları kendi kökenleri hakkında yeniden düşünmeye itmişti. Bu karşılaşma, önce maddi olarak Doğu Avrupa'nın eziyet içinde yaşayan Yahudi nüfusu için birkaç yardım komitesinin kurulmasıyla sonuçlandı. Ama manevi olarak da kimi Alman Yahudilerinde derin izler bıraktı. Yahudi zanaatçılar ile Talmud bilginleri kendi çevrelerinde artık bilinmiyordu; Almanya'da Yidiş büyük ölçüde yok olmuştu, açık yaşanan Yahudilik bir yenilikti.

Savaşta yaşananlar, bütün Avrupalı Yahudiler arasında en çok Doğu Avrupalı Yahudileri vurmuştu. Açlık ve salgın hastalıkların yanında resmi dairelerin keyfiyetinin de kurbanı oldular. Nisan 1915'te Litvanyalı Yahudilerin çoğu, Rus askeri makamlar tarafından tahliye edildi. Çarlık

ordusunun istilasından sonra birçok Galiçyalı Yahudi de benzer bir kaderi paylaştı. Yidiş dilleri ve Alman kültürüne duydukları hayranlık, Doğulu Yahudilerin, Alman ve Avusturyalı birliklerin potansiyel müttefikleri olarak görülmesine yol açmıştı. Ancak Şubat 1917'de Çarın devrilmesiyle kısa bir süre soluklanabildiler ama sonrasında devrim karmaşası ve iç savaş yeniden kurban vermeye başladı.

Avrupalı bir Yahudilik?

1917-1920 arasındaki devrim yıllarında yaşanan olaylar, birkaç Yahudiyi Avrupa tarihinde hiç olmadığı bir şekilde siyasi olayların tam ortasına atmıştı. Rosa Luxemburg'un Yahudi cemaatiyle çoktandır yollarını ayırmış olması, Münih ve Budapeşte'deki Yahudi cemaatlerinin, Eugen Leviné ve Béla Kun gibi devrimci liderlerden şiddetle uzak durmaları ve Lev Davidoviç Bronştayn'ın, namı diğer Troçki'nin, Yahudi cemaatine hiçbir biçimde aidiyetlik hissetmemesi antisemitistlerin umurunda değildi. Ancak Yahudiler her şeyin farkındaydı: Troçkiler dünyayı alt üst etseler de bunun bedelini Bronştaynlar ödeyecekti. O günlerde halkın dikkatini çeken şey, Yahudilerin ilk kez önemli siyasi aktörler olarak gün yüzüne çıkmalarıydı. Berlinli Yahudi Kurt Eisner'in henüz bir günlük Bavyera başbakanı olduğu 8 Kasım'da Thomas Mann günlüğüne, bir "Yahudi alayını" yöneten "Yahudi afacanları" diye yazmıştı.

Ancak Yahudi kitleleri de, Ortadoğu Avrupa'daki, özellikle Ukrayna'daki savaş sonrası karmaşalar sırasında, bir kez daha olayların ortasında kalmıştı. Bu ülkede süren iç savaşta Yahudiler kendilerini bütün cephelerin arasında buldular. Yahudi karşıtı şiddet, 1919-1920 Petlyura hükümeti sırasında on binlerce Yahudinin ölümüne yol açtı. Ukrayna şehri Proskurov'da, Şubat 1919'da bir Şabat günü 1.500 Yahudi Kazaklar tarafından katledildi. Polonya'da sadece 1919'da 106 pogrom gerçekleşti. Bu yüzden de antikomünist Yahudilerin, Kızıl Ordu'yu başta kurtarıcı olarak karşılaması elbette anlaşılır bir durumdu. Ama bu ordu ille de Yahudi halkının dostu değildi. Rus Yahudisi şair Isaak Babel, 11 Temmuz 1920 tarihinde günlüğüne şu kaydı düştü: "...o eski şarkı, Yahudiler... Sovyet gücünü kurtarıcı olarak beklediler ve birden bire gürültü, kırbaç sesleri, pis Yahudiler."

Batı Avrupa'da buna benzer kitlesel bir katliam yoktu. Ama küçük düşürücü yenilgi ve bunun sonuçlarının damgasını vurduğu Almanya'da aşırı

sağcılar, eşi benzeri görülmemiş başarılar elde ettiler. Fransa'da antisemitist "Siyon Bilgelerinin Protokolleri" broşürü yayıldı ve çoğu Yahudinin göçmen olduğu Büyük Britanya'da yabancı düşmanı sesler gitgide duyulur hale geldi. Avrupa'nın Yahudilerini artık içsel değerlerden daha çok antisemitizm bir arada tutuyordu. En çok asimile olan Yahudiler bile artık bundan kaçınamıyordu. Bazıları Yahudi nefretine tepki olarak, 1898'de Protestan olan Avusturyalı besteci Arnold Schoenberg gibi Yahudiliğe dönüşü seçtiler. Schoenberg'in dönüşü, Avusturya'da bulunan bir tatil yöresindeki otelde adı Yahudiye benzediği için reddedildiğinde başladı ve 1933'te Paris'teki bir sinagoga resmen yeniden girerek tamamlandı. Aradaki dönemdeyse Yahudiliğe yoğun bir biçimde yaklaşıp, Siyonist bir tiyatro oyunu ve *Musa ile Harun* adlı operayla yaratıcılığının zirvesine ulaşmıştı.

Ama antisemitizm dışında Avrupalı Yahudileri bir arada tutan şeyler azdı. Avrupa devletler dünyasının dönüşümü genel anlamda Yahudilerin lehine gerçekleşmişti. Artık çok sayıda devlete dağılmışlardı. Yüzyıl başında toplam 11 milyon Yahudiden 8 milyonunun yaşadığı üç çokuluslu devlet içinde, sayısız ulus, din ve kültürden biri haline gelmişlerdi. Polonya ve Litvanya, ayrıca sınırları epey genişletilen Romanya gibi ulus devletlerde durumları savaş öncesine göre daha belirsizdi. Egemen ulus topluluğuna ait değillerdi ama Alman, Macar veya Rus azınlıkların tersine, çıkarlarını koruyacak bir ülkeye de sahip değillerdi. Çekoslovakya veya Yugoslavya gibi yeni kurulan yapay devletlerde çoğu kez yeni oluşturulan bu devlet biçiminin tek gerçek temsilcileri olarak görülürken Çekler veya Slovaklar, Sırplar, Hırvatlar veya Bosnalılar ötekileştiriliyordu.

Yahudiler Balkanlar'da, daha I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda etnik olarak yeniden düzenlenen Avrupa haritasıyla ilk deneyimlerini yaşamışlardı. Balkan Savaşı'nın ardından yüz binlerce Türk Doğu'ya kaçarken, Rum topluluklar, Batı Anadolu'dan kovulup Yunanistan'a yerleşmişti. Avrupa'nın en büyük Yahudi cemaatlerinden birine sahip olan Selanik, Türk egemenliğinden Yunan egemenliğine girmiş ve burada yaşayan Yahudiler, yüzlerce yıl barındıkları şehirlerinde mi yaşayacaklarına yoksa İber Yarımadası'ndan kovulduktan sonra kendilerini kabul edip koruyan Osmanlılara mı sadık kalacaklarına karar vermek zorunda kalmışlardı. Bir anlamda Balkan Savaşı, sonuçları açısından Yahudilerin I. Dünya Savaşı'ndan sonraki durumuna örnek oluşturuyordu. Yahudiler kimdi ve yeni devlet

düzenine nasıl uyum sağlayabilirlerdi? Selanikli Yunanlılar Ortodoks Hıristiyan, Türkler Müslümandı; Yahudilerse, Yahudiydi işte. Polonya'da da benzer bir durum vardı; Polonyalılar Katolikti, çoğu Alman Protestan, Ukraynalılar Ukrayna Ortodoksu veya Yunan Katoliğiydi. Yahudilerse Doğu ve Güney Doğu Avrupa'da gerek dini gerekse etnik olarak Yahudiydi. Bu nedenle de azınlık durumları birçok açıdan diğer azınlıklardan farklıydı. Bu durum da 1919 Paris Barış Konferansı'nda belirginleşmişti; Doğu Avrupalı Yahudiler ulusal azınlık olarak haklarını talep ederken Batı Avrupalı Yahudiler, bu tür bir azınlık durumunu reddettiler. Özgürlüğün sağlandığı ülkelerde Yahudiler kendilerini bir Yahudi dini cemaatin üyeleri olarak görüyordu. Diğer ülkelerdeyse ulusal bir azınlık olarak kabul ediliyor, büyük ölçüde Yidiş veya Yahudi İspanyolcası gibi çevreden farklı bir dili konuşuyor, kıyafetlerinden tanınmaya devam ediyorlardı ve Yahudiliğe özgü meslekleri vardı. Bu özellikler, 1918-1939 döneminde yavaş yavaş çözülmeye başladı ama yine de belirgin olmayı sürdürüyordu.

Avrupa'da Yahudi kimliğini bölen çizgi, en belirgin biçimde Çekoslovakya örneğinde gösterilebilir. Bohemyalı Yahudiler Batı modeline uygun olarak kültürlenmeyi izleyip büyük ölçüde Almanca veya Çekçe konuşurken en doğudaki Yahudiler kültürel açıdan Ortodoks Doğu Avrupalı Yahudilerin parçasıydılar ve büyük ölçüde Yidiş konuşuyorlardı. 1921 nüfus sayımında, Yahudi cemaatine ait Bohemyalı Yahudilerden sadece %15'i kendilerini bir Yahudi ulusunun üyeleri olarak gördüklerini belirtmişti (neredeyse tamamı kendilerini Alman veya Çek olarak görüyordu), ancak Çekoslovakya'nın doğusunda bunu belirtenlerin sayısı %87'ydi. Aradaki Moravya ve Slovakya gibi bölgelerde Yahudilerin yaklaşık yarısı uyruklarının Yahudi olduğunu belirtmişti. Epey büyüyen Romanya'da da Yahudi nüfus arasında önemli ayrımlar vardı. Romanya Krallığı'ndaki eski Romen cemaatleri, çevrelerine kültürel açıdan büyük ölçüde uyum sağlamıştı; yeni elde edilen Moldova, Besarabya, Bukovina ve Transilvanya eyaletlerindeki Yahudi cemaatleriyse çok daha geleneksel bir hayat sürüyordu.

1918-1939 dönemindeki en büyük Yahudi cemaati olan Polonyalı Yahudiler de oldukça heterojendi. Polonya, I. Dünya Savaşı'ndan sonra siyasi bir birim olarak yeniden kurulduğunda içine aldığı bölgelerin bir kısmı, Yahudilerin kaderinin yüz yıldan fazla bir süre boyunca ayrı derelerden aktığı üç farklı devlete aitti. Galiçyalı Hasidileri, Polonya'ya ait Vilna'da-

ki Mitnaggedim'e (Karşıtlar) kıyasla Romanya'nın Besarabya'sındaki Hasidilerle daha çok şey birleştiriyordu ve Almanca konuşan Posenli (artık Poznań) Yahudileri de, Białystok'taki din kardeşlerine kıyasla Berlinli Yahudilerle birleştiren daha fazla özellik vardı. Krakow'da Lehçe basılan tek, Varşova'daysa Yidiş basılan iki Yahudi gazete yayımlanıyordu. Polonya'nın kimi büyük şehirlerinde kültürlenen seçkinlerin ziyaret ettiği modern "tapınaklar" varken küçük şehirlerde geleneksel dua odacıkları olan *şibtl*'ler daha fazlaydı.

Avrupalı Yahudiler birçok açıdan bölünmüştü. Geleceklerini nerede görüyorlardı: Avrupa'da mı, Amerika'da mı, yoksa Filistin'de mi? Hangi dili konuşacaklardı: Bulundukları ülkenin dilini mi, Yidiş mi yoksa İbranice mi? Siyasi olarak liberalizme, sosyalizme, komünizme, Siyonizme mi yoksa ilgili devletlerin milliyetçiliğine mi sempati duyuyorlardı? Dinlerini geleneksel, modern Ortodoks veya liberal biçimde mi icra ediyorlardı ya da hiç mi icra etmiyorlardı? Düşmanlarla mücadele dışında onları birbirlerine bağlayan neydi?

Şehir ve taşra

1920'ler ve 1930'larda Yahudi nüfusunun çoğunluğu Avrupa'da yaşamaya devam ederken Yahudi merkezleri gözle görülür biçimde kaymaya başlamıştı bile. 1900 yılında (%69'u sadece Doğu Avrupa'da olmak üzere) %82'si Avrupa'da yaşarken, 1925 yılında bu oran sadece (%51'i Doğu Avrupa'da olmak üzere) %62'ydi ve 1939 yılına kadar da payları (%46'si Doğu Avrupa'da olmak üzere) %57'ye düştü. Kuzey Amerika ve biraz daha az oranda Filistin, Yahudiliğin yeni merkezleri olma konumuna yükselmişti. 1930'ların ortasında en yüksek Yahudi nüfusa sahip iki şehir ABD'deydi: New York ve Chicago.

Yahudi nüfus hareketlerinde devamlılık gösteren bir özellik de 19. yüzyılda başlayan kentleşmeydi. Lodz'da Yahudi cemaati 19. yüzyıl ortasındaki 2.700 kişiden 1920'li yıllarda 150.000'e, Moskova'da da aynı dönemde 300'den 132.000'e yükselmişti. Orta ve Batı Avrupa şehirlerinde de benzer bir manzara söz konusuydu. Nüfusları, Viyana'da 4.000'den 200.000'e, Berlin'de 10.000'den 170.000'e ve Londra'da 6.000'den 200.000'e yükselmişti. 1930'larda Yahudiler çoğunlukla büyük şehirlerdeydi; bazı ülkelerdeyse neredeyse sadece başkentlerde bulunuyorlardı: Örneğin, Danimarka'da

(%92), Fransa'da (%70), Avusturya'da (%67), Büyük Britanya'da (%67) ve Hollanda'da (%60). Almanya'da 1933 yılında bütün Yahudilerin yarısı (üçte biri sadece Berlin'de olmak üzere) on büyük şehirde yaşarken bir nesil önce çoğu Yahudinin küçük şehirlerde bulunduğu Sovyetler Birliği'nde bütün Yahudilerin %40'ı Moskova, Leningrad, Odessa, Kiev, Harkov ve Dnyepropetrovsk olmak üzere altı şehirde yaşıyordu. Polonya'daysa tüm Yahudilerin dörtte biri, Litvanya'daysa üçte biri hâlâ küçük şehirler ile köylerde bulunuyordu. Çoğu ülkedeyse bir zamanlar hâkim olan taşra Yahudiliği yok olma tehdidi altındaydı.

Doğu Avrupa'nın Yahudi nüfusu belli bölgeler ve şehirlerde yoğunlaşmıştı. Şehirleri ziyaret edenler Yahudilerin varlığını gözle görebiliyordu. Polonya'daki Pinsk'te nüfusun %75'ini, Ukrayna'daki Berdiçev'de %65'ini ve Romanya'daki Kişinyov ile Yaş'ta %60'ını oluşturuyorlardı. Almanya'daki bazı köylerde bile, örneğin Hessen'deki Rhina'da olduğu gibi, Yahudiler hâlâ nüfusun yaklaşık yarısını oluşturuyorlardı. Avrupa çapında da Yahudilerin varlığı büyük şehir merkezlerinde fark ediliyordu. Varşova'da üç kişiden biri, Selanik'te dört kişiden biri, Budapeşte'de beş kişiden biri ve Amsterdam Yahudiydi; Viyana ve Sofya'daysa sayıları nüfusun %10'unun üzerinde kalıyordu. Almanya'daysa Frankfurt %6 ile bir büyükşehirdeki en yüksek Yahudi nüfusuna sahipti. Batı Avrupa Yahudileri, büyük ölçüde üst orta sınıf bölgelerinde yoğunlaşmışlardı ama yoksul göçmen bölgelerinde de yoğun bir Yahudi nüfus vardı.

Yahudi cemaatlerinin yapısı ülkeden ülkeye değişiyordu. Almanya'da Yahudi cemaatleri, Hıristiyan kilise cemaatleri gibi mali kazançlarını üyelerinden alınan vergiler üzerinden elde ediyordu. Weimar Cumhuriyeti'nde Yahudiler, Yahudilikten çıkmadan yerel cemaatten ayrılabilse de bir yerleşime kayıt sırasında Yahudi olduklarını belirttiklerinde ilk başta otomatik olarak cemaatin üyesi oluyorlardı. Fransa ile Büyük Britanya'daysa Yahudilerin dini cemaate üye olmaları salt gönüllü bir hareketti ve derneklerde olduğu gibi üyelik ücreti ödenirdi. Böylece Berlin'de bir Yahudi Cemaati Kurumu varken sayısız Yahudi örgütünün yan yana var olabildiği Londra ve Paris'te bunun bir karşılığı yoktu. Almanya ve Doğu Avrupa'daki büyük Yahudi cemaatleri, kendi hayırsever kuruluşları, eğitim kuruluşları ve spor kulüpleriyle çoğu zaman "şehir içinde bir şehir"diler. Selanik'te 30 sinagog, birkaç hastane ve eczaneyle birlikte bir dizi okul vardı. Cemaat tem-

silcileri, Doğu ve Orta Avrupa'da Siyonistlerden Ortodokslara, liberallere ve sosyalistlere kadar farklı listelerin birbirine karşı etkin bir seçim yarışı sürdürdükleri cemaat seçimleriyle belirlenirdi.

Yahudilerin mesleki yapısı ülkesine göre birbirinden oldukça farklılaşıyordu. Selanik'te Yahudi liman işçileri, Anvers ile Amsterdam'da elmas kesiciler, Alsace ile Güney Almanya'da hayvan tüccarları vardı. Ama her yerde Yahudilerin sayısı ticaret alanında fazla ve tarımda belirgin biçimde azdı. Bu alanda tarihsel koşullar uzun bir süre sonra etkisini gösterdi. Sovyetler Birliği'nde Yahudilerin proleterleşmesi hızla arttı; işçilerin sayısı 1926 ile 1935 yılları arasında üçe katlandı. Orta Avrupa'nın büyükşehirlerinde özellikle Yahudi doktor ve avukat sayısı yüksekti. 1930'ların başında Yahudiler Budapeşte ve Viyana'daki doktorlar ile avukatlar arasında çoğunluğu oluşturuyordu; söz konusu şehirlerin üniversitelerindeki Yahudi öğrencilerin sayısının yüksek olması da bu durumun bir izdüşümüydü. Yahudilerin devlet memurluğuna alınması konusunda fiili ayrımcılık hâlâ sürdüğü için Yahudi profesörler, hâkimler ve öğretmenlerin sayısı belirgin biçimde daha azdı. Mesela iki avukattan birinin Yahudi olduğu Macaristan'da, tüm hâkimlerin %4'ünden azı Yahudiydi. Zanaattaysa Batı ile Doğu Avrupa arasındaki çizgi özellikle belirgindi. Loncaların yüz yıllar boyu Yahudileri dışladıkları Batı Avrupa'da çok az Yahudi zanaatkâr çalışırken Doğu Avrupa'da çok sayıda Yahudi terzi, ayakkabıcı, fırıncı ve kuyumcu vardı.

Bütün Avrupa'da Yahudi halkı ekonomik çöküşten şikâyet etmeye başlamıştı. Polonya ile Macaristan'da antisemitistler Yahudi işletmelerine karşı yıkıcı boykotlar düzenledi; aynı zamanda üniversitelerdeki Yahudi öğrencilerin sayısı da kısıtlanacaktı. Peki, Avrupa'yı neden daha çok Yahudi terk etmiyordu? Bunun nedeni göç olanaklarının sınırlı olması değildi. Çoğu Yahudi, yaşadığı ülkede Hıristiyan komşuları gibi kendisini evinde hissediyordu; şehrine veya köyüne duygusal açıdan bağlıydı ve düşmanlıkların artışını geçici bir darbe olarak görüyorlardı. Ayrıca büyük bir baskı altında olan tek halk grubu da değillerdi. Polonya'daki Ukraynalılar, Romanya'daki Macarlar ve Çekoslovakya'daki Almanların hepsi de çoğunluğun hâkim olduğu bir ulus devlette azınlık olarak yaşıyordu. Katolikliğin veya Protestanlığın egemen olduğu bir bölgede Protestan veya Katolik olarak yaşamak da her zaman hoş değildi. Sosyalistler ile milliyetçiler sokaklarda savaşıyordu ve ekonomik kriz milyonlarca işsiz yaratıyordu. Böyle geniş bir bakış

açısından bakıldığında, Yahudilerin özel durumu genel olarak zaten daha karanlık bir durumun parçasıydı. Çoğu Yahudinin gündelik yaşamına, ne fiziksel şiddet ne de devlet zulmü damgasını vuruyordu. Yahudi olmayan komşuları gibi onlar da geçimlerini kazanmak, ailelerini beslemek, dini cemaatlerinin, belediyelerinin ve vatanlarının bir parçası olmakla meşguldü. Başka kıtalara göç etmek çoğu için son çareydi.

Vatandaşlık ve sınırları

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupalı Yahudilerin durumu çoğu ülkede kâğıt üstünde düzelmişti. Avrupa'nın savaş sonrası toplumlarının çoğunun anayasasında dini nedenlerle ayrımcılık yasaklanmış ama yeni anayasaların bu vaatleri nadiren uygulamaya geçirilmişti. Azınlık hakları çoğu zaman sadece yabancı –özellikle de Amerikan– baskısıyla anayasalara sokulmuş ve halk tarafından fazla benimsenmemişti. Sovyetler Birliği'nde antisemitizmin anayasada kınanması, devam eden Yahudi karşıtı duygular ve siyasi önlemler üzerinde somut etkiler yaratmamıştı. Hem Rusya'da hem de Almanya'da Yahudiler ilk kez en yüksek devlet görevlerine yükselebilmişti. 1917'de Komünist Parti, Merkez Komitesi'nin 21 üyesinden 5'i Yahudi kökenliydi. Ama bu görevlerden Yahudiler, yükseldikleri gibi ortadan da kayboluyordu. Almanya'nın en ünlü Yahudi siyasetçisi, Dışişleri Bakanı Walther Rathenau, aşırılık yanlılarının hedef tahtası olmuş ve görevinde geçirdiği birkaç aydan sonra da bir suikasta kurban gitmişti. Orta Avrupa'nın doğusundaki pek çok devlette Yahudilerin en yüksek devlet görevlerine yükselmeleri hâlâ hayal bile edilemiyordu. Batı Avrupa'da benzer engeller yoktu. İngiltere'de Yahudiler birkaç liberal kabinede, hatta Lloyd George'un savaş kabinesinde temsil edilirken Fransa'da 1930'larda Léon Blum başbakan olarak görev yapmıştı. İtalya'da Nasyonal Sosyalistlerin (Nazilerin) etkisiyle ancak 1938'de antisemitist kanunları yürürlüğe koyan Faşist Parti'de, Yahudiler bile vardı.

Avrupa'daki ünlü Yahudi siyasetçilerin sayısı genel olarak sınırlı kalırken Yahudilerin kültür hayatında oynadıkları rol göz ardı edilemiyordu. Alman edebiyatı Franz Kafka, Franz Werfel, Stefan Zweig, Arnold Zweig, Alfred Döblin, Arthur Schnitzler, Jakob Wassermann veya Lion Feuchtwanger gibi adlar olmasaydı ne halde olurdu? Walter Benjamin ve Siegfried Kracauer gibi eleştirmenler Leopold Sonnemann'ın *Frankfurter Zeitung*'unda

veya Mosse ve Ullstein ailelerine ait büyük Berlin gazetelerinde makaleler yayımlıyorlardı. Arnold Schönberg'in müziği, Max Reinhardt'ın tiyatro yönetmenliği, Elisabeth Bergner'in oyunculuğu, Max Liebermann'ın resmi ve Erich Mendelssohn'un mimarisi Weimar Cumhuriyeti kültürü üzerinde belirgin izler bıraktı. Albert Einstein ile Sigmund Freud, kendi alanlarında yeni bakış açılarına yol açtılar. Almanca konuşan dünyanın dışında ünlü Yahudi entelektüeller, bilim insanları, yazarlar ve sanatçılar listesi sonsuzca uzatılabilir. Bunun için Rusya'da Osip Mandelstam, Fransa'da Henri Bergson, İtalya'da Italo Svevo veya Polonya'da Bruno Schulz'u anmak yeterli. "Frankfurt Okulu", tıpkı Mamburg'taki Aby Warburg çevresi ve psikanalizin büyük bir bölümü gibi Yahudi adlarla ilişkiliydi.

Yahudilik bilimi, 1919 yılında antik tarihçi Eugen Täubler yönetiminde Berlin'deki Yahudilik Bilimi Akademisi'yle birlikte ilk kez önemli bir seküler araştırma kurumuna sahip olmuştu. Ancak Yahudi araştırma merkezleri 1920'lerde gitgide başka ülkelere kaydı. Vilna'daki Yahudi Bilim Enstitüsü YIVO, Varşova'daki Yahudi Araştırmaları Enstitüsü gibi Polonya'daki yeni araştırma merkezlerine aitti. Kudüs'teki Yahudi Araştırmaları Enstitüsü, yeni kurulan İbrani Üniversitesi'nin özüydü. Ama Modern Yahudi Araştırmaları, Yahudi Felsefesi için Harvard Üniversitesi ve Yahudi Tarihi için New York Columbia Üniversitesi'nde olmak üzere kendi kürsülerini ilk kez Kuzey Amerika'nın saygın üniversitelerinde elde ettiler.

Amerika Birleşik Devletleri'nde özellikle göçmen çocuklarının Amerikanlaştırılması, 1918-1939 dönemine damgasını vurdu. 1920'ler ve 1930'ların dergileri, tiyatroları ve film prodüksiyonlarıyla Yidiş kültürü hâlâ canlıydı. Yahudi sahnesi ve daha sonra da Yidiş filmlerinin yıldızları – özellikle de Boris Tomashefsky ile Molly Picon– göçmenlerin kahramanlarına dönüştü. Ama eğilim açıktı: Yidiş dili yavaş yavaş yerini İngilizceye bırakacaktı. Bu durum özellikle New York'un dışında açıkça görülüyordu. 1924 yılında Chicago'da iki, Cleveland ve Philadelphia'da da birer Yidiş gazete vardı. Kırklı yılların sonunda sadece New York'ta bir Yidiş gazete kalmış ve tirajı da sürekli azalmıştı. Yidiş tiyatrolar kapanıyor veya küçülüyor, seyircileri de yaşlanıyordu.

Aynı zamanda gitgide daha çok Yahudi, Birleşik Devletler'in popüler kültürüne dahil oluyordu. George Gershwin ile Benny Goodman, müzikte yeni bir çığırı temsil ederken Yahudi bir kantorun oğlunun kaderini

anlatan Al Jolson'lı *The Jazz Singer* (1927) ilk sesli filmdi; Hank Greenberg ünlü bir beyzbol yıldızı olmuştu. Warner Brothers veya Louis B. Mayer gibi Hollywood'daki büyük film stüdyoları Yahudiler tarafından kuruldu. Yine de Amerikan toplumuna girmek için aşılması gereken birçok engel vardı. Amerikan üniversiteleri Yahudi öğrencilerin kabulünü zorlaştırıyordu. Sanayici Henry Ford, *The Dearborn Independent* dergisinde adı çıkmış Siyon Bilgelerinin Protokolleri'ni *The International Jew: The World's Foremost Problem** başlığıyla yayımlamıştı. Güney eyaletlerinde Yahudiler Siyahlarla birlikte Ku Klux Klan'ın hedef tahtasıydı. Diğer taraftaysa 1935'teki sokak çatışmaları sırasında, özellikle Harlemli Siyahlar tarafından Ekonomik Buhran'dan sorumlu tutuldular. Peder Charles Coughlin'in radyodaki antisemitist tiratlarını da yaklaşık 30 milyon insan dinledi.

Buna bir de Avrupa'daki akut tehdide karşı nasıl davranılması gerektiği sorusu da eklendi. Nasyonal Sosyalistlerin yükselişine Amerikan Yahudi örgütlerinin sokak protestoları eşlik etti. Bu protestoların ana düzenleyicilerinden biri, reform yanlısı rabbilerin eğitimi için New York'ta Jewish Institute of Religion'ı kuran ve 1936 yılında hayata geçirilen Dünya Yahudi Kongresi'ne başkanlık eden reform rabbisi ve Siyonist Stephen Wise'dı. Avrupa'dan göç sürüyordu ve özellikle 1930'larda Amerika'ya önemli entelektüeller ve bilim insanları getirmişti. Albert Einstein, aralarındaki en ünlüsüydü. New Yorker New School for Social Research büyük ölçüde göçmenlere dayanırken rabbi fakültelerinde ve Cincinnati'deki Hebrew Union College'de eğitimcilerin büyük bölümü mültecilerden oluşuyordu.

1918-1939 döneminde bütün Avrupa'da göç etmek için nedenler çoktu. Doğu Avrupa'da, vaat edilen özerklik, büyük ölçüde bir hayal olarak kalmıştı. Polonya'da Yahudilerin mağazalarını pazar günü açmaları yasaktı ve bu durum birçoğu için gelirlerinin altıda birini kaybetmek anlamına geliyordu, çünkü onlar da Şabat yüzünden cumartesileri kapalıydı. Eğitim alanında Yahudiler Yidiş veya İbranice eğitimle kendi okullarını yönetebiliyorlardı ama devlet tarafından mali olarak desteklenmiyor ve çoğu zaman da mezuniyetleri devlet tarafından kabul edilmiyordu. 1934 yılında Polonya Azınlık Sözleşmesi'ni resmen geçersiz ilan etti. Litvanya'da azınlık hakları daha yirmili yıllarda ortadan kaldırılmıştı. Yahudilerin azınlık haklarıyla korundukları devletler sadece Çekoslovakya ve birkaç kısıtlamayla da Letonya'ydı.

* Çokuluslu Yahudiler: Dünyanın En Önemli Sorunu (ed.n.)

Litvanya doğumlu, çocukken Amerika'ya göç eden Ben Shahn, toplumsal gerçekçiliğin en önemli ressamlarından biriydi. 1936-1938 yıllarında New Jersey'deki bir zamanlar Yahudi tekstil işçileri için planlanan Jersey Homesteads yerleşimine (bugün Roosevelt) bir duvar resmi siparişi aldı. Bunun için de Haggada'yı anımsatacak şekilde üç bölümden oluşan ve Avrupa'da egemen olan kölelikten başlayarak, göç ile kurtuluşa, buradan da Roosvelt'in Yeni Düzen'i üzerinden kurtuluşa kadar uzanan bir resim yapmayı seçti. Buradaki birinci bölüm, içinde anarşistler Sacco ile Vanzetti'nin naaşlarının bulunduğu tabutların altında Albert Einstein ile Shahn'ın annesinin başını çektiği bir göçmen grubunu, Ellis Adası'ndaki göçmen dairesi ve Lower East Side'deki atölyelerin önünde gösteriyor.

Londra Whitechapel, Paris Marais, Viyana Leopoldstadt ve Berlin Alexanderplatz etrafında olduğu gibi, Batı Avrupa metropollerinde Doğu Avrupalı Yahudiler I. Dünya Savaşı'ndan sonra daha çok görünür hale gelmişti. İngiliz Yahudi cemaati, Fransız Yahudi cemaati gibi büyük ölçüde Doğu Avrupalı göçmenler ve onların çocuklarından oluşuyordu. Ama ikinci ve özellikle de üçüncü nesil bu yeni gettodan kaçmaya çalışıyordu. Birçoğu yemek kanunlarının bir kısmına sadece evde uyuyordu ve sadece önemli bayramlarda sinagogu ziyaret ediyordu, Yahudi adlarını değiştirip İngiliz veya Fransız çevrelerine asimile olmaya çalışıyorlardı. Özellikle üst sınıflara kabulün sınırları vardı: Golf kulüpleri ve seçkin yatılı okullar Yahudileri kolayca üye olarak kabul etmiyordu.

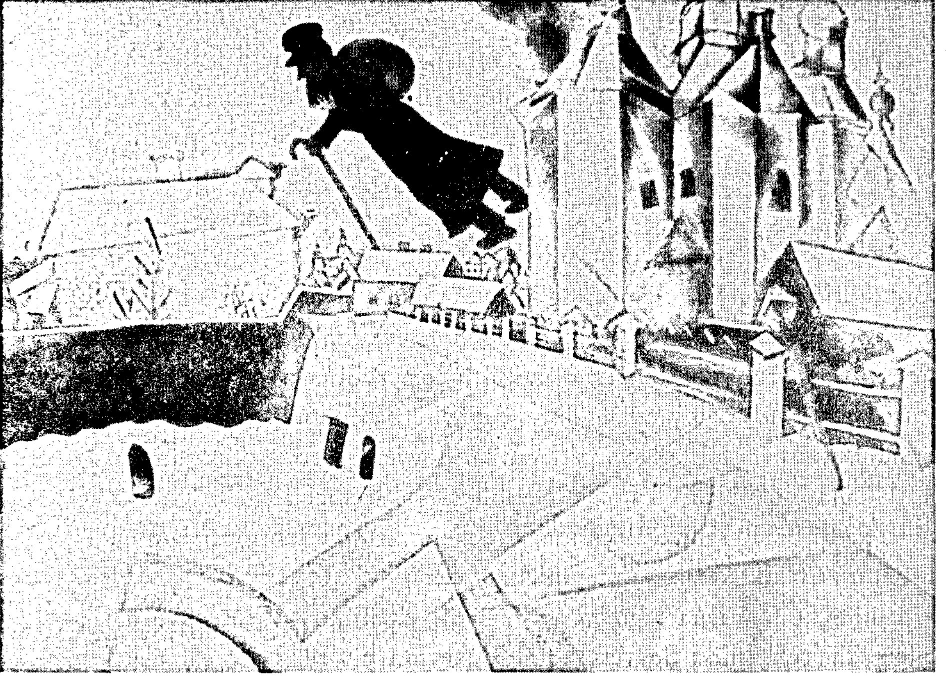
Weimar Cumhuriyeti, birçok başka alanda olduğu gibi toplumsal entegrasyon konusunda da Doğu Avrupa'daki gelişmelerle Batı Avrupa devletlerindeki gelişmeler arasında kalmıştı. Artan ve radikalleşen bir antisemitizme rağmen çoğu Alman Yahudisi kendisini Almanya'ya entegre olmuş hissediyordu. Yahudi olmayanlarla yapılan evliliklerin hızla artması, Yahudi olmayan toplumun bir kesimi ile Yahudiler arasındaki sınırların yavaş yavaş muğlaklaştığına dair bir işaret olabilir. Kimi Yahudiler I. Dünya Savaşı'ndan önce erişmeleri imkânsız görünen toplumsal konumlara yükselebiliyordu. Böylece Max Liebermann, Prusya Sanat Akademisi'nin başkanı ve Ernst Cassirer Hamburg Üniversitesi rektörü olmuştu. Ama ikisi de antisemitist hakaretlerle karşı karşıya kaldı. Çoğu Yahudi, genel spor derneklerine veya kültür örgütlerine üyeydi. Büyük şehirlerde adacıklar halinde geleneksel yaşam biçimini sürdüren küçük Ortodoks Yahudi cemaatleri vardı; taşrada geleneksel yaşam biçimlerini sürdürenler kentlere nazaran çok daha azdı. Çoğu büyükşehirlerdeki orta sınıfa dâhildi, Aydınlanma'nın liberal gelenekleriyle özdeşleşiyor, Goethe ile Schiller okuyup "1920'lerin Altın Çağı"nın parlak kültür ortamının keyfine varıyordu. Gitgide güçlenen aşırı sağ partilerin temsil ettiği ve sokakta Yahudilere veya kaplıca ziyaretçilerine karşı sokak şiddeti şeklinde seyreden antisemitizme karşı kayıtsız değillerdi ama bunların, devletin emrettiği Yahudi karşıtı önlemlere yol açacağını kimse düşünemiyordu.

Yahudilerin Sovyetler Birliği'ndeki durumu daha az karmaşık değildi. Çarlık Rusya'sında, bütün devlet kısıtlamalarına ve sürekli yaşanan pogromlara rağmen dinlerini özgürce icra edebilmişlerdi. Bolşevik egemenliğinde pogrom korkusu ortadan kalkmıştı ama artık dinlerini rahatsız edilmeden icra edemiyorlardı. Şabat'a riayet etme, yeni doğan erkeklerin sünnet edilmesi ve dini açıdan yenmesi uygun olan gıdalarla beslenme özel alana atılmıştı ve sıklıkla gizli gizli uygulanıyordu. Yahudilerin, bir uyruk olarak tanınmamalarına rağmen diğer milli azınlıkların aksine azınlık hakları yoktu. Sadece Siyonistler ile liberal Diaspora milliyetçileri değil, "Bund" gibi sosyalist Yahudi partiler de yasaktı.

Bolşevikler önce Yahudi meseleleri için bir komiserlik, sonra da Komünist Partisi'nde bir Yahudi seksiyonu ("Yevsekziya") kurarak geleneksel Yahudi cemaat yapısının dağılmasına zemin hazırladılar. İki kurumun görevi, uzun vadede özerk Yahudi kültürünü ortadan kaldırıp Yahudileri "yararlı

vatandaş"lara dönüştürmekti. Sovyet egemenliğinin ilk on yılındaysa hâlâ çelişkili eğilimler vardı. Yidiş kültürü, Yidiş konuşan kitleleri siyasi olarak etkilemek amacıyla kısmen desteklenmişti. Kısa vadeli olarak hem Yidiş Devlet Tiyatrosu hem de "Habima ha-'Ivrit" (İbrani Sahnesi) tiyatrosu, Moskova'da etkin olabildi. Habima Tiyatrosu, 1920'lerin başlarında Sovyetler Birliği'ni terk etti, Avrupa'da gerçekleştirdiği başarılı turneden sonra yeni kurulan Yahudi devletinin milli tiyatrosu olarak Kudüs'e yerleşti. Siyonist girişimlerin karşısına kendi bölgesel Yahudi projesini koymaya çalışan Stalin, 1928 yılında Uzak Doğu'da bulunan az gelişmiş Birobican bölgesini özerk bir Yahudi bölgesi olarak ilan ettirdi. Burada bir taşla iki kuş vurmak istenmişti: Bir yandan Filistin'e bir alternatif sunmak, diğer yandan da nüfusu az olan bir bölgeyi parlayan bir Sovyet eyaletine dönüştürmek. Ama Çin'e sınır olan bu bölge, Yahudilere pek çekici gelmemişti. 1933 yılına kadar 8.000 Yahudi Birobican'a taşınsa da asla bu şehrin toplam nüfusunun %20'sinden fazlasını teşkil etmediler.

Bütün kısıtlamalara rağmen asimilasyon, başarının bir ölçütü olarak kabul edilecek olursa Sovyet-Yahudi deneyimi başarılı bir öykü olarak değerlendirilebilir. Yeni Sovyet toplumunun bir parçası olmak isteyen ve bunun karşılığında da Yahudiliklerinden vazgeçmeye hazır olan Yahudiler, bunu o âna kadar eşi benzeri görülmemiş bir ölçüde yapabildiler. Yeni seçkinlerin çoğunun Yahudi olmamasına ve çoğu Yahudinin de yeni yönetimle bir özdeşlik kuramamasına rağmen, yeni devletin yönetici sınıfında yer alan Yahudilerin oranı nispeten yüksekti. Bunun nedenleri apaçık ortadadır. Eski çar egemenliği tarafından dışlanmışlardı ve en yüksek eğitim düzeyine sahip sınıfa mensuptular. Sovyetler Birliği'nde yükselme, eğitimle gerçekleşecekti. Görece yüksek Yahudi nüfusa sahip bölgelerde, akademik olarak eğitilmiş meslek gruplarının çoğunluğunu Yahudiler oluşturuyordu. Ukrayna'da II. Dünya Savaşı'nın arifesinde diş hekimlerinin %70'i, eczacıların %59'u, avukatların %45'i ve üniversite profesörlerinin %33'ü Yahudiydi. Sovyetler Birliği'nin uluslararası üne sahip müzisyenlerinin ve satranç oyuncularının neredeyse tamamı Yahudi kökenliydi. Yahudi komünistlerin çoğu Yahudi kökenlerini arkasında bırakmayı önemsemese de çevreleri çoğu zaman Yahudi olduklarını hatırlatıyordu. 1930'ların ikinci yarısında Stalin'in kendi yönetim kademesini köklü bir biçimde yok etmesiyle birlikte etkili siyasi konumlarda çok az Yahudi kalmıştı.

Marc Chagall'ın *Über Witebsk* (Vitebsk Üzerinde) adlı resmine dair bu incelemede göç eden Yahudilerin kaderi, şehrin üzerinde süzülen bir Yahudi gölgesiyle temsil ediliyor. Chagall, önceleri devrime ilgi duyup 1918 yılında doğduğu şehirde, Beyaz Rusya'da yer alan Vitebsk'te El Lissitski, Kazimir Maleviç, İvan Puni ve başka avangart sanatçıların etkili olduğu bir sanat okulu kurdu. Devrimin hayal kırıklığına uğrattığı Chagall, 1922 yılında Sovyetler Birliği'ni terk etti.

Yahudiler, gerek Weimar Cumhuriyeti'nde gerekse Sovyetler Birliği'nde, tarihçi Fritz Stern'in bir zamanlar dediği gibi, "başarılarının bedeli"ni ödüyordu. İçinde yaşadıkları toplumla bütünleştikleri ölçüde radikalleşen nasyonalist Yahudi karşıtı unsurlar tarafından reddedilmişlerdi. Bilimsel bir dil veya popüler romanlar kisvesi altında çöküş senaryoları ortalıkta dolaşıyordu. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Alman Siyonist, yazar ve doktor Felix A. Theilhaber "Alman Yahudilerinin Çöküşü"* çalışmasını yayımlamıştı. Ona göre en azından Alman Yahudiliğinin birkaç nesil içinde çözülmesine yol açacak olan şey antisemitizm değil, asimilasyondu. Yirmi yıl sonra komünist Otto Heller böyle bir çözülmeyi ideal çözüm olarak

* *Der Untergang der deutschen Juden* (ç.n.)

gördü. "Yahudiliğin Çöküşü"* kitabı, "Yahudi Sorunu"nu kökten çözecek olan sınıfsız bir toplumu savunuyordu.

Yahudi Rönesans'ı ve Siyonist Siyaset

Birileri çöküşten, diğerleri yeniden doğuştan söz ediyordu. Yahudi Rönesans'ı, ilk önce Martin Buber gibi kültürel Siyonistler tarafından bir slogan olarak kullanılmıştı; 1920'ler boyunca da herkes tarafından kullanılmaya başladı. Bu kavramla, asimile olmuş ailelerden gelen çok sayıda Yahudinin tekrar Yahudiliklerine dönmeleri kast ediliyordu. Gitgide artan bir anonimleşme ve yabancılaşma çağında genç Yahudiler, antisemitizme tepki olarak ama aynı zamanda da yeni kesinlik ve ortak bağ arayışının ifadesi olarak tutunacak yeni bir dal arıyordu. Gitgide daha fazla çocuk Yahudi okullarına gidiyor, gençler Yahudi gençlik dernekleri kuruyor, yetişkinler Yahudi yetişkin eğitiminin çeşitli biçimlerine katılıyordu. Almanya'da bu türden girişimlerin en başarılı örneği, 1919 yılında Frankfurt'ta açılan ve başka şehirlerde de taklit edilen ücretsiz Yahudi öğretim eviydi. Bu öğretim evi, kendisi de tam vaftiz olmak üzereyken, önce terk etmek istediği dini araştıran filozof Franz Rosenzweig'le yakından ilişkiliydi. Araştırmasından sonra Martin Buber'le birlikte Pentateukhos'u ve modern Yahudiliğin en önemli felsefe yapıtlarından biri olan *Stern der Erlösung*'u [Kurtuluşun Yıldızı] tercüme etmiş ve modern Yahudi yetişkin eğitiminin kurucusu olmuştu. Artık rabbiler ve din öğretmenleri gibi "profesyonel Yahudiler" değil, bizzat Rosenzweig gibi Yahudiliğe "çevreden merkeze doğru" tekrar yaklaşanlar öğretmenlik işlevini yerine getirecekti. Bu konsept başarılı olmuştu ama Rosenzweig'ın ağır bir hastalığa yakalanmasıyla birkaç yıl sonra aniden kesildi. Eski Ahit tercümesindeki yol arkadaşı Martin Buber, Alman Yahudiliğindeki ikinci en büyük entelektüel kişilikti. Onun din felsefesine dair yazıları, özellikle Alman Yahudilerin genç nesli içinde kült konumuna ulaştı.

Batıda Yahudi kültürü çoğul kimliklere bir başka alanın daha eklenmesi demekti. Mesela Lion Feuchtwanger'in Yahudi temaları işleyen romanları, hem Alman hem de Yahudi kültürünün parçasıydı ve Yahudi olmayan okurlara da ulaşıyordu. Bu durum, her ne kadar çağdaş, dışavurumcu eğilimlerin etkisinde olsalar bile Doğu Avrupa'da sadece Yahudilerin eriştiği Yidiş kültürünün açıkça tersiydi.

---

* *Der Untergang des Judentums* (ç.n.)

Polonya'da, Siyonist yönelimli İbranice konuşulan okullardan tutun farklı özelliklere sahip dindar Ortodoks okullara, buradan da sosyalist Bundçuların köktenci seküler okullarına kadar farklı yönelimlere sahip bir Yahudi okul sistemi ama din alanında da gerek batıda gerekse doğuda önemli hareketler vardı. Rusya dini hayatın merkezi olma konumunu kaybetmiş olsa da Hasidilik merkezleri, Polonya'da ve Doğu Orta Avrupa'nın diğer ülkelerinde varlıklarını sürdürüyordu ve ABD gitgide daha fazla Hasidi rebbeyi taraftarlarıyla birlikte kendine çekti. Lublin'deki "Yeşiva Hahmei Lublin" Talmud eğitiminin yenilikçi bir merkezine dönüştü. Weimar Cumhuriyeti'nde birkaç Ortodoks düşünür kendinden söz ettirdi, ama Alman rabbiler arasında öne çıkan kişi, çok net bir biçimde Leo Baeck'ti. Baeck sadece yazılarıyla (*Das Wesen des Judentums* [Yahudiliğin Özü], 1905) öne çıkmamış, değişim ânında Alman Yahudiliğinin manevi lideri de oldu. O, ortanın adamıydı; Siyonist olmadan Siyonizme iyi niyetle bakıyor ve Ortodoks olmadan Ortodoks yaşam biçimine saygı duyuyordu. Yahudi cemaatlerinde, 1933'ten önceki yıllarda siyasi liderlik için şiddetli bir mücadele yaşandı. Almanya'nın en büyük cemaati, Yahudi Halk Partisi olarak ortaya çıkan Siyonistler, Berlin'de Ortodokslarla birlikte uzun süredir tartışmasız bir biçimde yönetimde bulunan liberalleri 1926 yılındaki cemaat seçimlerinde yenmiş ama 1930 yılında tekrar muhalefete itilmişlerdi. Viyana'daysa Siyonistler cemaat meselelerine 1930'larda hâkim oldular.

Siyonizm, 1917 Balfour Deklarasyonu'ndan sonra Yahudi dünyası içinde artık göz ardı edilemeyen bir olgu haline gelmişti. Almanya ile Avusturya'da başarısı (oldukça az) göçmen sayısından ziyade Yahudi halkının kendine dair algısının değişmesi, Yahudi eğitim sisteminin başarılı biçimde gelişmesi ve Yahudi cemaatlerinin kısmen geniş "halk cemaatleri" halini almasıyla ölçülebiliyordu. Siyonist "Gegenwartsarbeit"in, yani "bugün için çalışma"nın önemli bir direği de Yahudi spor derneklerinin kurulmasıydı. Max Nordau'nun bir "kuvvetli Yahudilik" kurma talebine dönülerek yüzyıl başlarından beri, *Makabi* ("Makabiler"), *Hakoah* ("Kuvvet") veya *Hagibor* ("Kahraman") gibi kahramanlık tınısı taşıyan adlarla dernekler kuruldu. Birçok Yahudinin gurur kaynağı olan Hakoah Wien, 1925 yılında Avusturya futbol şampiyonu oldu ve birçok uluslararası başarıya imza attı. Açıkça Siyonist olan derneklerin yanında taraftarlarını özellikle Austria Wien veya MTK Budapeşte gibi burjuva Yahudi ortamından

kazanan ve "Yahudi kulüpleri" olarak adlandırılan kulüpler de vardı. 1932 yılında Yahudi bir başkan ve antrenörle Almanya şampiyonluğunu kazanan F.C. Bayern München de zaman zaman bir "Yahudi kulübü" olarak adlandırılmıştır. Kas ve beyin gücü arada bir ortaklık kurardı. Mesela Friedrich Torberg, Hagibor Prag takımıyla Çekoslovakya sutopu şampiyonu oldu, diğer yandan da herhalde bir sutopu romanı (*Die Mannschaft*, 1935) yazan tek yazardı. Siyonizmin Orta Avrupa'daki bir başka başarısı da saflarına Siyonist olmayanları da çekmesiydi; özellikle Filistin kurulurken. Örneğin, bu amaçla 1920 yılında kurulan Keren Hayesod Yahudi Filistin Fonu, Siyonizmi olumsuz ve kuşkucu bir ortamda "salonlara soktu".

Sovyetler Birliği'nde, başlangıçta İbranice ve Yahudi kültürünü destekleyen girişimlere karşı kısa süreli bir açıklık politikasından sonra "Yevsekziya" ile her türlü Siyonist etkinlik yasaklandı. Orta Avrupa'nın doğusunun çoğu bölümünde ortam, Siyonist hareket açısından neredeyse idealdi. Çekoslovakya'nın en doğusu veya Romanya'nın Maramureş şehrindeki gibi katı Ortodoks nüfusun bulunduğu, Bohemya ve Macaristan'ın kimi bölgeleri gibi Yahudi nüfusun görece güçlü bir biçimde asimile olduğu bölgeler, birer istisnaydı. Ama genel olarak Orta Avrupa'nın doğusu, dünya savaşları arasındaki dönemde sadece Siyonist etkinliklerin değil Filistin'e göçün de merkeziydi. Buna, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Estonyalılar ve Litvanyalılar gibi küçük halkların bağımsızlıklarını elde etmeleri ve eski Polonya ulusunun yeniden oluşturulması gibi teşvikler eklendi. Bu ortamda birçok kişiye göre Siyonistlerin de zamanı gelmiş gibi görünüyordu. Belediye salonlarının fethinden sonra şimdi en önemli amaç İbraniceyi Diaspora'ya kültürel olarak yaymak ve genç nüfusu göç için seferber etmekti.

Çekoslovakya'da Siyonizm, Cumhurbaşkanı Tomáš Masaryk'in gösterdiği sempati sayesinde bir süreliğine seçkinliğe bile ulaştı. 1918-1939 döneminde Çek topraklarında (Karlovy Vary ile Prag'ta) üç Siyonist kongre yapılırken, Macaristan'da Siyonist Birlik ancak 1927 yılında yasal bir statüye kavuştu. Gerçekten göç edenlerin sayısı iki ülkede sınırlı kaldı, aynı durum Parlamento'ya Siyonist milletvekillerinin seçildiği komşu Romanya için de geçerliydi. Yüzde olarak en çok aktif Siyoniste ve Filistin göçmenine sahip olan ülke, gitgide Yahudiler arasında kaybolmaya yüz tutmuş bir kesimin egemen dil ve kültürle özdeşleştiği küçük Litvanya'ydı.

Siyonist etkinliklerin odağınıysa yaklaşık 3 milyonluk Polonyalı Yahudiler oluşturuyordu. Polonya Parlamentosu Sejm'de zaman zaman 30 Siyonist milletvekili oluyordu, çok sayıda Yahudi basın organı genellikle Siyonizm taraftarıydı, Siyonist gençlik hareketinin 100.000 üyesi vardı ve 40.000'in üzerinde öğrenci, İbranice konuşulan Tarbut okullarında okuyordu. Filistin'e göç edenlerin sayısı 1919-1942 yılları arasında yaklaşık 140.000 Polonya Yahudisiyle sınırlı kaldı. Aynı zamanda Polonya'da ise Yahudiler arası siyasi farklar Batı Avrupa'dakinden çok daha belirgindi. Epey parçalanmış Siyonist grupların karşısına asimilisyon taraftarları, Ortodokslar, sosyalist Bundçular ve özerklik taraftarları çıkmıştı; bunların arasında 1920'lerde ciddi sayıda taraftar toplayan Vladimir Jabotinsky'nin burjuva revizyonistleri de bulunuyordu. Revizyonistler sadece Güney Afrika'da benzer bir öneme sahipti; burada görece küçük bir Yahudi nüfus arasında Siyonistler özellikle güçlüydü. 1920'lerde Güney Afrika'nın Keren Hayesod'a [Vakıf Fonu] kişi başına katılımı dünya çapındaki en yüksek orandı. 1930 yılında Güney Afrikalı Siyonistler Birliği'ne 200 farklı örgüt dâhil olmuştu bile.

Amerikan Birliği, 1918-1939 döneminde sayısal olarak en güçlü Siyonist ülke birliği katına yükseldi. Doğu Avrupa'dan farklı olarak burada Filistin'e göç etmeyi gerçekten isteyenlerin sayısı azdı. Çoğu zaten kısa bir süre önce Amerika'ya göç etmişti. İstisnalardan biri Kiev'de doğup Milwaukee'de büyüyen, geleceğin İsrail başbakanı Golda Meir'di; 1921 yılında Filistin'deki bir Kibutza yerleşmişti. Oysa genelde Amerikalı Siyonistler, aktivist tutumlarından ziyade hayırseverlikleriyle öne çıkıyordu. Doğu Avrupalı Yahudi göçmenlerin, Alman-Yahudi kurumlarının açık direnişine karşı kurdukları ABD'deki Siyonist örgütler, öncelikle toplumsal takdir elde etmek için mücadele etmişlerdi. Bu nedenle de daha 20. yüzyılın başında New York'taki Siyonist Ahavah Kulübü'nde etkin olan saygın erkeklerin yanı sıra Harvard, Tufts ve Boston Universitesi gibi saygın Boston üniversitelerinde Siyonist çevrelerin ortaya çıkması özellikle önemliydi. 1916 yılında Birleşik Devletler'in Yüce Divanı'na atanan ilk Yahudi olarak ünlü avukat Louis D. Brandeis'ın 1914 yılında Federation of American Zionists'e başkan seçilmesiyle Amerikan Siyonizmi nihayet ciddiye alınması gereken bir güç olarak ortaya çıkmıştı.

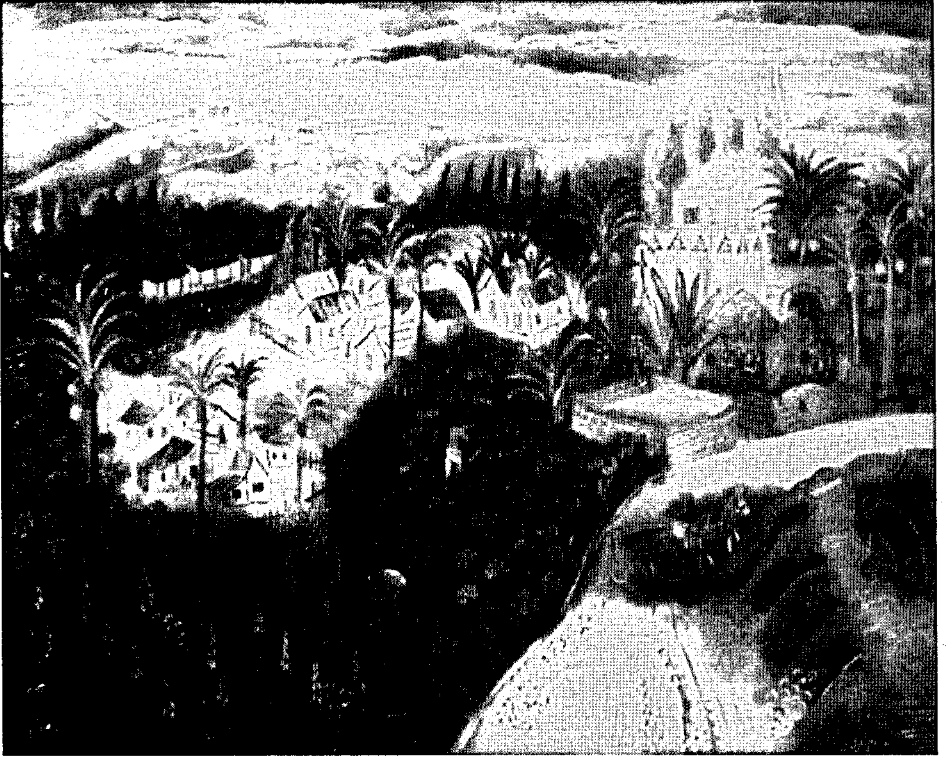
Savaş yıllarında merkezi geçici olarak tarafsız Kopenhag'a nakledilen Dünya Siyonistler Örgütü (World Zionist Organization) savaş sonunda

Londra'da yeni merkezine ve Chaim Weizmann ile yeni başkanına kavuştu. 1920 yılında düzenlenen bir konferansta Weizmann ile Brandeis'in farklı kişilikleri karşı karşıya gelmişti. Brandeis, Siyonizmin ana siyasi talebinin Balfour Deklarasyonu'yla gerçekleştiğine ve bundan sonra da artık tümüyle Filistin'in inşasına yoğunlaşmak gerektiğine inanıyordu. Brandeis, Filistin'in ekonomik inşasına dair planları ve Kudüs'ün Londra'dan değil mümkün olduğunca ademimerkeziyetçi bir biçimde yönetilmesi gerektiğine dair düşünceleriyle Weizmann'a ve diğer Avrupalı Siyonistlere söz geçiremiyordu. 1921 yılında taraftarları Federation of American Zionists'in yönetimini de kaybettiler. Sayısal olarak görece küçük kalan ama Siyonist hareket açısından en önemli mali kaynağı sağlayan Amerikalı Siyonistlerse 1920'ler ve 1930'larda sayısız iç kavga yaşadı. Avrupalı Yahudilerin acil bir kriz yaşadığı bir dönemde ancak liberal rabbi Stephen Wise ve Abba Hillel Silver'in enerjik yönetimiyle tekrar etkin bir görev üstlenebildiler.

Bu arada Siyonizmin hemen savaş sonrası dönemdeki diplomatik başarıları başlarda ilerleme kaydetmişti. San Remo Konferansı, 1920 yılında Balfour Deklarasyonu'nun esaslarına dayanarak Milletler Cemiyeti'nde Filistin'in manda yönetiminin Büyük Britanya'ya emanet edilmesini kararlaştırmıştı. Böylece Britanyalı dışişleri bakanının Yahudiler için ulusal bir vatan yaratma sözü, uluslararası bir devletler hukuku temeline oturtulmuştu. Sonraki yirmi-otuz yıl, Siyonistler verilen sözün yerine getirilmesi için mücadele edeceklerdi ve bu sırada da Lord Balfour'un verdiği sözün tanımının epeyce esnek olduğunun farkına varacaklardı.

Yine de bu başlangıç elbette çok şey vaat ediyordu. Filistin'in OETA (Occupied Enemy Territory Administration)* tarafından yönetildiği 1917-1920 arasındaki bir geçiş dönemi esnasında, Büyük Britanya ilk vali olarak Lord Herbert Samuel'i atadı. Bir Yahudinin Filistin valisi olmasını birçok Siyonist olumlu bir işaret olarak görmek bir yana yeni bir çağın başlangıcı olarak değerlendirdi. Mandanın ekonomik, siyasi ve başka meseleler konusunda işbirliği yapacak bir "Yahudi Gündemi"ni resmi bir kurum olarak öngörmesi de olumlu ve yeni bir başlangıç olarak değerlendirildi. Ama Britanya'nın politikasında hızla başka eğilimler de ortaya çıkmaya başlamıştı. Dönemin Sömürge Bakanı Winston Churchill, 1922 tarihli bir "Beyaz Rapor"da, İngiltere'nin Filistin'i "İngiltere'nin İngiliz olduğu

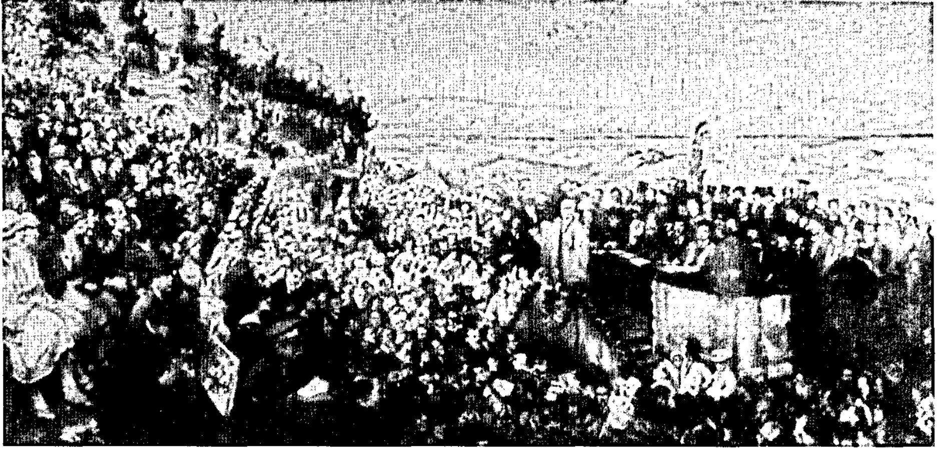
* İşgal Edilen Düşman Toprakları İdaresi (ç.n.)

Romanya'dan göç eden Reuven Ruben İsrail'de, yerleşimcilerin yaşadıkları yere bağlılıklarını vurgulayan yeni bir sanat biçimini temsil ediyordu. "Yafa'daki Portakal Bahçeleri" (1928) Yahudi göçmenlerin inşa edeceği devletin çiçek açan topraklarını gösteriyor, çiftçiler ve traktör "Yeni Yahudi"yi simgeliyor.

kadar Yahudi yapmaya" niyetli olmadığını açıkladı. Gerçi Yahudilerin göç etmelerine izin verilecekti ama sayıları ülkenin ekonomisinin karşılayabileceğinden fazla olmayacaktı. O ana kadar Filistin'e bağlı Mavera-i Ürdün [Transürdün], "Beyaz Rapor"un sonucu olarak mandadan ayrılmış ve bağımsız bir devlet olmuştu. Lord Samuel, göçü geçici olarak durdurarak 1921 yılındaki huzursuzluklara tepki verince Siyonistleri kızdırdı.

İkinci Aliyah (göç dalgası) I. Dünya Savaşı'nın arifesinde müstakbel siyasi seçkinleri Filistin'e getirmiş ve iki dünya savaşı arasındaki dönemde toplumun ideolojik temellerini atmış olmasına rağmen bağımsızlığın geliştirilmesi için gerekli sayıya ancak savaş sonrası göçle ulaşıldı. Artık Britanya'nın Filistin'i yönetmesi, 1919-1920'de Ukrayna'da yapılan pog-

Leopol Pilichowski, 1 Nisan 1925 tarihinde Kudüs İbrani Üniversitesi'nin açılışını tam da Lord Balfour'un konuşması sırasında kayda geçirdi. Lord Balfour'un arkasında Filistin'in iki başrabbisi, Yüksek Komiser Sir Herbert Samuel ile Chaim Weizmann görülüyor.

romlar ve Batı Avrupa'da gitgide saldırganlaşan siyasi antisemitizm nedeniyle Yahudi göçmenlerin sayısı çok artmıştı. Üçüncü Aliyah'daki (1919-1923) 35.000 göçmen, ideolojik olarak hâlâ işçi hareketinin etkisi altındaydı. Birçoğu Avrupa'da *Hehalutz* (Öncü) hareketinin etkisi altında tarım işlerinde hazırlanmış ve Filistin'deki Kibutz sistemini güçlendirmişlerdi.

Yirmili yılların ortasından itibaren yaşanan Dördüncü Aliyah'sa tamamen farklı nedenlerle gerçekleşti. ABD'de 1921 ve 1924 yıllarında yürürlüğe sokulan yeni kanunlar, o ana kadar Doğu Avrupa'daki Yahudi mültecilerin büyük bir kısmını kabul eden ülkede göçmenlerin sayısının önemli ölçüde kısıtlanmasına yol açmıştı. Ayrıca çoğu sosyalist göçmenin geldiği Sovyetler Birliği'nden göç, önemli ölçüde zorlaştırılmıştı. 1920'lerin ikinci yarısında burjuvaların ağırlıklı olduğu –çoğu Polonya'dan gelen– göçmenler, Filistin'de şehirli orta sınıfların oluşmasına yol açtı. Bu sınıflar da otuzlu yıllarda yaşanan Beşinci Aliyah sırasında Nasyonal Sosyalistlerin egemen olduğu Orta Avrupa'dan gelen sayısız mülteciyle daha da güçlendi. 1936 yılında Yahudi nüfus neredeyse 400.000'e ulaşarak Filistin'in toplam nüfusunun üçte birini oluşturdu. Siyonist işçi hareketi, Filistin'in daha çok edilgen ve yardıma bağımlı Yahudi nüfusunu yıllar içinde kendi kaderini belirleyen etkin bir güce dönüştürmeyi başardı. Bu sırada tarım yerleşimleri ideolojik açıdan önemli bir konumdaydılar çünkü Aydınlanma'dan bu

yana sürekli talep edildiği gibi Yahudilerin fiziksel olarak yenilenmesini temsil ediyorlardı.

Yine de I. Dünya Savaşı'ndan sonra Filistin'in Yahudi nüfusunun %90'ından fazlası büyük ölçüde yeni kurulan şehirlerde yaşıyordu. Burada Tel Aviv'in özel bir yeri vardı; çok sayıda yazar bu şehrin gelişimini edebi olarak kayda geçirmişti. Bu yazarlar arasında *Gestern, Vorgestern* [Dün ve önceki gün] yapıtı ile Samuel Josef Agnon veya *Auftakte* [Başlangıçlar] yapıtıyla S.Yishar vardı; bu ikinci roman, Tel Aviv'in ilk caddelerini, tarımsal-lonca yaşamından kentsel-burjuva yaşama geçişi ve yazar Josef Chaim Brenner'in hayatını kaybettiği 1921 yılının ağır pogromlarını yoğun biçimde tasvir eder. Bahçelerden oluşan Yafa banliyösü, birkaç yıl içinde kafeteryalar ve şık mağazalarla canlı bir Akdeniz metropolüne dönüşmüş, nüfusu da 1914 yılında 2.000'ken on yıl sonra 34.000'e ve 1935'te de 120.000'e ulaşmıştı. 1925 yılında sendikanın yayımladığı etkili *Davar* günlük gazetesi ve Ohel Tiyatrosu'yla iki önemli kültür kurumu doğdu. 1930'larda bunları filarmoni orkestrası ve Tel Aviv Sanat Müzesi izledi. Moskova'da kurulan ve sayısız turneyle uluslararası üne kavuşan Habima Tiyatrosu da nihai yurdunu Tel Aviv'de buldu. 1920'ler ve 1930'lar da diğer şehirlerdeki, özellikle de kuzeyde yer alan Hayfa'daki gelişmelerin önemli bir aşamasına tanıklık etti ve Kudüs, 1925'te İbrani Üniversitesi'nin resmi açılışıyla modern Yahudi akademik sisteminin merkezi oldu.

İbrani Üniversitesi, Chaim Weizmann'ın daha I. Dünya Savaşı'nın arifesinde diğer Siyonistlerle birlikte geliştirdiği bir hayaldi. Weizmann'ın diğer başarılarından biri Siyonist olmayan ünlü kişileri Yahudi Ajansı'na dâhil etmiş olmasıydı; bu ajansın Kudüslü yöneticileri Filistin'e göç, arsa alımı ve kültürel inşayla ilgilenecekti. Bu kişilerin arasında Albert Einstein, müstakbel Fransız başbakanı Léon Blum ve American Jewish Committee'nin yıllarca başkanlığını yürüten Louis Marshall bulunuyordu. Ancak, Ağustos 1929'da Yahudi Ajansı'nın kurulmasının yarattığı coşku, sonraki birkaç hafta içinde yok oldu. Louis Marshall kısa bir süre sonra öldü; Wall Street borsasının çöküşü Filistin'in inşasını etkiledi ve Filistin'de Ağustos 1929'da manda döneminin başlamasından bu yana en büyük huzursuzluklar patlak verdi. Bu huzursuzlukların vesilesiyse Ağlama Duvarı'nın statüsünün sorgulanmasıydı. Daha önceki yıllarda da Müslüman makamlar, yaşlılar için sandalyelerin konulmasını ve kadınlar ile erkekleri ayıran bir duvarın inşa-

sını statükonun ihlali olarak görmüştü. Bunun üzerine Ağlama Duvarı'nın etrafındaki Arap inşaatları Yahudi halkta öfkeye yol açtığında birkaç yüz Yahudi genç protesto gösterilerine çıkmıştı. 23 Ağustos'ta huzursuzluklar diğer şehirlere sıçradı ve bir hafta içinde toplam 133 Yahudi öldürüldü ve birkaç yüz kadarı da yaralandı.

Ağustos 1929'ta yaşanan bu olaylar ve Kudüs müftüsünün onayladığı şiddet, otuzlu yıllarda Filistin'de yaşanan tüm siyasi ilerlemeleri gölgeleyecekti. Yeni bir Yüksek Komiser, yani Sir John Chancellor'ın temsil ettiği Britanya yönetimi de bu çatışmayı başlar başlamaz ortadan kaldıracak durumda değildi. Londra'dan Filistin'e gitgide daha fazla komisyon gönderildi, hepsinin de amacı bölme planları şeklinde çözümler geliştirmekti ama nihayetinde hepsi sonuçsuz kaldı. Ağustos 1929'daki huzursuzluklardan sonra Britanya Sömürge Bakanı Lord Passfield, bir inceleme komisyonu atadı ve bu komisyonun raporu –Shaw Report– katliamda Arapların sorumluluğunu vurgularken bölgedeki istikrarsızlığın önemli bir faktörü olarak büyük Yahudi göçünü de öne çıkardı. Britanya hükümetinin siyasi çizgisi, fiilen Balfour Deklarasyonu'ndan vazgeçildiği anlamına geliyordu. Bundan Siyonist hareket de etkilendi. Weizmann gitgide daha fazla Britanya yanlısı olmakla suçlandı. Weizmann, 1931 Siyonist Kongresi sırasında basına verdiği bir mülakatta, Filistin'de bir Yahudi çoğunluğun oluşmasına dair talebinden uzaklaştı; bu görüşü ona karşı güvenoyuna gidilmesi yönündeki talebin delegelerin çoğu tarafından onaylanmasına vesile oldu. Ama düşmanları bölünmüş ve taraftarları hâlâ en büyük fraksiyon olduğu için, Nahum Sokolov'un başını çektiği ve Weizmann'a olumlu bakan yeni bir ekip oluştu. Weizmann, dört yıl sonra bir kez daha Dünya Siyonistler Örgütü'nün başına seçildi. Siyonizm ise artık en zor aşamasını yaşayacaktı: Avrupa'da milyonlarca Yahudi tehdit altındayken İngilizler Filistin'in kapılarını gitgide daha çok kapatıyordu.

בן - בנימין

פרעה לא גזר אלא על הזכרים
ולבן בקש לעקר את הכל.

Toplama kamplarından kurtarıldıktan hemen sonra hayatta kalan Yahudiler tekrar kitaplar basmaya başladı. Aralarında 1948 yılında hâlâ taze olan acıları hatırlatan Miklós Adler'in ahşap gravürlü Münih Haggadası da bulunuyordu. Mısır'daki kölelik burada bir Alman toplama kampına dönüşüyor. Seçme işlemi temsilinin altında Haggada'daki söz okunabiliyor: "Firavun sadece erkek çocukların ölümünü emrederken Laban hepsini yok etmek istedi."

19

HER YERDEN AUSCHWITZ'E: İMHA

Viyolosel çalan kadın sanatçılar Belçika, Macaristan ve Yunanistan'dan, kadın çellistler Almanya'dan, kadın şarkıcılar Fransa ve Çekoslovakya'dan, kadın akordeoncu da Hollanda'dan geliyordu. Bu genç kadınlar Avrupa'nın dört bir yanından ölümün kabul salonuna postalanmıştı. Auschwitz'in toplu katliamıyla yüz yüze kalan kadınlar orkestrasının üyesi bu kadınlar, işçi grupları kampa girer ve çıkarken çalar, SS timine pazar konserleri verir, SS doktoru Dr. Mengele önünde çalardı; hatta bir keresinde Heinrich Himmler'in önünde bile çalmışlardı. Bu genç kadınların kökenlerine bakıldığında, kampın bir aynası oldukları anlaşılır. Orkestrada akordeon çalan Esther Loewy (Bejarano) Saarbrücken'de yetişmişti. Babası, annesiyle birlikte Kasım 1941'de Litvanya'nın Kaunas'ına (Kovno) sürülmeden ve büyük olasılıkla dört gün sonra da katledilmeden önce Saarbrücken Yahudi cemaatinde baş kantordu. Şarkıcı Fania Fénelon (Goldstein) Paris'teki müzik yüksek okuluna gitmiş ve şanson şarkıcısı olarak sahneye çıkmıştı. Annesinin Katolik bir Fransız olması onu Auschwitz'e gönderilmekten kurtaramadı. Çellist Anita Lasker (Wallfisch), tutuklanıp Auschwitz'e götürülmeden önce bir avukat ile bir kemancı annenin kızı olarak Breslaulu burjuva bir ailede büyümüştü. Viyanalı Alma Rosé orkestra şefiydi, Gustav

Mahler'in yeğeni ve Viyana Filarmoni Orkestrası'nın şefi Arnold Rosé'nin kızıydı. Nisan 1944'te Auschwitz'te ölümüne kadar kadınlar orkestrasını yönetti. Gerek müzik gerekse her an beklenen ölüm tehdidi, farklı dillerde iletişim kuran ve farklı dini cemaatlerin üyesi olan bu genç kadınları birleştiriyordu.

Özgürleşmenin ellerinden alınması

Oświęcim 1930'ların ortasında, 1918 yılına kadar Habsburg İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş sessiz sakin bir Polonya şehriydi; Avusturya imparatoru bir zamanlar kendisini "Auschwitz Dükü" olarak tanımlamıştı. Nüfusunun yarısı Yahudi'ydi. O sırada hiç kimse bu şehrin adının on yıl sonra insanlık tarihinin en kötü ölüm makinesinin simgesine dönüşeceğini tahının etmiyordu. 30 Ocak 1933 tarihinde Adolf Hitler'in yaşlı Cumhurbaşkanı Hindenburg tarafından İmparatorluğun başbakanı olarak atanmasının ne anlama geleceği tam olarak öngörülemiyordu. Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nin* (NSDAP) 1920'deki parti programı, Yahudilerin artık yurttaş ve bu nedenle de vatandaş olamayacağını belirsiz bir şekilde ilan etmişti. Bu hedefe nasıl ulaşılacağı ve Yahudileri Nasyonal Sosyalist (Nazi) yönetim altında neyin beklediği hiç belli değildi. Naziler, Alman Yahudilerin Alman toplumundan kesin bir biçimde dışlanması gerektiği konusunda kararlıydı. Bunun ne anlama geldiğini –ikinci sınıf vatandaşlık, kovulma veya fiziksel olarak imha– 1933 yılında kimse öngöremezdi.

Almanya, 1918-1939 döneminde Yahudi düşmanı kanunlar kabul eden ilk Avrupa devleti değildi. Romanya'da daha 1924 yılında, 1918'den önce Besarabya'da veya savaştan önce Bukovina ve Transilvanya'da yaşadıklarını kanıtlayamayan Yahudilerin vatandaşlığı iptal edilmişti. Macaristan'da 1920'lerin sonundan itibaren üniversiteye kabul edilme babanın mesleğine bağlandı; böylece Yahudi öğrenci sayısının açıkça azaltılması hedefleniyordu. Polonya makamları, Polonya üniversitelerindeki Yahudi öğrenci sayısının 1923-1937 yılları arasında üçte bir azaltırken Macaristan'daki sayıları 1918-1932 yılları arasında %32'den %10'a düşmüştü. 1930'ların ortasından itibaren bazı Polonya üniversiteleri dersliklerde Yahudiler için ayrılmış "getto sıraları" kullanmaya başlamıştı. Kâğıt üzerinde eşit haklara sahip vatandaş olmalarına rağmen Orta Avrupa'nın doğusunda yer alan devlet-

* Nationalsozialische Deutsche Arbeiterpartei (ed.n.)

lerdeki Yahudiler neredeyse hiçbir zaman devlet memuru olamamışlardı. Yahudi karşıtı belagatler Macaristan, Romanya, Polonya ve Baltık ülkelerinde azımsanmayacak bir rol oynuyordu.

Yine de 30 Ocak 1933 tarihi, önemli bir dönüm noktasıydı. İlk kez kendini Yahudiler ile köktenci bir mücadeleye adamış bir partinin temsilcisine, büyük bir Avrupa devletinin yönetim işleri emanet edilmişti. On yıldan fazla zamandır İtalya'ya egemen olan faşizm, kararlı bir biçimde antisemitist değildi. Hatta Mussolini'nin partisinde birkaç aktif Yahudi üye bile bulunuyordu. Buna karşın Hitler'in zaferi bütün Avrupalı antisemitistleri heyecanlandırmıştı. Bu zaferle birlikte Polonya'da Yahudilere karşı fiziksel şiddet arttı, 1936'da dini açıdan yenmesi uygun olan etlerin kesimi yasal olarak kısıtlandı. Romanya'da 1937'de, kendini antisemitist ilan eden siyasetçi Octavian Goga, kısa bir süre iktidara geldi; Macar hükümeti Mayıs 1938'de Yahudilerin farklı meslek gruplarındaki sayısını belli kotalara bağlayan Yahudi karşıtı kanunları kabul etti; İtalya, Almanya'nın baskısıyla 1938'de kendi ırk yasalarını yürürlüğe koydu. 1930'ların sonunda Polonya'daki Endeks, Macaristan'daki Ok ve Haç Partisi, Slovakya'daki Hlinka Muhafiz Kıtası ve Romanya'daki Demir Muhafiz Kıtası gibi faşist gruplar, büyük bir canlanma yaşadı. 15. yüzyılın sonundan itibaren Yahudilerin neredeyse hiç yerleşmediği İspanya ile Portekiz'de, Yahudilerin yerleşmesini reddeden iki otokrat, Franco ve Salazar iktidara geldi.

Gerçi Sovyetler Birliği'nde henüz Yahudi karşıtı kanunlar yoktu ama 1930'ların ortalarından sonra dikkat çekici sayıda yüksek rütbeli Yahudi parti yoldaşı, siyaset sahnesinden sürüldü. 1930'larda görece huzurlu yerler sadece Batı Avrupa'da kalmıştı ama burada da endişe duymak için nedenler vardı. 1936 yılında Léon Blum'la kısa süreli olarak Yahudi bir başbakanın göreve geldiği Fransa'da ulusalcı Action Française'in kampanyaları da artmaya başladı. Birleşik Krallık'ta ise Yahudi komplolarının tehlikelerine dair gitgide daha çok tartışma duyulur olmuştu. 1932 ve 1933'te Leeds ile Liverpool'da sinagoglara zarar verildikten sonra, British Union of Fascists üyelerinden oluşan bir güruh Londra'nın Yahudi mahallesi East End'deki mağazaları yıkıp "Down with the Yids!" (Kahrolsun Yahudiler!) diye bağırdı. Benelüks ülkeleri* ile İskandinavya'da bile aşırı sağcılara daha fazla kulak kabartılır oldu.

* Belçika-Hollanda-Lüksemburg (ed.n.)

Antisemitizm Avrupa çapında ilerlese de 1930'larda hiçbir yerde Almanya'daki gibi sistematik şekillere bürünmemişti. Nazi egemenliğinin ilk yıllarındaki hedef açıktı: Yahudilerin tecrit edilip göç ettirilmesi. Siyasi ve toplumsal aygıt aynı hizaya getirildikten sonra, 1933 yılında Yahudiler meslek alanından da dışlanmaya başladı. Ekonomik kaynakları da ellerinden alındıktan sonraki adımları da ülkeyi terk etmek olacaktı. SA'nın* 1 Nisan 1933'te düzenlediği Yahudi işyerleri boykotunu altı gün sonra, 2 milyondan fazla devlet ve şehir memuruna hizmet eden sistemden Yahudilerin ve siyasi muhaliflerin dışlanmasına temel oluşturan devlet memurluğunun yeniden yapılanması kanunu izledi. Bu kanunun 3. fıkrası, "Ari ırktan olmayan memurlar emekliliğe sevk edilecektir," diyordu; bunun için de "ari kökenli olmayan" bir büyük ebeveyn yeterliydi. Diğer bir deyişle Yahudiler, ta en başından bir dini cemaatin üyeleri olarak değil ırkçı bir bakış açısından hareketle tanımlandılar. Nisan'da ayrıca yüksek okullardaki Yahudi öğrenci sayılarını kısıtlayan kota düzenlemeleri yürürlüğe kondu.

Kısa bir süre içinde Alman üniversitelerindeki, aralarında kimyager Fritz Haber veya fizikçi James Franck gibi Nobel ödülü sahiplerinin de bulunduğu ünlü araştırmacılar işten çıkarıldı. Prusya Sanat Akademisi'nin eski başkanı Berlinli ressam Max Liebermann, asimilasyon rüyasından uyandığını fark ettikten kısa bir süre sonra, 1934 yılında öldü. Dul eşi, yedi yıl sonra sürüleceği zaman intihar etti. Liebermann'da olduğu gibi hakkında sayısız anekdotun aktarıldığı Albert Einstein'in farklı şekillerde aktarılan şu sözü sarf ettiği söylenir: "Teorilerim doğruysa eğer Fransızlar için bir Avrupalıyım, Almanlar için bir Almanım; ama yanlışsa Fransızlar için bir Almanım, Almanlar içinde bir Yahudiyim." Teorilerinin doğru çıkması ve neslinin en önemli biliminsanı olması, Nazileri pek rahatsız etmedi. Mayıs 1933'te onun da yazıları yakıldı, bir yıl sonra da vatandaşlıktan çıkarıldı. Daha 1929 yılında Almanya'daki entelektüel hayatın "Yahudileşmesi"ne karşı uyarıda bulunan, Freiburg Üniversitesi'nin yeni rektörü filozof Martin Heidegger, aktif olarak Arileştirme sürecine katılıp bundan sonra Yahudi öğrencilerin doktora çalışmalarını desteklemeyi reddetti. Akıl hocası Yahudi Edmund Husserl ile her türlü ilişkisini kopardı. Yine de Yahudi

* Almanca *Sturmabteilung*, "Fırtına Kıtası", Alman Nazi Partisi'nin (NSDAP), yarı askeri örgütü. Kahverengi gömlek giydikleri için *Kahverengi Gömlekliler* olarak da adlandırılır (ed.n.)

meslektaşlarını desteklemeye çabalayanlar vardı. Aynı Heidegger, tıp doktoru Siegfried Thannhauser'in işten çıkarılmasına karşı çıkmış, Münih'te bir mektup yazan on iki meslektaş filozof Richard Hönigswald'ın kalmasını savunmuş ve Heidelberg'te tıp fakültesinin bazı üyeleri bir dayanışma eylemi gerçekleştirmişti. Ama Alman akademisyenlerin büyük bir bölümünün sessizce veya destekleyerek sorumluluğunu paylaştığı bir süreç içinde, bu açıklamalar istisna olarak kaldı. Öğrenciler arasındaki ortam daha da aşırıydı. Alman öğrencilerin çoğu daha 1931'de Naziydi ve Yahudi doçentleri daha Weimar Cumhuriyeti sırasında birçok yerde örgütlü öğrencilerin çıkardıkları zorluklara maruz kalmıştı. 10 Mayıs 1933 tarihinde Almanya'nın büyük şehirlerinde kitapların yakılması ise, sağcı ve şiddete hazır öğrencilerin radikalleşmesini geçici olarak durdurmuştu.

Yahudi karşıtı önlemlerin başında kendilerini bağımsız veya etik merciler olarak görenlerin açıkça protestoda bulunmaması, bu önlemlere maruz kalanları özellikle hayal kırıklığına uğratmış olmalı. Bu durum, özellikle kiliseler için geçerliydi. Protestan kiliseler büyük ölçüde, kısa sürede kayıtsız şartsız Nazi siyasetinin arkasına sığınıp kiliseyi Eski Ahit köklerinden ayırmak isteyen Alman Hıristiyanların yönetimine geçmişti. Nazi Ludwig Müller'in Eylül 1933'te İmparatorluk Piskoposu olarak seçilmesi, bu yönelimin altını çizmişti. Nazizme Bekennende Kirche [Taraf tutan Kilise] bile muhalefet ederken mesele Yahudi zulümleri olduğunda kararsız kalarak genellikle kendini "ari olmayan Hıristiyanlar"ı, yani Hıristiyanlığa geçen Yahudileri ve ardıllarını desteklemekle sınırlamıştı. Katoliklerin durumu da çok farklı değildi. Gerçi çoğu Deccal olarak görülen Hitler'i ve ırkçı antisemitizmini reddetmiş ama yeni sisteme uyum sağlayıp geleneksel bir Yahudi karşıtlığını kesintisiz savunmuşlardı. Eylül 1933'te Vatikan, Hitler Almanya'sıyla bir anlaşma yaptı.

Alman Yahudileri giderek artan tecritlere, ilk başlarda kendilerini güçlendirerek cevap verdiler. İlk kez kendilerini imparatorluk düzeyinde siyasi olarak temsil eden bir örgüt kurdular. Bu örgüt Alman Yahudileri İmparatorluk Temsilcileri Birliği* (daha sonra, Almanya'daki Yahudilerin İmparatorluk Temsilcileri Birliği†) örgütüydü ve başında da Berlinli Rabbi Leo Baeck vardı. Alman Yahudileri acı çektikleri yıllarda başta dikkate

* Reichsvertretung der deutschen Juden (ç.n.)
† Reichsvereinigung der Juden in Deutschland (ç.n.)

değer yoğun bir Yahudi kültürü etkinliği gösterdiler. Nasyonal Sosyalist Almanya'da yetişkin eğitim programlarını genişlettiler, yayıncılık etkinliklerinin yapılarını değiştirip kendi tiyatrolarını inşa ettiler. Yahudi yazarların kitapları alenen yakılıp Alman kütüphanelerinden dışlanırken, Yahudi yayınevleri Kafka'nın eserlerini bastılar; Yahudi tiyatrosu, Nasyonal Sosyalist Almanya'da Lessing'in *Bilge Nathan** oyununun sahnelenebildiği tek yerdi.

Zulüm döneminde Yahudi kültür etkinliklerinin bu son kıvılcımı belki de çelişkili görünür. Ancak bu etkinlikler Nazilerin, Yahudileri Yahudi olmayanlardan ayırma politikasının sadece mantıklı bir sonucuydu. Nasyonal Sosyalist makamlar, Yahudi Almanlar ile Yahudi olmayanları birbirinden ayırmaya hizmet ettiği sürece Yahudi kültürüne göz yummaya, hatta belli bir dereceye kadar desteklemeye hazırdı. Devlet okullarındaki reddetmelere ve dışlanmalara tepki olarak sayısız Yahudi okulu ve yetişkin Yahudilerin eğitimi için bir merkezin kurulmasıyla ilk kez bütün Almanya'yı kapsayan bir ağ oluşmuştu. 1933 İlkbahar'ında Martin Buber'in girişimiyle kurulan merkez, Yahudi öğretmenler ve Yahudi gençlik hareketinin temsilcileri için "Yahudi eğitim günleri" düzenlemiş ve Yahudilik Bilimi Yüksek Okulu'yla (artık tekrar "Eğitim Kurumu" adını almıştı) işbirliği yapmıştı.

Alman tiyatroları ile orkestraların "Arileşmesinin" sonucu olarak 1933'te binlerce Yahudi oyuncu ve müzisyen işsiz kaldı. Birçoğu, daha aydınlık bir gelecek arayışı içinde göç etti; ancak bazılarının durumu da Almanya'dan ayrılmaya müsait değildi veya ayrılmak istemiyorlardı. Bunlar da Temmuz 1933'te Alman Yahudileri Kültür Birliği'ni (1935'ten sonra Yahudi Kültür Birliği) kurdular. Bu kültür birliğinin konserleri, tiyatro oyunları ve konuşmaları, sadece Yahudiler tarafından düzenlenip ve sadece Yahudi seyirciler (elbette kaçınılmaz Nazi ispiyoncuları dışında) tarafından izleniyordu. Yahudiler arasındaysa bu getto kültürüne katılma konusunda kuşkusuz fikir ayrılığı vardı. Çoğu için ıstırap döneminde fevkalade gerekli bir avuntu olurken, başkaları –örneğin İsveç sürgününde yaşayan yazar Kurt Tucholsky– nihayetinde bu avuntuda göçün hayat kurtarıcılığını göz ardı ettiren aldanmayı görüyordu.

Alman halkının çoğunluğu Yahudi karşıtı önlemlere etkin biçimde katılmasa da Yahudilere yardım da etmedi. Çoğu pasif davranıp yeri doldu-

---

* Gotthold Ephraim Lessing'in 1779'da yazdığı ve eski dostu Moses Mendelssohn'u anlattığı "dramatik şiir" (ed.n.)

Berlin'de büyüyen sanatçı Charlotte Salomon, 1939 yılında 22 yaşındayken Almanya'yı terk edip Güney Fransa'daki büyükannesi ve büyükbabasının yanına taşındı. Alman birliklerinin işgalinden sonra, Ekim 1943'te kocasıyla birlikte Auschwitz'e sürüldüğünde beş aylık hamileyken herhalde hemen öldürüldü. 1.325 guaş resminde, 1940-1942 yılları arasında dışavurumcu stilde "Hayat mı? Tiyatro mu?" başlığıyla yaşamını resmetti. Yukarıdaki resim, Yahudi Kültür Birliği'nin müstakbel yöneticisi Kurt Singer'i, Propaganda Bakanı Joseph Goebbels'e giderken gösteriyor. Metin şöyle diyor: "Propaganda bakanıyım ben, gece gündüz işim var, dinlenmeye vaktim yok. Buyurun, buyurun. (Evet, bu proje güzel, adamım da olurdu belki. Ne yazık ki Yahudi – bir bakayım, belki de onu onursal Ari yapabilirim.)"

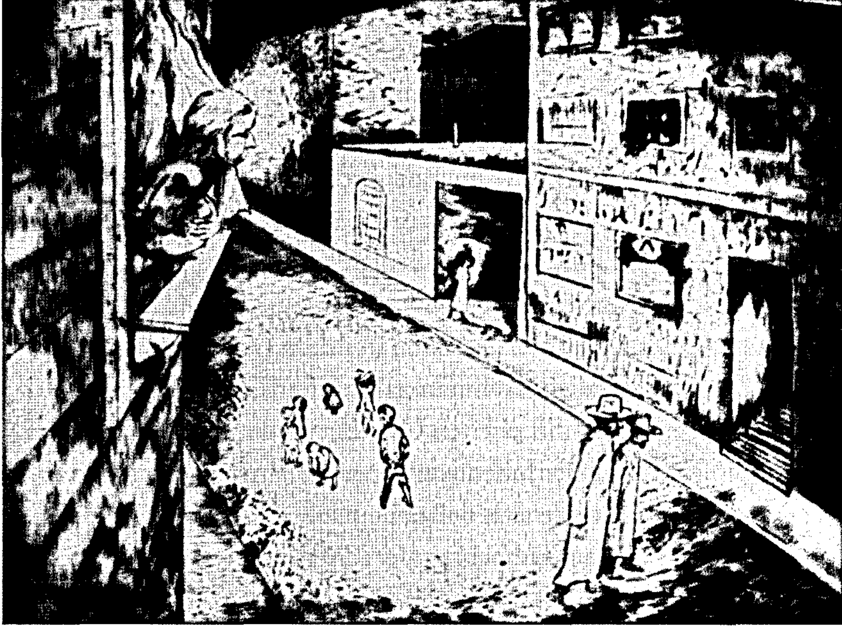
rulması gereken meslektaştan, mobilyaları ucuza kapatılabilen komşudan ve mağazasını boşaltmak zorunda olan işletme sahibinden faydalandı. 1933 yılının başlarında bile Yahudi karşıtı, şiddet içeren önlemler alınıyordu. Bu önlemler arasında mağazalar ile evlerin boyanması, ülkeden çıkmak isteyenlerin taciz edilmesi ve tek tek Yahudilerin, başlarda hâlâ siyasi tutuklulara ayrılan toplama kamplarına hapsedilmeleri vardı. 1935'ten sonra fiziksel saldırılar açıkça arttı.

Gitgide daha fazla keyfi hale gelen Yahudi karşıtı uygulamalar karşısında, Almanya'da kalan Yahudilerin hukuki durumlarının sistematik bir biçimde düzenlenmesi de parti yönetiminin işine geliyordu. Eylül 1935'te düzenlenen NSDAP'nin ulusal kongresinde Göring'in, "Nürnberg Yasaları" adıyla bilinen düzenlemeleri okumasıyla bu konuda bir şeyler yapma konusunda bir fırsat ortaya çıkmıştı. İmparatorluk Vatandaşlığı Kanunu*, bundan sonra bütün siyasi ve medeni hakların verileceği "imparatorluk vatandaşları" ile salt "vatandaşlar" arasında ayrım yapıyordu. Bir kez daha ırkçılık üzerinden tanımlanan Yahudiler, imparatorluk vatandaşı olamazdı. Yahudiler, özgün NSDAP parti programına uygun olarak, artık kendi ülkelerinde bir tür yabancılar hukukuna dahil edilmişlerdi. "Alman kanının ve Alman onurunun korunması hakkında kanun" Yahudiler ile Yahudi olmayanlar arasındaki evlilikleri ve evlilik dışı ilişkileri yasaklıyordu. Ayrıca Yahudilerin, evlerinde 45 yaşın altında Hıristiyan hizmetli çalıştırmaları yasaktı.

Naziler, birinci ve ikinci derece, ayrıcalıklı ve ayrıcalıksız olmak üzere melezlere dair sayısız kategori oluşturdular. Yahudileri "ari" toplumdan ayırma işlemi son sürat sürüyordu. Bu ayrıştırmanın nasıl olacağı ise tartışmalıydı. Kimi üst düzey parti görevlilerinin açıklamaları, amaçlarının o dönemde Yahudileri toplumdan zorla uzaklaştırmak değil gettolara sokmak olduğuna işaret ediyor. Başkalarıysa ya sınır dışı etme yoluyla ya da artan baskıyla Yahudilerin kendiliğinden kaçmalarını garantileyecek, Almanya dışındaki bir çözüm istiyordu.

1936 Olimpiyat Oyunları ortamında Yahudi karşıtı hava, geçici olarak yumuşatıldıktan sonra 1938 yılında hızla radikalleşmeye başlamıştı. 1938 Mart'ında Avusturya'nın "ilhakı"yla 190.000 Yahudi daha Nazi egemenliğe girdi. "Eski İmparatorluk"ta birkaç yıl süren dışlama süreci, burada

* Reichsbürgergesetz (ç.n.)

Dresdenli Ortodoks bir aileden gelen ressam Lea Grundig, erken bir dönemde Komünist Parti'de faal olmaya başladı. Sergi yasağı, hapis cezası ve Slovakya'daki bir mülteci kampındaki gözaltı sonrasında yine de 1941 yılında Filistin'e gidebildi. Savaştan sonra önce Prag'a, sonra da Dresden'e döndü ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ndeki Almanya Sosyalist Birlik Partisi'nin merkez komite üyesi oldu. 1936 yılına ait bir resminde Yahudilerin Alman toplumundan gitgide artan tecridi görülüyor.

birkaç ay içinde Arileştirme, tutuklama, konutlara el koyma ve sınır dışı etme yoluyla gerçekleşmişti.

1938'de yeni Büyük Alman İmparatorluğu'nda Yahudilerin ekonomik varlıkları da gitgide ellerinden alındı. Zorla Arileştirmeler yayıldı, yeni meslek yasakları kalan doktorlar ile avukatları işsiz bıraktı veya onları sadece Yahudileri tedavi veya temsil etmeleri doğrultusunda sınırlandırdı. Ağustos 1938'de Yahudiler kimliklerine zorla Sara veya Israel adlarını eklemek zorunda kaldı, iki ay sonraysa mülteci dalgasından korkan İsviçre hükümetinin baskısıyla pasaportlarına kocaman bir kırmızı "J" [Almancada, *Jüdisch*'in (Yahudi) başharfi] damgası vuruldu.

Bu radikalleşme dalgası 9-10 Kasım 1938 gecesinde şiddet dolu olaylarla zirvesine ulaştı. Ekim sonunda 16.000 Polonyalı Yahudinin Almanya'dan Polonya'ya sınır dışı edilmesinden ve geçici olarak Polon-

ya şehri Zbaszyn'in yakınlarındaki sahipsiz topraklara varmasından sonra, anne babası da bu şekilde kovulan Herschel Grynszpan, Paris'teki Alman elçiliğinin Birinci Sekreteri Ernst vom Rath'ı vurarak dünyaya olup bitenleri duyurmak istemişti. Bu olay, bütün Almanya'da Yahudilere karşı uzun zamandır planlanan ve halk arasında, sanki masum bir eylemmiş gibi gösterilerek (sokaklara saçılan kırık camlardan esinlenilerek) "Kristal Gece"* diye adlandırılan pogroma vesile oldu. Daha 1938 yazında, Münih ve Nürnberg'teki büyük sinagoglar yerle bir edildikten sonra o gece bütün İmparatorluk'ta 250'den fazla sinagog ateşe verilmiş, yaklaşık 7.500 dükkân tahrip edilmiş, yüzlerce Yahudi öldürülmüş, 30.000'den fazla Yahudi erkek toplama kamplarına götürülmüştü. Nüfusun büyük bir bölümü bu gözle görülür şiddete karşıydı ama Goebbels günlüğüne şu notu düşmüştü: "Otele giderken camlar şıkırdıyor. Harika! Harika! Kocaman eski kulübeler gibi yanıyor sinagoglar. Alman malları tehlikede değil." Göring, zararı Yahudilerin karşılamak zorunda olduğunu ve katkı olarak 1 milyar reichsmark ödemelerini emretti. Bu eylemlerle Yahudi zulmü yeni, daha şiddetli bir aşamaya geçmişti. Alman Yahudilerine, vatanlarında terörün sona ermesini bekleyemeyeceklerini açıkça göstermişlerdi.

Yurtdışına Göç

1933'ten sonraki ilk yıllarda, Alman Yahudilerinin sadece az bir kısmı yurtdışına göç etmeye karar vermişti. Çoğu Hitler'i geçici bir hortlak olarak görmüş veya varoluşları tehlikede olmadığı sürece ikinci sınıf vatandaşlık statüleriyle yetinmişti. Almandılar ve vatanlarından ayrılmak istemiyorlardı. Ayrıca imparatorluktan kaçış vergisi, yurtdışına göçte ekonomik bir engel de oluşturuyordu, yabancı ülkelerde entegrasyonun dilsel ve kültürel engelleri de ayrı bir konuydu.

Almanya'dan kaçan Yahudilerin sayısı, Kasım pogromundan önceki aylarda artan hak mahrumiyetinin sonucu olarak aniden artmıştı, üstelik göç edilecek yerler de gitgide azalmıştı. Başkan Roosevelt'in Temmuz 1938 tarihinde Fransız Evian Kaplıcası'nda topladığı ve 32 ülke temsilcisinin katıldığı uluslararası bir konferans, kalan tüm hayalleri de ortadan kaldırdı. Yahudileri kabul etmek isteyen bir yer yoktu. Sadece Dominik Cumhuriyeti diktatörü Rafael Trujillo cömert bir jest yapmıştı ancak bu jest de

* Almanca *Kristallnacht*, Kırık Cam gecesi olarak da bilinir (ed.n.)

gerçekçi değildi. Avrupalı Yahudilerin gözle görülebilir hale gelen ıstırabı karşısında büyük ve demokratik devletlerin hiçbiri kapılarını açmaya hazır değildi. Tam tersine, İngilizler Yahudilerin Filistin'e göçlerini daha da sınırlamak üzereydi, Avustralyalılar Yahudi göçünü "kendi ırkları"nın tehlikeye düşmesi olarak görüyordu ve bu toplantıyı başkan Roosevelt düzenlemesine rağmen Birleşik Devletler göçmen kotalarını yükseltmemişti. Böylece Avrupa'dan kaçmaya hazır Yahudiler için gidebilecekleri, Güney Amerika, Doğu Afrika, en sonunda da Şanghay gibi ülkeler kalmıştı. İlhaktan sonra Avusturya'da Yahudi cemaatinin inisiyatifiyle kurulan "Yahudi Göçmenlik Merkezi" aracılığıyla göç hızlandırıldı. Bir yıl içinde Avusturyalı Yahudilerin yarısından fazlası ülkeden ayrılmıştı bile. Almanya'dan ise 1933-1937 yılları arasında 130.000'den fazla Yahudi göç etmiş, 1938 ve 1939 yıllarının her birindeyse onları bir o kadarı daha izlemişti. Komşu ülkeler Fransa, Hollanda ve Çekoslovakya'ya kaçan göçmenlerin çoğu Naziler tarafından daha sonra tekrar toplandı. Aynı durum, Mayıs 1939'da pahalıya satın alınan bir giriş vizesiyle Küba'ya doğru yola çıkan ve Küba hükümetinin giriş belgelerini geçersiz ilan ettiği "St. Louis" yolcu gemisindeki 900 yolcunun bir kısmı için de geçerliydi. Mültecileri almayı Amerikalılar da reddedince, onlar da savaşın patlak vermek üzere olduğu Avrupa'ya döndüler. Bunların bir kısmı 1940-1941 yılları arasında Eski İmparatorluk'taki 13.000 kadar Yahudiyle birlikte yurtdışına çıkabilmişti.

Şoa: İmha

Oysa savaş sırasında Almanya'nın fethettiği bölgelerdeki Yahudiler artık göç etme olanağına kavuşamayacaktı. Durumları ne olacaktı? Nazilerin bu konuda çeşitli düşünceleri vardı, mesela onları Madagaskar'a veya Doğu Avrupa'ya bir tür "Yahudi bölgesine" sürme planları da vardı. 1939 Sonbaharı'nda Polonya'nın büyük bir bölümünün fethedilmesinden sonra, orada yaşayan Yahudiler gettolara toplanıp ağır işlere verildi. Şubat 1940'tan itibaren önce Szczecin, sonra da eski Avusturya ve Çekoslovakya kökenli Alman Yahudileri zorla Polonya'daki gettolara yerleştirilmeye başladı. Baden, Pfalz ve Saarland kökenliler Fransız kamplarına taşındı. Eylül 1941'den itibaren de İmparatorluk'taki tüm Yahudiler, üzerinde "Yahudi" yazısı bulunan sarı yıldızı, kıyafetlerinin görünebilecek bir yerinde taşımaya zorlandılar, birkaç ay sonra da bu yazıyı evlerinin kapısına asmak

zorunda kaldılar. Sıcak tutan kıyafetlerini vermek zorundaydılar, sadece birkaç temel ürün için yemek karnesi aldılar ve toplu taşıma araçlarını kullanmaları da yasaktı.

Yahudilerin toplumdan tecridi, Almanya'nın işgal ettiği veya denetlediği devletlerde de hızla ilerlemişti. Böylece Vichy'deki Fransız hükümeti, 1940/41'de Almanya'daki 1930'ların tecrit sürecini sadece birkaç ay içinde gerçekleştiren bir dizi yasayı kabul etti. Hollanda'da Kasım 1940'a kadar bütün Yahudiler kamu görevlerinden uzaklaştırıldı, hatta ülkenin yüksek mahkemesi Yahudi olan kendi başkanını bile görevden aldı. Bununla birlikte burada yüksek okul öğretmenlerinin dayanışma eylemleri ile işçilerin grev eylemleri gibi kararlı direniş örnekleri de vardı. Yahudilerin kamusal yaşam alanlarından uzaklaştırılmalarına daha 1940 Sonbahar'ında başlayan Belçika'da, Nisan 1941'de pogrom benzeri olaylar yaşandı. Burada ırkçı yeni antisemitizm, geleneksel Katolik senaryolarla birleşti. Tam da Paskalya –Pazartesi– gününde, güruh birkaç sinagogu ve Anvers'teki başrabbinin evini ateşe verdi. Olaylar öncesinde "Jud Süss" adlı kışkırtıcı film gösterilmişti. Nazilerin, Yahudi karşıtı önyargıların yeni ırkçı öğretiyle birleştirilmesini içeren dini amaçları, Doğu Avrupa'daki müttefiklerinin Yahudi karşıtı eylemlerinde de gözlenebilir. Romanya'daki Demir Muhafızlar, Hırvat Ustaşa ve Slovak Hlinka Muhafızları, antisemitist eylemleriyle çoğu zaman Almanlardan da önce harekete geçiyordu.

1941 yazındaki Rusya seferi, yeni bir radikalleşme aşamasını başlattı. Sonraki olaylar, Yahudilerin gettolaştırılmasına veya sürgün edilmesine alternatif olarak fiziksel imhalarını gitgide daha gerçekçi kılıyordu. Doğudaki işgal edilmiş bölgelerde 1941 yazından itibaren Yahudiler kitlesel olarak kurşunlanarak katledildi. Eylül ve Ekim 1941'de bir SS hareket birliğinin üyeleri Alman ordusunun etkin katılımıyla, Kiev'deki Babi Yar Uçurumu'nda 50.000'den fazla Yahudiyi bu şekilde katletti; bunların 33.000'den fazlası Eylül'ün son iki gününde öldürülmüştü. Aralık 1941'e kadar çoğu Ponary şehri dışında olmak üzere, Vilnalı bir o kadar Yahudi daha katledildi. Ekim 1941'de Viyana, Berlin, Prag ve Lüksemburg'tan ilk sürgün trenleri 20.000 Yahudiyle Łódź gettosuna girdi. Kasım'da bunu Riga, Kaunas ve Minsk'e toplam 22.000 Yahudinin bulunduğu 22 nakil izledi. Bundan önce yeni gelenlere yer açılması amacıyla bu şehirlerdeki yerel Yahudi halk topluca katledilmişti.

Osnabrück'te büyüyen Felix Nussbaum, Yeni Nesnelcilik akımı ressamlarındandı. 1937 yılında Belçika'ya göç etti, burada 1940 yılında Almanların istilasından sonra tutuklandı ama bir Fransız toplama kampından kaçıp Brüksel'de saklanabildi. Haziran 1944'te Alman ordusu tarafından tutuklandı ve karısıyla birlikte Ağustos 1944'te öldürüldükleri Auschwitz'e götürüldü. Zulüm dönemine ait birçok resmi kurtarılabildi, tıpkı muhtemelen 1943 yılının sonunda yaptığı ve kendisini duvarla kapatılmış bir sokak köşesinde budanmış bir ağacın önünde, sarı yıldız ve Yahudi olduğunu belirten kimlikle birlikte resmettiği bu otoportresi gibi.

Nakledilen Yahudilerin çoğu gettolara ulaşmadılar bile, varır varmaz civardaki ormanlarda kurşunlandılar. Aralık başlarına kadar Riga gettosunda bulunan Yahudilerin neredeyse tamamı katledilmişti. 1941 yılının son aylarında fiziksel imha, Yahudilerden kurtulmaya dair diğer seçeneklere nazaran öncelikli bir konuma geldi. Hitler böylece 1939 Ocak'ında yaptığı konuşmada dile getirmiş olduğu, yeni bir dünya savaşı durumunda "Yahudi ırkının imhası" tehdidini yerine getirmişti. 1941 Sonbahar'ında hem kamuya açık hem de gizli konuşmalarda Yahudileri imha konusunu gitgide ön plana çıkarıp, dünyanın sonuna dair beklentilerden söz ederek konuşmalarını radikalleştirdi: Ekim'de, "Bu haşerenin kökünü kuruttuğumuzda insanlık adına öyle bir fiili yerine getiririz ki, dışarıdaki insanlarımız şu anda bu fiilin önemini hayal bile edemez," demişti (Saul Friedländer, *Das Dritte Reich und die Juden*, Münih 2006, II, 301).

Japonların Aralık'ta Pearl Harbour'a saldırmalarından sonra Amerikalıların savaşa girmesiyle Yahudi karşıtı söylemler keskinleşti. 1941 Sonbahar'ının toplu katliamlarını daha da sistematik önlemler izledi. Demiryollarından kimya sektörüne kadar farklı bölümler öldürme aygıtına dahil edilmeliydi. Bu amaçla İmparatorluk Güvenlik Bakanlığı'nın yöneticisi Reinhard Heydrich'in daveti üzerine, on dört yüksek memur ve SS subayı 20 Ocak 1942'de Berlin Wannsee'de, sessiz sakin bir villada buluştu. Burada tartışılan, "Yahudi sorununun nihai çözümü" ile "tasfiye edilecek" 11 milyon kadar insanın mümkün olduğunca etkili biçimde fiziksel imhasıydı. Savaşın ortasında eşsiz bir imha aygıtı kuruldu. Hiç kimse, ne bir Yahudi savaş gazisi, ne bir Yahudi Nobel ödülü sahibi, ne bir Yahudi kadını ve ne de bir Yahudi çocuğu, imha planlarından dışlanmayacaktı.

Gaz odalarının ve ilave krematoryumların inşasıyla öldürme oranı önemli ölçüde yükseltilecekti. 1939 yılından sonra zihinsel ve bedensel engelliler gazla öldürülmüş, 1941 Sonbahar'ından itibaren SS, hareketli gaz arabaları kullanmaya başladı. Aralık 1941'de Chełmno İmha Kampı'nda ilk kez sistematik bir biçimde gaz kullanıldı. Burada günde yaklaşık 1.000 insan, hareketli gaz arabalarında öldürülüyordu. Mart 1942'den itibaren SS, Belzec Kampı'nda insanları ilk kez sabit gaz odalarında katletti. Ölümlerin en yoğun olduğu dönemde Auschwitz-Birkenau Kampı'nda günde 12.000 kadar insan gaz odalarında katledildi. Kitlesel kurşunlamalar öldürme süreci gaz odalarıyla sanayileştirildikten sonra da devam etti.

Sonraki yıllarda bütün Avrupa'dan Yahudilerin taşındığı sayısız sürgün treni, (Hollandalı, Belçikalı ve Fransız Yahudileri için Westerbork, Malines veya Drancy gibi) toplama kamplarında ara verildikten sonra Auschwitz, Majdanek, Treblinka, Bełżec, Sobibor ve Chełmno imha kamplarına gitti. Belzec'te 1942 sonuna kadar 434.000 Yahudi katledildi, sadece iki kişi savaştan sağ çıktı. Sobibor'da daha ilk üç ayda 100.000 kadar Yahudi katledildi. Ekim 1943'e kadar Belzec, Sobibor ve Treblinka adlı üç kampta yaklaşık 1.7 milyon Yahudi öldürüldü. Auschwitz'teki gazlamalar Şubat 1942 ortasında başlamıştı. 26 Mart'ta Slovakya'dan Auschwitz'e ilk tren 999 genç kadınla yola çıktı. Ertesi gün onu Fransız Compiègne'den 1.000 Yahudilik bir tren izledi. Bir süre sonra yakındaki Birkenau'da daha büyük gaz odaları inşa edildi. Kampın Kızıl Ordu tarafından kurtarılmasına kadar burada Siklon B adlı haşere ilacıyla, duş olarak maskelenen gaz odalarında yaklaşık 900.000 Yahudi katledildi. Diğer imha kamplarının tersine Auschwitz aynı zamanda bir toplama kampıydı, burada çalışabilecek durumda olanların bir bölümü köle işçi olarak veya SS doktoru Josef Mengele'nin denetiminde vahşi tıbbi deneyler için kullanıldı.

İnsanlar kamplara gelmeden önce tarif edilemeyecek eziyetlerle, kayda değer havalandırma olmadan ve biriken dışkıların ortasında fazlasıyla dolu yük vagonlarına istiflenerek taşınıyordu. Özellikle bebekler ve yaşlılar daha nakil sırasında ölüyordu. Ardından Auschwitz'deki nöbetçi personelin bağırışları, çoban köpeklerinin havlamaları ve tren istasyonundaki gözleri kamaştıran ışıkla "karşılama" geliyordu. Ayırma işlemi sırasında gaz odalarında hemen ölüme gönderilenlere, dezenfekte edilecekleri söyleniyordu. Cesetler üzerindeki en korkunç işi, özel komando olarak atanan Yahudiler üstlenmek zorundaydı; bir kerpetenle cesetlerin altın dişlerini çıkarıyor, saçlarını kesiyor ve küpelerini koparıyorlardı. Bir süre sonra bunların da çoğu gaz odalarına gidiyordu.

İmha sürecinin ayrıntıları sivil halktan gizlenmeye çalışılmıştı. Ama doğu cephesinden dönen askerler ve ziyaretten dönen eşleri, gettolardaki ve toplama kamplarındaki durumu ve Yahudilerin katledilmesini anlatıyorlardı. Ancak toplu katliamların farkında olmayanların gözlerini diğer işaretlere kapatmaları mümkün değildi. Kasım 1938'de yanan sinagogları herkes görmüştü. Eylül 1941'den itibaren İmparatorluk'ta kalan Yahudiler kıyafetlerinde sarı bir yıldız taşımaya başladığında, bu da pek kimseden gizlene-

memişti. Yahudi komşuların gönüllü olarak şehirlerden kaybolmadıkları ve bebeklerle yaşlıların çalışmaya gönderilmedikleri açıktı. 1942'den itibaren Hitler ve diğer devlet temsilcileri Yahudi ırkının yok edilmesi gerektiğini alenen söylemeye başlamıştı; bu sözleri ciddiye almamak için de bir neden yoktu.

Çoğu insan ortadan kaybolan Yahudilerin başına ne geldiği bilmek istemiyor veya soykırımı, Ari üstün ırkı tehdit eden Yahudi parazitlere karşı zorunlu bir hayatta kalma mücadelesi olarak haklı çıkarıyorlardı. Naziler yıllar boyu süren propagandalarıyla Yahudilerin insan olduklarını inkâr etmişlerdi. Kışkırtıcı *Der Stürmer* gazetesi, onları hayvansı suratlarla çizdi, *Der ewige Jude* gibi propaganda filmleri onları haşarat olarak tasvir etti, propaganda bakanı Joseph Goebbels, 2 Kasım 1939'da Łódź gettosundan geçtikten sonra günlüğüne şu notu düştü: "Arabadan inip her şeyi ayrıntılı biçimde teftiş ediyoruz. Tarif etmesi imkânsız. Bunlar insan değil, bunlar artık birer hayvan. Bu yüzden de görevimiz insani değil, cerrahi. Burada kesikler atılmalı, hem de derinden. Yoksa Avrupa Yahudi hastalığına yenik düşecek." (Friedländer II, 47) Alman ordusunun Polonya'ya girişinden sonra devlet ve parti organlarının diğer önde gelen görevlileri de benzer ifadeler kullandı. Fiziksel imhaya dair çekincelerin engelleri yavaş yavaş ortadan kaldırıldı. Bu Yahudiler artık insan değilse haşarat gibi yok edilebilirlerdi, her tür insani duygu yersiz görülürdü.

Yayılan ahlaki sapkınlık, belki de en açık biçimde Heinrich Himmler'in 4 Ekim 1943 tarihinde Poznań'da SS generallerinin önünde yaptığı konuşmadan anlaşılır; bu konuşmada kadınlar ile çocuklar dahil olmak üzere Yahudi halkının katledilmesini biyolojik olarak haklı çıkarıp, insanların yakınlık hissetmesini sağlayabilecek her türlü ahlaki kaygıyı bu şekilde unutturmaya çalışmıştı. Himmler'e göre insan, binlerce insanı öldürüp yine de "namuslu" kalabilirdi. Buna karşın ölülerden "sadece bir kürk, bir saat, bir sigara" alarak kişisel zenginleşmeyi, sert cezalar gerektiren bir haksızlık olarak görüyordu.

Almanların işgal ettiği veya denetlediği bölgelerdeki halkların çoğunun işbirliği yapması imha işleminin önemli bir parçasıydı. Tıpkı Hollanda polisi gibi Fransız polisi de Fransa'nın gerek işgal edilmiş, gerekse işgal edilmemiş bölgesinde Yahudileri tutuklarken Almanlara epey koltuk çıktılar. SS, Doğu Avrupa ülkelerinde, imha işlemine etkin biçimde katılan gönüllü

yardım ekipleri bulmakta sıkıntı çekmedi. Hatta bazı vakalarda Polonyalı, Ukraynalı veya Litvanyalı köy sakinleri Almanlar istemeden Yahudi komşularını katletti.

Buna karşın Nazilerin Avrupa gettolarına yerleştirdikleri, çoğu zaman Yahudi heyetleri olarak adlandırılan ihtiyarlar heyetlerinin görevini değerlendirmek daha zor. Temsilcileri Yahudi halk ile Nazi makamları arasındaki irtibatı sağlayan kişilerdi. Gettodaki gündelik yaşamın sürdürülmesini sağlamaları ve kaç kişinin bulunacağını önceden belirten sürgün listelerine adlar yazmaları gerekiyordu. Birçok vakada, hayatları pahasına rakamları düşürmek için pazarlık yapıyor veya sürgünleri ertelemeye çalışıyorlardı. Neredeyse hiçbir zaman ellerinden bir şey gelmiyor, kısa bir süre sonra da sıra kendilerine geliyordu. Polonya senatosunun eski üyesi ve Varşova gettosu ihtiyarlar heyeti başkanı Adam Czerniaków'un veda mektubu, bu konudaki önemli bir belgedir. 22 Temmuz 1942 tarihinde "doğuya" nakil için her gün aralarında çocukların da bulunduğu 6.000 kişilik listeler hazırlama görevi kendisine verildiğinde, artık bir pazarlık yapamayacağını anlayıp ertesi gün hayatına son verdi: "Kendi ellerimle halkımın çocuklarını katletmemi istiyorlar benden. Ölmekten başka çarem yok... Bunu korkaklık veya kaçış olarak görmeyin. Elimden bir şey gelmiyor, üzüntüden ve vicdan azabından yüreğim kan ağlıyor, ama buna artık dayanamıyorum. Eylemim herkesin gerçeği görmesini, belki de bu yolla doğru davranılmasını sağlayacak. Size ağır bir miras bıraktığımın bilincindeyim."

Direniş

Yahudi zulmüne ve katliamına direnmek her zaman hesap edilemez bir risk demekti. Yine de Almanya'da ve özellikle de Almanya'nın işgal ettiği Avrupa'da, Yahudileri kurtarmak için hayatlarını sürekli ortaya koyan birkaç insan oldu. Kimileri onları evlerinde gizledi, kimileri sahte kimlik üretiminde yardım etti, başkalarıysa sınırdan gizlice geçirdi. Etkili olmak için her zaman bu tür olağandışı kahramanlıklara da ihtiyaç duyulmuyordu. Mağdurlar açısından herkesin resmi Yahudi politikasını onaylamadığına dair bir işaret almak önemliydi. Yolda yürüyen birisi, sarı yıldızlı bir Yahudi kadının yanından geçerken, "Metin ol" diye fısıldadığında, bir fırıncı sadece ucuz siyah ekmek hakkı olan bir Yahudiye bir somun beyaz ekmek verdiğinde veya hava saldırısı koruma nöbetçisi resmi direktiflere

rağmen Yahudileri bir hava saldırısı sırasında kilere aldığında, bütün bunlar dışlanmışların anladıkları ve takdir ettikleri gündelik işaretlerdi. Ne yazık ki çok nadirdi.

Örgütlü direniş gruplarının kendileri de çoğu kez antisemitizmden arınmış değildi. 20 Temmuz Suikastı'na katılan erkekler, "Yahudi sorunu" söz konusu olduğunda farklı düşüncelere sahipti, birçoğu "Nürnberg Yasaları"na dayanarak Yahudilerin tecrit edilmesini elbette onaylıyor ama katledilmelerini açıkça reddediyordu. En sorunlusu herhalde resmi kiliselerin tutumuydu, "Ari olmayan Hıristiyanlar"ın dışlanmasını sürekli protesto etmelerine rağmen birkaç istisna dışında Yahudilerin kaderine sessiz kaldılar. Oysa özellikle kilise hiyerarşisinin üst düzey makamları onların durumunun ne kadar tehlikeli olduğunu biliyordu.

Yahudilere uygulanan imha süreci yurtdışında da sır olarak kalmamıştı. Basın, toplu kurşunlamalar ve imha kamplarını bildiriyordu, ama çoğu kez sadece birçok haber arasında sıradan bir haber olarak. Buna *New York Times*'in 21 Haziran 1942 tarihinde, Polonyalı sosyalist Yahudi direniş savaşçılarının imha sürecine dair kesin bilgilerin verildiği ve o ana kadar katledilen Yahudilerin sayısının 700.000 olduğunu belirten ayrıntılı raporuna 5. sayfada küçük bir haber olarak yer ayırması tipik bir örnekti. Cenevre'deki Dünya Yahudi Kongresi'nin büro müdürü Gerhart Riegner, 8 Ağustos 1942 tarihli bir telgrafında trajedinin kapsamına işaret edip, Avrupa Yahudiliğinin yeryüzünden silinmesi planlarından söz etmişti. Ama ona ne İngiltere ne de Amerikan hükümeti inandı. Varşova gettosuna kaçak giren ve durumu Polonya'nın Londra'daki sürgün hükümetine bildiren Jan Karski'nin raporu da somut adımlar atılmasına yol açmadı. Devletler sadece savaşa yoğunlaşmak istedikleri için Yahudilerin imhası bu savaşın sadece bir yan sahnesi gibi görülüyordu. Uluslararası Kızıl Haç örgütü bile, bir delegasyonu kendilerine bir kamp cennetinin sahnelendiği "örnek kamp" Theresienstadt'ı ziyaret ettiğinde yanıltılmasına izin vermişti. Bohemya'daki Theresienstadt, yaşlı ve ünlü tutukluların kampı olarak inşa edilmişti, ama oraya getirilenlerin çoğu için Auschwitz veya Treblinka'ya giden yolda sadece kısa bir ara istasyondu.

Başka devletler zulmedilen Yahudilerle dayanışma içinde bulunmasına rağmen, tek başınadiplomatlar koruyucu kimlikler çıkararak birkaç yüz, hatta birkaç bin Yahudiyi kurtarabilmişti. Buna en ünlü ör-

nekler Japonya'nın Litvanya'daki Kaunas konsolos yardımcısı Chiune Sugihara'nın ve İsveç'in Budapeşte'deki sefaretinin birinci sekreteri Raoul Wallenberg'in faaliyetleridir. İki diplomat da sürülmesi beklenen çok sayıda Litvanyalı ve Macar Yahudiyi kurtarmıştı. İkisi de bunun için büyük bir bedel ödedi. Sugihara savaş sonunda diplomatlık hizmetinden ayrılmak zorunda kaldı, Wallenberg'se Sovyetler Birliği'ne kaçırıldı ve bundan sonra kayıp kabul edildi.

Yahudilerin bizzat direniş gösterme olanakları çok azdı. Yine de birçok getto ve kampın Polonyalı veya Baltık ülkeleri yeraltı örgütleriyle temas kurdukları bildiriliyordu, olağanüstü güçlü düşmana karşı her ne kadar çaresiz görünseler de Almanlara karşı silahlı mücadeleyi ve farklı biçimlerde kaçmayı deneyen Yahudi direniş grupları oluşmuştu. Direnişin temel biçimlerinden biri kendini insanlıktan çıkarttırmamaktı. Böylece gettolarda mümkün olduğunca ve en korkunç koşullarda müzik çalınıyor, gizlice ders veriliyor ve dua ediliyordu. Varşova gettosunda tarihçi Emanuel Ringelblum yönetiminde kurulan "Oneg Sebt" (Şabat bayramı) grubu, gizli bir arşivde gelecek kuşağa aktarmak üzere korku dönemine ait belgeler topladı.

Silahlı Yahudi direnişinin en ünlü vakası kuşkusuz, Nisan 1943'te Varşova gettosundaki ayaklanmaydı. Yıllar içinde gettodaki durum gitgide gerilmişti. 16 Kasım 1940 tarihinde "Yahudi mahallesi" kapatıldı. Mahalle "ari" bir cadde üzerinden geçen ahşap bir köprüyle birbirine bağlanan iki bölümden oluşuyordu. Burada sadece Yahudilerin yaşamasına izin verilmişti, başta sayıları 380.000'di. Sürgünde ölenlerin çokluğuna rağmen sayı, Mayıs 1941'de 445.000'e çıkmıştı. Ortalama olarak bir odada yaşayanların sayısı yediyi buluyordu, bazen de otuzu. O ana kadar sürgünden kurtulanlara açlık, soğuk ve çaresizlik damgasını vurmuştu. Günlük ekmek istihkakı 100 gramın altında belirlenmişti, ekmek çoğu zaman kum veya talaşla pişiriliyordu. Ağustos 1941'de resmi kalori istihkakı kişi başına 177'ye indi. Sokaklar dilencilerle doluydu, aralarında birçok çocuk da vardı. Bazıları kendilerine atılan ekmeği yerden alamayacak kadar güçsüzdü. Açlıktan ve soğuktan ölenlerin cesetleri sokakların olağan manzarasıydı.

22 Temmuz'da gettonun tahliyesi başladı. Varşova'dan gelen sürgün trenleri, yeni kurulan Treblinka İmha Kampı'na girmeye başladı. Her gün binlerce getto sakini toplama noktalarında bir araya getirilip yük vagonla-

Theresienstadt'ta, Helga Weissová'nın çizdiği bir çocuk resmi. Theresienstadt'ta binlerce resmi arkalarında bırakan çocukların çoğu Auschwitz'e götürülüp anında katledildi.

rıyla ölüme gönderiliyordu. Aralarında bebekler ile yaşlılar vardı ve kimse bunların çalışmak için gönderildiği hayaline kapılmıyordu. İki ay içinde Varşova gettosundaki 265.040 Yahudi Treblinka'da gazlanmış, 10.380'i de daha gettodayken öldürülmüştü. Gettoda kalan yaklaşık 60.000 Yahudinin bir kısmı kendilerini savunmadan teslim olmak istememişti. Getto etrafındaki asıl mücadele, sürgünler 19 Nisan 1943'te devam ettirileceği zaman başladı. Yahudi mücadele örgütleri, Almanlardan çalınan ve Polonyalı yeraltı örgütlerinden pahalıya elde edilen birkaç silahla, özellikle de gettonun altındaki sığınaklar ve kanalizasyondan umutsuz bir mücadele başlattılar ve getto dışındaki Polonya halkından fazla yardım almadan bir ay boyunca direndiler. Sonunda Almanlar gettoyu yakıp içinde yaşayanların büyük bir bölümünü öldürdü. 16 Mayıs'ta SS takım komutanı Jürgen Stroop, direnişi Büyük Sinagogu havaya uçurarak sembolik olarak sona erdirdi. Hayatta kalan Yahudiler Treblinka ile Majdanek İmha Kamplarına taşındı. Treblinka'daki tutukluların 2 Ağustos 1943'te gerçekleştirdiği ayaklanma, çalışma kampının bir kısmının yanmasına yol açarken 800 tutuklunun yaklaşık yarısının kaçmasını sağladı. Ancak birkaç saat sonra büyük bir bölümü

ne yazık ki yeniden yakalandı. Başka kamplarda da, mesela Ekim 1943'te Sobibor'da birkaç kişinin özgürlüğe kaçabildikleri tutuklu ayaklanmaları yaşandı; ama bu ayaklanmalar her zaman kısa bir sürede bastırıldı.

Polonya'daki son büyük getto Łódź'daydı. Burada, 1944 yazında yaklaşan Sovyet birliklerinin kendilerini kurtarmasını uman yaklaşık 77.000 Yahudi yaşıyordu. Ama Ağustos sonunda onların kaderi de belirlenmişti. Çoğu Auschwitz'e taşındı. Ocak 1945'te Łódź şehrinin kurtarılması sırasında gettoda 877 Yahudi bulundu. Savaş başlamadan önce Polonya'da yaşayan 3,3 milyon Yahudiden ülkede sadece en fazla 40.000'i hayatta kalabilmişti.

Son

Avrupa'nın diğer birçok ülkesinde de durum daha iyi değildi. Savaşın son yıllarında ölüme mahkûmlar olanlarla doldurulmuş trenler kıtanın dört bir yanından imha kamplarına gidiyordu. Almanlar ile müttefik olan bazı hükümetler, "kendi" Yahudilerini Nazi ölüm makinesine maruz bırakmaktan korkuyordu. Hatta İtalyan faşistleri başka yerlerde (örneğin Selanik'te) Yahudileri sürgüne karşı korumaya çalıştılar. Ancak İtalya'nın Almanlar tarafından işgal edilmesinden sonra İtalyan Yahudileri Auschwitz'e sürüldü. Macar Yahudileri de Macar hükümetinin zorlamasıyla başlarda korundu, ama sadece Alman ordusunun Mart 1944'te gelişine kadar. 9 Temmuz'a kadar 438.000 Macar Yahudisi Auschwitz'e sürülmüş, %90'ını da hemen gazlanmıştı. Sadece Budapeşte'de önemli sayıda Yahudi hâlâ direniyordu. Gerçi Bulgarlar yeni fethedilen Trakya ve Makedonya bölgelerindeki Yahudileri pek nazlanmadan Almanlara teslim etmişlerdi, ama Bulgaristan'ın ana bölgesindeki Yahudileri değil. Kamusal protestolar ve özellikle de parlamentonun ve Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin direnişi güçlüydü. Neredeyse bütün Yahudilerin kurtarılabildiği tek ülke Danimarka'ydı, burada halk arasında artan direniş ve sürgün planlarının sızmasının sonucu olarak, 2 Ekim 1943 tarihi için planlanan nakilden önceki gece Danimarkalı 7.000 Yahudinin tamamı botlarla tarafsız İsveç'e taşınmıştı. Theresienstadt'a sürülen yaklaşık 700 Danimarkalı Yahudinin de çoğu hayatta kalabildi.

Avrupa'daki son Yahudinin de katledilmesini öngören mükemmellik takıntısı, Finlandiya örneğinde kendisini göstermişti. Buraya diğer Avrupa ülkelerinden yaklaşık 150-200 Yahudi kaçmıştı ve Himmler, Temmuz 1942'de Helsinki ziyaretinden sonra bunların mutlaka Almanya'ya teslim

edilmesini istedi. Bu talebin arkasında ne ekonomik ne siyasi yarar vardı, tek neden Yahudi katlini eksiksiz yerine getirme konusundaki ideolojik takıntıydı sadece. Finlandiya hükümeti kamusal protestolardan sonra sadece küçük bir grubu gönderdi. 8 Yahudi 6 Kasım 1942 tarihinde Finlandiya'dan Estonya'ya sürüldü, 7'si savaştan sağ çıkamadı.

Almanların işgal ettikleri bölgelerde müttefik hükümetlere danışılmadan sürgünler gerçekleşebiliyordu. Yüz yıllardır Selanik'te yaşayan cemaat birkaç hafta içinde tasfiye edilmişti. 1943 İlkbahar'ında Almanlar, 50.000 Yahudiden neredeyse 45.000'ini bir engele takılmaksızın Auschwitz'e sürdü. Birkaç yıl sonra onları Atinalı Yahudilerin izlemesi gerektiğinde büyük direnişle karşılaştılar. Yine de en küçük Yunan adalarında yaşayan çok az sayıdaki Yahudi bile Auschwitz'e sürüldü.

Hitler ve takipçilerinin sorumlu olduğu tek şey insanlık tarihindeki en acımasız soykırım değildi. Avrupa'yı devasa bir yıkıntıya dönüştürmüş, Almanya'yı siyasi bir birlik olarak haritadan silmiş ve milyonlarca insanı deli saçması bir fikre kurban etmişlerdi. Suçlarını itiraf etmeyi aklından bile geçirmeyen Hitler için hayatının son anına kadar Yahudilerin imhası öncelik taşıdı. Eva Braun'la birlikte hayatına son vermeden önce Siyasi Vasiyetnamesinde, yerle bir edilen Alman halkına gelecekteki en önemli görevini hatırlatmayı unutmamıştı: "Özellikle de ulusun yönetimine ve takipçilerine, ırk kanunlarını özenle yerine getirmelerini ve bütün halkları zehirleyen uluslararası Yahudiliğe karşı acımasızca direnmelerini emrediyorum."

Müttefiklerin keşfettikleriyse en korkunç savaş deneyimlerini aşıyordu. Kurtarılan ilk imha kampı, Kızıl Ordu'nun 1944 Temmuz ayının sonunda ulaştığı Majdanek'ti*. Auschwitz 27 Ocak 1945'te kurtarıldı. Toplu katliamın izleri her yerde hâlâ tazeydi. Tutukluların birçoğu kurtuluştan birkaç hafta önce ölüm yürüyüşlerine gönderilmişti. Yetersiz beslenmiş ve incecik kıyafetlerle kış soğuğunda yüzlerce kilometre boyunca hâlâ Alman denetiminde bulunan bölgelere sürülmüşlerdi. Bergen-Belsen, Buchenwald, Flossenbürg, Dachau ile Matthausen toplama kampları ve bunların dış kampları, savaşın son aylarında Doğu Avrupa'dan binlerce Yahudi tutukluyla dolmuştu. Birçoğu burada ya da ölüm yürüyüşlerinde öldü. Bazıları bunca uzun süre beklenen kurtuluştan hemen sonra kötü beslenme ve

* Polonya'nın Lublin kentinin güneydoğu banliyösü (ed.n.)

hastalıklara yenik düştü. İngiliz ve Amerikalı kurtarıcıların çoğu kez yapabildikleri tek şey, ceset yığınlarını ortadan kaldırmaktı. Savaş sırasında Naziler tarafından katledilen Yahudilerin sayısı 5,6 ile 6,3 milyon arasındaydı. Avrupa, hayatta kalan Yahudilerin çoğunun algısında bundan sonra hiçbir Yahudi hayatının filizlenemeyeceği devasa bir mezarlığa dönüşmüştü.

1968 yılına ait bu Kudüs Haggadası, Altı Gün Savaşı'nda elde edilen başarı ve Kudüs'ün yeniden birleştirilmesiyle ilişkili Mesih umutlarını ifade ediyor. Seder akşamının sonunda söylenen "Gelecek Yıl Kudüs'te" cümlesi, burada yerine gelmiş gibi görünüyor.

20

JULIUS STREICHER'İN ÇİFTLİĞİNDEN KIBUTZ'A: HOLOKOST'TAN SONRA YAHUDİ DÜNYASI

Eski Franken bölge önderi ve antisemitist propaganda dergisi *Der Stürmer*'in yayıncısı Julius Streicher Nürnberg'te idamını beklerken, yakınlarda yer alan ve el konulan mülkü Pleikershof'a 1946 başlarında Holokost'tan kurtulan yaklaşık 150 Yahudi sığınmıştı. Bu Yahudiler, burada I. Dünya Savaşı'ndaki bir Siyonist ajan grubuna dayanarak, Kibutz Nili olarak adlandırdıkları bir tarım kolektifi kurup Filistin'e göç etmeye hazırlandılar. Tam da Streicher'in mülkünde Yidiş dilinin konuşulması, gamalı haçın yerine Davud Yıldızı'nın geçmesi ve Yahudi çocukların doğumlarının kutlanması tarihin cilvelerinden biridir. Esther Barkai, Mayıs 1946'tan 1947 Sonbahar'ının sonlarına kadar Pleikershof'ta yaşadı. Onun hikâyesi birçok çiftlik sakininkini temsil ediyordu. 1919'da Varşova'da doğmuş, Varşova getto ayaklanmasından ve Majdanek Toplama Kampı'ndan sağ çıkmıştı; savaştan sonra da Amerikan bölgesinde İsrail devletinin kuruluşunu bekliyordu. Mayıs 1948'de İsrail'e göç edip bir Kibutz'a yerleşti. "Bir şey açıktı benim için," diye hatırlıyordu daha sonra, "çektiklerimizden sonra sadece kendi ülkeme, bir vatana giderim... Kibutz Nili benim için bir eğitim kampıy-

dı." (Jim G. Tobias, *Der Kibbuz auf dem Streicher-Hof. Die vergessene Geschichte der jüdischen Kollektivfarmen 1945-48,* Nürnberg 1997,61)

Yolculuk devam ediyor

Esther Barkai, savaş sonrası Avrupa'sındaki yaklaşık 250.000 Yahudi *Displaced Persons*'dan [Yerinden Edilmiş Kişiler] biriydi. Savaş sonrasında kendilerini yenilen güçlerin bölgesinde bulan mültecilere bu ad verilmişti. 1940'ların ikinci yarısında Almanya, Avusturya ve İtalya'da siyasi özerklik, Yidiş gazeteleri, dini eğitim, tiyatro oyunları ve spor etkinlikleriyle zengin bir Yahudi yaşamının altyapısını yaratmışlardı. Çoğu, ailelerinin tamamını yitirdiği ve kurtuluştan sonra baştan başlamak zorunda olduğu için bu yeni yaşama isteği daha da şaşırtıcıydı. Doğu Avrupa'daki vatanlarına dönmek istemiyorlardı çünkü orada onları yeni düşmanlıklar bekliyordu. Mülklerini başkaları ele geçirmişti; bunları ele geçirenler şimdi de bu hırsızlık ganimetini iade etmek zorunda kalacaklarından korkuyorlardı. Polonya'nın birçok şehrinde geri dönen Yahudilere karşı şiddet uygulanmıştı. Bu olaylar Kielce pogromuyla zirveye ulaştı, burada 4 Temmuz 1946 tarihinde şehre dönen 200 Yahudiden 40'ı öldürüldü. Savaş öncesi dönemde olduğu gibi şimdi de dini ve siyasi nedenler birbirine karışmıştı. Kan iftirası yine ortada dolaşıyordu, aynı zamanda aralarında önemli konumlarda bulunmuş kişilerin de olduğu Yahudiler, toptan yeni komünist iktidar sahipleriyle özdeşleştiriliyor ve onlara küçümseyerek Yahudi Komünü (*Zydokomuna*) deniyordu.

Displaced Persons ifadesi sadece Avrupa'nın yenilen devletlerinin bölgesindeki kişileri tanımlasa da, Doğu Avrupa'daki vatanlarında kalan Yahudilerin büyük bir bölümü de kendilerini böyle hissediyordu. Cemaatleri yakılıp yıkılmış, aileleri katledilmişti, komünizm altında dini bir Yahudi hayat gelişemezdi. Ama Doğu Avrupa'daki 250.000'den fazla Yahudi nereye gidecekti? İsrail Devleti henüz yoktu, Amerika Birleşik Devletleri kısıtlı sayıda göçmen kabul eden yasalarını değiştirmemişti. Dünyanın bir bölümünün soykırımdan sonra bile hayatta kalanlar için İsrail Devleti'nin kurulmasına karşı çıkması, Yahudilerin gözlerini açmıştı. İngiliz manda gücü, Churchill'in muhafazakâr hükümeti yerine iktidara gelen İşçi Partisi hükümeti, 1917 Balfour Deklarasyonu'nda vaat edildiği gibi Filistin'in bir kısmını Yahudilere bırakmayı reddetti. Bu durumda, Alman kamplarında

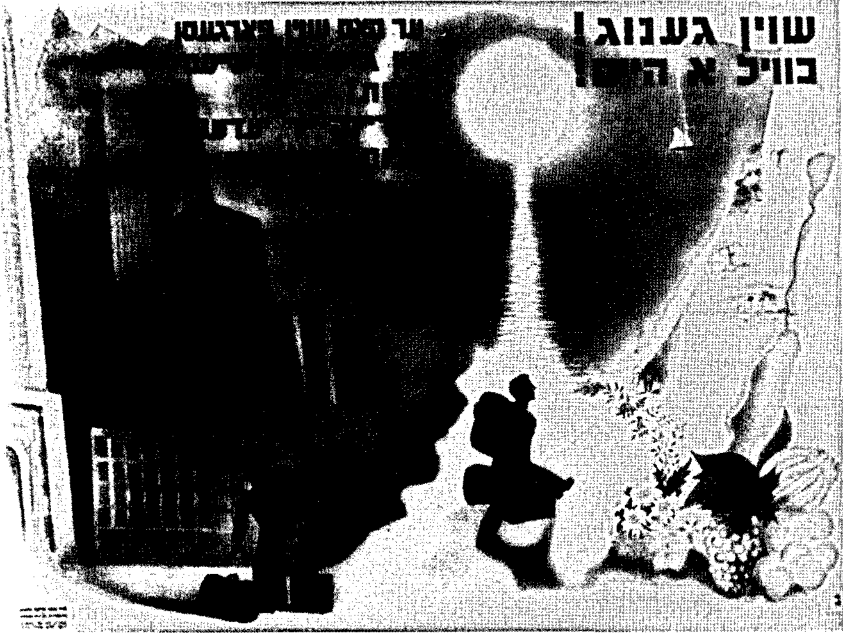
tutulmuş olan Yahudiler, kendilerine ait bağımsız bir devlet mücadelesinde manevi bir silaha dönüşmüşler, 4.500'den fazla yolcu taşıyan "Exodus 1947" Hagana gemisinin yolculuğu da bu durumun simgesi olmuştu. İngilizler geminin Temmuz 1947'de Hayfa'ya demir atmasına izin vermedi ve mürettebattan üç kişinin ölümüne neden olan dört saatlik bir mücadeleden sonra yolcuları Avrupa'ya dönmeye zorladılar. Yolcuların büyük bir kısmı, dikenli tel ve nöbetçi kuleleriyle çevrili Lübeck civarındaki kamplarda tutuklu olarak tutuldu. Avrupa'dan binlerce başka Yahudi mülteci, İngilizler tarafından Kıbrıs'ta tutuklandı. Soykırımdan kaçabilenler her ne kadar ölüm kamplarından kurtulmuş olsa da hiç de özgür değillerdi. *Exodus* trajedisinden sonra atılan sesiz çığlıklar duyuldu. Hem bu dönem hem de Yahudilerin savaştan iki yıl sonra içine düştüğü genel umutsuzluk, Filistin'in geleceğine dair kararda sonuçsuz kalmayacaktı.

Hitler Almanya'sına karşı savaş devam ettiği sürece Filistinli Yahudiler zorunlu olarak İngilizlerle müttefikti. Kaderleri, Müttefikler'in Kuzey Afrika'da Rommel liderliğindeki Alman birliklerini yenmelerine bağlıydı. Ayrıca Filistinli Arapların siyasi lideri Başmüftü Muhammed Emin el-Hüseyni, Nazi politikasını açıkça desteklemiş, Berlin'i mesken seçmiş ve Kasım 1941'de Hitler tarafından kabul edilmişti. Filistinli Yahudiler bu sempatileri elbette fark etmişlerdi. Hatta savaşın son aylarında Filistin'den bir Yahudi tugayı Birleşik Krallık ordusunun bir parçası olarak savaşmıştı. Ama savaş bittikten sonra Birleşik Krallık manda gücüne karşı silahlı direniş başlamıştı. Yahudi yeraltı ordusunun daha büyük, ılımlı bölümü "Hagana"* terör önlemlerine karşı çıkarken Menahem Begin komutasındaki küçük, radikal "İrgun"un†, 22 Temmuz 1946'da İngiltere yönetimi tarafından kullanılan ve 91 kişinin ölümüne yol açan King David Otel'ine yönelik bombalı saldırısı ile İngilizlere karşı saldırılardan sorumluydu.

İngilizler sonunda Filistin'in geleceğini yeni kurulan Birleşmiş Milletler'e bıraktı. 29 Kasım 1947 tarihinde gerçekleşen Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Filistin'i Yahudi bir devlete, Arap bir devlete ve Kudüs ile Beytlehem'deki kutsal yerler etrafındaki uluslararası bir bölgeye ayıracak bir bölme planını kabul etti. Kendi beklentilerine uygun olmasa da

* İbranicede "Savunma". 1920-1958 arasında, Filistin'deki Yahudilerin çoğunluğunu temsil eden Siyonist askeri örgüt (ed.n.)

† İrgun Zvai Leumi, İbranicede "Ulusal Askeri Örgüt". Yahudilerin 1931'de Filistin'de kurdukları sağcı yeraltı örgütü (ed.n.)

Almanya'da Yaşayan Holokost Kurtulanları Siyonist Derneği ve Siyonist Gençlik Derneği'nin bu posterinde, Yahudi *Displaced Persons*'a, geleceklerine giden yol gösteriliyor. New York'un karanlık, tehditkâr silueti ve tereddüt eden göçmenin üzerinde şu Yidiş metin yazılı: "Unuttu bile, yeni bir sürgüne gidiyor. Unutma Yahudi, her sürgün yok oluşa götürür!" Resmin sağ tarafında güneşin yansıdığı İsrail kıyıları ve kararlı göçmenin üzerindeyse şunlar yazılı: "Yeter artık! Yuvama gitmek istiyorum." Bu resmin arka planında, Holokost'tan kurtulup hayatta kalanların büyük bir bölümünün, çatışmalarla sarsılan Filistin yerine ABD'ye vize başvurusunda bulunması yatıyordu.

David Ben Gurion liderliğindeki Siyonistler, planı kabul etti. Arap dünyasıysa Filistin'in bölünmesine kesin bir biçimde karşı çıktı. Bölgenin beş Arap devleti, İsrail'e bağımsızlık gününde, 14 Mayıs 1948 tarihinde, savaş ilan etti. Bu savaş 1949'da sona erdiğinde İsrail kendisine verilen bölgeler dışında Batı Kudüs dahil olmak üzere kimi ek bölgeler kazanmıştı. Tapınak Dağı'nın etrafındaki kutsal yerlerse Yahudilerin Ağlama Duvarı'na ve hatta Kudüs eski şehrine erişimlerini engelleyen Mavera-i Ürdün (Transürdün) tarafından fethedilmişti. Arap-Filistin devleti kurulmamış, dahası (bundan sonra adını Ürdün olarak değiştiren) Mavera-i Ürdün Batı Şeria'yı ilhak etmiş, Mısır Gazze Şeridi'ni yönetmeye başlamıştı.

Savaş sırasında neredeyse 750.000 Filistinli, kısmen Arap Deyr Yasin köyündeki gibi Yahudi yeraltı örgütlerinin şiddetinden ve İsrailli birliklerin

hedef seçilerek yapılan kovmaların, kısmen de Arap yöneticilerin çağrıları sonucu vatanlarından kaçtı. Filistinli Araplar için İsrail'in bağımsızlığı, anılarında *Nakba*, yani "felaket", olarak kaldı. İsrail'in bağımsızlık ilanı yeni devletin Yahudi özelliğini anlatırken, yeni devletin "bütün vatandaşlarına din, ırk ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın sosyal ve siyasi eşitlik garantileyeceği" konusunda kuşku bırakmıyordu. Ancak teori ile uygulama sürekli birbiriyle çelişti; mesela Arap taşınmazlarına el koyma ve İsrailli Arapları askerlikten dışlama konularında böylesi bir eşitsizlik söz konusuydu.

1950 yılında İsrail Parlamentosu *Knesset*, bütün Yahudilerin otomatik olarak İsrail vatandaşlığı almalarını sağlayan özel bir "Dönüş Kanunu"nu yürürlüğe koydu. Sonraki yirmi-otuz yıl boyunca İsrail, özellikle Doğu Avrupa ve Arap dünyasından milyonlarca Yahudi mültecinin yeni vatanı oldu. Kuruluşundan sonraki ilk beş yıl içinde İsrail'e yaklaşık 700.000 Yahudi göç ederek Yahudi nüfusunu ikiye katladı. 1956 yılına kadar nüfus 2,1 milyona ulaşmıştı bile.

1950'ların ilk yarısında Doğu Avrupa'da hâlâ önemli Yahudi cemaatler vardı. Romanya'da 32 Talmud-Tora okulunun bulunduğu 126 cemaatte yaklaşık 220.000 Yahudi yaşıyordu. Polonya'da Yahudi cemaatin nüfusu 45.000 ile 75.000 arasındaydı. 1955 yılında yedi Yahudi ilkokulu ve üç lise vardı, eğitim dili Yidişti, ama dini müfredatları yoktu. Yidiş dilinde yılda yaklaşık 30 kitap yayımlanıyordu. Yidiş tiyatro grupları ve basını vardı. Koşullar daha olumlu olsaydı Holokost'tan sonra bile, savaş öncesi cemaatlerin Romanya, Macaristan ve Polonya gibi ülkelerde sadece gölgeleri bile olsa Yahudi yaşamı gelişebilirdi. Ama siyasi koşullar buna izin vermedi. Antisiyonizm bahanesiyle komünist devletler dünyasında Stalin egemenliğinin son döneminde, antisemitist "temizlik"ler yaşandı ve bunlar 1952/1953 yıllarında Sovyetler Birliği ve Çekoslovakya'da göstermelik duruşmalarla son buldu. İsrail Devleti'nin doğum anında Çekoslovakya silah tedarikleriyle müttefikleri desteklemiş olsa da, artık Sovyet siyasetinin yönlendirmesiyle İsrail'le mücadelede Arap devletlerini destekliyordu. "Siyonist" ve "Kozmopolit" kelimeleri Yahudi karşıtı parolalara dönüştü. 1951 yılında aralarında Genel Sekreter Rudolf Slánský'nin de bulunduğu on dört yüksek üst düzey parti üyesi tutuklanıp başka şeylerin yanı sıra İsrail'le dayanışma göstermekle itham edildiler. Slánský'le birlikte bu parti üyelerinin on biri Yahudiydi. Antisemitist unsurlarla dolu "Slánský

İlk İsrail Başbakanı David Ben Gurion, 14 Mayıs 1948 tarihinde Theodor Herzl'in portresi altında İsrail'in bağımsızlık bildirgesini okuyor.

Davası", 3 Aralık 1952'de infaz edilen on bir idamla son buldu. Yahudiler parti bünyesinden ve diğer önemli konumlardan uzaklaştırıldı, benzer bir kampanyayla aynı şey Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde de yaşandı. Bunun üzerine batıya doğru bir Yahudi göç hareketi başladı.

Sovyetler Birliği'ndeyse, 1948'de sevilen Yidiş oyuncu Salomon Michoels'in devlet onayıyla katledilmesi ve diğer Yahudi entelektüellerin ortadan kaldırılmasıyla tehditkâr boyutlara ulaşan Yahudi karşıtı dalga, Stalin'in ölümünden önceki aylarda, Mart 1953'te zirvesine ulaştı. Her felaketin ardında Yahudi komplosu arayan antisemitist geleneğe uygun olarak Stalin, en yakınlarından bazılarının ölümlerinin Yahudi doktorların komplosu olduğunu düşünüp bir kısmını tutuklattı. Daha ileri gidecek uygulamalar büyük olasılıkla Stalin'in ölümüyle engellendi. Doğu Avrupa'daki (Sovyetler Birliğinin dışında) en büyük Yahudi cemaatinin kaçtığı Romanya'da, 1953 ve 1954 yıllarında Siyonist eylemcilere davalar açıldı; bunların da çoğu uzun hapis cezalarına çarptırıldı. Sonraki yıllarda rejim, tutumunu değiştirip Yahudilerin –bol ücret karşılığında– İsrail'e göç et-

mesine izin verdi. 1950'lerin ortalarından itibaren komünist devletlerde gitgide artan Yahudi karşıtlığı ve çoğu zaman da antisemitist siyaset karşısında, Doğu Avrupa'nın az sayıdaki önemli Yahudi cemaati neredeyse istisnasız olarak ortadan kalktı. Romanya'da hayatta kalan 420.000 Yahudiden 273.000'ü, Polonya'daki 215.000 Yahudiden 170.000'i, Bulgaristanda'ki 49.000 Yahudiden 42.000'i İsrail'e göç etti. Sadece Macaristan'da, hayatta kalan 145.000 Yahudinin çoğu ülkede kaldı, ama burada da 1967 yılından önce yaklaşık 25.000 Yahudi İsrail'i yeni vatanları olarak seçti.

1950'ler ve 1960'larda önemlerini hâlâ sürdüren İslam dünyasındaki Yahudi cemaatleri de Doğu Avrupa göçüne paralel olarak, boşaldı. Kimisi ülkenin kültürü ve siyasetine güçlü bir şekilde kök salmıştı; özellikle Irak'ta. Ülkenin komünist partisi, Iraklı Yahudilerle çok yakın bir ilişki içindeydi ve Salima Murad ve Nazım el-Gazali gibi Yahudi şarkıcılar ülkenin en ünlü müzisyenlerindendi. Bir istisna hariç, Irak'ı 1932'de Kahire'de yapılan ilk Arap Müzik Festivali'nde temsil eden tüm müzisyenler Yahudiydi ve Irak Radyosu da Yahudiler tarafından kurulmuştu. Bağdat'ta 1950 başlarında hâlâ dört kişiden biri Yahudiydi. Ama Arap milliyetçiliğinin İsrail Devleti'ni sert bir şekilde reddetmesi, Ekim 1949'da yaşanan bir tutuklama dalgasında Siyonist liderlere karşı alınan önlemler ve Yahudilerin hepsinin bu düşman devletle özdeşleştirilmesi, Arap ülkelerinde şiddet dolu taşkınlıklara ve Yahudi cemaatlerine karşı resmi önlemler alınmasına yol açtı. Irak, Mart 1950'de Yahudi halkının göç etmesine izin verdi. 1951 sonuna kadar, 115.000 Iraklı Yahudinin %90'ı İsrail'e göç etmiş, mülklerine de büyük ölçüde el konmuştu. Irak'ta sadece 6.000 kadar Yahudi kalmıştı.

Suriye'de 1947'de Yahudi karşıtı pogromlar yaşandı ve bunların sonucunda Yahudi nüfusunun üçte ikisi ülkeyi terk etti. Şam ve Halep'in Yahudi mahallelerine Filistinli mülteciler yerleştirildi. Bir dizi Yahudi karşıtı kanunlar ve İsrail'e göç edenlerin akrabalarına açılan davalar durumu daha da gerdi. 1948'den sonra Yahudilerin sayısının geçici olarak arttığı tek Arap ülkesi, Lübnan'dı; Lübnan'ın küçük Yahudi cemaatinin sayısı Suriye ile Irak'tan gelen Yahudi mültecilerle yaklaşık 9.000'e çıkmıştı; ama 1958'de ilk iç savaşın başlamasından sonra İsrail'e buradan da göç başladı. Suriye ve Irak'ta olduğu gibi yüzyıl sonunda Lübnan'da da artık örgütlü bir Yahudi hayatı yoktu. 1949/1950'de, Yemen'den sansasyonel bir hava köprüsü eylemiyle yaklaşık 49.000 Yahudi İsrail'e getirildi.

Yemenli Yahudiler, 1949/1950'de "Uçan Halı Eylemi" aracılığıyla İsrail'e getirildi. Bu resimde, Tel Aviv'in doğusundaki kıyı şeridinde yer alan Lod'daki bir grup Yemenli Yahudi yeni vatanlarının haritasına bakıyor.

Aralarında diğer Arap ülkelerinden ve Avrupa'dan da çok sayıda göçmenin bulunduğu Mısırlı Yahudiler, 20. yüzyılın ilk yarısında epey entegre olmuş haldeydi. Mısır sinemasının gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardı; müzik alanında da ünlü Yahudiler vardı. Abdülnâsır'ın yönetiminin arifesinde Mısır'ın en önemli şarkıcısı Müslümanlığa geçen, babası Iraklı, annesi de Polonyalı bir Yahudi olan Leyla Murad'tı. İsrail'in kurulmasıyla burada da Yahudi karşıtlığı artmıştı, ama özellikle 1954 yılında Cemal Abdülnâsır iktidara geldiğinde patlak verdi. 1953 yılında Mısır devriminin resmi şarkıcısı ilan edilen Leyla Murad da bir yıl sonra kariyerine son noktayı koydu.

Fas'ta, İsrail Devleti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra 7 Haziran 1948'de Cerada ve Ucda'da 43 Yahudinin öldürüldüğü Yahudi karşıtı şiddet patlak verdi. Yine de Yahudilerin çoğu ülkede kalmayı sürdürdü; bunun bir nedeni İsrail'de yaşlı, hasta ve yoksul göçmenlere bazı engeller çıkarılması, bir diğeri de Fas'ın 1956'daki bağımsızlığından sonra ülkenin resmi politikasının hiçbir şekilde Yahudi karşıtı olmamasıydı. Önde gelen bir Yahudi olan Leon Ben Saken, ilk Fas kabinesinde bakan oldu ve başka Yahudiler de yönetimde ve hukuk sisteminde önemli görevlere geldi. Ama diğer Arap devletlerinin baskısıyla İsrail'e göç yasadışı ilan edildiğinde du-

rum kötüleşti. 1956 ve 1961 yılları arasında yaklaşık 25.000 Yahudi yasadışı yollarla İsrail'e göç etti ve göçün yasallaştığı 1961 yılını izleyen üç yılda, 90.000 kişi daha gitti. Böylece Faslı Yahudilerin çoğu İsrail'de yeni bir vatan bulmuştu. Yahudilerin neredeyse hiç zulüm görmedikleri Türkiye'den de Yahudilerin çoğu İsrail'e göç etti. Ancak İsrail, başka seçenekleri olmayanlar için bir göç hedefiydi. Çoğunluğu Fransız vatandaşı olan 135.000 Cezayirli Yahudi, tıpkı Tunuslu Yahudilerin çoğu gibi yeni vatanları olarak büyük ölçüde Fransa'yı seçerken Libyalı Yahudilerin bir kısmı İtalya'ya gitti. İslam devriminden sonra İran'dan birçok Yahudi Amerika Birleşik Devletleri'ne kaçtı.

İsrail Devleti'nin kuruluşu ise, Yahudi hayatının Diaspora'da sona ermesi anlamına gelmedi hiç. Sovyetler Birliği'nde, Yahudilik aidiyetleri kimliklerinde "uyruk" bölümünde belirtilen ama dinlerini serbestçe icra edemeyen 2 milyondan fazla Yahudi kaldı. Stalin'in ölümünden sonra doğrudan fiziksel tehdit ortadan kalkmıştı ama işyerinde ve gündelik yaşamda ayrımcılık sürdü, yurtdışına çıkmaları yasaklandı. 1967'deki Altı Gün Savaşı'nda Sovyetler Birliği ve uydu devletleri İsrail'e karşı Arap devletlerini destekledi ve ondan sonra da (Romanya hariç) Yahudi Devleti'yle diplomatik ilişkilerini kestiler. Sovyet Yahudi entelektüelleri, devletin sergilediği ayrımcılık karşısında ve Polonyalıların, Volga Almanlarının ve Korelilerin "vatana dönüşü"ne benzer bir biçimde, İsrail'e göç etme hakkı talep etti. Beklenmedik biçimde gerçekten birkaç yüz seyahat izni verildiğinde, özellikle Baltık'taki Sovyet cumhuriyetlerinden makamlara hücum edildi. Sovyet yönetimi 1970'lerin ılımlı politikasının ardından geçici olarak geri adım atarak, yaklaşık 250.000 Yahudinin göç etmesine izin verdi. Bu hareketle özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile ticari ilişkilerin iyileşmesi umuluyordu. Ancak 1970'lerin ikinci yarısında Sovyetler Birliği seyahat olanaklarını bir kez daha katı biçimde kısıtladı. Ülkedeki huzursuzluklardan Yahudileri sorumlu tutan bir devlet kampanyasından sonra, 1968 yılında aralarında komünist aktivistlerin de bulunduğu, kelimenin tam anlamıyla ülkede kalan son Yahudi de kaçtı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, Batı Avrupa'daki Yahudi hayatı şaşırtıcı biçimde yeniden canlandı. Londra ile Paris, her ne kadar bu iki merkezdeki yaşam, savaş öncesi merkezlerden çok daha az gözle görülür olsa da, Yahudi yaşamının merkezi olarak Berlin, Viyana, Budapeşte ve Varşova'nın

yerine geçti. Hem İngiltere hem de Fransa'da güçlü asimilasyon eğilimleri görüldü. Savaş bittikten on yıl sonra Paris'te hâlâ üç Yidiş gazete yayımlanıyor ve yaşlı göçmen nesli arasında Yidiş hâlâ konuşuluyor olsa da, yeni nesilde durum tamamen farklıydı. 1955'te 300.000 Fransız Yahudisi arasından yaklaşık 40.000'i okula gitme zorunluluğu olan çocuklardı, ama sadece 400'ü Yahudi okuluna gidiyordu ve 1.300'ü de haftada bir-iki kere din dersine giriyordu. Ancak 1960'larda, Kuzey Afrikalı Yahudilerin yüksek sayılarla göç etmesinden sonra manzara önemli derecede değişti. Sonraki otuz-kırk yılda yeni Yahudi okulları inşa edildi, özellikle Güney Fransa'da yeni cemaatler kuruldu, sinagoglar inşa edildi ve koşer (dini açıdan yenmesi uygun) yemeklerin yapıldığı restoranlar açıldı. Fransa'da Alain Finkielkraut, André Glucksmann, Bernard-Henri Lévy veya Albert Memmi gibi tanınan entelektüeller açık açık Yahudiliklerini ilan ettiler.

1960'ların başında İngiliz cemaatlerinde asimilasyon henüz çok ilerlememişti. İngiliz Yahudilerinin ikinci ve üçüncü nesli, Doğu Avrupalı göçmenlerin hem dini hem de seküler-Yidiş mirasından uzak olmasına rağmen 1963 yılında 9.000 kadar Yahudi çocuk 48 tam gün okuluna gitmeyi sürdürüyor ve bütün çocukların %57'si bir tür resmi Yahudi eğitimi alıyordu. İngiltere ve Galler'de 1960'ların başlarında 400 sinagog ve altı Talmud okulu (Yeşiva) vardı. Ancak İngiltere'deki gelişme Fransa'dakinin tersi oldu. Yahudi öğrenciler ile akademisyenlerin büyük bir bölümü 1960'larda hiçbir Yahudi organizasyona bağlı değildi. Geleneksel Yahudi yatılı okulları kapılarını kapatmıştı. Göç dalgası yaşanmıyordu ve Yahudi cemaati sadece otuz yıl içinde 400.000 üyesinin dörtte birini kaybetmişti, bunların çoğu Fransa'da olduğu gibi başkentte yaşıyordu.

Almanya, Avusturya, hatta Yunanistan ve Hollanda'da da tekrar küçük cemaatler oluşabilmişti; ama Berlin, Viyana, Selanik ve Amsterdam gibi şehirler artık çok yönlü bir Yahudi yaşamıyla şekillenmiyordu. Tek istisna Belçika'daki Anvers'ti; burada savaştan sonra elmas kesiciliği etrafında canlı bir Ortodoks-Hasidi cemaat kuruldu. Savaş sonrası dönemin Avrupa'daki en ünlü Yahudi siyasetçisi uzun yıllar boyunca (1970-1983) Avusturya şansölyesi Bruno Kreisky'ydi, ama Yahudi kökeniyle arasına önemli bir mesafe koyarken İsrail Devleti'yle ilişkileri çok gergindi. Avusturya siyaseti, 1986 yılında Kurt Waldheim cumhurbaşkanı seçildiğinde, Yahudi örgütlerinin odak noktasına yerleşmişti. Oysa Waldheim genç bir subayken Selanik'te

Yahudilerin sürgün edilmelerinden haberdardı ve yıllar boyunca inatla bunu bildiğini inkâr etti. Kişiliği etrafında süren münakaşalar Avusturya'da uzun süre devam eden "Nasyonal Sosyalistlerin ilk kurbanı" imajının kapsamlı bir biçimde irdelenmesine yol açtı.

Almanya'da 1960'larda Yahudi cemaati yaklaşık 25.000 kişiydi, bunların %90'ı Federal Almanya Cumhuriyeti'nde yaşıyordu. Arnold Zweig, Anna Seghers, Stefan Heym veya Stephan Hermlin gibi ünlü yazarlar sürgünden dönüp Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ne yerleştiler ama örgütlü Yahudi yaşamının dışında kaldılar. Ernst Bloch, Alfred Kantorowicz ve Hans Mayer gibi bazı entelektüeller Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde yeni elde ettikleri akademik görevlerini terk edip Federal Almanya Cumhuriyeti'ne yerleşti. Buraya Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer gibi bazı ünlü entelektüeller, ayrıca Fritz Kortner ve Therese Giehse gibi oyuncular çoktan yerleşmişti bile. Bunlar ve birkaç başka ad dışında bir zamanlar zengin Alman-Yahudi kültürü neredeyse yok olmuştu. Bu durum, Yahudiler arasındaki hayatın gelişimi için de geçerliydi. Savaş sonrası Alman Yahudiliği bundan sonra bir Martin Buber, Franz Rosenberg veya Leo Baeck kadar etkili Yahudi filozofları ve teologlarını ortaya çıkaramadı. Artık Almanya'da yaşayan Yahudilerin çoğu için bu adların bir anlamı yoktu. Çoğu *Displaced Persons*'dı, İsrail'e mi yoksa Amerika'ya mı gideceklerine karar veremiyorlardı veya daha sonra Doğu Avrupa, İran veya İsrail'den buralara göç etmişlerdi. "Faillerin Ülkesi"nde oldukça karışık duygularla yaşadılar ve Yahudi dünyasının diğer kesimi tarafından uzun süre aşağılandılar. Dünya Yahudi Kongresi savaş sonrası yaptığı ilk toplantısında, Almanya'daki Yahudi yaşamından şüphe duymuştu ve İsrail Devleti de bu görüşü paylaşıyordu. 1950 yılında bütün Yahudi cemaatlerin çatı örgütü olarak kurulan "Almanya'daki Yahudilerin Merkez Konseyi"nin adı, geçmişten bir kopuşu yansıtıyordu. Kendilerine dair yeni algıları artık "Yahudi inancına sahip Alman vatandaşı" olmakla ilişkili değildi, Almanya'da yaşayan Yahudilere dairdi. Gerçi 1950'ler ve 1960'larda yeni sinagoglar açılmıştı ama geçici bir var olma duygusu günümüzde bile hâkim olmayı sürdürüyor.

Ancak bütün sonuçlarıyla birlikte Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yeni bir çığır açıldı. 1990'dan sonraki yıllarda 100.000'in üzerinde Yahudi göçmen, aileleriyle birlikte Almanya'ya gelerek, günümüzdeki Yahudi cemaatlerinin çoğunluğu oluşturdu. Avrupa'nın birçok diğer ülkesinde ol-

duğu gibi Almanya'da da çoğu sinagog, üyelerinin çoğunun büyük ölçüde seküler yaşamasına rağmen Ortodoks ayinleri devam ettiriyor. 1960'lardan sonra birkaç liberal cemaat ve ilk kadın rabbi de vardı. Rabbilerin, kantorların ve din öğretmenlerinin eğitilmesi için 1979 yılında Heidelberg'de (Almanya'daki Yahudilerin Merkez Konseyi'nin mali desteğiyle) Yahudi Araştırmaları Yüksek Okulu ve 1999 yılında da Potsdam'da (World Union of Progressive Judaism ile bağlantılı olarak) Abraham-Geiger Koleji kuruldu. Avrupa'nın diğer yerlerinde, mesela Londra, Paris, Budapeşte, Roma ve Amsterdam'da küçük rabbi yüksek okulları var.

II. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan İsveç ve İsviçre, küçük cemaatlerini mültecileri kabul ederek biraz büyütebildiler, ama burada Yahudi yaşamı için önemli merkezler gelişemedi. Her iki devletin de hayvanları dini açıdan uygun bir biçimde kesme (*şehita*) yasağı, Ortodoks Yahudilerinin ayinsel yemek kanunlarına uymalarını zorlaştırıyordu. Görece sürekliliği olan bir Yahudi tarihine sahip, eskiden Alman işgalinde bulunan tek iki ülke Danimarka ve İtalya'ydı. Danimarka'daki cemaatin neredeyse tamamı Ekim 1943'te İsveç'e kaçıp kurtulabilmiş ve savaş sona erdikten sonra sağ salim dönmüştü. İtalya'da Yahudilerin çoğu, zulüm döneminde hayatta kalmayı başardı; birçoğu kiliselerde ve manastırlarda gizlendi ve vaftiz olmak zorunda kaldı. savaştan sonra Sadece bir kısmı Yahudiliğe döndü. Din değiştirmenin en sansasyonel vakası Roma başrabbisi, Galiçyalı Israel Zolli'nin (Zoller) din değiştirmesiydi. 1943'te Almanlar şehre girerken cemaatini terk edip Vatikan'a sığınmıştı. Roma kurtarıldıktan sonra cemaati onun başrabbi olarak dönmesine karşı çıktı ve kendisi de bunun üzerine Katolikliği seçti. Aksi yönde din değiştirmeye dair heyecan uyandıran bir vaka da vardı; Puglia'daki San Nicandro köyünden 23 çiftçi ailesi Yahudiliğe geçmiş ve çoğu da 1949 yılında İsrail'e göçmüştü. Hayatta kalan İtalyan Yahudilerine 1945 yılında Doğu Avrupa'dan gelen ve ülkede kalan *Displaced Persons*'ın bir kısmı katıldı. 1960'ların ortasında İtalyan Yahudilerin %40'ından fazlası Roma'da, kalanı da dağılmış olarak yirmi farklı cemaatte yaşıyordu. İtalya'daki Yahudiler toplam nüfusun %0,05'iyle küçücük bir cemaat oluşturmalarına rağmen aralarında yine de yazarlar Alberto Moravia, Giorgio Bassani, Italo Svevo, Carlo Levi ve Primo Levi gibi önemli entelektüeller vardı. İtalyan Yahudileri de özellikle Libya ve İran'dan gelen göçle arttı ve bu şekilde yaklaşık 35.000 kişilik bir cemaati sabit tutabildi.

Yeni Kıtalar

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avustralya, Güney Afrika, Kanada ve Latin Amerika gibi görece yeni cemaatlerde, özellikle yoğun bir Yahudi hayatı gelişti. Bu ülkelerdeki Yahudilerin çoğu Doğu Avrupalıydı ve göçmen nesline veya ülkede doğan ilk nesle aitlerdi. Burada Yidiş dilinin kullanıldığı adacıklar, başka yerlere nazaran çoktan gelişmeye başlamıştı ve Yahudi okullarına daha çok Yahudi öğrenci gidiyordu.

Avustralya'da 1840'lardan beri örgütlü Yahudi cemaatleri vardı. I. Dünya Savaşı'nda Avustralyalı kuvvetlerin başkomutanı General John Monash bu cemaatlerden birine mensuptu. Bu dönemde ülkedeki yaklaşık 20.000 Yahudi, nüfusun %0,4'ünü oluşturuyordu. Cemaat ancak savaş bittikten sonra, özellikle Holokost'tan kurtulanlarla önemli bir göç aldı. 1960'ların başında bu sayı, çoğu Melbourne ile Sydney'de yaşayan 60.000 kişiye yükselmişti. Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin tersine Avustralyalı Yahudi cemaati gelişme gösteren bir asimilasyon tehdidi altında değildi çok fazla. Avustralya'da tam gün eğitim veren Yahudi okullarının sayısı yüksek ve inançlar arası evliliklerin sayısı da düşüktü. 2004 yılında bütün Yahudi çocukların %60'ı Avustralya'daki tam gün eğitim veren 15 okula gidiyordu.

Güney Afrika'da da benzer bir durum söz konusuydu; ilk Yahudiler, Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası ile daha 17. yüzyılda ülkeye gelmişlerdi. Ama buradaki örgütlü Yahudi hayatı 1880'lerden sonra Rus Yahudilerin göç etmesiyle başladı. 1880 yılındaki 4.000 Yahudiye sonraki otuz yılda 40.000 Yahudi göçmen daha eklendi. Alman Yahudisi göçmenler 1930'larda cemaati güçlendirdi. 1936 yılına kadar Yahudi cemaati ikiye katlanıp 90.000'e, 1960'a kadar da 115.000'e ulaştı. Apartheid* devletinde Yahudiler bütün diğer Beyazlar gibi ayrıcalıklıydı; ama özellikle Ulusal Parti'nin† (NP) milliyetçi çevrelerindeki ırkçı düşüncelerin etkisiyle antisemitist eğilimler gelişti. Apartheid devletini reddeden medeni hak savunucuları arasında nispeten çok Yahudi vardı; mesela yazar ve Nobel ödülü sahibi Nadine Gordimer, 1961-1974 yılları arasında Güney Afrika Parlamentosu'nda İlerici Parti'nin‡ (PP) tek temsilcisi, siyasetçi Helen

---

* Afrikaner dilinde "ayrılık". Güney Afrika'da Beyaz azınlık ile Beyaz olmayan çoğunluk arasındaki ilişkilere yön veren siyasi uygulama (ed.n.)

† National Party (ed.n.)

‡ Progressive Party (ed.n.)

Suzman ve komünist olarak yirmi yıl sürgünde yaşayıp döndükten sonra ilk Beyaz olarak Afrika Ulusal Kongresi* (ANC) başkanlığına seçilen Joe Slovo vardı. Güney Afrikalı Yahudilerin siyasi liderlerinin arasında rejimle anlaşan Apartheid politikası taraftarları da bulunuyordu. Güney Afrika'nın Yahudi cemaatinin ayırıcı bir özelliği Siyonizm ve İsrail Devleti'yle olan kuvvetli bağlarıydı. Güney Afrika'da herhangi başka bir devlete göre yüzde olarak çok daha fazla Yahudi kendilerini Siyonist saflarda sayıyordu. Güney Afrika ile İsrail Devleti arasındaki ilişkiler de İsrailli siyasetçilerin Apartheid politikasını resmi olarak kınamasına rağmen olumluydu. Beyazların egemenliğinin sona ermesiyle sayısız Güney Afrikalı Yahudi de ülkeden ayrıldı.

İlk Yahudi cemaatinin 18. yüzyıl ortalarında kurulduğu Kanada'da da dönüm noktası 1880'lerde on binlerce Rus Yahudisi göçmenin ülkeye sığınmasıydı. 1880-1900 yılları arasında Yahudi cemaat 2.500'den 20.000 kişiye ulaştı. Kanada'nın özellikle Fransız bölümünde antisemitizm gündelik yaşamın bir parçası olsa da cemaat hızla büyüyüp 1941'de 170.000'e ulaştı. Savaştan sonraki ilk on yıl içinde Holokost'tan kurtulan yaklaşık 35.000 Yahudi Kanada'da yeni bir yurt buldu. 1960'ların başında ülkede yaklaşık 250.000 Yahudi yaşıyordu. Kuzey Afrika'nın Frankofon dünyasından Yahudi göçmenleri de kendine çeken daha eski merkez Montreal'i, yavaş yavaş yeni merkez Toronto yakalayıp geçti. Çoğu Yahudi iki şehirde de büyük ölçüde Yahudi bölgelerinde yaşıyordu; çeşitli akımlara ait tam gün eğitim veren Yahudi okulları ve sinagogları barındıran gelişmiş bir sistem vardı. 1990 yılında Toronto'daki bütün Yahudi çocukların yaklaşık %90'ı bir şekilde Yahudi eğitimi almıştı. Kanada, binyıl dönümünden sonra da sürekli büyüyen az sayıda Yahudi Diaspora cemaatlerinden biri olmayı sürdürdü.

Latin Amerika'daki durum İngilizce konuşulan ülkelere nazaran biraz daha farklıydı. Burada da Yahudi hayatının başlangıcı 19. yüzyıl sonlarındaki Rus Yahudilerinin göçüne kadar uzanır ve özellikle Arjantin'de çeşitli tarımsal projeleri içerir. İspanyolca konuşan seçkinlerin Yahudi göçmenleri işe almaları, çoğu kez en azından alttan alta ırkçı saikler taşıyan, nüfusun renginin "açılması" siyasetiyle istenmişti ama bu toplumdaki Katolik inanç tekeliyle çelişiyordu. En büyük cemaat, Avrupalıların egemen olduğu ül-

* African National Congress (ed.n.)

kelerde ve yine Arjantin'de, özellikle de başkent Buenos Aires'te, oluştu; burada 200.000 Yahudiyle dünya çapında en etkin Yahudi cemaatlerinden biri gelişti ve Yahudilerin kültürel etkinliklerinin son anklavlarından biriydi. Rio de la Plata'nın karşı kıyısında, Uruguay'ın başkenti komşu Montevideo'da da 20. yüzyılda önemli bir Yahudi cemaati gelişti. Uruguay'daki 50.000 Yahudi, Latin Amerika'nın üçüncü en büyük Yahudi cemaatiydi ve oran açısından da bir Latin Amerika devletinin en büyük Yahudi nüfusunu oluşturuyordu. Latin Amerika'nın çoğu ülkesi görece çok yüksek sayıda Alman Yahudisi göçmen kabul etti, 18.000 Orta Avrupalı Yahudinin Yahudi cemaatinin çoğunluğunu oluşturduğu Şili, bu anlamda en başta gelen ülkeydi. Brezilya'nın Yahudi cemaati, temel olarak sadece bir nesil içinde kuruldu ve antisemitizmin tehdit ettiği çeşitli bölgelerden mültecileri kendine çekti. Nüfusları 1928 yılında 6.000'den altı yıl sonra 42.000'e ve 1940'ların sonuna kadar da 110.000'e ulaştı ve en önemli merkezleri Sao Paulo ile Rio de Janeiro'ydu. 1958 yılına kadar özellikle Arap ülkelerinden yaklaşık 35.000 Yahudi daha Güney Amerika'ya göç etti.

Yahudi hayatının çok yönlülüğü savaş sonrası yıllarda yaklaşık 40.000 Meksikalı Yahudinin büyük bir bölümünün yaşadığı Mexico City örneğinde görülebilir. Yedi farklı cemaatte örgütlenmişlerdi: Halep'ten gelen Arapça konuşan bir Yahudi cemaati, Şam'dan gelen yine Arapça konuşan bir Yahudi cemaati, Balkanlar'dan gelen Ladino konuşan Yahudiler, Almanca konuşan bir cemaat, Macarca konuşan, İngilizce konuşan ABD'li ve Yidiş konuşan Doğu Avrupalı cemaatler. Bu cemaatlerin çoğu, uzun süre içine kapandı; evlilikler kendi aralarında oldu ve kendi ayinlerine bağlı kalındı. Mexico City'deki bütün Yahudi çocukların %85'i Yahudi okullarına gidiyordu, cemaat merkezlerinin çoğu toplumsal alışverişin ve spor etkinliklerinin gerçekleştirildiği yerlerdi. Latin Amerika'daki bütün Yahudi cemaatlerindeki bağ görece çok, İsrail desteği geleneksel olarak epey güçlü olduğu için bu durum askeri diktatörlük veya büyük ekonomik zorluklar yaşayan devletlerden çok sayıda insanın göçmesiyle kendini dışa vuruyordu.

Bütün Yahudi akımlarını birbirine bağlayan bir başka unsur da, eski Nasyonal Sosyalistlerin kabul edilip entegre edilmelerine karşı yürütülen mücadeleydi. Arjantin'de saklanan NS Nazi savaş suçlusu Adolf Eichmann'ın 1960 yılında İsrail gizli servisi tarafından kaçırılması, dünyanın dikkatini

Latin Amerika tarihinin bu bölümüne çekti. Askeri diktatörlüklere yakın duran aşırı sağ çevrelerde antisemitizmin rolü hiç de önemsiz değildi. Arjantin'de iktidara geldikten kısa bir süre sonra, 1966 yılında Yahudileri devlet memurluklarından çıkarıp önde gelen Yahudi işadamlarını ve Buenos Aires Üniversitesi'ndeki Yahudi profesörler ile öğrencileri tutuklatan General Ongania'nın yönetimi özellikle karanlık bir dönemdi.

Amerika'yı Yurt Bilmek

Stalin'in doktorlar komplosu, Çekoslovakya'daki Slansky davası ve Romanya'da Siyonist liderlere karşı kampanyayla neredeyse eşzamanlı olarak ABD'de de, Yahudi çift Julius ile Ethel Rosenberg'e sansasyon yaratan bir dava açıldı. Sonraki gözlemciler, davayı Amerikan Dreyfus Davası olarak adlandırsalar da o göstermelik antisemitist davalar ile karşılaştırılamazdı. McCarthy döneminin belki de en sansasyonel vakasında bu iki komünist aktivist, Amerikan atom programının ayrıntılarının Sovyetler Birliği'ne ifşa etmeleri nedeniyle ölüme mahkûm edilip, 19 Haziran 1953 tarihinde idam edildiler. Sadece davalılar değil, bu davadaki yargıç ile savcı da Yahudiydi. McCarthy döneminin davalarına kasten Yahudi karşıtı bir kampanya eşlik etmiyordu, ama bütün Yahudi cemaatinin suçlanabileceği korkusu hissediliyordu. American Jewish Committee gibi Amerikan Yahudi örgütleri idamı savundu ve mümkün olan her şekilde davalılarla aralarına mesafe koydu.

Rosenberg Davası, Amerikalı Yahudilerin Amerikan toplumuyla hâlâ bütünleşmeye çalıştıkları bir dönemde yaşanmıştı. Hâlâ seçkin kulüpleri Yahudileri dışlıyor ve önde gelen üniversiteler Yahudi öğrencilerinin girişlerini sınırlıyordu. Buna tepki olarak 1948 yılında, Boston yakınlarında Amerikan Yüce Divanı'nda ilk Yahudi hâkim olan Louis Brandeis'in adını taşıyan Brandeis Üniversitesi kuruldu. Bütün inançlara açıktı ve amacı da özellikle başka yerlerde kabul edilmeyen Yahudi öğrencilere bir yuva sağlamaktı. 1960'lardan sonra Yahudilere ülkenin bütün üniversitelerine sınırsız erişim olanağı verildi. 20. yüzyılın sonunda Yahudi öğrenci sayısını, on beş-yirmi yıl önce sınırlamış olan bu üniversitelerde artık birkaç Yahudi başkan vardı. Yahudi araştırmaları alanındaki artış özellikle dikkat çekiciydi. Birçok genç Yahudi, günümüzde ilk kez kendi dinleri ve kültürlerine dair temel bilgiyi üniversite çerçevesinde öğreniyor. Tam gün eğitim veren

Yahudi okullarının sayısındaki artış, daha çok sayıda öğrencinin erken bir dönemde Yahudilik ve kökenleri hakkında temel bilgilerin yanı sıra İbrani dilini neredeyse mükemmel biçimde edinmelerini de mümkün kılmıştır.

Yahudi siyasetçiler Amerikan siyasetinde 1970'lerden itibaren milli siyasette gitgide daha fazla görev almaya başladı. En ünlü kişiler arasında Richard Nixon'ın Cumhuriyetçi yönetimde dışişleri bakanlığına yükselen Alman Yahudi göçmeni Henry Kissinger ve 2000 yılında Demokratların başkan yardımcısı adayı olan ve kendini ılımlı Ortodoks kampa ait hisseden Senatör Joseph Lieberman vardı. Dışişleri Bakanı Madeleine Albright, Nasyonal Sosyalistlerin zulmünden kaçmak için Katolikliğe geçen Çek bir Yahudi ailesinden geliyordu. 2008 yılında 13 senatör ve 30 kongre üyesi Yahudi kökenliydi; bir istisnayla kongre üyelerinin tamamı Demokrat Parti üyesiydi. Sosyal profillerine bakarak tipik Cumhuriyetçi seçmen olabilecekleri sonucuna varılsa da bu durum, çoğu Amerikalı Yahudinin neden Demokrat Parti'yi kesintisiz olarak desteklediğini gösteriyor.

Yahudilerin Amerikan siyasetindeki varlıkları görece yeni bir gelişme olsa da kültür alanında çok daha öncelerden başlayarak derin izler bıraktı. 20. yüzyılın Almanca konuşan entelektüelleri ve sanatçıları gibi Yahudi yazarlar, oyuncular ve müzisyenler son 50 yılın Amerikan kültürünün şekillenmesine katkı sağladılar. Saul Bellow, Bernard Malamud ile Chaim Potok gibi yazarların yanı sıra özellikle Philip Roth, Newark'taki çocukluk çevresindeki İsrail-Diaspora ilişkileri üzerinden, Florida'daki Yahudi emeklilerinin dünyasına kadar romanlarına her türlü Yahudi temasını sokmuştur.

Yahudiler ilk başlardan beri Amerikan film sektöründe toplanmıştı ve 21. yüzyıl başlarında da bu durum pek değişmedi. Hollywood, aralarında bir dizi göçmenin de bulunduğu Yahudi yapımcılar, oyuncular ve yönetmenler olmasaydı bugünkü durumuna gelemezdi. Başka hiçbir sinemacı Woody Allen kadar, nevrotik New Yorklu Yahudi imajından sorumlu değildir. Süpermen figürünü Clevelandlı iki Yahudi sanatçının yaratması tesadüf olabilir. Süpermen'in, zayıfların güçlüler ile mücadelesiyle çoğu Yahudinin ideallerini temsil etmesi de evrensel bir biçimde yorumlanabilir ama Kripton gezegeninde adının aslında Kal-El olduğu gerçeği sadece İbranice "Hafif olan Tanrı" adıyla açıklanabilir ve yaratıcılarının kökeniyle gerekçelendirilebilir. Volkanlı Mr. Spock'ın Yahudi din adamlarının takdi-

Aktör Leonard Nimoy, Mr. Spock olarak Yahudi din adamlarının takdisine dayanan Vulkan selamını veriyor.

sini yansıtan selam işaretinde de buna benze bir durum vardır; oyuncu Leonard Nimoy, Doğu Avrupa Yahudi göçmenlerin çocuğu olarak bu işareti sinagog ayinlerinde görmüştü.

Savaştan sonraki ilk yıllarda New York Filarmoni Orkestrası'nın şefi, İsrail Filarmoni Orkestrası'na yakın olan ve Yahudi temalı bir dizi beste de yapan Leonard Bernstein gibi müzik sahnesini etkileyen başka pek kimse yoktur. Yahudi temaları Barbra Streisand ile Neil Diamond gibi popüler Amerikalı şarkıcı ve oyuncuların yapıtlarında da görülür. Tüm zamanların müzik listelerinde kendisini sadece Elvis Presley'nin geçtiği Streisand, Yahudi kökenine en belirgin şekilde Isaac Bashevi'nin *Singer* anlatısına dayanılarak çekilen *Yentl* filminde yaklaşmıştı. Doğu Avrupa Yahudisi bir Ştetl'in Amerikan gözlüğünden bakılarak portresinin çizildiği bu filmde Streisand, erkek kılığına girmiş Talmud öğrencisini oynamakla kalmayıp, filmin senaryosunu yazmış, filmin yönetmenliğini ve yapımcılığını da üstlenmişti. Neil Diamond da ilk sesli film *The Jazz Singer*'ın (1927) yeni yorumunda (1980) Yahudi çevresinden çıkıp Broadway yıldızı olan bir genci başrol karakteri olarak oynadığında, film denen olgu vasıtasıyla Yahudi ortamına dönmüştür.

Birçok Amerikan entelektüel ile sanatçının Yahudi kökenleriyle karmaşık ilişkilerine, Diamond ve Streisand gibi 1940'ların başında doğan Folk ve Rock müzisyeni Bob Dylan en iyi örnektir. Robert Allen Zimmerman olarak Minnesota'nın Duluth şehrinde büyümüştü; burada Yahu-

Bob Dylan, oğlu Jesse'nin Bar Mitzvası sırasında Kudüs'teki Ağlama Duvarı'nda, 1983.

di bir cemaat yoktu. Annesiyle babası Bar Mitzva töreninden bir yıl önce Brooklyn'den bir rabbinin Hibbing'e (ailesi buraya taşınmıştı) gelmesini ve ona Yahudi dinini tanıtmasını sağladı. Bob Dylan, kendisini hayranlarının ve medyanın gözünde bir peygambere ve neslinin sözcüsüne –bu sıfatları şiddetle reddetmiştir– dönüştüren aşk ve protesto şarkıları yazdı. 1970'lerin sonunda Hıristiyanlığa yaklaştığında müziği dini temalardan esinlendi. Bundan kısa bir süre sonra neslinin anlam arayışına uygun düşen [Rus kökenli] Lubavitcher Hasidileriyle kurduğu ilişkilerden etkilenerek tekrar Yahudiliğe döndü.

Bu Mesihçi hareketin (namı diğer Habad Hasidiliği) manevi lideri ve Lubavitcher Hareketi'nin 44 yıl boyunca rebbesi olan rabbi Menahem Mendel Schneerson, 1994 yılında arkasında çocuk bırakmadan 92 yaşında öldü. Taraftarlarından bir kısmı, çocuk sahibi olmamasını onun Mesih olması gerektiğine dair bir kanıt olarak görüp bir halef seçmediler. Mesih çağının başlangıcını yüksek sesle ilan ettiler. Aynı zamanda Lubavitcher Hareketi, tek Hasidik grup olarak sadece İsrail ve ABD'deki seküler Yahudiler arasında değil, yeterli Yahudi altyapısına sahip olmayan bölgelerde de misyonerliğini daha yoğun biçimde sürdürdü. Mesela 21. yüzyılın başlarında Doğu ve Orta Avrupa'nın yanı sıra Uzak Doğu'da da yeni Yahudi cemaatlere Habad egemen oldu. Bu cemaatlere Yahudi altyapısı sağlayıp Brooklyn'deki merkezlerinden rabbilerini dünyanın dört bir yanına gönderiyorlar. 2007 yılında yetmiş ülkede 3.300 Habad merkezi vardı.

Schneerson, Ukrayna'da büyümüş, Paris Sorbonne'da matematik okumuş, sonra da II. Dünya Savaşı sırasında, 1941'de son gemilerden biriyle Atlas Okyanusu'nu geçip Brooklyn'deki Crown Heights'te Hasidi bölgesine yerleşmişti. Onun gibi Amerikan Yahudilerinin dini lider sınıfının büyük bir kısmı savaştan sonra Avrupa'dan gelmişti. Rabbiler Aaron Kotler, Joseph Soloveitchik ve Moshe Feinstein Doğu Avrupa Ortodoks Yahudiliğin direklerindendi; aynı zamanda da Rabbi Joseph Breuer, büyükbabası Samson Raphael Hirsch'in Alman Yahudiliği geleneğine uygun olarak New York'un Washington Heights Mahallesi'nde Ortodoks bir cemaat kurdu. Sadece Ortodoks Yahudiliğin resmi olarak kabul edildiği İsrail'in aksine, Amerika Birleşik Devletleri, tartışmasız olarak Yahudilikteki dini çoğulculuğun merkezi olarak kaldı. Reform hareketinde de önde gelen birkaç ruhani lider Almanya'dandı (mesela Rabbi Joachim Prinz ile Alexander Schindler). Reform hareketi ve muhafazakâr Yahudilik gelişmeye devam ederken, din filozofu Mordecai Kaplan'ın öğretilerine uygun olarak 1968'de bir rabbi yüksek okulunun kurulmasıyla Amerikan Yahudiliğinde dördüncü bir akım olarak Reconstructists (Yeniden İnşacılar) olarak bilinen bir akım ortaya çıktı. Elli yıldan uzun bir süredir New York'taki Yahudi Teoloji Fakültesi'nde ders veren Kaplan, Yahudiliği dini bir uygarlık olarak tanımladı; bu kapsamda, Tanrı'ya salt soyut bir rol atfediliyor ve gerek muhafazakârların gerekse Reformcu Yahudilerin teolojik ilkeleri sorgulanıyordu.

Berlin'de eğitim gören Polonyalı din felsefecisi Abraham Joshua Heschel, Kaplan'ın uzun yıllar meslektaşıydı ve aynı zamanda ruhani açıdan onunla taban tabana zıt bir noktada duruyordu. Hıristiyan-Yahudi diyaloğunun en önemli savunucularından, Vietnam Savaşı'nı şiddetle reddeden ve Amerikan medeni haklar hareketini destekleyen en ünlü Yahudi teologlardandı.

Heschel gibi Amerikan Yahudileri, ırk ayrımının kararlı düşmanlarıydı. Çoğu Avrupa'dan göç etmiş, ayrımcılık ve ırkçılığın sonuçlarını yaşamıştı. Yahudiler ile Siyahları ilişkileri, mesela demokrat siyasetçi Jesse Jackson 1984 yılında New York'u "Hymietown" olarak tarif ettiğinde ve Nation of Islam lideri Louis Farrakhan Yahudiliğe karşı saldırgan bir tutum takındığında, birkaç darbe aldı. Gerilimler 1991 yılında Afroamerikan bir çocuğun Hasidi bir sürücü tarafından ezildiğinde ve bunun üzerine Brooklyn'de Ortodoks Yahudilere karşı sokak şiddeti yaşanıp sonucunda

bir Yeşiva öğrencisi bıçaklandığında zirvesine ulaştı. Bu gerilimlerin ta derinde yatan nedenleri, bir zamanlar zulme uğramış bu iki toplumun eşit olmayan bir şekilde gelişmesi olabilir. Yahudiler birkaç nesil içinde özellikle, eğitim yoluyla sosyal yükselişe geçerken Afroamerikan nüfusun büyük bölümü alt tabakalarda saplanıp kalmıştı.

Din alanındaki en önemli Yahudilik içi gelişme, kadının sinagogdaki konumuyla ilgilidir. Liberal Alman Yahudiliğinin tersine kadınlar birçok Amerikan sinagogunda daha 19. yüzyıldan itibaren erkeklerle birlikte oturuyordu. Ama artık aktif görevler de alıyorlardı, *minyan*'dan (cemaat duası için gerekli olan on yetişkin) sayılıyor ve Tora'ya çağrılıyorlardı. 1968 yılındaki reformla rabbi yüksek okulunun ilk kadın rabbi öğrenci kabul edildi, 1985 yılında da ilk muhafazakâr kadın rabbi atandı. İkisinin de Almanya'da bir selefi vardı: 1935'te ilk kadın olarak atanan, ama asla bir cemaat almayan ve birkaç yıl sonra da Nasyonal Sosyalistlerin Yahudi katliamına kurban giden "Fräulein" rabbi Regina Jonas. ABD'deyse kadınların rabbi ve daha sonra da kantor olarak entegrasyonu hızlı bir ilerleme kaydetti, 1994 yılında 400'den fazla kadın rabbi vardı. Kadınların atanması Ortodoks Yahudilikte tartışma konusu olmasa da, burada da kadınlar ayine daha fazla dahil edilmeye çalışıldı, sinagogda vaaz vermelerine izin verildi ve dini olarak reşit olan kızlar için Bat-Mitzva töreni uygulanmaya başladı.

Amerikan Yahudiliğinin dini gelişimindeki bir başka dönüm noktası, Reform Yahudiliğinin, olagelen uygulamanın tersine Yahudi babaların ve Yahudi olmayan annelerin çocuklarını da Yahudi cemaatine alma kararıydı. Böylece Yahudi aidiyetiyle ilgili iki farklı ölçüt oluştu. "Yahudi kimdir?" sorusu, Ortodoks Yahudiliğin, Ortodoks olmayan rabbiler aracılığıyla Yahudilerin din değiştirmesini otomatik olarak kabul etmemesi gerçeğiyle karmaşıklaştı. ABD'de Yahudiliğe geçenlerin sayısı 1954 yılında yaklaşık 3.000'den, yirmi yıl sonra 10.000'e yükseldi. Aralarında Sammy Davis Jr., (yazar Arthur Miller'le evliliğinden sonra) Marilyn Monroe ve (şarkıcı Eddie Fisher'le evliliğinden sonra) Elizabeth Taylor gibi birkaç ünlü Amerikalı da vardı. Öyle bir durum oluştu ki, kimin Yahudi olarak görülebileceği, ilgili ölçütlere ve tanıma bağlı hale geldi. Nihayetinde sıra, 21. yüzyılın başlarında homoseksüellerin Yahudilikte heteroseksüellerle aynı işlevleri üstlenip üstlenemeyecekleri sorusuna geldi. Bu soruda da muhafazakâr Yahudilik, reform hareketini izleyip homoseksüellerin rabbi eğitimini al-

Rabbi Abraham Joshua Heschel (sağdan ikinci), 21 Mart 1965 yılında efsanevi, Selma'dan Montgomery'ye yürüyüşünde Martin Luther King'in (sağdan dördüncü) yanında yürüdü.

malarına ve görev yapmalarına izin verdi. Bir başka önemli gelişme de, farklı dinlerden gelenlerin evliliklerindeki Yahudi olmayan eşlerin ve bu evliliklerden ortaya çıkan çocukların entegre edilmesi ve Yahudi cemaati içerisinde sosyalleştirilmelerine dönük çabalardı.

Savaştan sonraki ilk birkaç on yıl içindeki Amerikan Yahudiliğinde ortaya çıkan önemli demografik gelişmeler, büyük şehirden banliyölere, doğu kıyısından batıya ve güneye geçişle ilgiliydi. Büyük şehirlerdeki Lower East Side ve diğer Yahudi mahallelerine Uzakdoğu ve Latin Amerika'dan gelen Yahudi olmayan göçmen nesiller yerleşti. Bu arada Yahudilerin çoğu orta sınıfa yükselmişti; şehirdeki dar dairelerinden [kentin dışında çoğu zaman müstakil evlerin bulunduğu ve refah seviyesi görece yüksek olanların yaşadığı] banliyölerde kendi evlerine kaçmaya çalışıyorlardı. Şehirdeki toplam Yahudi nüfusun yaklaşık üçte biri, savaştan sonraki ilk yirmi yılda New York'un Teaneck ve Englewood veya Chicago'nun Highland Park ve Skokie gibi banliyölerine taşındı ve burada çoğu bir Yahudi çevresinde

kaldı. Dini uygulamalar azalsa da Hıristiyan halkın bir kiliseye bağlı olması gibi sinagoga girmek de iyi bir izlenim sağlıyordu. Sinagoglar artık toplumsal vesileler ve aile kutlamaları için buluşulan cemaat merkezlerine dönüşmüştü. 1960'ların sonundan itibaren, örgütlü dini akımların dışında öğrenci hareketlerinden esinlenen bir karşı hareket yayıldı: büyük sinagogların daha küçük, açık gruplar halinde yerinden yönetimini savunan *Havurah* hareketi. Bu gruplarda etkinlikler rabbi, kantor veya cemaat başkanı tarafından yönlendirilmeyip *Havurah* üyeleri arasında bölüştürülecekti.

1940'ların sonunda Amerikalı Yahudilerin üçte ikisi, ABD'nin kuzey doğusunda, Boston ile Washington arasında yaşıyordu. Elli yıl sonra sadece yarısı kalmıştı. New York, Chicago, Philadelphia ve Boston'un yanında Los Angeles ve Miami, Amerikan Yahudiliğinin yeni merkezleri haline geldi. Geçmişte California'da dini yaşam özellikle gevşekken, 1970'lerde New York ve Cincinnati'deki bütün büyük rabbi yüksek okulları Los Angeles'da şube açmıştı. California'nın "yeni" Yahudileri arasında sadece doğu kıyısından değil başka ülkelerden de göç eden Yahudiler vardı: Büyük bir İranlı Yahudi cemaati, eski Sovyetler Birliği'nden Yahudiler ve maddi refah ve huzur dolu bir yaşam arayışıyla "Goldene Medine"ye göç eden, Yahudi Devleti'nden giderek daha fazla İsrailli.

Uğruna Mücadele Edilen Vatan İsrail

İsrail'se bağımsızlık savaşı sona erdikten sonra da Yakındoğu çatışmasının merkezi olmayı sürdürdü. Komşu Arap devletleriyle çatışma, sonraki yıllarda başka savaşlarla sürdü: 1956 Süveyş Savaşı, 1967 Altı Gün Savaşı, 1973 Arap-İsrail Savaşı, 1982 Lübnan Savaşı. Özellikle İsrail ordusunun Suriye'deki Golan Tepeleri'ni, Ürdün'deki Batı Şeria'yı ve Mısır'dan da Gazze Şeridi ile Sina Yarımadası'nı fethettiği 1967 Savaşı'nın etkisi uzun sürdü. Kudüs yeniden birleşti ve İsrail Devleti'nin başkenti ilan edildi. Ama aynı zamanda İsrail denetimindeki Arap nüfusu çok artmıştı. İsrail, bölgeleri ilhak etmedi ama kasti bir yerleşim politikasıyla bu bölgelerin ileride Filistin Devleti'ne teslimini zorlaştırdı.

Bağımsızlıkları için mücadele eden Filistinliler, 1980'lerin ortasından itibaren de güçlü bir direniş gösterdi ve 1987-1993 yılları ve 2000-2005 yılları arasında iki ayaklanma (Arapça: *intifada*) gerçekleşti. İlk başlarda İsrail'i kesin bir biçimde tanımayı reddeden Arap dünyasının tutumu, 1977

yılında Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın ilk Arap devlet başkanı olarak İsrail'i ziyaret etmesiyle yumuşadı. 1978'de Mısır ile, 1994'te de Ürdün ile yapılan barış antlaşmalarının yanı sıra, 1995'te Filistinliler ile yapılan bir ara antlaşma, barış içinde bir arada varoluş için perspektifler sağlarken, İsrail ordusunun Lübnan'ın güneyinden ve Gazze Şeridi'nden çekilmesi, İsrail'in Filistin devletinin kurulmasına sıcak bakması umutları artırdı. Ancak iki taraftaki şiddetin artması, işgal edilen bölgelerdeki yerleşim politikasının sürdürülmesi ve Filistin yönetiminin İslamcı Hamas hareketiyle radikalleşmesi, nihai bir barış çözümünü sürekli engelledi.

Yahudi tarihini inceleyen bir kitapta Yakındoğu Çatışması tarihine sadece dokunulabilir ve bu tarih, kendine ait bir anlatıma ihtiyaç duyar. Ama bir Yahudi devleti olarak İsrail, 20. yüzyılın ikinci yarısında Yahudi tarihinin gidişatı üzerinde Yakındoğu Çatışması'nı aşan bir etkiye sahip oldu. 2.000 yıldan sonra ilk kez bir Yahudi devlet sistemi daha ortaya çıktı; üstelik de Avrupa'daki Yahudi yaşam merkezinin yok edilmesinden hemen sonra. İsrail, varoluşundan sonraki ilk altmış yılda göçmenlerden oluşan bir devletti, öyle de kaldı. Daha 2006 yılında nüfusunun üçte biri göçmendi ve kalan üçte ikisinin çoğu da göçmenlerin çocuklarıydı. Yemen ile Almanya, Fas ile Rusya gibi farklı devletlerden göçmenleri birleştiren bir toplumda, kültürel çatışmalar kaçınılmaz. Çeşitli ülkelerden gelen bu göçmenler eski çevrelerinin her birinde belli bir Yahudi bilincini paylaşmış olsalar da, kendi toplumlarının bir parçasıydılar; kendi dillerini konuşur, kendi mutfak geleneklerini sürdürür, farklı giyinirlerdi ve İbrani dini ayinlerinde kendilerine has törenler geliştirmişlerdi. Bazı göçmen gruplar daha baskındı, diğerleri kendilerini baskı altında hissederdi. Polonya Yahudileri uzun bir süre İsrail'in siyasi kurumlarına, Alman Yahudileri ise adalet sistemiyle ilgili kurumlara ve akademi hayatına hâkim oldular. Buna karşılık, özellikle Arap devletlerinden gelen göçmenler kendilerini ayrımcılığa uğramış gibi hissettiler. 1970'lerde, aralarında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Afroamerikanların örneğine uygun olarak bir toplumsal protesto hareketi olan "Kara Panterler"* ortaya çıktı. Aşkenazi Yahudilerinin siyasi alanda ve etkili işçi sendikası İstadrut'taki egemenlikleri, 1977 yılındaki siyasi depremin nedenlerinden biriydi: Milliyetçi Menahem Begin, Doğulu

* İngilizce *Black Panther Party*, asıl adı Kara Panterler Öz Savunma Partisi (Black Panther Party for Self-Defence). ABD'de Siyahların haklarını savunan devrimci parti (ed.n.)

Yahudilerin yüksek oyuyla o zamana kadar kesintisiz yönetimde bulunan Sosyal Demokratların yerine geçti. İlk sağ yönelimli bu hükümet toprak tavizleri vererek, Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın Kudüs'ü sürpriz ziyaretinden ve bunu izleyen Camp David Barış Antlaşması'ndan sonra, Sina Yarımadası'nı Mısır'a iade etti.

Yıllar içerisinde Avrupalı ile Doğulu Yahudiler arasındaki etnik çatışmalar sakinleşirken siyasi kamptaki bölünme büyüdü. Gerginliğin zirve yapmasının en belirgin işaretleri, Başbakan İzak Rabin'in barış sürecindeki inisiyatifleri sırasında karşı karşıya kaldığı ve 4 Kasım 1995'te aşırı bir milliyetçi tarafından katledilmesiyle sonuçlanan düşmanlıklardı. Özellikle de Filistinlilere verilen tavizler ve bununla bağlantılı Batı Şeria (İbranice: Yahuda ve Shomron/Samiriye) sorununda görüşler ikiye ayrılmıştı. Kendi kampının şiddetli direnişine rağmen başbakan olarak Gazze Şeridi'nden geri çekilmeyi kabul ettiren, yine taviz vermeyen biriydi; Savunma Bakanı Ariel Şaron, Hıristiyan-Lübnanlı milislerin 1982'de mülteci kampları Sabra ile Şatilla'daki katliamlardan sorumlu tutulmuştu. Siyasi kutuplaşma sürekli artıyordu. Bu kutuplaşma, bir yandan 1967 Savaşı'ndan sonra gitgide güç kazanan yerleşimciler hareketi, diğer yandan da 1982 Lübnan Savaşı'na karşı kitlesel protestolar sırasında zirveye ulaşan "Peace Now" barış hareketiyle karakteristik özelliklerini gösterdi.

İsrail toplumunun bir başka çatışma alanı da dini alandır. Seküler bir çoğunluğun karşısında gitgide artan ve militanlaşan dini bir azınlık yer alıyor. İsrail, kendini Batı örneğine laik bir demokrasi olarak görüyor; evlilik ve boşanma kanunları gibi birkaç alan dinin egemenliğinde. İsrail'de medeni evlilik yok, bu nedenle ülkede yalnızca aynı dini cemaate mensup olanlar evlenebilir; ama yurtdışında gerçekleşen evlilikler İsrail'de kabul edilir. Bir başka alan da, Yahudi tatil günü olan cumartesi günlerinde kamu taşımacılığına getirilen kısıtlamalardır. Birçok otobüs o gün çalışmaz, resmi İsrail uçak şirketi El Al de öyle. Birçok başka alanda olduğu gibi burada da boşluklar bulunuyor; örneğin özel otobüsler Tel Aviv'den geçiyor veya El Al ile bağlantılı bir kiralık uçak şirketi, cumartesi günleri uçuş trafiğini hallediyor. Genel olarak ele alındığında İsrail Devleti'nin ilk altmış yılında bu sektörde de bir kutuplaşmanın söz konusu olduğu göz ardı edilemez. Başlarda çoğu İsrailli belli dini geleneklere uyarken, bugün gitgide katılaşan bir Ortodoksluğun karşısında kısmen açıkça din karşıtı veya dinle hiç ilgilenmeyen seküler bir kamuoyu var.

İsrail-Arap çatışmasına ilaveten ortaya çıkan bütün bu çatışmalara rağmen İsrail'in başarıları göz ardı edilmemeli. Bunlar arasında çok yönlü ama yine de kendini bir bütün olarak hisseden bir toplumun oluşması, daha önce pek gelişmemiş olan bir ülkenin modernleşmesi ve ekonomik başarılar var. 21. yüzyılın başlarında nüfusun sadece %3'ü eskiden ideal olarak görülen tarımda çalışırken İsrail ileri teknoloji sektöründe lider konumundadır. Portakal yerine artık mikro-çip ihraç ediliyor. Kültürel alanda da İsrail önemli başarılara imza attı; İbraniceyi modernleştirdi ve bir Nobel edebiyat ödülü sahibi (Samuel Josef Agnon, 1966) ve Amos Oz, A.B. Yehoshua ve David Grossman gibi bu ülkede doğan yazarlar ortaya çıkardı. Bu yazarlar yapıtlarında İsrail Devleti'nin Yahudi kimliğini sürekli sorgulamaktan da geri durmadılar.

İsrail, 20. yüzyılın sonunda da zulüm gören Yahudiler için en önemli göç ülkesi oldu. 1980'lerden beri neredeyse 100.000 Etiyopyalı Yahudi, nam-ı diğer *Beta İsrael* veya *Falaşiler** (aslında yabancılar için aşağılayıcı bir terimdir) çeşitli hava köprüleriyle İsrail'e getirildi. Kendi geleneklerine göre bu Yahudiler, antik çağda Etiyopya'ya yerleşen Yahudi kavimlerden gelseler de Yahudi dünyasının diğer bölümlerinde gelişmiş olan rabbinik geleneklere aşina değiller. Başrabbilik, göçmenlerin resmi olarak din değiştirmesini talep ettiğinde İsrail'de büyük tartışmalar yaşandı. Benzer tartışmalar Sovyetler Birliği'nden gelen çok daha büyük göç dalgası sırasında da yaşandı; çünkü göçmenlerin Yahudiliğe aidiyetleri her zaman kesin bir biçimde belirlenemiyordu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yaklaşık 1 milyon Yahudi göç etti, bunlardan yaklaşık 750.000'i İsrail'e yerleşti; yani devletin başlangıcından bu yana en büyük göç hareketiydi. 1990'lardan itibaren göç ederek gelen bu Rus, Baltık, Ukraynalı ve Gürcü Yahudiler, Yahudi dini hakkında çok az şey biliyorlardı, Siyonist olarak sosyalleşmemişlerdi ve İbraniceyi anlamıyorlardı. İsrail'de medyayı, müziği, sanatı ve gündelik yaşamı gözle görülür şekilde şekillendiren kendilerine ait bir Rus kültürü inşa ettiler.

Klasik şekliyle Siyonizm, Yahudilerin sadece Yahudi devletinde bir gelecekleri olacağı gerçeğinden yola çıkmıştı. Ama birkaç on yıl sonra

* Etiyopyalı (Siyah) Yahudiler. Kendilerine *Beta İsrael* (İsrail Ailesi) adını verirler ve Sebâ Melikesi Belkıs ile Süleyman Peygamber'in oğlu I. Menelik'in soyundan geldiklerini ileri sürerler (ed.n.)

Diaspora'nın hayatını sürdürebildiği, bazı ülkelerde zulmedilen Yahudilerin İsrail yerine Fransa ya da Amerika'ya göç etmeyi tercih ettikleri, hatta gitgide daha fazla İsraillinin ülkeyi terk ettiği anlaşıldığında İsrail'deki Yahudiler ile Diaspora arasındaki ilişkiyi tanımlamak için yeni kavramlar geliştirildi. Bu konuda sayısal olarak küçük ama 1950'ler ve 1960'larda İsrail'de kulak arkası edilemeyecek olan "Kenanlılar" hareketi, özellikle radikal argümanlar öne sürdü. Şair Yonathan Ratosh'un önderlik ettiği bu hareket, bir yanda İsrailliler diğer yanda (İsrail dışındaki) Yahudiler arasında kesin bir çizgi çiziyordu. Taraftarları, İsrail'i Eski Ahit öncesi geleneklere ("Kenan Ülkesi'ne") dayandırıyor ve Batılılaşmış, sürgünde kalan Yahudiler ile aralarındaki mesafe karşısında doğudaki Arap komşulara bağlılıklarını vurguluyorlardı. Örgütlü bir hareket halini alan bu düşünce biçiminin hızla inişe geçse de, dinci olmayan İsrailliler içinde Yahudiler ile İsrailliler arasındaki ayrım gitgide daha fazla geçerlilik kazandı. Yerleşimciler hareketi etrafındaki çevreler dışında, dinlerini New York ve Londra'da tıpkı Tel Aviv ve Kudüs'te olduğu gibi uygulayabilen ve bu nedenle de Diaspora'nın "Mesih öncesi dönem"deki hayatlarına ilkesel olarak çok daha açık duran sayısız dindar İsraillinin aksine seküler birçok İsrailli için Yahudi olmak, özellikle, hatta sadece İsrailli olmak demekti. Yahudi devletinin dışındaki bir Yahudi varoluşu böylece kendi yolunu sorgulamaya başlar. Başka İsraillilerse Yahudi Diaspora'sını, özellikle Kuzey Amerika'daki Diaspora'yı İsrail'in devletler dünyasıyla daha iyi ilişkiler kurması için bir kaynak olarak görüyor. Diaspora'nın İsrail gerçekliğine daha yoğun bir biçimde dahil edilmesine dair öneriler, Diaspora'dan Yahudilerin ütopik ikinci bir parlamento kurmalarından dünyanın dört bir yanındaki genç Yahudileri İsrail'i ziyaret etmeye davet eden, hayata geçirilen "Birthright" programına kadar uzanıyordu.

En büyük Diaspora cemaati ve İsrail'le en yakın ilişkilere sahip bir devletin vatandaşları olarak Amerikalı Yahudilerin kuşkusuz İsrail Devleti'nin desteklenmesinde özel bir rolü var. Amerikalı Yahudilerin her zaman Yahudi Devleti'ne bağlılıklarını açıkça bildirmemiş olmaları, tıpkı başlarda ABD'nin İsrail'e karşı kuşkusuz belirsizliklerle dolu konumu gibi, bugün sıklıkla unutuluyor. 1950'ler ve 1960'ların başlarında Amerikan Yahudilerinin çoğu, kendilerini bir din cemaati olarak tanımlayıp özellikle bireysel entegrasyon ve tanınma için uğraşıyorlardı. İsrail'le özdeşleşme böyle bir tanınmaya fayda sağlamıyordu. Ancak 1970'lerden sonra ABD'de güçle-

nen etnik çoğulculuk, –mesela "Black is beautiful*" gibi sloganlarla veya İspanyolca okulların meşrulaştırılmasıyla ifade edilen– etnik bir öz Yahudi tanımlamayı mümkün kıldı; bu tanım da gücünü İsrail'le ilişkisinden alıyordu.

İsrail adına ABD'de gerek maddi gerekse manevi desteği güçlendiren esas olay, 1967 Altı Gün Savaşı'ydı. Yahudi devletinin varoluşuna dair Mısır Cumhurbaşkanı Abdülnâsır'ın saldırgan belagatleriyle tetiklenen korkular, tahmin edilemeyen ölçekte ani yardım eylemlerine dönüştü. Daha sonraki on yıl içinde bu korkular beslenmeye devam etti; mesela FKÖ'nün sayısız terörist saldırısı, 1973 Arap-İsrail Savaşı, Siyonizmi ırkçılıkla eşit tutan BM'nin 1975'te aldığı karar, 1976 Entebbe Havaalanı'nda İsrailli rehinelerin sansasyonel biçimde kurtarılması gibi eylemlerle. İsrail'in özel bir siyasi, hatta askeri bir baskı altında bulunduğu 1960'ların sonları ve 1970'ler Diaspora Yahudilerinin İsrail'le en güçlü dayanışmayı gösterdikleri dönemdi. Özellikle de ABD'de, Holokost döneminde olduğu gibi başka ülkelerde tehdit altında bulunan Yahudilere yeterince yardım etmemiş olmakla bir daha suçlanmak istememeleri bunda bir rol oynamış olabilir.

İsrail'le dayanışma dalgası 1960'ların başlarında azalmaya yüz tutmuş gibiydi. Menahem Begin'in ve sağcı Likud cephesinin seçim zaferi ve yeni hükümetin yürüttüğü politika, Mısır'la yapılan Camp David Antlaşması'yla yaşanan kısa umutlu dönemden sonra yapılan daha çok olumsuz bildirimler, İsrail'de de tartışmalara yol açan Lübnan Savaşı, ırkçı (Brooklyn doğumlu) Meir Kahane'nin 1984'te *Knesset*'e [Parlamento] seçilmesi ve İsrail toplumunda gitgide artan iç bölünme buna katkıda bulunmuş olabilir. Uzun vadedeyse Amerikan Yahudileri İsrail'le her zaman dayanışma içinde oldu ve kriz dönemlerindeki ani yardım eylemleriyle kendini gösterdi. En önemli Amerikan lobi örgütlerinden biri hâlâ, ABD ile İsrail arasındaki ilişkilerin zor olduğu Eisenhower hükümeti döneminde kurulan ve İsrail'in menfaatleri için çabalayan Amerikan-İsrail Kamu İşleri Komitesi'dir† (AIPAC).

İsrail toplumunun, özellikle siyaset ve din konularında derinden bölünmesi Diaspora Yahudileri arasında da iz bıraktı. Ancak aralarında çok azı İsrail Devleti'ni dilbilimci Noam Chomsky gibi kökten eleştir-

---

* "Siyah güzeldir" (ed.n.)

† American Israel Public Affairs Committee (ç.n.)

di. Amerika'nın Ortodoks olmayan Yahudileri, Ortodoksluğun sadece İsrail'de değil İsrail dışında da Yahudiliğe geçişlerin onaylanması ve evliliklerle ilgili sorunlar üzerindeki hâkim etkisine gitgide daha fazla endişeyle bakmaktadır. Bunun dışında siyasi görüş bildirirken sakınmadan söz alanlar tam da reform hareketinin temsilcileriydi. Böylece 1980'lerden sonra yönetimdeki ilgili İsrail hükümetine karşı eleştiriler gitgide daha yüksek sesle duyulmaya başladı. ABD'deki köktendinci ve çoğu zaman da misyoner Hıristiyan grupların İsrail'le koşulsuz dayanışması da başka müttefikleri tercih eden birçok liberal Yahudiyi rahatsız ediyordu. Berkley öğrenci isyanının aktivistlerinden biri olan Rabbi Michael Lerner'in, 1986 yılında kurduğu *Tikkun* dergisiyle çoğu zaman İsrail'i eleştiren bir Yahudi forumu doğdu; bu forumun karşısındaki kutup da, çevresinde önde gelen Amerikan yeni muhafazakârların sosyalleştirildiği, Yahudilere hitap eden saygın dergi entelektüel-muhafazakâr *Commentary* vardı.

Kudüs, Brooklyn ve birkaç başka merkezdeki Ortodoks adaların dışında, Yahudiler arasındaki dini uygulama ve dini bilgiler çok azaldı. Buna karşın Yahudi kimliği her zaman olduğundan daha güçlü bir biçimde dışarıdan gelen tehditle tanımlanmaya başladı. Artık mahkemelerdeki davalar, belgesel ve kurgu filmler, Kudüs'teki Yad Vaşem Anıtı, Washington'daki Birleşik Devletler Ulusal Holokost Anıt Müzesi veya Berlin'deki devasa Şoa Anıtı gibi anıt ve müzelerin inşasıyla kamuoyunun bilincine giderek daha fazla yerleşen geçmişin korkuları burada da, Yahudiler için günümüzde ve gelecekte devletlerindeki olası tehlikelere dair tarihsel bir ders olarak hizmet edecekti. Aynı zamanda Nobel ödüllerinin Holokost'tan sağ çıkan yazarlar Elie Wiesel (1986 Barış) ve İmre Kertész'e (2002 Edebiyat) verilmesi, 2000'de Stockholm'deki Uluslararası Holokost Konferansı'na 44 devlet temsilcisinin katılması veya Auschwitz'in kurtuluş günü olan 27 Ocak tarihinin birçok devlette Holokost'u Anma Günü olarak kabul edilmesiyle kendini gösteren Holokost hatırası evrenselleşti. Yine de, aralarında İran Cumhurbaşkanı Ahmedinecad gibi bir devlet başkanlarının bile bulunduğu Holokost'u inkâr edenler, hâlâ var.

Hâlihazırda varlığını sürdüren tehditler 21. yüzyılda da Yahudi kimliğini biçimlendiriyor. Yahudi cemaat merkezlerinin yüksek güvenlik bölgeler olduğu, yakınlarındaki polislerin varlığıyla çoğu zaman uzaktan anlaşılıyor.. Yahudi cemaat merkezlerine terör saldırıları Viyana'dan Cerbe

Adası'na, İstanbul'dan 1995 yılında bir Yahudi merkezine yapılan ve 85 kurban verilen en kanlı saldırının gerçekleştiği Buenos Aires'e kadar yaşanıyor. 21. yüzyıl başlarındaki terör, hem aşırı sağcı milliyetçilerden hem de köktendinci İslamcılardan kaynaklanırken artık Yakınoğu çatışmalarından da ayrılamıyor. İsrail'in dünyanın dört bir yanındaki Yahudiler için güvenli bir sığınak; ama aynı zamanda birçok Yahudi entelektüel tarafından da Diaspora'daki Yahudiler için bir tehlike kaynağı olarak görülmesi tarihin ironilerinden biri.

Yahudi cemaati, uzun süre kendisini farklı kılan çok yönlülüğü ve uluslararası olması nedeniyle çok şey yitirdi. Neredeyse yüz kadar ülkede Yahudi cemaatleri olmasına rağmen birçoğu birkaç yüz üyesiyle yok olmanın eşiğinde. Bir zamanlar altın çağını yaşayan Arap dünyasındaki Yahudi cemaatinden geriye neredeyse tümünün Fas ve Tunus'ta yaşadığı ve çoğunu da yaşlıların oluşturduğu yaklaşık 5.000 Yahudi kaldı. İslam'ın egemen olduğu devletlerde birkaç daha büyük Yahudi cemaatinin bulunduğu ülkeler, 20.000 Yahudiyle Türkiye ve 10.000'in biraz üzerindeki Yahudi nüfusuyla İran'dır. Sovyetler Birliği'nden sonra ortaya çıkan devletlerdeki Yahudi nüfus eskisine oranla çok azalmıştır. Doğu Avrupa'nın Yahudi cemaatleri, Macaristan hariç, sayısal olarak artık pek bir ağırlığa sahip değil. Rusya ve Türkiye dahil olmak üzere Avrupa genelinde bugün sadece 1,5 milyon Yahudi yaşıyor. Buna karşın bütün Yahudilerin %80'inden fazlası İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşarken, bu Yahudilerin de üçte birinden fazlası Tel Aviv ile New York'ta bulunuyor.

Resmi bir istatistiğe göre, 2006 yılında İsrail'deki Yahudilerin sayısı (5,3 milyon) ilk kez ABD'deki Yahudilerin sayısını (5,2 milyon) aştı. 1948 yılında bütün Yahudilerin sadece %5 kadarı Yahudi devletinde yaşarken, altmış yıl sonra bu sayı %40'a ulaştı. Ama bu istatistiklerde 21. yüzyıl Yahudiliğinin temel bir sorunu kendini gösteriyor: "Yahudi kimdir?" sorusuna genel olarak geçerli bir cevap vermek imkânsız hale geldi. Sadece Yahudi anne mi, yoksa Yahudi baba da mı geçerli? Yahudiliği kabul etmek mi, yoksa köken mi yeterli? Hangi Yahudiliğe geçme biçimi meşru? Bütün bunlar kesin bir cevabı olmayan sorular. Böylece bazı istatistikler 5,2 milyon Amerikalı Yahudiden söz ederken, diğerleri 6,4 milyondan bahsediyor.

Avrupa'da, Yahudisiz Yahudi kültürü veya sanal Yahudi kültürü olarak tanımlayabileceğimiz bir olgu yayılıyor. Zengin Yahudi geçmişi olup

günümüzde önemli bir Yahudi varlığı bulunmayan merkezlerde Klezmer müziği dinleniyor, Yahudi müzeler kuruluyor, restoranlara Yahudi tarihindeki kişilerin adları veriliyor, Yahudilik programları hayata geçiriliyor ve Yahudi kitabevleri kuruluyor. Avrupa bu şekilde, tarihin gitgide daha fazla bilincine vardığı ama Yahudi yaşamının ne yazık ki pek katkıda bulunamadığı bir boşluğu dolduruyor.

21. yüzyılın başında 13 milyon Yahudi, 6,5 milyarın üzerindeki dünya nüfusunun çok küçük bir bölümünü oluşturuyor. Yine de Yahudilik temasına ilgi, çok çeşitli tezahürlerle kendini göstermeyi sürdürüyor. Din alanında Hıristiyanlık ile Müslümanlık, Yahudi kökenleriyle kendilerini açıklamaya devam ediyor. Siyasi söylemde İsrail Devleti, uluslararası ilgiyi neredeyse bütün diğer ülkelerin toplamından daha fazla üzerinde tutuyor. 2002-2007 yılları arasında edebiyat alanında verilen altı Nobel ödülünün dördünün Yahudi kökenli kişilere verilmesi, kültürel eser alanında Yahudi varlığının hâlâ güçlü olduğunu vurguluyor. Ancak, Yahudi karşıtı mitler de henüz solmadı ve *Siyon Bilgelerinin Protokolleri* gibi antisemitist bir eser, sayısız ülkede ve [Türkçe dahil] sayısız dilde yayımlanmaya devam ediyor. 21. yüzyıldaki Yahudilerin gelecekleri her neye benzerse benzesin, tarihleri daha birçok nesil boyunca insanlığın ilgisini çekmeye devam edecek.

RAKAMLARLA YAHUDİ TARİHİ

y. 1898'de en büyük Yahudi cemaatlerine sahip ülkeler

Rusya	5.700.000
Avusturya-Macaristan	1.860.000
ABD	1.000.000
Almanya	568.000
Osmanlı İmparatorluğu	466.000
Romanya	300.000
Fas	150.000
Etiyopya (Falaşalar)	120.000
Büyük Britanya	100.000
Hollanda	97.000
Fransa	72.000
(ilaveten Fransız Fas'ı ve Tunus)	(93.000)

y. 1930'da en büyük Yahudi cemaatlerine sahip ülkeler

ABD	4.228.000
Polonya	2.980.000
Sovyetler Birliği	2.673.000
Romanya	900.000
Almanya	564.000
Macaristan	476.000
Çekoslovakya	400.000
İngiltere	300.000
Avusturya	250.000
Fransa	220.000
Arjantin	200.000
Filistin	175.000
Litvanya	155.000
Hollanda	150.000
Fas	143.000
Kanada	126.000

1948'de en büyük Yahudi cemaatlerine sahip ülkeler

ABD	5.000.000
Sovyetler Birliği	2.000.000
İsrail	750.000
Romanya	380.000
Arjantin	360.000
İngiltere	345.000
Fas	286.000
Fransa	235.000
Kanada	180.000
Macaristan	174.000
Cezayir	130.000
Brezilya	110.000
Güney Afrika	100.000

2006'da en büyük Yahudi cemaatlerine sahip ülkeler
(toplamda bütün Yahudilerin %97'si)

İsrail	5.315.000
ABD	5.275.000
Fransa	492.000
Kanada	373.000
İngiltere	297.000
Rusya	228.000
Arjantin	185.000
Almanya	118.000
Avustralya	103.000
Brezilya	97.000
Ukrayna	80.000
Güney Afrika	72.000
Macaristan	50.000
Meksika	40.000
Belçika	31.000

1930'da en büyük Yahudi nüfusa sahip şehirler

New York	1.765.000
Varşova	309.000
Chicago	305.000
Philadelphia	270.000
Budapeşte	218.000
Londra	210.000
Viyana	202.000
Berlin	173.000
Łódź	156.000
Odesssa	153.000
Paris	150.000
Kiev	140.000
Moskova	132.000
Buenos Aires	110.000

1948'de en büyük Yahudi nüfusa sahip şehirler

New York	2.000.000
Chicago	300.000
Tel Aviv	250.000
Philadelphia	245.000
Londra	234.000
Los Angeles	225.000
Buenos Aires	165.000
Bükreş	160.000
Boston	137.000
Paris	125.000
Budapeşte	110.000
Kazablanka	100.000

2006'da en büyük Yahudi nüfusa sahip şehirler

Tel Aviv	2.751.000
New York	1.750.000
Kudüs	670.000
Los Angeles	668.000
Hayfa	657.000
Miami	498.000
Beer Sheva	349.000
Philadelphia	285.000
Paris	284.000
Chicago	265.000
Boston	235.000
San Francisco	218.000
Londra	195.000
Toronto	180.000
Washington	166.000
Buenos Aires	165.000

İsrail ve ABD'deki Yahudi nüfusu

	İsrail	ABD
1945	565.000	4,3 Milyon
1970	2,6 Milyon	5,4 Milyon
2006	5,3 Milyon	5,2 Milyon

Kaynak: *American Jewish Yearbook*

RESİMLER

akg-images: Sayfa 11, 40, 58, 61, 82, 97, 104, 113, 155, 164, 210, 288, 304
akg-images/Steffens Resim arşivi: Sayfa 108
akg-images/British Library: Sayfa 52, 68, 76
akg-images/Suzanne Held: Sayfa 30
akg-images/Erich Lessing: Sayfa 10, 17 üstte, 17 altta, 18, 44, 50, 71, 224
akg-images ©VG Bild-Kunst, Bonn 2008: Sayfa 248, 271
Andover-Harvard Tehological Library, Cambridge MA: Sayfa 156
The Art Archive/British Library: Sayfa 102
Art Resource, New York: Sayfa 62
Associated Press, Fotoğraf: Zavi Cohen: Sayfa 301
Eli Barnavi: Universalgeschichte der Juden. Von den Ursprüngen bis zur Gegenwart - ein historischer Atlas'den, dtv, Münih 2004: Sayfa 226
Bibliotheque Nationale, Paris: Sayfa 123
Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin: Sayfa 101, 162, 170
The Bodleian Library, Oxford: Sayfa 64
The Bridgeman Art Library: Sayfa 16 sol
The British Library Board: Sayfa 18
Brown Brothers, Sterling, PA: Sayfa 203
Colver Pictures Inc., New York: Sayfa 202
The Ghetto Fighters' House in Memory of Itzhak Katznelson, Kibbutz Lohamei Haghetaot: Sayfa 286
Nachum T. Gidal: Die Juden in Deutschland von der Römerzeit bis zur Weimarer Republik'ten, Könemann Verlag, Köln 1997: Sayfa 144
Groeningenmuseum Brügge, Fotoğraf: Lukas Art, Gent: Sayfa 94, 95
The Gross Family Collection, Tel Aviv: Sayfa 218
Harvard College Library, Cambridge, MA: Sayfa 128, 172
Hebräische Universität von Jerusalem: Sayfa 255
Aaron Hicks/www.twinhicks.com: Sayfa 14
Hulton-Deutsch Collection/Corbis: Sayfa 290
Images of Asia, San Franciso: Sayfa 228
Israel Department of Antiquities and Museums, Jerusalem: Sayfa 25, 38
Israel Museum, Jerusalem/Moshe Caine: Sayfa 86
The Jewish Museum, New York, Lester S. Klein armağanı, Fotoğraf: Scala Floransa: Sayfa 195
The Jewish Museum, New York, Leonard ve Phyllis Greenberg armağanı, Fotoğraf: John Parnell/Scala, Floransa, Sayfa 232
Klau Library, Hebrew Union College, Cincinnati OH: Sayfa 32
Levi Strauss & Co. Archives, San Francisco: Sayfa 180
The Library of Congress: Sayfa 206
The Library of the Jewish Theological Seminary of America, New York: ön giriş, Sayfa 6, 37, 118, 125, 220
Montana Historical Society Archives, Helena MT: Sayfa 178
Musées de la ville de Paris © SPADEM: Sayfa 160
The Nasser D. Khalili Collection, Nour Foundation, London, Fotoğraf: Ch. Philips: Sayfa 84

Nationalmuseum Sarajevo, Bosnien-Herzegowina: Sayfa 22
Nationalmuseum Warschau: Sayfa 133
© Paramount Pictures: Sayfa 300
picture-alliance/dpa: Sayfa 28
picture-alliance/ © Delius/Leemage: Sayfa 214
Zev Radovan, Jerusalem: Sayfa 199
Rubin Museum, Tel Aviv: Sayfa 254
Sammlung Jüdisches Historisches Museum, Amsterdam © Stiftung Charlotte Salomon: Sayfa 265
Sammlung Maurice Sternberg, Chicago: Sayfa 137
Scala, Floransa: Sayfa 245
Emilie G. L. Schrijver/Falk Wiesemann (Yay.): Die Van-Geldern-Haggadah und Heinrich Heines "Der Rabbi von Bacherach"'tan, Verlag Brandstätter, Viyana 1997: Sayfa 140
Staatliche Galerie Moritzburg Halle, Landeskunstmuseum Sachsen-Anhalt, Fotoğraf: Reinhard Hentz, Halle ©VG Bild-Kunst, Bonn 2008: Sayfa 267
Staatliches Jüdisches Museum, Prag, Fotoğraf: Dana Cabonovä: Sayfa 151
Staatsbibliothek zu Berlin © Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung: Sayfa 80
Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg: Sayfa 98
Stadtmuseum Stockach: Sayfa 147
Städtische Galerie im Lenbachhaus, Münih: Sayfa 235
A Survivor's Haggadah'tan, She'erith Hapletah, American Joint Distribution Committee, Münih 1947: Sayfa 258
Tel Aviv Museum of Art, Sidney Lamon armağanı, New York, 1955: Sayfa 188
Universitätsbibliothek Frankfurt am Main, El yazmaları bölümü, Ms.hebr.oct.2: Sayfa 143
Helga Weissová-Hosková, Prag: Sayfa 278
Widener Library, Havard College Library, Harvard: Sayfa 182, 282

Kartpostallar: *Tasarım:* Peter Palm - *Kaynaklar: Sayfa vii:* Kleiner historischer Bibelatlas, yay. G. Ernest Wright ve Floyd V. Filson, Calwer, Stuttgart 1960, Karte XII; *Sayfa viii:* Neues Lexikon des Judentums, yay. Julius H. Schoeps, Bertelsmann, Gütersloh/Münih 1998, S. 577; *Sayfa ix:* Georg Bossong, Die Sepharden, C.H.Beck, Münih 2008; *Sayfa x:* Universalgeschichte der Juden, yay. Eli Barnavi, dtv, Münih 2004, S. 153; *Sayfa xi:* Die Geschichte der Juden in Deutschland, yay. Arno Herzig ve Cay Radermacher, Ellert & Richter, Hamburg 2007, S. 156

KAYNAKÇA

Yahudi tarihiyle ilgili yayınların sayısı son yıllarda o kadar arttı ki, birkaç sayfada sistematik bir genel bakış sunmak pervasız bir girişim olur.Aşağıda adı geçen yapıtlar asla tamamlanmış bir şey olma iddiası taşımıyor; burada amaç, daha fazla okumaya teşvik etmek. Burada sadece Almanca veya İngilizce yayımlanan yapıtlar tanıtılmaktadır.

Genel Bakış Sağlayan Yapıtlar

19. yüzyılın (Isaak Markus Jost, *Geschichte der Israeliten seit der Zeit der Makkabäer bis auf unsere Tage*, 10 cilt, Berlin, 1820-28/47 ve özellikle Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden. Von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, 11 cilt, son elden çıkan baskının yeni basımı, Leipzig 1908, Berlin, 1998) ve 20. yüzyılın (Simon M. Dubnow, *Weltgeschichte des Jüdischen Volkes. Von seinen Uranfängen bis zur Gegenwart,* 10 cilt, Berlin, 1928 ve Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews,* 3 cilt, 1. bas., NewYork, 1937; ayrıca 18 ciltlik 2. bas., NewYork, 1952-1983) genel bakış sağlayan büyük yapıtların yanında son dönemlerde özellikle Yahudi tarihi ve kültürünü ele alan antolojiler yayımlandı. Louis Finkelstein (Yay.), *The Jews. Their History, Culture, and Religion.* 3. bas. NewYork, 1960 ile bir Amerikan-Yahudi perspektifini temsil ediyor. Klasik Siyonist tarih yorumu Haim Hillel Ben-Sasson'un (Yay.), *Geschichte des jüdischen Volkes,* 3 cilt, Münih 1978-1980, yapıtında ifade buluyor (Michael Brenner'in bir önsözüyle tekrar basım, Münih 2007). David Biale (Yay.), *Cultures of the Jews. A New History*, NewYork, 2002 yapıtında, postmodern etkiler dikkate alınmıştır. Robert Seltzer, *Jewish People, Jewish Thought,* NewYork, 1980 yapıtında yoğunluklu olarak psiko-tarihsel bir giriş sunuyor. Almancada şu yapıt yayınlanmıştır: Elke-Vera Kotowski vd. (Yay.), *Handbuch zur Geschichte der Juden,* 2 cilt, Darmstadt, 2001. Daha yeni tarih için ayrıca bakınız: J. Friedrich Battenberg, *Das europäische Zeitalter der Juden,* 2 cilt, 2. bas. Darmstadt ,2000; Viktor Karady, *Gewalterfahrung und Utopie: Juden in der europäischen Moderne,* Frankfurt a.M., 1999; Lloyd Gartner, *History of the Jews in Modern Times,* Oxford, 2001 ve Howard M. Sachar, *The Course of Modern Jewish History,* genişletilmiş baskı, New York, 1990.

Yahudi tarih yazımıyla ilgili yapıtlar

Baron, Salo Wittmayer, *History and Jewish Historians. Essays and Addresses by Salo W. Baron,* Philadelphia, 1964.

Brenner, Michael, *Propheten des Vergangenen. Jüdische Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert,* Münih, 2006.

Funkenstein, Amos, *Jüdische Geschichte und ihre Deutungen,* Frankfurt a.M., 1995.

Meyer, Michael A., *Ideas of Jewish History,* Detroit, 1987.

Myers, David N./ Ruderman, David B. (Yay.), *The Jewish Past Revisited. Reflections on Modern Jewish Historians,* New Haven, 1998.

Rosman, Moshe, *How Jewish is Jewish History?*, Oxford, 2007.

Schorsch, Ismar, *From Text to Context. The Turn to History in Modern Judaism,* Hanover, NH, 1994.

Yerushalmi, Yosef Hayim, *Zachor: Erinnere Dich! Jüdische Geschichte und jüdisches Gedächtnis,* Berlin, 1982.

Eski Ahit Tarihi ve Antik Çağ

Avi-Yona, M., *The Jews of Palestine. A Political History from the Bar Kokhba War to the Arab Conquest*, Oxford, 1976.
Collins, John J., *Between Athens and Jerusalem. Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, New York, 1983.
Cohen, Shaye J. D., *From the Maccabees to the Mishna*, Philadelphia, 1987.
Donner, Herbert, *Geschichte des Volkes Israel und seiner Nachbarn in Grundzügen*, 3. bas., Göttingen, 2000.
Feldman, Louis H., *Jew and Gentile in the Ancient World. Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian*, Princeton, 1993.
Finkelstein, Israel/Silberman, Neil A., *Keine Posaunen vor Jericho. Die archäologische Wahrheit über die Bibel*, Münih, 2002.
Gager, John E., *The Origins of Anti-Semitism: Attitudes Toward Judaism in Pagan and Christian Antiquity*, New York, 1985.
Gruen, Erich S., *Diaspora. Jews amidst Greeks and Romans*, Cambridge, 2002.
Levin, Christoph, *Das Alte Testament*, 3. gözden geçirilmiş bas., Münih, 2006.
Maier, Johann, *Zwischen den Testamenten. Geschichte und Religion in der Zeit des zweiten Tempels*, Würzburg, 1990.
Miller, J. Maxwell/Hayes, John H., *A History of Ancient Israel and Judah*, Philadelphia, 1986.
Oppenheimer, Aharon (Yay.), *Jüdische Geschichte in hellenistisch-römischer Zeit*, Münih, 1999.
Schäfer, Peter, *Judeophobia. Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, Cambridge, Mass., 2. bas., 1998.
Schubert, Kurt, *Die Kultur der Juden im Altertum*, Wiesbaden, 1970.
Shanks, Hershel (Yay.), *Ancient Israel. From Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, 2. bas., Washington D.C., 1999.

Hıristiyan Ortaçağı ve Erken Yeniçağı

Baer, Jitzchak Fritz, *A History of the Jews in Christian Spain*, 2 cilt, Philadelphia, 1978.
Bonfil, Robert, *Jewish Life in Renaissance Italy*, Berkeley, 1994.
Chazan, Robert (Yay.), *Church, State and Jew in the Middle Ages*, New York, 1980.
Cohen, Jeremy, *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism*, Ithaca, 1982.
Cohen, Mark R., *Unter Kreuz und Halbmond. Die Juden im Mittelalter*, Münih, 2005.
Gerber, Jane S., *The Jews of Spain. A History of the Sephardic Experience*, New York, 1992.
Idel, Moshe, *Kabbalah. New Perspectives*, New Haven, 1988.
Israel, Jonathan, *European Jewry in the Age of Mercantilism*, 1550-1750, Oxford, 1985.
Katz, Jacob, *Exclusiveness and Tolerance. Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, New York, 1961.
________, *Tradition und Krise. Der Weg der jüdischen Gesellschaft in die Moderne*, Münih, 2002.
Macus, Ivan G., *Rituals of Childhood. Jewish Acculturation in Medieval Europe*, New Haven, 1996.
Oberman, Heiko A., *Wurzeln des Antisemitismus*, Berlin, 1981.
Roth, Cecil, *The Jews in the Renaissance*, Philadelphia, 1959.
Scholem, Gershom, *Major Trends in Jewish Mysticism*, 3. bas., New York, 1954.
________, *Sabbetai Sevi: The Mystical Messiah*, Princeton, 1973.
Toch, Michael, *Die Juden im Mittelalterlichen Reich*, Münih 1998.
Yuval, Israel, *Zwei Völker in deinem Leib*, Göttingen 2007.

İslam egemenliğinde Yahudiler

Ashtor, Eliyahu, *The Jews of Moslem Spain,* 3 Cilt, Philadelphia 1973-84.
Benbassa, Esther/Rodrigue, Aron, *Die Geschichte der sephardischen Juden,* Bochum 2005.
Bossong, Georg, *Die Sepharden,* Münih 2008.
Cohen, Mark R., *Unter Kreuz und Halbmond. Die Juden im Mittelalter,* Münih 2005.
Goitein, Shlomo Dov, *A Mediterranean Society,* 6 Cilt, Berkeley, 1967-1993.
________, *Jews and Arabs,* 3. Bas. New York 1974.
Lewis, Bernard, *Die Juden in der islamischen Welt,* Münih 1987, Yeni bas. Münih 2004.
Rodrigue, Aron, *French Jews, Turkish Jews,* Bloomington 1990.
Stillman, Norman A., *The Jews of Arab Lands,* Philadelphia 1979.
Stillman, Norman A., *The Jews of Arab Lands in Modern Times,* Philadelphia 1991.

Yeniçağ'da Orta Avrupa Yahudiliği

Battenberg, J. Friedrich, *Die Juden in Deutschland vom 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts,* Münih, 2001.
Brenner, Michael, *Jüdische Kultur in der Weimarer Republik,* Münih, 2000.
Elon, Amos, *Zu einer anderen Zeit. Porträts der jüdisch-deutschen Epoche, 1743-1933,* Münih, 2003.
Feiner, Shmuel, *Haskalah - jüdische Aufklärung, Hildesheim, 2007.*
Kaplan, Marion, *Jüdisches Bürgertum. Frau, Familie und Identität im Kaiserreich,* Hamburg, 1997.
Katz, Jakob, *Aus dem Ghetto in die bürgerliche Gesellschaft. Jüdische Emanzipation 1770-1870,* Frankfurt a.M., 1986.
________, *Tradition und Krise. Der Weg der jüdischen Gesellschaft in die Moderne,* Münih, 2002.
Kieval, Hillel J., *The Making of Czech Jewry,* New York, 1988.
Meyer, Michael A. (Yay.), *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit,* 4 Cilt, 1996-98.
________, *Von Moses Mendelssohn zu Leopold Zunz. Jüdische Identität in Deutschland, 1749-1824,* Münih, 1994.
Reinharz, Jehuda, *Fatherland or Promised Land: The Dilemma of the German Jew,* 1893-1914, Ann Arbor, 1975.
Rürup, Reinhard, *Emanzipation und Antisemitismus,* Göttingen, 1975.
Schulte, Christoph, *Die jüdische Aufklärung,* Münih ,2002.
Sorkin, David, *The Transformation of German Jewry, 1780-1840,* Oxford, 1987.
Volkov, Shulamit, *Die Juden in Deutschland 1780-1918,* 2. Bas., Münih, 2000.
Wistrich, Robert S., *Die Juden Wiens im Zeitalter Kaiser Franz Josephs,* Viyana, 1999.
Zimmermann, Moshe, *Die deutschen Juden 1914-1945,* Münih, 1999.

Yeniçağ'da Doğu Avrupa Yahudiliği

Dawidowicz, Lucy S., *The Golden Tradition: Jewish Life and Thought in Eastern Europe,* New York, 1967.
Frankel, Jonathan, *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862-1917,* Cambridge, 1981.
Gitelman, Zvi Y., *A Century of Ambivalence. The Jews of Russia and the Soviet Union,, 1881 to the Present,* New York, 1988.
Haumann, Heiko, *Geschichte der Ostjuden,* 4. Bas., Münih, 1998.

Klier, John D., *Russia Gathers Her Jews: The Origins of the Jewish Question in Russia, 1772-1825*, Dekalb, III., 1986.
Mendelssohn, Ezra, *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Bloomington, 1987.
Pickhan, Getrud, *«Gegen den Strom». Der Allgemeine Jüdische Arbeiterbund «Bund» in Polen 1918-1939*, Stuttgart, 2001.
Pinkus, Benjamin, *The Jews of the Soviet Union*, Cambridge, 1988.
Slezkine, Yuri, *Das jüdische Jahrhundert*, Göttingen, 2006.
Stanislawski, Michael, *Tsar Nicholas I and the Jews*, Philadelphia, 1983.

Yeniçağ'da Batı Avrupa Yahudiliği

Benbassa, Esther, *Geschichte der Juden in Frankreich*, Berlin, 2000.
Endelman, Todd M., *The Jews of Britain, 1656-2000*, Berkeley, 2002.
Hertzberg, Arthur, *The French Enlightenment and the Jews*, New York, 1968.
Hyman, Paula, *From Dreyfus to Vichy. The Remaking of French Jewry, 1906-1939*, New York, 1979.
________, *The Jews of Modern France*, Berkeley, 1998.
Katz, David S., *The Jews in the History of England*, Oxford, 1994.
Marrus, Michael R., *Politics of Assimilation. A Study of the French Jewish Community at the Time of the Dreyfus Affair*, Oxford, 1971.
Marrus, Michael R./Paxton, Robert O., *Vichy France and the Jews*, New York, 1981.
Wasserstein, Bernard, *Europa ohne Juden. Das europäische Judentum seit 1945*, Köln, 1999.

Amerikan Yahudiliği

Diner, Hasia R., *The Jews of the United States, 1654 to 2000*, Berkeley, 2004.
Elkin, Judith Laikin, *150 Jahre Einsamkeit. Die Geschichte der Juden in Lateinamerika*, Hamburg, 1996.
Feingold, Henry L. (Yay.), *The Jewish People in America*, 5 Cilt, Baltimore, 1992.
Hertzberg, Arthur, *Shalom Amerika! Die Geschichte der Juden in der neuen Welt*, Münih, 1992.
Howe, Irving, *World of Our Fathers*, New York, 1976.
Meyer, Michael A., *Antwort auf die Moderne. Geschichte der Reformbewegung im Judentum*, Viyana, 2000.
Sarna, Jonathan, *American Judaism*, New Haven, 2004.
Whitfield, Stephen J., *In Search of American Jewish Culture*, Hanover, NH, 1999.

Antisemitizm ve Holokost

Benz, Wolfgang (Yay.), *Der Hass gegen die Juden*, Berlin, 2008.
________, *Der Holocaust*. 7. Bas., Münih, 2008.
Bergmann, Werner, *Geschichte des Antisemitismus*, Münih, 2002.
Dawidowicz, Lucy S., *Der Krieg gegen die Juden, 1933-1945*, Münih, 1979.
Friedländer, Saul, *Das Dritte Reich und die Juden*, 2 Cilt, Münih, 1998-2006.
Gilbert, Martin, *Kristallnacht*, London, 2006.
Hilberg, Raul, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt a.M., 1990.
Longerich, Peter, *Politik der Vernichtung*, Münih, 1998.

Katz, Jacob, *Vom Vorurteil zur Vernichtung. Der Antisemitismus, 1700-1933,* Münih, 1989.
Poliakov, Léon, *Geschichte des Antisemitismus,* 8 Cilt, Worms/Frankfurt a.M., 1977-1988.
Pulzer, Peter, *Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867 bis 1914,* 2. Bas., Göttingen, 2004.
Rohrbacher, Stefan, *Gewalt im Biedermeier. Antijüdische Ausschreitungen in Vormärz und Revolution,* Frankfurt a.M., 1993.
Segev, Tom, *Die siebte Million. Der Holocaust und Israels Politik der Erinnerung,* Reinbek, 1995.
Yahil, Lena, *Die Shoah,* Münih, 1998.

Siyonizm ve İsrail Devleti

Avineri, Shlomo, *Profile des Zionismus: Die geistigen Ursprünge des Staates Israel.* Gütersloh, 1998.
Brenner, Michael, *Geschichte des Zionismus,* 3. Bas., Münih, 2008.
Eisenstadt, Shmuel N., *Die Transformation der israelischen Gesellschaft,* Frankfurt a.M., 1987.
Elon, Amos, *Morgen in Jerusalem: Theodor Herzl. Sein Leben und Werk,* Viyana, 1974.
Harshav, Benjamin, *Hebräisch. Sprache in Zeiten der Revolution,* Frankfurt a.M., 1995.
Laqueur, Walter, *Der Weg zum Staat Israel. Geschichte des Zionismus,* Viyana, 1975.
Mendelssohn, Ezra, *On Modern Jewish Politics,* New York, 1993.
Myers, David, *Re-inventing the Jewish Past. European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History,* New York, 1995.
Sachar, Howard M., *A History of Israel,* New York, 1993.
Segev, Tom, *Es war einmal ein Palästina. Juden und Araber vor der Staatsgründung,* Münih, 2006.
Shimoni, Gideon, *The Zionist Ideology,* Hanover, NH, 1995.
Timm, Angelika, *Israel: Die Geschichte des Staates seit seiner Gründung,* 3. Bas., Bonn, 1998.
Vital, David, *The Origins of Zionism,* Oxford, 1975.
________, *Zionism: The Formative Years,* Oxford, 1982.
Wasserstein, Bernard, *Jerusalem: Kampf um die Heilige Stadt,* Münih, 2003.
Wolffsohn, Michael, *Israel. Grundwissen, Länderkunde, Politik, Gesellschaft, Wirtschaft,* 7. Bas., Wiesbaden, 2007.
Zerubavel, Yael, *Recovered Roots. Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition,* Chicago, 1995.
Zipperstein, Steven, *Elusive Prophet. Ahad Ha-Am and the Origins of Zionism,* Berkeley, 1993.

İSİM DİZİNİ

Kişi, Kutsal Kitap'ta geçen kişiler, hanedan, etnik ve dini gruplarla birlikte örgüt adları içermektedir.

Abbasiler 73
Abdurrahman III 78, 79
Abdülnâsır, Cemal 290, 310
Abraham İbn Daud 77
Abravanel, Yitshak 105, 106
Acosta, Uriel 113
Adler, Felix 178
Adler, Miklós 258
Adorno, Theodor W. 293
Agnon, Samuel Josef 129, 218, 256, 308
Agobard (Lyon Başpiskoposu) 89
Ahad Ha'am 187, 216
Ahaşveroş (Kral) 36, 37
Ahmedinecad, Mahmud 311
Akiba, Rabbi 52, 58, 193
Albrecht V (Arşidük) 92
Albright, Madeleine 299
Alehem, Şolem 190, 202, 203
Aleksandr I (Çar) 185
Aleksandr III (Çar) 197
Aleksandros İannaeos (Kral) 44
Alfonso V (Kral) 105
Alkimus, Başrahip 43
Allen, Woody 299, 300
Alliance Israélite Universelle 210, 217, 221, 225
Alman Yahudileri İmparatorluk Temsilcileri Birliği 263
Alman Yahudileri Yardım Derneği 229
Almanya'daki Yahudilerin Merkez Konseyi 293, 294
Alroy, David 75
American Israel Public Affairs Committee (AIPAC) ***bkz.*** Amerikan-İsrail Kamu İşleri Komitesi
American Jewish Committee 229, 256, 298
Amerikan-İsrail Kamu İşleri Komitesi (AIPAC) 310
Amos (Peygamber) 28, 308, 317, 319, 321
Anglo-Jewish Association 229
Antiokhos Epiphanes 98
Antiokhos IV (Kral) 41, 42
Antipatros 48
Antoninus Pius (İmparator) 58
Antonius Margaritha 103
Apion 36, 159
Arbeter-Ring 202
Aristeas 38
Aristobulus 44, 47
Arkhealos (Kral) 49
Artakserkses I (Kral) 23
Aş, Şolem 203
August (Güçlü) 144, 145
August III (Kral) 139
Augustinus 62, 93, 159
Ausländer, Rose 233, 234

B'nai B'rith 181
Babel, Isaak 236
Balfour, Lord 206, 219, 253, 255
Bamberger, Seligman Baer 168
Bar Kohba 50, 57, 58
Barkai, Esther 283, 284
Baron, Salo 90

Bassani, Giorgio 294
Bassevi, Jacob (Treuenburglu) 149
Begin, Menahem 285, 306, 310
Behrens, Leffman 144
Beilis, Mendel 196
Bellow, Saul 299
Ben Gurion, David 218, 286, 288
Ben Saken, Leon 290
Benjamin, Walter 242
Berav, Jacob 124
Bergner, Elisabeth 243
Bergson, Henri 243
Bernstein, Isaak 173
Bernstein, Leonard 300
Bezalel, Menahem 82
Bialik, Hayim Nahman 195
Bloch, Ernst 293
Bloomingdale, Benjamin 179
Blum, Léon 242, 256, 261
Boleslaw V (Arşidük) 130
Bouman, Elias 113
Börne, Ludwig 163
Brandeis, Louis D. 252
Braun, Eva 280
Brenner, Yosef Haim 218
Breuer, Joseph 302
Buber, Martin 249, 264, 293
Burg, Meno 165
Büyük İskender 25, 33

Cahan, Abraham 203
Caligula (İmparator) 45
Camondo, Abraham Salomon 230
Camondo, Moïse 230, 23
Caracalla (İmparator) 58
Carlo I (Kral) 84
Carlos II (Kral) 115
Carol I (Kral) 193
Cassirer, Ernst 246
Catherine (Kastilyalı) 106, 107
Celan, Paul 233
Chagall, Marc 11, 248
Chajim ben Jozef 142
Chancellor, Sir John 257
Chomsky, Noam 310
Christian August (Palatin Hükümdarı) 146
Cicero, Marcus Tullius 159
Clement VII 119
Clermont-Tonnerre (Kont) 158
Cohen, Hermann 234
Cohen, Marcel 227
Coppia Sullam, Sara 117
Cordevero, Moses 124
Corinth, Lovis 235
Coughlin, Charles 244
Crémieux, Adolphe 225, 229
Cromwell, Oliver 111
Czerniaków, Adam 275

Davis Jr., Sammy 303
Davis, Jacob 179
Davud (Kral) 9, 14, 16, 18, 19, 28, 58, 60, 63, 73, 100, 105, 120, 139, 283
Debora 26
Delacroix, Eugène 224
Diamond, Neil 300
Diderot, Denis 159
Dohm, Christian Wilhelm von 158
Dominikenler 93
Dov Baer 137
Döblin, Alfred 242
Dreyfus, Alfred 208, 210
Drumont, Edouard 209
Dubnov, Simon 212
Dunaş ben Labrat 80
Dünya Siyonistler Örgütü 252, 257
Dünya Yahudi Kongresi 244, 276, 293
Dylan, Bob 300, 301

Eichmann, Adolf 297
Einhorn, David 177
Einstein, Albert 243, 244, 245, 256, 262
Eisner, Kurt 236
El Gazali, Nazım 289

El Greco 106
el-Hüseyni, Muhammed Emin 285
Elazar ben Şimon 50
Elazar ben Yahuda 100
Elieser Ben-Yehuda 189
Elişa (Peygamber) 28
Eliya ben Şlomo Zalman 138
Elizabeth I (Kraliçe) 111
Elstätter, Moritz 165
Emden, Jacob 139
Emeviler 73
Ernst August (Hannoverli) 144
Esav 9
Esseniler 46, 47
Ester 10, 26, 31, 36, 37
Eşkol, Levi 218
Eybeschuetz, Jonathan 139
Ezra 23, 25, 26, 27, 30, 34, 71, 320, 321

Farrakhan, Louis 302
Federation of American Zionists 252, 253
Feinstein, Moshe 302
Fénelon (Goldstein), Fania 259
Ferrer, Vincente 106, 107
Fettmilch, Vincenz 149
Feuchtwanger, Lion 242, 249
Finkielkraut, Alain 292
Fisher, Eddie 303
Flavios İosephos 26, 36, 45, 46
Ford, Henry 196, 244
Fourier, Charles 209
Franck, James 262
Franco, Francisco 261
Frank, Jakob 138
Fränkel, David 141
Frankel, Zacharias 169
Fransiskenler 93
Franz Joseph (İmparator) 208
Freud, Sigmund 243
Friedrich II (Kral) 84, 92, 151, 152
Fuzuli 68

Gamalyel VI (Patriark) 62
Gans, David 149
Gans, Eduard 163, 169
Geiger, Abraham 167, 169
Genel Alman Rabbi Birliği 214
George, David Lloyd 242
Gershwin, George 243
Giehse, Therese 293
Ginzberg, Ascher 216
Glucksman, André 292
Goebbels, Joseph 265, 274
Goga, Octavian 261
Gompers, Samuel 204
Goodman, Benny 204
Gordimer, Nadine 295
Gordon, A.D. 218
Gordon, Juda Leib 187
Gottlieb, Maurycy 188
Göring, Hermann 266, 268
Graetz, Heinrich 170, 317
Grant, Ulysses 180, 181
Gratz, Rebecca 176
Greenberg, Hank 244
Gregorius IX 93
Grossman, David 308
Grotius, Hugo 110
Grundig, Lea 267
Grynszpan, Herschel 268
Gugenheim, Fromet 155
Guggenheim, Simon 179
Gumperz, Bendet 150
Güdemann, Max 213
Günzburg, Horace 198
Günzburg, Joseph 197

Habad ***bkz.*** Lubaviç Hareketi 301
Haber, Fritz 262
Habiru 15
Hadrianus (İmparator) 57, 58
Hahn, Joseph Juspa 149
Hakim (Halife) 72
Hamelnli Glikl (Glueckel) 143

Harun 12, 27, 89, 237
Harun Reşid 89
Hasidiler 138
Hasmonlar ***bkz.*** Makabiler
Havurah (hareketi) 305
Hebrew Immigrant Aid Society (HIAS) 200
Hehalutz-Hareketi 255
Heidegger, Martin 262
Heine, Heinrich 55, 140, 141, 148, 163, 169
Heinrich IV (İmparator) 90, 92
Hekataios (Abderalı) 35
Heller, Otto 248
Hermlin, Stephan 293
Herodes (Kral) 48, 49
Herz, Henriette 163, 164
Herz, Marcus 164
Herzl, Theodor 206, 207, 212, 214, 216, 219, 288, 321
Heschel, Abraham Joshua 302, 304
Hess, Moses 215
Heydrich, Reinhard 272
Heym, Stefan 293
Hezekiah (Kral) 19
Hezekiel 29, 72
Hicks, Aaron 14
Hieronymus 31, 62
Hildesheimer, Esriel 169
Hillquit, Morris 204
Hilsner, Leopold 196
Himmler, Heinrich 259, 274
Hindenburg, Paul von 260
Hirsch, Maurice de 213, 217
Hirsch, Samson Raphael 168, 302
Hisday ibn Şaprut 79
Hitler, Adolf 260
Hmelnitski, Bogdan 134
Homberg, Herz 190
Horkheimer, Max 293
Horowitz, Jesaja 149
Hoşea (Peygamber) 28
Hourwitz, Zalkind 159
Hönigswald, Richard 263
Humboldt Kardeşler 163
Husserl, Edmund 262
Hyrkanos 44, 47, 48
Hyrkanos, İoannes 44

Innocentius III 67, 92, 93
Innocentius IV (Papa) 93
Israel ben Eliezer 136
Israel Meir ha-Kohen 201
Israelitische Allianz 229
Isserles, Moses 124

İbn Meymun (Moşe ben Maymon; Ramban) 70, 72-74, 81-85, 121, 191
İbrahim (Abram) 6-9, 12, 31, 63, 68, 175
İlyas (Peygamber) 28
İrgun 285,
İsa 9, 59, 60, 61, 66, 89, 92, 94, 97, 99, 103
İsmail 8, 9, 68
İstanbul iv
İşaya (Peygamber) 9, 28, 34

Jabotinsky, Vladimir 252
Jackson, Jesse 302
Jacobson, Israel 167
Jacoby, Johann 165
Jason (Başrahip) 42
Jewish Colonization Association 213, 217
João II (Kral) 105
Jolson, Al 244
Jonas, Regina 303
Joseph ben David 18
Joseph ibn Nagrela 80
Joseph II (İmparator) 158, 161, 184, 190
Jost, Isaak Markus 141, 169, 317

Juan II 106
Jud Süss **bkz.** Oppenheimer, Josef Süss

Kafka, Franz 242, 264
Kahane, Meir 310
Kahn, Moses 150
Kalonimidler 87
Kalonimos (Rabbi) 87, 88, 91
Kalonymus ben Mordechai Jaffe 128
Kann, Moses Löb Isaak 144
Kant, Emanuel 141, 164,
Kantorowicz, Alfred 293
Kaplan, Mordechai 302, 319
Karl Alexander (Dük) 145
Karl V (İmparator) 88, 103, 120
Karo, Yosef 124
Karski, Jan 276
Katznelson, Berl 218
Kaufmann, Isidor 137
Kayafa (Başrahip) 47
Kazimierz (Kral) 130, 131
Kenanlılar 16, 309
Kertész, İmre 311
Kissinger, Henry 299
Kohler, Kaufmann 178
Kohn, Abraham 191
Kortner, Fritz 293
Kotler, Aaron 302
Kracauer, Siegfried 242
Kraus, Karl 214
Kreisky, Bruno 292
Krochmal, Nachman 191
Kruşevan, Pavolatsi 196
Kun, Béla 236
Kyros (Kral) 24

Laban 12, 34, 258
Landau, Jecheskel 161
Lasker (Walllisch), Anita 259
Lavater, Johann Caspar 153
Leeser, Isaac 177
Lefin, Mendel 191
Lehmann, Behrend 143, 145
Lerner, Michael 311
Lessing, Gotthold Ephraim 152, 155, 264
Levi, Carlo 294
Levi, Primo 294
Levin, Rahel 163
Leviné, Eugen 236
Levinsohn, Isaac Baer 187
Lévy, Bernard-Henri 292
Levy, Hirsch 142
Lévy, Maïr 221
Lieberman, Joseph 299
Liebermann, Max 61, 243, 246, 262
Lilien, Ephraim Moses 214
Lilienblum, Moşe Leib 187
Lissauer, Ernst 234
Lissitski, El 232, 248
Locke, John 110
Loewy, Esther 259
London, Meyer 204
Lopez, Rodrigo 111
Lorraineli Franz 150
Louis IX (Kral) 93
Löw Ben Betzalel, Judah (Maharal) 149
Lubaviç Hareketi 301
Ludwig (Dindar) 89
Lueger, Karl 208
Luria, Isaac 124
Luther, Martin King Jr. 103, 304
Luxemburg, Rosa 236

Maharal **bkz.** Löw
Mahler, Gustav 259
Makabiler (Hasmonlar) vii, 30, 41, 44, 45, 50, 250
Malaki (Peygamber) 27, 28
Malamud, Bernard 299
Maleviç, Kazimir 248
Manasse 19, 119
Manasse ben Israel 111-113
Mandelstam, Osip 243

Manetho 35, 36
Mann, Thomas 236
Manuel (Kral) 108
Maria Theresia (İmparatoriçe) 149, 150
Marr, Wilhelm 207, 209
Marranolar 111, 113, 114, 120
Marshall, Louis 256
Marx, Karl 163, 209, 215
Maskilim 154, 187, 189, 191
Masoretler 31, 75
Matejko, Jan 188
Mattathias 41, 42
Mayer, Hans 293
Mayer, Louis B. 244
Maymon, Salomon 191
Meir, Rabbi 101
Meisel, Mordehay 149
Memmi, Albert 292
Menahem ben Saruk 80
Mendelssohn Bartholdy, Felix 155, 163, 209
Mendelssohn, Erich 243
Mendelssohn, Moses 141, 152, 155, 163, 164, 190, 264, 319
Mendes Nassi, Gracia 123
Menelaos, Başrahip 42, 43
Mengele, Josef 259, 273
Merneptah (Firavun) 15, 16
Michelangelo 11
Michoels, Samuel 288
Miller, Arthur 303, 318
Minkowski, Maurice 195
Miryam 48
Mitnaggedim 138, 187, 239
Modena, Leone 117
Mojcher-Sfojrim, Mendele 189
Mommsen, Theodor 211
Monash, John 295
Monroe, Marilyn 303
Montefiore, Sir Moses 229
Moravia, Alberto 294
Mosse, Aile 243
Moşe bin Honeh 77
Muhammed (Peygamber) 9, 65, 66, 68, 119, 167, 229, 285
Muhammet Ali 229
Munk, Salomon 229
Murabıtlar 79
Murad, Leyla 290
Murad, Salima 289
Musa 7, 9, 11, 12, 14, 20, 27, 29-31, 34, 35, 42, 62, 114, 125, 141, 153, 204, 237
Mussar Hareketi 187
Mussolini, Benito 261
Mustafa Reşid Paşa 223
Muvahhidler 73, 79, 83
Müller, Ludwig 263

Nabukadnezar (Kral) 13, 20, 29
Nabukadnezar II (Kral) 20
Napoléon I (İmparator) 149, 160-163
Nassi, Yasef 122, 123
Nathan (Gazzeli) 124
Nehemya (Peygamber) 23, 25, 26, 27, 30
Neko II (Firavun) 20
Nicolai, Friedrich 152
Nikolay I (Çar) 185
Nikolay II (Çar) 196
Nilus, Sergey 196
Nimoy, Leonard 300
Nixon, Richard 299
Noah, Mordechai Immanuel 175
Nordau, Max 215, 250

Offenbach, Isaac 156
Offenbach, Jacques 156
Oppenheim, Moritz Daniel 11, 155, 162
Oppenheimer, Josef Süss 145, 318
Otto II (İmparator) 87
Ovadya (Peygamber) 78
Oz, Amos 308

Ömer (Halife) 67

Pablo de Santa Maria 106
Passfield, Lord Sidney (W.) 257
Pastorino de Pasterini 123
Paul, Jean 163
Paulus IV (Papa) 116, 122
Pedro IV (Kral) 106
Peretz, Jitzchok Leib 187, 190, 202
Perl, Joseph 191
Pfefferkorn, Johannes 103
Philon 35, 45, 54
Pico della Mirandola 102
Picon, Molly 243
Pilichowski, Leopol 255
Pinsker, Leon 215
Pompeius (İmparator) 47, 48
Potok, Chaim 299
Poznanski, Gustav 176, 197
Poznanski, Izrael 197
Prinz, Joachim 302
Proudhon, Pierre Joseph 209
Ptolemaios Hanedanı 33
Ptolemaios II 33, 38
Puni, İvan 248

Rabban Gamalyel 57
Rabbenu Gerşom 100
Rabin, İzak 307
Ramban *bkz.* İbn Meymun
Rath, Ernst vom 268
Rathenau, Walther 242
Ratosh, Jonathan 309
Reinhardt, Max 243
Rembrandt van Rijn 10, 11, 112
Reuchlin, Johannes 102, 103
Reuveni, David 118, 119, 120, 121, 127
Riegner, Gerhart 276
Rieser, Gabriel 165
Ringelblum, Emanuel 277
Romanyot 121
Roosevelt, Theodore 181, 268, 269
Rosé, Alma 259
Rosé, Arnold 260
Rosenberg, Julius ve Ethel 293, 298
Rosenthal, Leon 197
Rosenzweig, Franz 157, 249
Rosheimli Josel 120
Roth, Philip 299, 318
Rothschild (Ailesi) 215, 217, 230
Rotterdamlı Erasmus 102
Ruben, Reuven 254
Rudolf I (Kral) 101
Rudolf II (İmparator) 149
Ruthard 91
Ruthard (Başpiskopos) 91

Saadia Gaon (Saadia ben Yosef) 64, 72
Sabetay Sevi 124, 125, 126, 127, 138, 139
Sabetaycılar 139
Sacco 245
Sacco, Ferdinando "Nikola" 245
Sadukiler 46
Salazar, António de Oliveira 261
Salome Aleksandra (Kraliçe) 47
Salomon, Charlotte 265, 323
Samiriyeliler 24
Samuel ha-Levi Abulafia 108
Samuel ha'Nagid bin Nagrela 80
Samuel, Hâkim 47
Samuel, Lord Herbert 253
Sanherib 19
Sassoon Ailesi 228, 230
Schechter, Solomon 203
Schedel, Hartmann 97
Schindler, Alexander 302
Schlegel, Friedrich 164
Schleiermacher, Friedrich 163
Schlesinger, Akiba 193
Schneerson, Menachem Mendel 301, 302
Schnitzler, Arthur 242
Schönberg, Arnold 243

Schönerer, Georg Ritter von 208
Schreiber, Moses (Hatam Sofer) 192
Schulz, Bruno 243
Sedat, Enver 306, 307
Seghers, Anna 338 293
Selevkoslular 43
Seligmann, Joseph 180, 181
Selim II (Padişah) 122
Shahn, Ben 245
Shazar 218
Shlomo Ben İsak (Rashi) 100
Sigismund I (Kral) 130, 131
Sikâriler 50
Silver, Abba Hillel 253
Simon bar Giora 50
Singer (Isaac Bashevi) 300
Singer, Kurt 265
Slansky, Rudolf 298
Slovo, Joe 296
Smolenskin, Peretz 187
Sohn, Anton 147
Sokolov, Nahum 257
Solomon Molcho (Diego Pires) 120, 121
Soloveitchik, Joseph 302
Sonnemann, Leopold 242
Spinoza, Baruch 113, 114, 152
Stahl, Friedrich Julius 163
Stern, Fritz 248, 249
Stoecker, Adolf 208
Strauss, Levi 179, 180, 322
Strauss, Oscar S. 181
Streicher, Julius 283, 284
Streisand, Barbra 300
Stroop, Jürgen 278
Struck, Hermann 235
Suasso, Isaac Israel 115, 235
Sugihara, Chiune 277
Suzman, Helen 3 296
Süleyman (Kral) 12, 15, 18, 43, 44, 100, 308
Süleyman (Padişah) 15
Svevo, Italo 243, 294
Şalmanezer III 17
Şarlken 88
Şaron, Ariel 307
Şimeon (Kral) 43, 44
Şimon ben Şetah 47
Şolem, Gerşom 124, 189, 190, 202, 203

Tabenkin, Yitzhak 218
Täubler, Eugen 243
Taylor, Elizabeth 303
Texeira, Abraham Diego 115
Thannhauser, Siegfried 263
Theilhaber, Felix 248
Theodosius II (İmparator) 61
Tiszaes 196
Titus (İmparator) 46, 50, 51
Tolstoy, Lev 195
Tomáš Masaryk 251
Tomashefsky, Boris 243
Torquemada 107
Toussenel, Alphonse 209
Treitschke, Heinrich von 208, 209
Troçki 236
Trujillo, Rafael 268
Tsedekiya (Kral) 20
Tucholsky, Kurt 264

Ullstein Ailesi 243
Union of American Hebrew Congregations 177
Usabella ve Fernando (Kastilyalı) 78, 105

Vanzetti, Bartolomeo 245
Varnhagen von Ense, Karl August 163
Veit, Dorothea 164
Vespasianus (İmparator) 51, 53, 56
Vilna Gaon 138, 186
Vital, Chaim 124, 321

Voltaire 159
Vuçetiç, Yevgeni 28

Wagner, Richard 166, 209
Waldheim, Kurt 292
Wallenberg, Raoul 277
Warburg, Aby 243
Warner Brothers 244
Washington, George 175, 302, 305, 311, 316, 318
Wassermann, Jakob 242
Weissová, Helga 278, 323
Weizmann, Chaim 253, 255, 256, 257
Werfel, Franz 242
Wertheimer, Itzig 150
Wertheimer, Itzig 150
Wertheimer, Wolf 150
Wiesel, Elie 311
Wilhelm I (İmparator) 208
Wise, Isaac Mayer 177
Wise, Stephen 244, 253
Wolfskehl, Karl 87, 88
World Union of Progressive Judaism 294
Yahuda (Makabi) 41, 42, 43,
Yahuda ben Samuel 100
Yahudi İnancı Taşıyan Alman Vatandaşlarının Merkez Birliği (CV) 211
Yahudi Kültür Birliği 264, 265
Yakub (İsrail) 7, 9, 10, 12, 34
Yehoshua, A.B. 308
Yehoyakin (Kral) 20
Yehuda ha-Levi 72, 80, 81, 83
Yehuda ha-Nasi 54
Yekaterina II (Çariçe) 184
Yeremya (Peygamber) 9, 20, 29
Yeşu (Kral) 6, 12, 14, 99
Yezierska, Anzia 183, 205
Yitzhak Ben-Zvi 218
Yohanan ben Torta 58
Yohanan Ben Zakay 53, 55
Yonatan (Başrahip) 43, 44
Yoşiya (Kral) 19, 20
Yunus (Peygamber) 5, 34, 35
Yusuf 7, 9, 12, 34, 119

Zederbaum, Alexander 187
Zolli (Zoller), Israel 294
Zunz, Leopold 169, 191, 319
Zweig, Arnold 235, 242, 293
Zweig, Stefan 242

COĞRAFYA DİZİNİ

Şehirleri, ülkeleri ve bölgeleri içerir.

Aden 223
Akka 123
Alcazar 221
Alsace 103, 148, 159, 160, 241
Altona 18, 115
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 169, 176, 200, 239, 250, 252, 255, 286, 297, 298, 301, 303, 305, 306, 309-312, 315, 316
Amsterdam 4, 111-113, 115, 121, 124, 134, 150, 163, 174, 240, 241, 292, 294, 323
Anvers 241, 270, 292
Aragon 78, 84, 107, 115
Arjantin 213, 296-298, 315
Atina 280
Augsburg 103, 150
Auschwitz(-Birkenau) 259, 260, 265, 271-273, 276, 278-280, 311
Avignon 96, 159
Avustralya 200, 295, 315
Avusturya 149, 158, 161, 165, 166, 184, 192, 193, 216, 229, 230, 233, 237, 240, 250, 260, 266, 269, 284, 292, 293, 315
Azerbaycan 75

Babi Yar 270
Babil 8, 11-13, 20, 25-27, 29, 48, 54, 63, 74, 75, 77, 78, 121
Baden 166, 269
Bağdat 69, 73, 78, 89, 225, 226, 229, 230, 289
Baiersdorf 179
Balkanlar 211, 223, 225, 227-229, 237, 297
Baltimore 176, 179, 320
Bamberg 144
Barselona 22, 76, 82, 104
Batı Şeria 286, 305, 307
Bavyera 61, 93, 161, 165, 174, 236
Bedford, Mass. 174
Beelitz 94
Beiz 190
Belzec 272, 273
Berditçiv 198
Bergen-Belsen 280
Berkeley 318, 319, 320, 321
Berlin 141, 142, 148, 150-152, 154, 159, 163, 164, 167, 169, 170, 193, 194, 200, 208, 215, 239, 240, 243, 245, 250, 265, 270, 272, 285, 291, 292, 302, 311, 316-318, 320, 322, 323
Besarabya 238, 239, 260
Bet Şearim 60
Beyaz Rusya 138, 184, 190, 198, 248
Beyrut 226, 229
Beytlehem 285
Bialystok 198, 201
Birobican 247
Bistrowitz 128
Bizans İmparatorluğu 69, 74
Blois 94
Bohemya 40, 149, 150, 181, 191, 196, 251, 276
Bombay 220, 228, 230
Bordeaux 115, 159, 160
Bosna 194
Boston 179, 252, 298, 305, 316
Brandenburg 150, 151, 152
Bratislava (Pressburg, Pozsony) 233
Bremen 162, 198

Breslau 130, 145, 167, 169
Brezilya 110, 112, 297, 315
Brody 117, 190
Brooklyn 301, 302, 310, 311
Brüksel 271
Buchenwald 280
Budapeşte 169, 192, 200, 207, 236, 240, 241, 250, 277, 279, 291, 294, 316
Buenos Aires 200, 221, 297, 298, 312, 316
Bukovina 238, 260
Bulgaristan 193, 194, 279
Buttenheim 179
Bükreş 193, 316
Büyük Britanya 200, 237, 240, 253, 315

Caesarea 49, 56
Cambridge (ABD) 203, 316
Cambridge (İngiltere) 70,
Camp David 307, 310
Caracas 221
Cebelitarık 81, 221, 222
Celile 44, 46, 54-57, 60, 75, 124
Cerada 290
Cerbe Adası 230, 311
Cezayir 121, 215, 221, 224, 225, 227, 234, 315
Charleston 176
Chełmno 272, 273
Chicago 182, 200, 239, 243, 304, 305, 316, 321, 323
Cincinnati 32, 177, 179, 244, 305, 322
Cleveland 177, 243
Compiègne 273
Curaçao 110
Czestochowa 139

Çekoslovakya 237, 238, 241, 244, 251, 259, 269, 287, 298, 315
Çin 120, 247

Dachau 280
Danimarka 18, 115, 150, 239, 279, 294
Danzig 131, 173
Darmstadt 101, 317
Dessau 141, 142, 152
Deyr Yasin 286
Dnyepropetrovsk 240
Drancy 273
Dresden 267
Drohobycz 188
Duluth 300
Dura Europus 62

Edom 44
El Halil 216
Elefantin 24
Endülüs 78, 81, 121, 167, 170
Entebbe 310
Erlangen 163
Estonya 280
Etiyopya 120, 308, 315
Evian 268

Fas 80, 83, 221-225, 227-230, 290, 306, 312, 315
Ferrara 115, 122
Fez 80, 83
Filistin 13, 45, 56, 60, 63, 74, 75, 123, 124, 126, 176, 206, 213, 215-219, 223, 234, 239, 247, 251-257, 267, 269, 283-286, 305, 306, 315
Finlandiya 279, 280
Flossenbürg 280
Franken 283
Frankfurt am Main 148, 168, 323
Fransa (Zarefat) 1, 78, 89, 93-96, 100, 115, 130, 158-161, 166, 175, 200, 209, 210, 225, 234, 237, 240, 242, 243, 259, 261, 265, 269, 274, 291, 292, 309, 315
Freiburg 262
Fustat (Eski Kahire) 70, 71, 83
Fürth 174, 148, 178

Gailingen 147
Galiçya 138, 184, 188, 190, 192
Galler 292
Gazze Şeridi 286, 305-307
Gırnata 73, 78, 80, 105, 107
Grand Island 175, 176
Güney Afrika 200, 252, 295, 296, 315
Güney Amerika 13, 200, 213, 217, 269, 297

Habsburg İmparatorluğu 138, 190, 192, 193, 198, 260
Halep 31, 289, 297
Hamburg 113, 115, 117, 148, 150, 167, 173, 198, 246, 319, 320, 323
Hanau 148
Hannover 144, 150
Harkov 240
Harran 12
Hayber 119
Hayfa 217, 218, 256, 285, 316
Hazar Denizi 83
Heidelberg 114, 263, 294
Helsinki 279
Hindistan 120, 220, 295
Hollanda 1, 88, 106, 109-111, 115, 150, 204, 240, 259, 261, 269, 270, 274, 292, 295, 315

Ichenhausen 147
Irak 75, 230, 289

İber Yarımadası (Sefarad) 77-79, 83, 84, 88, 89, 104, 106, 109, 110, 112, 114-117, 121, 127, 222, 223, 228, 230, 237
İngiltere 93, 94, 106, 111, 126, 150, 159, 222, 229, 234, 242, 253, 276, 285, 292, 315
İran 37, 70, 75, 222, 229, 291, 293, 294, 311, 312
İskenderiye 33, 35, 36, 45, 77, 119, 226, 229
İspanya 48, 70, 72, 73, 75, 78, 80, 84, 105-109, 113-115, 121-123, 130, 135, 222, 223, 261
İsrail 1, 2, 4, 7, 8-20, 24, 26-29, 47, 56, 57, 63, 74, 75, 78, 81, 109, 121, 124-126, 129, 169, 175, 187, 217-219, 252, 254, 283, 284, 286-294, 296, 297, 299-302, 305-313, 315, 316, 321
İstanbul iv, 121, 124, 224, 228-312
İsveç 115, 264, 277, 279, 294
İtalya 80, 87, 88, 104, 106, 115-117, 120, 124, 228, 230, 242, 243, 261, 279, 284, 291, 294
İzmir (Smyrna) 121, 124, 126, 226, 228

Jablonov 137
Jebenhausen 174
Jerez de la Frontera 78
Jersey Homesteads (Roosevelt) 245

Kahire 31, 70, 71, 83, 124, 289
Kalisz 130
Kanada 200, 295, 296, 315
Karlovy Vary 251
Kastilya 78, 105-107
Katalonya 121
Kaunas 259, 270, 277
Kayrevan 77
Kazablanka 221, 226, 316
Kenan Ülkesi 309
Kielce 284
Kiev 196, 240, 252, 270, 316
Kirovograd 194
Kişinev 194-196
Koçin 120
Konstantinopolis 121, 336 ayrıca ***bkz.*** İstanbul
Kopenhag 163, 252
Köln 89, 156, 320, 322
Königsberg 145
Könitz 196
Krakow 131, 239

Kudüs 10-13, 19, 20, 23-26, 29, 36, 40-43, 46, 49-51, 53, 57-59, 63, 70, 75, 91, 98, 112, 118, 123-126, 134, 153, 163, 167, 176, 187, 215, 217, 223, 243, 247, 253, 255-257, 282, 285, 286, 301, 305, 307, 309, 311, 316
Kumran 30, 31, 47, 59
Kurtuba 73, 77-81, 83, 167
Küba 269
Kürdistan 75

Lahis 17
Leeds 261
Lemberg (Lwów, Lwiw) 124, 139, 190, 191, 233
Lengnau 179
Letonya 244
Libya 228, 230, 294
Liverpool 261
Livorno 117, 121, 124
Lizbon 105
Lod 56, 58, 290
Lodz 198, 239
Londra 111, 150, 169, 200, 204, 239, 240, 245, 253, 257, 261, 276, 291, 294, 309, 316
Los Angeles 305, 316
Lublin 128, 131, 133, 250, 280
Lucca 87
Lübeck 162, 285
Lübnan 289, 305-307, 310
Lüksemburg 261, 270

Macaristan 121, 138, 166, 181, 190, 192, 193, 196, 233, 241, 251, 259-261, 287, 289, 312, 315
Madagaskar 269
Magdeburg 145
Mainz 87-89, 93, 98, 100, 144, 150
Majdanek 273, 278, 280, 283
Makedonya 33, 279
Malines 273
Mannheim 148
Mantova 6, 115, 116, 118, 120, 150
Maryland 175
Masada 51
Matthausen 280
Mavera-i Ürdün (Transürdün) 254, 286
Medine (Yesrib) 65, 183, 200, 204, 205, 305
Megiddo 20
Mekke 8, 65
Melbourne 200, 295
Messina 106
Metz 159, 169
Mexico City 297
Mezopotamya 6, 7, 12, 15, 63, 65, 73, 77
Mısır 3, 5, 7, 9, 10, 12-16, 20, 24, 25, 27, 29, 32-36, 45, 52, 74, 258, 286, 290, 305-307, 310
Miami 305, 316
Miedzybuz 136
Minsk 270
Mir 186
Modiin 41
Mogilyov (Podolya) 133
Moldova 238
Montevideo 200, 297
Montpellier 85
Montreal 296
Moravya 18, 192, 238
Moskova 197, 239, 240, 247, 256, 316
Munkacz 193
Münih 61, 93, 150, 214, 236, 258, 263, 268, 272, 317-320, 321-323

Nablus (Flavia Neapolis) 56
Nancy 159
Napoli 84, 106, 115
Navarra 78, 108
Nehardea 63
New Hampshire 175
New Orleans 174, 179
NewYork 28, 70, 172-180, 200, 201, 203, 204, 239, 243, 244, 252, 276, 286, 300, 302, 304, 305, 309, 312, 316-323

Newport 175
Ninive 17, 34
Norwich 94
Norwich (İngiltere) 94
Nürnberg 96, 98, 266, 268, 276, 283, 284

Odessa 189, 194, 195, 198, 240
Orléans 89
Osmanlı İmparatorluğu 106, 117, 120-123, 134, 138, 223, 226, 227, 230, 315

Padova 115, 116, 169
Pale Yerleşimi 185
Paris 89, 159, 169, 196, 200, 208, 210, 213, 215, 217, 225, 230, 231, 237, 238, 240, 245, 259, 268, 291, 292, 294, 302, 316, 322
Pearl Harbour 272
Petrikau 131
Pfalz 146, 269
Philadelphia 174, 176, 177, 179, 200, 203, 221, 243, 305, 316-319, 320
Pinsk 240
Plinsk 198
Płońsk 183
Podolya 132, 133, 136, 138, 139
Ponary 270
Portekiz 78, 105-109, 112-115, 119-123, 130, 222, 261
Posen (Poznań) 233
Prag 96, 112, 121, 148-151, 251, 267, 270, 323
Proskurov 236
Provence 96
Prusya 131, 149, 152, 158, 160-163, 165, 168, 169, 184, 196, 229, 235, 246, 262
Pumbedita 63, 73, 77, 78

Ratisbon 91, 100, 120
Reçife 110, 174
Rexingen 147
Rhina 240
Riga 212, 270, 272
Rio de Janeiro 200, 221, 297
Roma 12, 35, 37, 43, 45, 46, 48-51, 53, 56-58, 67, 88, 89, 112, 115-117, 119, 131, 133, 134, 148, 159, 215, 294
Romanya 190, 193, 194, 198, 233, 237-241, 251, 254, 260, 261, 270, 287-289, 291, 298, 315
Rothenburg 98
Rotterdam 198
Röttenbach 95
Rusya xi, 74, 138, 175, 181, 184, 185, 189, 190, 193, 194, 196, 197, 198, 212, 215, 218, 222-235, 242, 243, 246, 248, 250, 270, 306, 312, 315

Saarland 269
Sadagora 190
Safad (Tsfat) 78, 124, 216
Samiriye 13, 24, 44, 49, 307
San Francisco 179, 180, 316, 322
San Nicandro 294
San Remo 253
Sao Paulo 200, 297
Saratoga Springs 180
Saraybosna 22, 104
Savannah 174
Seesen 167
Selanik 120, 121, 122, 124, 226, 228, 237, 240, 241, 279, 280, 292
Sevilla 105-107
Sırbistan 193, 194
Sicilya 115
Sighet 193
Sina 9, 153, 305, 307
Slobodka 186
Slovakya 137, 190, 238, 261, 267, 273
Sobibor 273, 279
Sofya 240
Speyer 89, 90
St. Petersburg (Leningrad) 31, 70, 197, 198

Stuttgart 144, 173, 320, 323
Sulzbach 146
Sura 63, 73, 77, 78
Surinam 110
Suriye 33, 34, 289, 305
Sydney 200, 295

Şam 73, 229, 289, 297
Şekem 56
Şeria Irmağı 12, 175
Şili 297
Şiraz 37
Şuşan 23

Taberiye 31, 60, 122, 123, 216, 219
Taberiye Gölü 31, 122, 219
Tahran 225
Tanca 221, 225
Tarnopol 191
Tel Aviv 206, 218, 219, 256, 290, 307, 309, 312, 316, 322, 323
Tel Mareşa 38
Telz 186
Tetuan 221, 223, 225
Theresienstadt 276, 278, 279
Toledo 77, 78, 81, 106, 108
Toronto 296, 316
Tortosa 80
Trakya 279
Transilvanya 238, 260
Treblinka 273, 276-278
Troyes 100
Tuna nehri 89, 91, 100
Tunus (şehir) 225, 226,
Tunus (ülke) 225, 230, 291, 312, 315,
Türkiye iv, 74, 228, 291, 312

Ucda 290
Ukrayna 124, 126, 136, 184, 198, 233, 236, 238, 240, 247, 254, 302, 315
Ur 7, 12, 15
Uruguay 297
Uşa 60

Ürdün 254, 286, 305, 306

Varşova 131, 139, 183, 198, 200, 239, 240, 243, 275-278, 283, 291, 316
Vichy 270, 320
Vilna 138, 186, 238, 243
Viyana 144, 145, 150, 161, 165, 169, 184, 188, 190, 200, 207, 208, 215, 229, 239, 240, 241, 245, 250, 260, 270, 291, 292, 311, 316, 319-321, 323
Volga 83, 291
Volinya 132, 138
Volozhin 186
Washington 175, 302, 305, 311, 316, 318
Westerbork 273
Witebsk 248
Worms 87, 89, 96, 100, 148, 321
Württemberg 145, 166, 174
Würzburg 98, 144, 163, 318
Xanten 196

Yafa 41, 53, 217, 219, 254, 256
Yahuda 8, 12, 13, 17-20, 23-26, 28, 33, 35, 37, 38, 41-49, 51, 56, 63, 87, 100, 307
Yaroslav 133
Yaş 193, 240,
Yavne 53, 55, 56, 57
Yemen 73, 120, 121-223, 289, 306
Yugoslavya 237

Zanz 190
Zbaszyn 268

MICHAEL
BRENNER

Münih Üniversitesi'nde Yahudi Kültürü ve Tarihi Profesörü olan Brenner'in diğer eserleri:
The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany (1998, Yale),
After the Holocaust (1999, Princeton),
Jüdische Kultur in der Weimarer Republik (2000, C.H. Beck),
Zionism: A Brief History (Markus Wiener, 2003),
Propheten des Vergangenen (2006, C.H. Beck),
Geschichte des Zionismus (2. Baskı 2008, C.H. Beck),
Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History (2. Baskı 2010, Princeton),
A Brief History of the Jews (2010, Princeton).